

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

**ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

**ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК**

**HERALD
OF SOCIAL SCIENCES**

2(677)

**ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ
МАЙ-АВГУСТ
MAY-AUGUST**

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն/Изд. «Гитутюн» НАН РА/“Gitutyun” Publishing House NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ/ЕРЕВАН/YEREVAN 2026

ՔԱՌԱՄԱՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ

*Խմբագիր՝ Բորոխյան Արսեն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստ., Հայաստան
Խմբագրի տեղակալ՝ Հարությունյան Գայանե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Հայաստան*

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ասատրյան Աննա, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ավետիսյան Պավել, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Բարդակչյան Գևորգ, Միջիգանի համալսարան, ԱՄՆ
Գալստյան Նարե, Նյու Յորքի Սիրակուզայի համալսարան, ԱՄՆ
Դալալյան Տորք, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Դերլուգյան Գեորգի, Նյու Յորքի համալսարան, ԱՄԷ
ԴորՖման-Լազարև Իգոր, Սոֆիայի համալսարան, Բուլղարիա
Դում-Թրագուտ Ժասմին, Զալցբուրգի համալսարան, Ավստրիա
Խառատյան Ալբերտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Խատիաշվիլի Թեո, Իլյայի պետական համալսարան, Վրաստան
Կալցոլարի Վալենտինա, Ժնևի համալսարան, Շվեյցարիա
Կարապետյան Ռուբեն, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Կատվալյան Վիկտոր, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Կունցե Ռենե, Հալլե-Վիտենբերգի համալսարան, Գերմանիա
Հովակիմյան Վաչե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Հայաստան
Հովսեփյան Լևոն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Ղազինյան Գագիկ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետ, Հայաստան
Մանուչարյան Մերի, ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարության Հարություն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարտիրոսյան Հրաչ, Լեյդենի համալսարան, Նիդերլանդներ
Մելքոնյան Աշոտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Մոսկվին Անդրեյ, Վարշավայի համալսարան, Լեհաստան
Յակովլևիչ-Ռադունովիչ Անա, Բելգրադի համալսարան, Սերբիա
Որսկանյան Հերիքնազ, ԳԱԱ գրականության ինստիտուտ, Հայաստան
Չիլինգիրյան Հրաչ, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Պլունգյան Վլադիմիր, ՌԳԱ լեզվաբանության ինստիտուտ, ՌԴ
Պողոսյան Գևորգ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Ռատներ Սվետլանա, Կառավարման հիմնախնդիրների ինստիտուտ, ՌԴ
Սաֆրաստյան Ռուբեն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Սիեկիերսկի Կոնրադ, Պետեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, Հունգարիա
Սիմոնյան Նեկտար, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Սոկոլովսկի Մարեկ, Օլշտինի Վարմիայի և Մագուրի համալսարան, Լեհաստան
Սովարյան Յուրի, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, Հայաստան
Վան Լինթ Թեո Մաարթեն, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Տոնապետյան Պատրիկ, Էքս-Մարսել համալսարան, Ֆրանսիա
Քաուի Փիթեր, Կալիֆորնիայի համալսարան, ԱՄՆ
Օհանյան Աննա, Սթոունհիլի ջուլեջ, ԱՄՆ
Օրդուխանյան Էմիլ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Օրենզո Ալեսանդրո, Պիզայի համալսարան, Իտալիա
Ֆրանկլին Քեյթ, Լոնդոնի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն

THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED THREE TIMES A YEAR SINCE NOVEMBER 1940

Editor-in-Chief: **Bobokhyan Arsen**, Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Vice-Editor: **Harutyunyan Gayane**, “Gitutyun” Publishing House, NAS, Armenia

Editorial Advisory Board

Aghasyan Ararat, Institute of Arts of the NAS, Armenia

Asatryan Anna, Institute of Arts of the NAS, Armenia

Avetisyan Pavel, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS, Armenia

Bardakjian Kevork, University of Michigan, USA

Calzolari Valentina, University of Geneva, Switzerland

Cowe Peter, University of California, USA

Dalalyan Tork, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS, Armenia

Derluguian Georgi, New York University, UAE

Dorfmann-Lazarev Igor, Sofia University, Bulgaria

Dum-Tragut Jasmine, University of Salzburg, Austria

Franklin Kate, University of London, United Kingdom

Galstyan Nare, Syracuse University, New York, USA

Ghazinyan Gagik, Faculty of Law of Yerevan State University, Armenia

Hovakimyan Vache, “Gitutyun” Publishing House of the NAS, Armenia

Hovsepyan Levon, Institute of Oriental Studies of the NAS, Armenia

Karapetyan Ruben, Institute of History of the NAS, Armenia

Katvalyan Victor, Institute of Linguistics of the NAS, Armenia

Kharatyan Albert, Institute of History of the NAS, Armenia

Khatiasvili Teo, Ilia State University, Georgia

Kunze Rene, University of Halle-Wittenberg, Germany

Manucharyan Meri, Institute of Economics of the NAS, Armenia

Martirosyan Hrach, Leiden University, Netherlands

Marutyan Harutyun, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS, Armenia

Melkonyan Ashot, Institute of History of the NAS, Armenia

Moskwin Andriej, University of Warsaw, Poland

Ohanyan Anna, Stonehill College, USA

Ordukhanyan Emil, Institute of Philosophy, Sociology and Law of the NAS, Armenia

Orengo Alessandro, University of Pisa, Italy

Plungian Vladimir, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Russian Federation

Poghosyan Gevorg, Institute of Philosophy, Sociology and Law of the NAS, Armenia

Ratner Svetlana, Institute of Control Sciences, Russian Federation

Safrastyan Ruben, Institute of Oriental Studies of the NAS, Armenia

Siekierski Konrad, Pázmány Péter Catholic University, Hungary

Simonyan Nektar, Institute of Language of the NAS, Armenia

Sokolowski Marek, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland

Suvaryan Yuri, Department of Armenian Studies and Social Sciences of the NAS, Armenia

Tchilingirian Hratch, University of Oxford, United Kingdom

Tonapetyan Patrick, University of Aix-Marseille, France

Van Lint Theo Maarten, University of Oxford, United Kingdom

Vorskanyan Heriknaz, Institute of Literature of the NAS, Armenia

Yakovlevich-Radunovich Ana, University of Belgrade, Serbia

ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА

Редактор: **Бобохян Арсен**, Институт археологии и этнографии НАН, Армения

Заместитель редактора: **Арутюнян Гаянэ**, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения

Редакционная коллегия

Аветисян Павел, Институт археологии и этнографии НАН, Армения

Агасян Арапат, Институт искусств НАН, Армения

Асатрян Анна, Институт искусств НАН, Армения

Бардакчян Геворг, Мичиганский университет, США

Ван Линт Тео Маартен, Оксфордский университет, Великобритания

Ворсканян Эрикназ, Институт литературы НАН, Армения

Газинян Гагик, Юридический факультет ЕГУ, Армения

Галстян Наре, Сиракузский университет, Нью-Йорк, США

Далалян Торк, Институт археологии и этнографии НАН, Армения

Дерлугян Георгий, Нью-Йоркский университет, ОАЭ

Дорфман-Лазарев Игорь, Софийский университет, Болгария

Дум-Трагут Ясмин, Зальцбургский университет, Австрия

Калцолари Валентина, Женевский университет, Швейцария

Карапетян Рубен, Институт истории НАН, Армения

Катвалян Виктор, Институт языкознания НАН, Армения

Кауи Питер, Калифорнийский университет, США

Кунце Рене, Галле-Виттенбергский университет, Германия

Манучарян Мери, Институт экономики НАН, Армения

Мартиросян Грач, Лейденский университет, Нидерланды

Марутян Арутюн, Институт археологии и этнографии НАН, Армения

Мелконян Ашот, Институт истории НАН, Армения

Москвин Андрей, Варшавский университет, Польша

Овакимян Ваче, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения

Овсепян Левон, Институт востоковедения НАН, Армения

Оганян Анна, Колледж Стоунхилл, США

Ордуханян Эмиль, Институт философии, социологии и права НАН, Армения

Оренго Алессандро, Пизанский университет, Италия

Плунгян Владимир, Институт языкознания АН, Российская Федерация

Погосян Геворг, Институт философии, социологии и права НАН, Армения

Ратнер Светлана, Институт проблем управления, Российская Федерация

Сафрастян Рубен, Институт востоковедения НАН, Армения

Сиекиерский Конрад, Католический университет Петера Пазмана, Венгрия

Симонян Нектар, Институт языкознания НАН, Армения

Соколовски Марек, Варминьско-Мазурский университет в Ольштыне, Польша

Суварян Юрий, Отделение арменоведения и социальных наук НАН, Армения

Тонапетян Патрик, Экс-Марсельский университет, Франция

Франклин Кейт, Лондонский университет, Великобритания

Харатян Альберт, Институт истории НАН, Армения

Хатиашвили Тео, Государственный университет Ильи, Грузия

Чилингириян Грач, Оксфордский университет, Великобритания

Яковлевич-Радуневич Ана, Белградский университет, Сербия

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Պատմություն և քաղաքագիտություն

<i>Ալբերտ Խառատյան, Մխիթար Սեբաստացին և դավանական ներհակությունները պոլսահայ միջավայրում (XVII դ. վերջ – XVIII դ. սկիզբ).....</i>	14
Կլիմենտ Հարությունյան Հայ տանկիստների ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում (1941–1945 թթ.).....	29
<i>Ռուբեն Ազիզբեկյան, Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև հումանիտար կապերի զարգացումը 2001–2010 թթ.</i>	46
<i>Անուշ Սարգսյան, Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության ծրագրի արձագանքը Ամիդում.....</i>	58
<i>Արծվի Բախշինյան, Դյուսապ (Տյուսաբ) ընտանիքը և Սրբուհի Տյուսաբի ժառանգները.....</i>	81
<i>Քնարիկ Ավագյան, Աջակցություն Հայաստանում սիրիահայերին աշխատանքով ապահովելուն և տնտեսական ինտեգրմանը (2012–2018 թթ.)....</i>	89
<i>Իվան Դանիլով, Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի կապերի ինստիտուցիոնալ հոլովույթը հանրային դիվանագիտության համակարգում.....</i>	107
<i>Մանե Կոնինյան, Հայոց ցեղասպանության լուսաբանումը իտալական մամուլում (1915 թ.).....</i>	115
<i>Քնարիկ Սարգսյան, Կատարի արտաքին քաղաքականությունը Մադրիբում և նրա դերը Թունիսի հետհեղափոխական անցումային շրջանում (2011–2016).....</i>	123
<i>Սուրեն Ավետիսյան, Վարդուշ Գյոզալյան, ՀՀ հանրակրթության համակարգի որակական փոխակերպումները 2000-ական թվականներին.....</i>	134

Տնտեսագիտություն

<i>Յուրի Սուվարյան, Դարձյալ տնտեսության-գիտության-կրթության սիներգիկ փոխառնչությունների և գիտության արդյունավետության մասին.....</i>	149
--	-----

Սոցիոլոգիա

*Մարիաննա Հարությունյան, Քաղաքացիական կրթության ձևավորման
ռազմավարությունը տեղեկատվական հասարակությունում.....* 171

Քանասիրություն

*Անի Ավագյան, Հատուկ անունների տառադարձումը Ա. Դյումա որդու
«Կամելիազարդ տիկինը» վեպի թարգմանություններում.....* 186

*Սոնյա Թաթաղյան, Բառերի, ասացվածքների և ասույթների իմաստա-
բանական առանձնահատկությունները գերմաներենում՝ հայոց լեզվի
նման երևույթների համադրությամբ.....* 193

*Սվետլանա Բարսեղյան, Ազնեսա Հարությունյան, Գործանունները՝ որպես
արտահայտչականության և գնահատման գործիք մեղիախոսությամբ.....* 203

Հնագիտություն և ազգագրություն

*Լևոն Մկրտչյան, Արագածի հարավային լանջերի պայտաձև աշտարա-
կատիպ կառույցները.....* 221

*Գառնիկ Գևորգյան, Թամար Հայրապետյան, Գարնանային տոնաձիսա-
կան ներկայացումների հերոսը հայ և իրանական բանահյուսության մեջ.* 240

*Կարինե Բազեյան, Գրիգոր Աղանյան, Խորհրդային գենդերային մշա-
կույթի ձևավորման և փոխակերպումների գործընթացները Լենինակա-
նում (1920–1940 թթ.).....* 258

Սմբատ Դավթյան, Ձորագետի կիրճի քարայր-ճգնարանները..... 273

*Նարինե Սարգսյան, Հոլմիկի հնագիտական հուշարձանը. ուսումնասի-
րության պատմությունը և հեռանկարները.....* 288

*Համեդ Եղբալ, Ագենտային մոդելավորումը հնագիտության մեջ. թերի
տվյալների հավանական մեկնության հնարավորությունները.....* 297

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<i>Անի Պեյրոսյան, Կարևոր աշխատանք պաշտպանական կառույցների մասին.....</i>	312
--	-----

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

<i>Հասմիկ Հովհաննիսյան, Հարյուր տարի անց. ժառանգություն և արդիականություն – Գեորգ Բրուսյան.....</i>	316
<i>Աննա Ասատրյան, Արարատ Աղասյան, Հայ արվեստաբանական միջնադարագիտության պատրիարքը.....</i>	320
<i>Աննա Ասատրյան, Թատերագիտության նահապետի իննսունամյա բարձունքը.....</i>	323
<i>Արդակ Գնունի, Արսեն Բորոխյան, Հայկ Ավետիսյան – 70. գիտության նվիրյալի ստեղծագործական ուղին.....</i>	326

CONTENTS

ARTICLES

History and Political Science

<i>Albert Kharatyan</i> , Mkhitar Sebastatsi and Religious Contradictions among Constantinople Armenians (Late XVII Century – Early XVIII Century).....	14
<i>Kliment Harutyunyan</i> The Contribution of Armenian Tankmen to the Victory in the Great Patriotic War (1941–1945).....	29
<i>Ruben Azizbekyan</i> , Development of Humanitarian Ties between the Republic of Armenia and the Russian Federation in 2001–2010.....	46
<i>Anush Sargsyan</i> , Response to the Armenian Bible Printing Project in Amid.	58
<i>Artsvi Bakhchinyan</i> , The Dussap Family and the Descendants of Srбуhi Dussap.....	81
<i>Knarik Avagyan</i> , Support for the Employment and Economic Integration of Syrian Armenians in Armenia (2012–2018).....	89
<i>Ivan Danilov</i> , Institutional Evolution of Relations between the Republic of Armenia and the Diaspora in the System of Public Diplomacy.....	107
<i>Mane Koninyan</i> , Italian Press Coverage of the Armenian Genocide (1915).....	115
<i>Knarik Sargsyan</i> , Qatar’s Foreign Policy in the Maghreb and its Role in Tunisia’s Post-Revolutionary Transition (2011–2016).....	123
<i>Suren Avetisyan</i> , <i>Vardush Gyozyan</i> , Qualitative Transformations of the General Education System of the Republic of Armenia in the 2000s.....	134

Economics

<i>Yuri Suvarian</i> , Again on Synergic Interactions of Economy-Science-Education and the Efficiency of Science.....	149
---	-----

Sociology

<i>Marianna Harutyunyan, Strategy for Civic Education Development in the Information Society.....</i>	171
---	-----

Philology

<i>Ani Avagyan, The Transliteration of Proper Names in Translations of A. Dumas Fils' Novel "The Lady of the Camelias".....</i>	186
<i>Sonya Tabaghyan, Semantic Features of Words, Proverbs and Sayings in the German Language in Comparison with Similar Phenomena in the Armenian Language.....</i>	193
<i>Svetlana Barseghyan, Agnesa Harutyunyan, Pragmonyms as an Instrument of Expression and Evaluation in Media Discourse.....</i>	203

Archaeology and Ethnography

<i>Levon Mkrtchyan, Horseshoe-Shaped Tower-Type Structures on the Southern Slopes of Mount Aragats.....</i>	221
<i>Garnik Gevorgyan, Tamar Hayrapetyan, The Hero of Spring Festive and Ritual Performances in Armenian and Iranian Folklore.....</i>	240
<i>Karine Bazeyan, Grigor Aghanyan, Processes of Formation and Transformations of Soviet Gender Culture in Leninakan (1920–1940).....</i>	258
<i>Smbat Davtyan, The Cave-Hermitages of the Dzoraget Canyon.....</i>	273
<i>Narineh Sarkisian, The Archaeological Site of Hoghmik: the History and Prospects of Research.....</i>	288
<i>Hamed Eghbal (Iran), Advancing ABM in Archaeology: a Probabilistic and Explainable Framework for Incomplete Data.....</i>	297

REVIEWS

<i>Ani Petrosyan, An Important Work on Defensive Structures.....</i>	312
--	-----

OUR JUBILEES

<i>Hasmik Hovhannisyan, A Hundred Years Later: Legacy and Modernity – Georg Brutyan.....</i>	316
<i>Anna Asatryan, Ararat Aghasyan, The Patriarch of Armenian Medieval Art-Historical Studies.....</i>	320
<i>Anna Asatryan, The Ninety-Year-Old Pinnacle of the Master of Theater Studies.....</i>	323
<i>Artak Gnuni, Arsen Bobokhyan, Hayk Avetisyan – 70: the Creative Path of a Dedicated Scholar.....</i>	326

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

История и политология

<i>Альберт Харатян, Мхитар Себасти и религиозные противоречия в среде константинопольских армян (конец XVII в. – начало XVIII в.).....</i>	<i>14</i>
Климент Арутюнян Вклад армянских танкистов в победу в Великой Отечественной войне (1941–1945).....	29
<i>Рубен Азизбекян, Развитие гуманитарных связей между Республикой Армения и Российской Федерацией в 2001–2010 гг.</i>	<i>46</i>
<i>Ануш Саргсян, Отклик на проект издания армянской Библии в Амиде.....</i>	<i>58</i>
<i>Арцви Бахчинян, Семья Дюссап и потомки Србуи Дюссап.....</i>	<i>81</i>
<i>Кнарик Авакян, Содействие трудоустройству и экономической интеграции сирийских армян в Армении (2012–2018 гг.).....</i>	<i>89</i>
<i>Иван Данилов, Институциональная эволюция связей Республики Армения с Диаспорой в системе публичной дипломатии.....</i>	<i>107</i>
<i>Мане Конинян, Освещение Геноцида армян в итальянской прессе (1915 г.)</i>	<i>115</i>
<i>Кнарик Саргсян, Внешняя политика Катара в Магрибе и его роль в постреволюционном переходном периоде в Тунисе (2011–2016).....</i>	<i>123</i>
<i>Сурен Аветисян, Вардуш Гёзальян, Качественные преобразования системы общего образования РА в 2000-ые годы.....</i>	<i>134</i>

Экономика

<i>Юрий Суварян, Опять о синергетических взаимосвязях экономики, науки, образования и эффективности науки.....</i>	<i>149</i>
--	------------

Социология

<i>Марианна Арутюнян, Стратегия формирования гражданского образования в информационном обществе.....</i>	171
--	-----

Филология

<i>Ани Авагян, Транслитерация собственных имён в переводах романа А. Дюма-сына «Дама с камелиями».....</i>	186
<i>Соня Табагян, Семантические особенности слов, пословиц и изречений в немецком языке в сопоставлении с аналогичными явлениями в армянском языке.....</i>	193
<i>Светлана Барсегян, Агнеса Арутюнян, Прагмони́мы как инструмент экспрессии и оценки в медиадискурсе.....</i>	203

Археология и этнография

<i>Левон Мкртчян, Подковообразные башни на южных склонах горы Арагац.....</i>	221
<i>Гарник Геворгян, Тамар Айрапетян, Герой весенних праздничных и ритуальных представлений в армянском и иранском фольклоре.....</i>	240
<i>Карине Базеян, Григор Аганян, Процессы формирования и трансформаций советской гендерной культуры в Ленинакане (1920–1940 гг.).....</i>	258
<i>Смбат Давтян, Пещеры-скиты дзорагетского каньона.....</i>	273
<i>Наринэ Саркисян, Археологический памятник Охмик: история исследования и перспективы.....</i>	288
<i>Хамед Эгбал, Развитие агентного моделирования в археологии: вероятностная и объяснимая модель для неполных данных.....</i>	297

РЕЦЕНЗИИ

<i>Ани Петросян, Важная работа по оборонительным сооружениям.....</i>	312
---	-----

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

<i>Асмик Оганисян, Сто лет спустя: наследие и современность – Георг Брутян.....</i>	316
<i>Анна Асатрян, Арарат Агасян, Патриарх армянской искусствоведческой медиевистики.....</i>	320
<i>Анна Асатрян, Девяностолетняя вершина мэтра театроведения.....</i>	323
<i>Артаг Гнуни, Арсен Бобохян, Гайк Аветисян – 70: творческий путь заслуженного ученого.....</i>	326

**ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻՆ ԵՎ ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ (XVII Դ. ՎԵՐՋ – XVIII Դ. ՍԿԻՋԲ)**

**MKHITAR SEBASTATSI AND RELIGIOUS CONTRADICTIONS AMONG
CONSTANTINOPLE ARMENIANS (LATE XVII CENTURY – EARLY XVIII CENTURY)**

**МХИТАР СЕБАСТАЦИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ В СРЕДЕ
КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИХ АРМЯН (КОНЕЦ XVII В. – НАЧАЛО XVIII В.)**

Ալբերտ Խարատյան

Albert Kharatyan

Альберт Харатян

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Corresponding Member of the NAS RA

Член-корреспондент НАН РА

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia

Институт истории, Национальная академия наук, Армения

albert.kharatyan@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 05.04.2025; գրախոսվել է՝ 10.07.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026

Received: 05.04.2025; Revised: 10.07.2026; Accepted: 15.07.2026

Представлено: 05.04.2025; рецензировано: 10.07.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-14

Ամփոփում – Մխիթար Սեբաստացու կենսագրության և, մյուս կողմից, պոլսահայ համայնքի տարեգրության մեջ կարելի է առանձնացնել 1698 և 1701–1702 թվականները: Ապագա միաբանության հիմնադիրը քարոզչական աշխատանքներ էր իրականացնում կաթոլիկական արժեքների նշանակության համոզմունքով՝ միաժամանակ պաշտպանելով ազգային հաշտության, դավանական հակասությունները չսրելու գաղափարը: Այդ բացառիկ գաղափար էր այն իրադրության մեջ, երբ պոլսահայերի (և առհասարակ արևմտահայ իրականության) մեջ դավանական հակասությունները բորբոքվում էին արևմուտքին կտրուկ հակադրվող Օսմանյան Թուրքիայի պետական քաղաքականությամբ և այդ երկրում իրենց սեփական շահերին հետամուտ եվրոպական երկրների կրոնական-գաղափարախոսական արշավի պայմաններում: Կողմերի ռազմական առճակատումները բուն օսմանյան հասարակության ներսում վերածվում էին դավանական անվերջանալի հակամարտության ու ընդհարումների՝ միլիթների համակարգը ամեն գնով

պաշտպանող Բ. դռան և այդ համակարգը քայքայելուն ուղղված եվրոպական դիրքորոշման միջև: Այս կոնֆլիկտի մեջ պետք է ներքաշվեին նաև միլիթների կազմում ընդգրկված հայ հանրությունը, նրա ազգային եկեղեցին և դավանական տեսակետից տարամիտող մտավորականությունը: Մխիթար Սեբաստացու հայեցակարգը՝ ազգի միաբանության և նրա բնականոն, անցնցում զարգացման ուղու վերաբերյալ հանգչում էր արևմտյան գաղափարախոսական կամ հռոմեադավանական արժեքների ու սեփական մշակույթի և լուսավորության ընթացքը միավորող՝ եզակիորեն կենսունակ գաղափարի վրա: Եվ այս հայեցությանը վիճակված էր դիմակայել և՛ օսմանյան իշխանությունների, և՛ սրանց թելադրանքով հանդես եկող ազգային կրոնական իշխանությունների միացյալ ճնշումներին: Կ. Պոլսում Մխիթար Սեբաստացու՝ նշված ժամանակաշրջանի կենսագրական իրողությունները պայմանավորված էին վերոհիշյալ հանգամանքներով, որոնց այդ մեծ մտածողը հակադրում էր իր միաբանության անադիկ ամրոցը՝ նոր ժամանակներում հայ մշակույթի զարգացման մարմնավորումը:

Abstract – In the biography of Mkhitar Sebastatsi, as well as in the chronicles of the Constantinople Armenian community, the years 1698 and 1701–1702 stand out as particularly significant. The founder of the future congregation engaged in preaching, guided by a conviction in the importance of Catholic values, while simultaneously advocating for national harmony and the avoidance of escalating religious contradictions. This was a unique concept at a time when religious friction among the Armenians of Constantinople (and within Western Armenian reality as a whole) was intensifying due to Ottoman Turkey's official – policy of sharply opposing the West, as well as a religious-ideological campaign launched by European countries to further their interests. The military confrontation between these parties within Ottoman society transformed into endless religious standoffs and clashes between the Sublime Porte which defended the millet system at all costs – and the European powers, which advocated for its collapse. The Armenian populace involved in the millet system, along with its national church and the intelligentsia holding divergent religious views, was inevitably drawn into this conflict. Mkhitar Sebastatsi's perspective on national unity and lawful, non-disruptive development amounted to an exceptionally viable concept based on the synthesis of European ideology, Roman Catholic values, native culture, and enlightenment. This perspective was destined to face opposition from both the Ottoman authorities and the national ecclesiastical figures acting under their jurisdiction. The biographical realities of Mkhitar Sebastatsi during this period were directly conditioned by these circumstances, which the great thinker countered through his formidable intellectual work, laying the foundation for modern Armenian culture.

Аннотация – В биографии Мхитара Себасти и в то же время в летописи константинопольской армянской общины можно выделить 1698 и 1701–1702 годы. Основатель будущей конгрегации занимался проповеднической деятельностью, руководствуясь убежденностью в значимости католических ценностей, одновременно защищая национальное согласие, ратуя за то, чтобы не обострять религиозных противоречий. Это было уникальной идеей в той ситуации, когда религиозные противоречия константинопольских армян (и в западноармянской действительности в целом) обострялись в результате резко противостоящей Западу государственной политики османской Турции и в условиях развернутой европейскими странами религиозно-идеологической кампании в защиту своих интересов. Военная конфронтация сторон в османском обществе превращалась в бесконечные религиозные противостояния и столкновения между Высокой Портой, любой ценой за-

щищающей систему миллетов и придерживающейся европейской позиции ее распада. В этот конфликт должны были быть втянуты также вовлеченная в состав миллетов армянская общественность, её национальная церковь и имевшая расхождения в религиозных взглядах интеллигенция. Точка зрения Мхитара Себасти в вопросе единства нации и её закономерного развития, исключающего какие-либо потрясения, сводилась к исключительно жизнеспособной идее, основанной на объединении европейской идеологии либо римско-католических ценностей, собственной культуры и просвещения. И этой точке зрения суждено было противостоять и османским властям, и национальным религиозным властям, действующим по их указке. Биографические реалии Мхитара Себасти на этом отрезке его жизни были обусловлены вышеперечисленными обстоятельствами, которым великий мыслитель Мхитар Себасти противопоставлял неприступную крепость своего мышления, олицетворяющую собой развитие армянской культуры в новое время.

Հիմնաբառեր – Սեբաստացի, Կոստանդնուպոլիս, պատրիարքություն, Թուրքիա, դավանանք:
Keywords – Sebastatsi, Constantinople, Patriarcate, Turkey, religion.

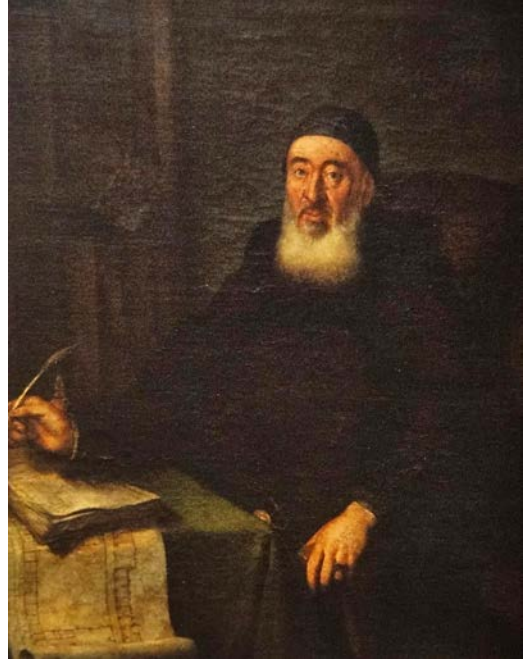
Ключевые слова – Себасти, Константинополь, патриаршество, Турция, религия.

Ներածություն

1690-ական թթ. պոլսահայ հանրության հանգուցային հարցերի մեջ առաջնակարգ նշանակություն են ստանում դավանական հակասությունները՝ մի կողմից առաքելական եկեղեցու հետևորդների և մյուս կողմից՝ հռոմեադավան կամ դրան հակամետ կողմերի միջև: Ավելին, դրանց խորացումը և նշանակալիությունը դառնում են առավել ընդգրկուն և կարևորություն ստանում հենց այդ ժամանակաշրջանում, երբ հիմնահարցը մտնում է Օսմանյան կայսրության քաղաքական համակարգ, և հայ եկեղեցու դավանությունը սկսում է դիտարկվել զուտ կայսրության արտաքին քաղաքական տեսանկյունից: Կաթոլիկությունը Թուրքիայում գնահատվում է որպես եվրոպական երկրների հարձակողական գաղափարախոսություն, իսկ դրա տարածումը օսմանյան հասարակության մեջ՝ միլիթների ամբողջությանը սպառնացող վտանգ: Այդ իր ազդեցությունն էր թողնում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության նկատմամբ օսմանյան կառավարողների վերաբերմունքի և դրա գործնական շրջանառության վրա, որտեղ կարևորվում էր հայ միլիթի դավանական ամրապնդումը արտաքին վտանգներից և այն զերծ պահելը արևմտյան կրոնական գաղափարախոսության ազդեցություններից: Այս իմաստով Կոստանդնուպոլսի հայոց և հունաց պատրիարքությունները դառնում էին պետության համար առավել վերահսկելի վարչակառավարչական միավորներ, որոնք պետք է իրականացնեին հնարավոր բոլոր միջոցները՝ դավանական առկա համակարգը առավել զգայուն և դիմադրողունակ դարձնելու արտաքին ազդեցությունների դեմ: Հատկապես ուշադիր էր իրականացվում պետական վերահսկողությունը հայոց պատրիարքների ընտրության, նրանց ավանդական դավանական նախասիրությունների, հռոմեադավանության նկատմամբ նրանց որդեգրած կեցվածքի և գործնական քայլերի նկատմամբ: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների կարճաժամկետ պաշտոնակալումներն ու պաշտոնանկությունները, որոնք հատկանշական էին նաև ան-

նախընթաց դարաշրջաններում, այս տեսակետից արտացոլում էին նաև համայնքի վերնախավի վրա դավանական իրադրությունների անմիջական ազդեցությունների կնիքը:

Նկ. 1. Մխիթար Սեբաստացի
(Պատմություն տէր Յովհաննիսի
Թովմածանեան որ զամս երեսուն ի
կեանս իւր շրջեցաւ Յեփրոպիայ, Յասիա,
ի հնդկս եւ Յափրիկէ ի Հապեշտան,
աշխատասիրութեամբ էլիզաբէթ
Թաջիրեանի եւ Մերութան
Կարապետեանի, 2024, էջ 38)



Դավանական հակասությունները պոլսահայ համայնքում

Չմտնելով վիճակագրական մանրամասների մեջ՝ այստեղ միայն նշենք, որ պոլսահայ համայնքում մի քանի հազար մարդ բացահայտորեն հակված էին դեպի կաթոլիկական դավանանքը, բնականաբար, միլիթների տրամաբանության համաձայն, պաշտոնապես համարվելով առաքելական եկեղեցու հետևորդներ: Այս հանգամանքը կաթոլիկական քարոզչությանը և Հռոմի եկեղեցուն մղում էին օգնելու իրենց դավանակիցներին՝ էլիտար բարձունքներ զբաղեցնելու ազգային եկեղեցական վարչության մեջ՝ սկսած պատրիարքական աթոռից, որ, ի դեպ, ուրվագծվում է դեռևս XVII դ. 30–40-ական թթ.՝ առաքելական և կաթոլիկամետ պատրիարքների փոփոխությունների տարեգրության մեջ: Իր հերթին, օսմանյան պաշտոնեությունը ձգտում էր պատրիարքների դավանական բարեհուսությանը մոտենալ շատ ավելի խիստ չափանիշներով, և այս պայմաններում հայ եկեղեցու դավանանքին հավատարմության սկզբունքները օսմանյան պետության աչքին ստանում են վճռական նշանակություն՝ պատրիարքի և նրա գործունեության գնահատման համար: Կարելի է կարծել, որ կաթոլիկության դեմ հայ առաքելականների, այլ կերպ ասած՝ միլիթի դիրքերն ամրապնդելու համար էր, որ Ավետիքի պատրիարքության ժամանակ միացվեցին Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունները՝ սուլթանի և մեծ

վեզիրի հրամանով (Կենսագրություն 1874, 151): XVII դ. 90-ական թթ. և հետագա տարիներին պատրիարքական աթոռի համար մրցակցությունը, որ տևեց ընդհուպ մինչև Հովհաննես Կոլոտ (1715), թերևս, հիմնականում հարկ է դիտարկել դավանական հակասությունների այս ընդհանուր հենքի վրա: Պատրիարքների նշանակման (ծնականորեն՝ ընտրության) հարցում ինչ-ինչ նշանակություն ուներ նաև համայնքի աշխարհիկ վերնախավի կարծիքը, որ կարող էին հաշվի առնել մեծ վեզիրը կամ օսմանյան այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Այս պաշտոնյաների արագ փոփոխություններով ևս, ի դեպ, պետք է բացատրել պատրիարքների օրապակաս պաշտոնակալումներն օսմանյան մայրաքաղաքում: Իրենք՝ պատրիարքական թեկնածուները, կարող էին չարաշահել դավանական անկայունության գործոնը՝ իրենց մրցակիցների դիրքերը թուլացնելու նպատակով: Մ. Չամչյանը նկատում է, որ Ավետիք Եվդոկիացին (պատրիարք՝ 1702–1703, 1704–1705 թթ.) Եփրեմ Ղափանցուց պատրիարքական աթոռը խլելու համար ամբաստանել էր, թե նա «ֆռանկ է և ապստամբ, ետ վարել զնա լեջմիաձին և յինքն էառ զպատրիարքություն նորա» (Չամչեան 1786, 733): Նույնը կատարվում էր պոլսահայ համայնքի գրեթե բոլոր խավերում, կենցաղային մակարդակով, երբ մարդիկ միմյանց առավելագույնս խոցելի դարձնելու նպատակով փորձում էին դիմացինին կաթոլիկ ներկայացնել, այսինքն, ոչ բարեհույս՝ իշխանությունների աչքին: Ավելի ուշ շրջանի թուրքական պատմագիր Ջևդեթ փաշան նկատում էր, որ «Օսմանյան պետության հպատակներից մի փոքր հասարակության (իմա՝ հայ կաթոլիկ հասարակության – Ա.Խ.) այդպիսի մի օտար եկեղեցու հպատակությունը քաղաքական խռովություն է համարվում» (Թուրքական աղբյուրները 1961, 238):

1690-ականի վերջին մայրաքաղաքի հայության դավանական կացությունն ու նրա տրամադրությունները վերհանելու տեսակետից սկզբնաղբյուրի հետաքրքիր նշանակություն ունի Ա. դը Մոթրեի ուղեգրությունը: Այն հատկապես ուշագրավ է դառնում պատրիարքական մրցակցության լուսաբանման տեսակետից՝ անդրադառնալով այդ պաշտոնի համար Եփրեմ Ղափանցու և Մելքիսեդեկ Սուբիի պայքարին (Ա Տը լա Մոթե 1950, 94–104; Armenians in the Ottoman Empire 1998, 115)՝ նշելով, որ պատրիարքի պերաթը ստացել է Մելքիսեդեկը՝ ընտրվելով երեցների ձայների մեծամասնությամբ: Հակառակորդները՝ Եփրեմը և Սարգիսը, գրում է նա, նրան մեղադրեցին այն բանում, որ նա աղանդավոր է և Հռոմի պապից դրամ ստանալով՝ բերաթը ևս ձեռք է բերել հիսուսյանների օգնությամբ (Ա. Տը լա Մոթե 1950, 100): Այս հեղինակը հստակ տարբերակում է դավանական հակամարտության կողմերին՝ հայադավաններին և լատինամետներին: Մելքիսեդեկը, հայտնում է նա, պապին դավանության թուղթ էր տվել՝ ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովի ուղղափառությունը և պապի հոգևոր գերակայությունը քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ (Ա. Տը լա Մոթե 1950, 101): Եփրեմ Ղափանցին, ի դեպ, հայտնի էր կաթոլիկամետների դեմ իր անգիջում կեցվածքով և կտրուկ գործողություններով, որպիսիք մեղմացնելու հասկանալի փորձեր է անում հայ եկեղեցու դիրքորոշումները անվերապահո-

րեն պաշտպանող Մ. Օրմանյանը: Մի կողմից նա հերքում է Եփրեմ Ղափանցու՝ կաթոլիկության հանդեպ ոչ ներողամիտ կեցվածքի մասին պնդումները (Օրմանեան 2001, 3109), իսկ մյուս կողմից՝ կշտամբում նրան «վարմունքին գործելու կերպին համար, զի բուռն ընդդիմութիւնը նպատակին հասնելու չի նպաստեր, որչափ կրնայ ընել խոհուն հաստատամտութիւնը», և որ «Եփրեմի և նմաններու խստութիւնները անլի նպաստեցին հռոմէականներուն զօրանալուն և կազմակերպուելուն» (Օրմանեան 2001, 3090): Նկատենք նաև, որ, հռոմեադավանների դեմ իր խստություններին հակառակ, այս գործիչն իրեն արվեստի մարդ էր համարում. 1697 թ. մի ձեռագրում նա իրեն անվանում է «պատրիարք Եփրեմ երաժիշտ վարդապետ» (Մայր ցուցակ 2008, 1032):

Մխիթար Սեբաստացին Կ. Պոլսում

Միջդավանական հակասությունների, ստեպ ծայրահեղությունների և փոխադարձ կասկածանքների այս մթնոլորտում էր, երբ Մխիթար Սեբաստացին հասավ Կ. Պոլիս՝ 1698 թ. ապրիլին: Մ. Չամչյանը գրում է, որ օրվա պատրիարքի հրամանով նա «օթեւանս կալաւ ի դարպաս եկեղեցոյ Սբ Լուսաւորչին, ուր քարոզէր զբանն կենաց» (Չամչեան 1786, 727): Ավելացնենք, որ նշված ժամանակաշրջանում հայոց եկեղեցում, անկախ համայնքում նկատելի դավանական տարածայնություններից, ազատ քարոզում էին նաև հռոմեադավանները, կարելի է կարծել՝ առանց սուր հակադրությունների կամ առճակատման, կոթնած քրիստոնեական ճշմարտությունների և ավետարանական բարոյականության վրա:

Իր ապրած կենսագրական շրջադարձերում, արդեն ձևավորվելով որպես համոզված հռոմեադավան, Մխիթար Սեբաստացին շարունակում էր մնալ առաքելական եկեղեցու քահանա, և այս հանգամանքն իր որոշակի կնիքն էր դնում դավանական հակամարտությունների հանդեպ նրա ունեցած վերաբերմունքի վրա: Նրա մոտեցումները նոր, թարմ ուղղություն էին մտցնում կողմերի փոխհարաբերությունների մեջ, երբ հավատն ու քարոզները ի սպաս էին դրվում ազգային խաղաղությանն ու միասնությանը, որ սևեռուն գաղափար էր դարձել երիտասարդ Սեբաստացու համար: Պերճախոսությամբ և անկեղծությամբ առանձնացող Մխիթարի քարոզները հատկապես ամրապնդվում էին նրա անշահախնդիր վարքագծով. այդ քարոզների համար, ինչպես նկատում է նրա կենսագիրը, Սեբաստացին «զգաւազանապտուղ ոչ առնոյր, որ նոր իմն թուէր յաչս ժողովրդեան» (Ազոնց 1810, 120):

Այս շրջանում (1698–1701), Եփրեմ Ղափանցուց հետո, Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռը զբաղեցնում է լատինամետների վերջին ներկայացուցիչներից մեկը՝ Մելքիսեդեկ Սուպին, իսկ Ավետիք Եփդոկիացիով (1702) պատրիարքական աթոռին սկսում են բազմել ազգային եկեղեցու շահերին հետամուտ հոգևորականները: Հատկապես Հովհաննես Կոլոտի ու Հակոբ Նալյանի ներողամիտ ու լայնախոհ դիրքորոշումը միջդավանական հարաբերություններում, կարծում ենք, շարունակությունն էր համազգային միասնությանն ու ազգային մշակույթի արդիականացմանն ուղղված այն մտայնության (ոչ քիչ դեպքերում՝ տար-

տամ և տարերային), որի առաջին արտահայտիչը եղավ Մխիթար Սեբաստացին: Ակներև է նաև Սեբաստացու գործունեության երկու կողմերի ամբողջականությունը, երբ միավորվում են կրոնական համոզմունքը և դրա վրա հիմնված ազգային լուսավորության նպատակը: Հենց այդպիսի համադրումն էր պակասում, ի դեպ, Սեբաստացու ժամանակակից և բարեկամ, հոռմեադավան հայերի մեջ նույնպես երևելի Խաչատուր Կարնեցուն, երբ նա հրաժարվում է Սեբաստացու առաջարկից՝ միասին ստեղծել միաբանություն՝ «ուսեալ եւ եռանդուն քարոզիչներ պատրաստել՝ հայը լուսաւորելու համար կրօնքով եւ գիտութեամբ» (Թորոսեան 1932, 97):

Վերադառնալով 1698 թ. Կ. Պոլսում Սեբաստացու գործունեությանը՝ պետք է կրկնենք վաղուց ի վեր նկատված իրողությունը՝ և՛ Մելքիսեդեկ, և՛ Մխիթար Քյուրտխատանցի պատրիարքների օրով հայ եկեղեցիներում քարոզչական անարգել աշխատանք էին կատարում նաև հոռմեադավանները. նույն Խաչատուր Կարնեցին քարոզում էր Գում գափուի Մայր եկեղեցում (Թորոսեան 1932, 30), ինքը՝ Սեբաստացին, ինչպես տեսանք, Ղալաթիայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում (Ազոնց 1810, 120):

1698-ի աշնանը Կ. Պոլսից հեռանալը, կարելի է կարծել, Սեբաստացու համար ուներ կարևոր նշանակություն բուն Արևմտահայաստանում միաբանություն ստեղծելու գաղափարի թելադրանքով: Մի կողմ թողնելով Մարզվան, Ամասիա և Հինձքի Կարմիր վանք երթուղու հետ կապված նրա կենսագրական մանրամասները՝ նկատենք, որ դրանք մնացին նրա մտահղացումները մարմնավորելուն տանող նախաքայլեր: Միաբանության խորիմաստ և լայնածավալ գաղափարը պահանջում էր համապատասխան չափերի քաղաքակրթական միջավայր, որից զուրկ էր ժամանակի օսմանյան գավառական իրականությունը: Այդ իրականության մեջ միայնակ գործող Սեբաստացին, եթե չհաշվենք նրա աշակերտներին, զուրկ էր իր մտահղացումը սատարող և նյութապես խրախուսող համախոհներից: Ավելին, նրան գործակցելուց, ինչպես տեսանք, ձեռնպահ մնացին Խաչատուր Կարնեցին (հիմնականում փաստարկելով գործի հետ կապվող նյութական անհաղթահարելի խոչընդոտները) և ապա Հինձքի Կարմիր վանքի առաջնորդ Մարգար եպիսկոպոսը (Ազոնց 1810, 133), որքան էլ այս վերջինը համակրեր Սեբաստացու մտահղացումը: Այս ամենին ավելացնենք ևս մեկ, ամենևին էլ ոչ երկրորդական հանգամանք՝ տեղական առաքելական հոգևոր առաջնորդների կաշկանդվածությունը դավանական խնդիրներում, երբ վարչական արգելքներ կարող էին առաջանալ կաթոլիկներին հալածելու վերաբերյալ պետական հրահանգների համեմատ: Այս պայմաններում կարելի էր շարունակել քարոզչական աշխատանքը, բայց այդ չէր կարող հասցնել բաղձալի միաբանության ստեղծմանը: Գաղափարի իրագործման կամ դրան նպաստավոր միակ հարմար վայրը մնում էր Կ. Պոլիսը, որտեղ Կարինից հետո հայտնվում է Սեբաստացին 1700 թ. հուլիսին (Չամչեան 1786, 727; Ազոնց 1810, 138): Այս անգամ ևս պոլսահայ համայնքում եթե մեկ կայուն բան կար, այդ միջոցավանական գծությունների տևական մթնոլորտն էր, որ ծանրացած էր ոչ պակաս

ճնշող թանձրությամբ, ինչ 1698 թ., նրա առաջին այցի հնգամսյա շրջանում: Եվ դարձյալ, համայնքի հոգևոր վերնախավում, ինչպես երկու տարի առաջ, պատրիարքական աթոռի համար մրցակցությունն ընթանում էր գործող պատրիարք Մելքիսեդեկ Սուպիիի և Ադրիանուպոլսում (որտեղ տեղափոխվել էին սուլթանական արքունիքը և մեծ վեզիրն իր դիվանով) որպես առաջնորդ նշանակված Եփրեմ Ղափանցու միջև, բայց այս անգամ վերջինիս պահպանողական և եռանդուն գործողությունների շնորհիվ՝ իր համար շահեկան պայմաններում: Երեք կաթոլիկ քահանաների շուրջ (Օրմանեան 2001, 3127–3128) պատրիարքին հակադրվելու իշխանամետ գործողություններով (նրանց հալածելու և պատժելու համառությամբ) Ղափանցին կարողացավ վերստին շահել օսմանյան իշխանավորների համակրանքը, և այս պայմաններում նա խնդրին հետամուտ եղավ մինչև վերջ՝ ստվերելու Մելքիսեդեկի դավանական անաղարտությունը իշխանությունների աչքին: Միջադեպն ավարտվեց Եփրեմի կատարյալ հաղթանակով՝ քահանաները թիարան նետվեցին և, որքան էլ անսպասելի՝ նրանց հետ Ադրիանուպոլիս մեկնած Մելքիսեդեկը: Եփրեմը հռչակվեց, այս էլ որերորդ անգամ՝ պատրիարք (Չամչեան 1786, 729), թեև կարճ ժամանակ անց պաշտոնանկ էր լինելու Ֆեյզուլլահի կողմից, ինչին առիթ էր տվել կաթոլիկների հետ համաձայնության գալու նրա զիջումները, ինչպես կարծում է Մ. Օրմանյանը (Օրմանեան 2001, 3134): Ադրիանուպոլսում 1700 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին ընթացող այս իրադարձություններն ուղեկցվում էին Կ. Պոլսում նույն տրամաբանությամբ բռնկվող պողոթնումներով: Դարասկզբին ևս օսմանյան պետությունը, ոչ պակաս չափերով, քան նախկիններում, շարունակում էր հայ եկեղեցու հանդեպ իր թելադրող քաղաքականությունը՝ անհանդուրժող կեցվածք ընդունելու կաթոլիկության նկատմամբ: Միլեթների համակարգն ամրապնդող այս ուղեգիծն այս անգամ դարձավ ավելի կոշտ և հարձակողական, որ իրականացնում էր, ինչպես նկատեցինք, շեյխ ուլ-խլամ Ֆեյզուլլահը: Իր՝ Մելքիսեդեկի հայտնվելը թիարանում բացառիկ մի բան էր պատրիարքի համար, որ խոսում էր այդ ուղեգծի խստացման և առավել կենտրոնացած դրսևորումների մասին:

Կրոնական և մշակութային-լուսավորական բնույթի միաբանություն ստեղծելու գաղափարը. քարոզչական և հրատարակչական խնդիրներ

Անկախ այս ամենից, Սեբաստացին հավատարիմ էր մնում կաթոլիկության միջոցով արևմտյան քաղաքակրթական արժեքները հայության մեջ ներմուծելու իր առաքելությանը: Դրա համար անհրաժեշտ էին խաղաղության և դավանական համաձայնության նախադրյալները, որոնք անընդհատ հարվածի տակ էին դրվում կողմերի առօրեական հարաբերություններում: Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ հստակ ուրվագծվում էին շահագրգիռ եռանկյունին ներկայացնող կողմերը՝ Բ. Դուռը, հայ եկեղեցին և հռոմեադավան քարոզչությանը սատարող եվրոպական քաղաքականությունը: Մխիթար Սեբաստացին, որքան էլ արևմտամետ և հռոմեականության ջատագով, նշված հակադիր բևեռների միջև հանդես էր գալիս իր ուրույն՝ հաշտության և միաբանության պատկերացումներով,

որպիսին տեսնում ենք այն հայտնի միջադեպում, երբ իր համոզիչ խոսքով կարողացավ դեմ առնել բորբոքված հայադավանների՝ իրենց ազգակիցներին իշխանությունների առջև որպես ապստամբների ամբաստանելու տրամադրություններին: Արդյոք դեպքը իրական է, թե որպես այդպիսին ներկայացվող՝ Սեբաստացու խանդավառ հետևորդների մշակած սյուժե, տվյալ դեպքում այնքան էլ կարևոր չէ. կարևորն այդ իրողության մեջ նրա աշխարհայացքի անկեղծ ձևակերպումն է, նրա ողջամտության հորդորը, որով նա զսպեց ամբոխի կրքերը՝ համոզելով նրան, որ տարածայնությունները պետք է լուծել ոչ թե ատելությամբ ու մատնությամբ, այլ առանց դրա, ազգային իրավասությունների սահմաններում՝ դիմելով պատրիարքին և ոչ թե օտար իշխանավորներին (Ազոնց 1810, 141; Թորոսեան 1932, 118):

Հանրության պառակտման պատկերացումներին Սեբաստացին արդեն հակադրում էր ազգային նոր լուսավորության պահանջը, որի հիմքում ընկած էին ազգային ինքնագիտակցության բարձր որակները՝ ոչ միայն (բայց պարտադիր) կրոնական համարժեք հիմքով, այլև արտաքին գիտությունների համակցությամբ: Սեբաստացու կենսագիրը նշում է, որ հռոմեադավաններին հալածելու պայմաններում յուրայիններին իր մոտ կուտակելու անցանկալի հետևանքներից խուսափելու համար Մխիթար Սեբաստացին իր մեթոդները՝ վարդապետներ Հովհ. Սեբաստացուն և Եղիային, հայր Գ. Այնթափցուն «առաքեաց յարևելս և այլ գաւառս ի քարոզութիւն առ ժամանակ մի» (Ազոնց 1810, 142): Սա, այսպես ասած, խնդրի քարոզչական կողմն էր, որ դարձյալ կապվում է Սեբաստացու՝ յուրահատուկ միաբանություն կազմակերպելու ծրագրի հետ, այդ ծրագրի կրոնական կամ գաղափարախոսական բաղադրիչը: Մնում էր կազմակերպական-մշակութային բաղադրիչը, որը մնում էր նրա ուշադրության կենտրոնում, և որին նա ձեռնարկելու էր հենց Կ. Պոլսում: Նկատի ունենք Սեբաստացու գործունեությունը հռոմեադավան հայրերի երկերի հայերեն թարգմանությունների հրատարակության (կազմարարության) մարզում, որն ըստ ամենայնի լուսաբանված է հայր Ս. Ճեմճեմյանի աշխատության մեջ (Ճեմճեմյան 1980):

Հայտնի է, որ թարգմանական գրականությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ պոլսահայ համայնքում դավանական հակամարտությունների մեջ՝ տեսական զենքեր մատուցելով մի կողմից հռոմեադավանության հետևորդ կամ դրան հակված երիտասարդությանը (մեծ մասամբ երեցներ, նրանց, ում Լեոն անվանում էր «լուսավորված վանականություն» (Լեո 1973, 439–440) և մյուս կողմից՝ ուսումնածարավ և դավանական գայթակղություններից հեռու մնացած առաքելականներին: Իրավացի էր Բ. Կյուլեսերյանը, որը հայերի մեջ կաթոլիկության տարածման գործոն էր համարում նրանց՝ «գիտության և լուսավորության, յառաջադիմութեան ծարավի» լինելու հանգամանքը (Յիշատակարան 1908, 141): Խնդիրն այս ասպարեզում դուրս էր գալիս զուտ կրոնական հարցադրումների սահմաններից և հակվում, ինչպես նկատում է Ն. Ազոնցը, դեպի քաղաքական ու մտավոր-մշակութային մեկնաբանությունը. «Այսպես, – գրում է

նա, – հայ առաջավոր դասի ազատագրական և կրթական ձգտումները և քաղաքական աշխարհի այն ժամանակյա կացությունը իրենց փոխադարձ հարաբերությամբ կազմում են այն պատմական կռիվները, որին հենվելով կարելի կլինի լուսավորել կաթոլիկ և հայ համայնքների ընդհարումն իր գլխավոր ելևէջներով» (Ադոնց 2006, 558):

Մշակութային ու կրթական մեկնաբանության այս ուղեգծով էին ընթանում նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներ Հովհ. Կոլոտն ու Հ. Նալբանդ՝ նույնքան ճկուն դիրքորոշում մշակելով հռոմեադավանների հանդեպ իրենց հանդուրժող վերաբերմունքով: Պատահական չէ, որ նրանց խրախուսանքով և անձնական պատվերներով նշված գրականության չափերը Կ. Պոլսի հայկական տպարաններում հասան աննախընթաց մակարդակի:

Մխիթար Սեբաստացին հրատարակչական գործին պետք է ձեռնարկեր 1700 թ. հոկտեմբեր – 1701 թ. ապրիլին, տպարանի, ավելի շուտ կազմատան համար տուն վարձելով Բեյոլլու թաղամասում. իր մոտ խմբված աշակերտներին ուսուցանելով, երեկոյան նրանց ներգրավում էր կազմարարական գործերի մեջ (Ագոնց 1810, 143–144): 1700 թ. հոկտեմբեր – 1701 թ. հունվարին այստեղ հրատարակվում է Թովմա Գեմբացու «Յաղագս համաներևմանն Քրիստոսի» (վերահրատարակություն. առաջին անգամ տպագրվել է 1674 թ.՝ Հռոմում (Ճեմճեմեան 1980, 11), ապա 1701 թ. առաջին կեսին, «Համառօտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն Սողոմոնի», «Գիրք մեկնութեան յայտնութեանն Սրբոյ Յօհաննոս» և վերջինը՝ Գիրք մտածական աղօթից, Բանալի ջերմեռանդակերտ (Ճեմճեմեան 1980, 12):

Սեբաստացին հետևողականորեն էր իրականացնում իր ծրագիրը. բոլոր չորս գրքերն էլ նրա տեսակետից ունեին ուսուցողական-կրթական բնույթ, հատկապես Թ. Գեմբացու աշխատությունը, եթե նկատի ունենանք, որ նա այդ գրքին ծանոթացել էր դեռևս 1698 թ., երբ հեռանում էր Կ. Պոլսից՝ իր հետ տանելով դրա առաջին հրատարակությունը: Հետաքրքիր է այն, որ դավանական բորբոքումների պայմաններում պատրիարքացած Ավետիք Եվդոկացու փոխանորդ Հովհ. Ջմյունացին հրամայել էր այրել, ի թիվս թարգմանական այլ գրքերի, Թ. Գեմբացու գիրքը՝ «պատճառելով՝ թէ այսոքիկ գրեանք ֆռանկաշունչք են» (Չամչեան 1786, 742): Հարկ է ավելացնել, որ հակառակ պահպանողականության այս ծայրահեղություններին, որոնց մեջ դժվար չէ քաղաքական հաճկատարության ցույց նկատելը, Կ. Պոլսում շուրջ երկու տասնամյակ անց հայոց պատրիարքները, ինչպես տեսանք, իրենք էին խրախուսում թարգմանական գրականության հրատարակությունը: Ավելին, դրանց անհրաժեշտությունը զուտ իմացականության պահանջներով էր հիմնավորում հենց Առաքելական եկեղեցու հայեցակետից ելնելով՝ Հովհ. Կոլոտ պատրիարքի համախոհ և գործակից Հաննա Եպիսկոպոսը, որը բացահայտորեն հայտնում էր, որ թարգմանական գրականությունը ազգերի մշակույթների փոխանակման միջոց է: Նա վկայակոչում է Պողոս առաքյալին՝ նկատելով, որ նա թարգմանական գործը, իբրև

հոգևոր բարիք, դասում է «ի կարգս շնորհաց հոգւոյն Աբյ, ասելով՝ ազգս լեզուաց, թարգմանութիւնս լեզուաց» (Հաննա 1767, 172):

Իր հրատարակչական գործը հնարավորինս գաղտնի պահելու զգուշավորությամբ հանդերձ, Սեբաստացին այն ավարտեց հաջողությամբ և առանց ընդհատումների: Այդ հաջողությունը պայմանավորված էր ոչ միայն նրա զորեղ կամքով ու կազմակերպական ձիրքով, այլև պատրիարքներ Մելքիսեդեկ Սուպհիի և ապա Մխիթար Քյուտխատանցու ներողամիտ վերաբերմունքով (վերջինս բնութագրվում է որպես «միաբանեալ աղթարմայից»՝ 1706 թ. Ավետիքյանների հայտնի մահսերականում (Աղբիր ազգային 1863, 668): Մելքիսեդեկի դիրքերն արդեն երերուն էին դարձել 1701 թ. հուլիսին՝ Եփրեմ Ղափանցու ակտիվության և վերոհիշյալ երեք քահանաներին պատուհասելու պայմաններում, որին հետևելու էր նրա անկումը (Օրմանեան 2001, 3128–3129):

Դավանական ներհակությունների հետագա ընթացքը. միաբանության հիմնումը

Ակներև է, որ այս պետական արշավը արձանագրում էր Բ. դռան նոր խստությունների ալիքը կաթոլիկության դեմ: 1701 թ. սեպտեմբերին պատրիարքական աթոռին էր հայտնվելու դավանական կոիվներում բազում նիզակներ կտրած Եփրեմ Ղափանցին, որի պաշտոնավարման պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել Սեբաստացու ոչ միայն հրատարակչական, այլև քարոզչական գործունեության մասին: Ընդհակառակն, շեյխ ուլ-խլամ Ֆեյզուլլահը՝ արքունիքում և սուլթան Մուսթաֆա Բ-ի (1695–1703) վրա անսահմանափակ ազդեցություն ունեցող այդ մարդը, նորոգելու էր միլեթներում արևմտյան գաղափարախոսության դեմ պատվար դնելու օսմանյան քաղաքականությունը: Ըստ այդմ, Ֆեյզուլլահի արձակած (կամ ապահոված) ֆերմանով դատ ու դատաստանի ու պատիժների էին մատնվելու այն բոլոր անձինք, «որք միանգամ ջատագով իցեն հաւատոյ յունաց կամ լատինացոց, զորս և կոչէր կաթոլիկս» (Չամչեան 1786, 732): Դրան հետևեց դավանական հալածանքների այն մթնոլորտը, որի թանձրացումներն ամեն անգամ շնչահեղձ էին անում պոլսահայ համայնքը: Դրան հետևեցին նաև հակազդեցության գործողությունները կաթոլիկության պաշտպանների կողմից՝ ի դեմս Կ. Պոլսում ֆրանսիական դեսպան Ֆերիոլի, որ գործում էր կաթոլիկական միաբանությունների հետ համերաշխ և նոր պայմաններում օսմանյան հակակաթոլիկական քաղաքականությանը խաղաղությամբ դիմակայելու կանոններով: Բնականաբար, Եփրեմը պետք է փութեռանդորեն կատարեր Ֆեյզուլլահի հրամանները՝ կաթոլիկներին հալածելու գործողություններում: Հարվածները հասցեագրված էին, և Եփրեմը ֆերման է ձեռք բերում Սեբաստացու և երեք հոմեադավան հոգևորականների (Խաչատուր Կարնեցի, Պետրոս Մցխիթացի և Սարգիս Սահաթճի) կալանավորման համար (Թորոսեան 1932, 122–123): Սեբաստացին խուսափում է հետապնդողներից՝ թաքնվելով վեղարավորների (կապույցիներ) վանքում, վանահայր Հակնիթոսի մոտ (Ազոնց 1810, 146–147):

Արդեն անմիջականորեն իր անձին առնչվող այս իրադարձությունների ընթացքը Սեբաստացուն մղում էր դիմել գործնական քայլերի՝ իր միաբանությունը ստեղծելու բռնություններից հեռու, Օսմանյան Թուրքիայի սահմաններից դուրս: Այստեղ, վեդարավորների մոտ, իր աշակերտների հետ 1701 թ. սեպտեմբերի 7-ին, Սեբաստացին որոշում է ստեղծել «Միաբանութին մշտատև, որոյ առաջադիր նպատակ լինիցի ուսումն ամենայն կարևոր գիտութեանց և վախճան՝ ի թիկունս հասանել հոգևոր կարօտութեան ազգիս» (Ագոնց 1810, 150): Որպես միաբանության նստավայր (թվով տասն միաբաններով) ընտրում են Մորուա կղզին՝ այնտեղ մեկնելու մոտալուտ ծրագրով (Ագոնց 1810, 151–152):

Եփրեմ Ղափանցուն, մինչդեռ, քիչ ժամանակ էր մնացել մինչև վերջ գոհացնելու Ֆեյզուլիին: Այստեղ զսպող նշանակություն պետք է ունենային ֆրանսիական դեսպանի հակաքայլերը՝ պատրիարքի գործողությունները չափավորելու և ապա աթոռագրկելու համար: Համենայն դեպս, սրված հակամարտության ընթացքում կողմերի համար անակնկալ չէր կարող լինել 1701 թ. հոկտեմբերի 26-ի այսպես կոչված միաբանության դաշնագիրը (անշուշտ, օսմանյան վերին պաշտոնեության մասնակցությամբ)՝ առաքելականների և հռոմեադավանների միջև: Այն ստորագրել էին պատրիարքի փոխանորդը, լատին կրոնավորը, Խաչատուր վարդապետը (Կարնեցի) և հայր Հակիմթոսը (Թորոսեան 1932, 132): Համաձայնագրով արվում էին փոխադարձ զիջումներ՝ դադարեցվելու էին կաթոլիկական սրբություններին ուղղված՝ առաքելականների նզովքները, իսկ Հռոմի եկեղեցին պարտավորվում էր ճանաչել հայոց եկեղեցու ծեսը, հռոմեադավաններին թույլ էր տրվում հաճախել հայադավան եկեղեցիներ և այնտեղ իրացնել պաշտամունքը: Համաձայնագրի կետերի ապահովումը դրվում էր ֆրանսիական դեսպանի և օսմանյան իշխանությունների վրա (Թորոսեան 1932, 163–165): Սակայն հաշտությունը մնաց ընդամենը թղթի և բարի մտադրությունների տարածքում, կողմերը ավելիին ընդունակ չէին իրենց մոտեցումների հակադրության ու անզիջում կեցվածքի տրամաբանությամբ: Արևմուտքը չէր կարող հրաժարվել Օսմանյան Թուրքիայում իր գաղափարական ազդեցությունն ապահովող դոգմաներից, իսկ Բ. դուռը՝ ճաքեր տվող միլեթների համակարգը բռնություններով լցոնելու գործելակերպից: Համաձայնության ընթացքը կասեցվեց ինչպես միշտ ակտիվ հիսուսյանների մեծավոր Պրաքոնիեի ջանքերով (Օրմանեան 2001, 3130): Ըստ երևույթին, այս ձախողումը տեղի էր ունեցել մինչև 1702 թ. փետրվար-մարտ՝ Ավետիք Եվդոկիացու պատրիարքության կոչվելը, որից հետո նա սկսել էր հակառակորդ երևելի դեմքերի և հատկապես Սեբաստացու հետապնդումները: Հնարավոր է նաև, որ այս դեպքում Ֆեյզուլիի մտաբերած լինել դեռևս Կարինից նախաձեռնող Ավետիքին՝ ակնկալելով սրա կառավարելիությունը՝ Հռոմի և ֆրանսիական դիվանագիտության հետ խճճված հարաբերություններում, ուստի և նրան Կ. Պոլիս էր հրավիրել՝ Եփրեմի փոխարեն պատրիարք դարձնելու նպատակով: Ինքը՝ Ավետիքը, փորձում էր Սեբաստացուն կալանավորել տալ առանց աղմուկի և խորամանկ միջոցներ գործադրելով: Սեբաստացու կենսագիրները բավականաչափ մանրամասներով

նկարագրել են Կ. Պոլսում նրա անցկացրած վերջին ամիսները, Ավետիքի ջանքերը՝ կապույցիների վանքից նրան խաբեությամբ կորզելու մտադրությամբ, այդ նպատակով վանահայր Հակինթոսի հետ կեղծ բարեկամություն խաղալը և այլն: Չբավարարվելով այսքանով, Ավետիքը նամակ է գրում Սեբաստացուն՝ հրավիրելով իր մոտ և խոստանալով փառավորել նրան՝ մեծամեծ բարիքներով, և այս այն դեպքն էր, երբ, ինչպես ասում են, դժոխքի ճանապարհը սալահատակված է բարի մտադրություններով: Սեբաստացին կռահում է Ավետիքի մտադրությունը և կտրականապես հրաժարվում նրան հանդիպելուց, որից զայրացած վանահայրը վարդապետին առաջարկում է լքել վանքը (Ազոնց 1810, 157–158): Այնուհետև դրան հետևում են չդադարող այլ խոչընդոտների հաղթահարման մյուս դրվագները՝ Կ. Պոլսում այլ հարկերի ներքո թաքնվելը, իր երեք աշակերտներով ծալոված նավարկելը Ջմյուռնիա և այնտեղից՝ Մորեա (Թորոսեան 1932, 136–141): Մորեայում նա հիմնում է իր միաբանությունը՝ հետագայում (1717) տեղափոխելով Վենետիկ:

Վերը նշված արկածային սյուժեները, որ ներկայացնում են նրա կենսագիրները, հագեցած են մեծ անհատի կենսագրականին անխուսափելիորեն ուղեկցող և նրա առաքելության պսակը նախապատրաստող ռոմանտիկական տրամադրություններով: Կարևորը և անհերքելիորեն իրականն այն է, որ Մխիթար Սեբաստացին նրանց գրչի ներքո ներկայանում է որպես ժամանակի հայ հանրության մեջ գործող բացառիկ անհատ՝ իր ազգի հոգևոր վերածնությանը ծառայելու անկորնչելի հավատով և գործով, որ պետք է երկյուղածությամբ հիշենք այսօր՝ նրա ծննդյան օրից 250 տարի անց:

Եզրակացություններ

Դավանական հակասություններով լեցուն պոլսահայ իրականության մեջ (XVII դ. վերջ – XVIII դ. սկիզբ) Մխիթար Սեբաստացին գործել է բավականաչափ բարդ և հակասական պայմաններում: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների հապճեպ փոփոխությունները, հռոմեադավանների դեմ ուղղված հալածանքները օսմանյան իշխանությունների և հայ վերնախավի կողմից, ինչպես և Հռոմի քարոզչական գործունեությունը պառակտում էին մտցնում հայ հանրության մեջ և կասեցնում նրա զարգացման ընթացքը: Այս պայմաններում Մխիթար Սեբաստացին գործում էր կայուն համոզմունքներով և իր նպատակին հասնելու մեծ համառությամբ: Դավանական երկպառակություններին վերջ տալը և հայ հանրության հոգևոր վերածնությունը նա տեսնում էր արևմտյան քաղաքակրթական արժեքներով ամրապնդված ազգային մշակույթի, լուսավորության ու գիտության զարգացման մեջ՝ այդ պայմաններում միակ մատչելի կազմակերպական ձևի՝ հայկական կաթոլիկական միաբանություն հիմնելու միջոցով: Կ. Պոլսում նրա գործունեությունը ըստ գործառական բնույթի, կարելի է տրոհել քարոզչական (ազգային միաբանության ուղղվածությամբ) և մշակութային-հրատարակչական (մի հայտնի չափով արևմտյան եկեղեցու հայրերի թարգմանական գրականություն) ուղղությունների: Կ. Պոլսում Մխիթար Սեբաս-

տացին դժվարությունները հաղթահարում էր օսմանյան իշխանությունների և պատրիարքների (հատկապես Եփրեմ Ղափանցու և Ավետիք Եվդոկիացու) դավանական հետապնդումների պայմաններում, բարենպաստ իրադրություններում և այդ էլ այն ժամանակ, երբ պատրիարքական աթոռին էին հայտնվում հայ կաթոլիկամետներին համակիր պատրիարքները (Մելքիսեդեկ Սուպիի, Մխիթար Քյուրտիստանցի):

Մխիթար Սեբաստացին իր երազանքն իրականացրեց՝ հենվելով համախոհների և աշակերտների փոքրաթիվ խմբակի վրա, բռնություններից և դավանական ճնշումներից հեռու տարածքում՝ միաբանություն հիմնելով նախ Մորեայում (1702) և ապա Վենետիկում, Ս. Ղազար կղզում (1717): Նրա մեծագործության առհավատչյան է իր անունը կրող միաբանության կողմից մշակութային և հայագիտական վիթխարի ծրագրերի իրականացումը, որը շարունակվում է նաև այսօր:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի հեղինակը իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի խմբագրությանը, հատկապես խմբագրի տեղակալ Գայանե Հարությունյանին և պատմական գիտությունների թեկնածու Գևորգ Հարությունյանին, որոնք նպաստեցին հոդվածի ամբողջացմանը՝ փութացնելով դրա տպագրությունը:

Գրականություն/References/Литература

1. Ա. տը լա Մոթռեի ուղեգրությունէն 1950, Հայրենիք, Բոստոն, թիւ 6, 100–101:
From the Travelogue of A. de La Motraye 1950, Hayrenik, Boston, N 6, 100–101 (in Armenian).
2. Ագոնց Ստ.Գ. 1810, Պատմութիւն կենաց և վարուց տեառն Մխիթարայ Սեբաստացոյ, Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարի:
Agonts St.G. 1810, History of the Life and Conduct of Lord Mkhitar of Sebastea, Venice, Monastery of Saint Lazarus (in Armenian).
3. Ադոնց Ն. 2006, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀԴՀ հրատ.:
Adonts, N. 2006, *Erker* [Works], vol. 1, Yerevan, Armenian State Publishing House (in Armenian).
4. Աղբիր ազգային արդեան պատմութեան 1863, Կոռնկ Հայոց աշխարհին, Թիֆլիս, սեպտեմբեր, 662–683:
Source of the History of National Achievements 1863, The Crane of the Armenian World, Tiflis, September, 662–683 (in Armenian).
5. Թորոսեան Յովհ. 1932, Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացոյ, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան:

- Torosean Hovh. 1932, The Life of Abbot Mkhitar of Sebastea, Venice, Mkhitarist Press (in Armenian).
6. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին 1961, Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Turkish Sources on Armenia, Armenians, and the Other Peoples of Transcaucasia 1961, vol. I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 7. Լեո 1973, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 2, Երևան, «Հայաստան»:
Leo 1973, History of the Armenians, vol. 3, Book 2, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
 8. Կենսագրություն Աւետիք պատրիարքի Հայոց 1874, Արարատ, թիւ Դ, 150–156:
Biography of Patriarch Avetik of the Armenians 1874, Ararat, N IV, 150–156 (in Armenian).
 9. Հաննա Յովի. 1767, Գիրք պատմութեան Սբ եւ մեծի քաղաքի Աստուծոյ Երուսաղէմի, Կ. Պոլիս, ի տպարանի Աստուածատուրի:
Hanna Hovh. 1767, The Book of History of the Holy and Great City of God, Jerusalem, Constantinople, Astvatsatur Press (in Armenian).
 10. Ճեմմեմեան Ս. 1980, Մխիթար Արքայապետի հրատարակչական առաքելությունը, Վենետիկ, տպարան Ս. Ղազար:
Chemchemian S. 1980, The Publishing Mission of Abbot Mkhitar, Venice, Saint Lazarus Press (in Armenian).
 11. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 2008, հ. Դ, Երևան, «Նաիրի»:
Main Catalog of Armenian Manuscripts of the Mashtots Matenadaran 2008, vol. IV, Yerevan, Nairi (in Armenian).
 12. Յիշատակարան Պատմաճեան Գրիգոր պատրիարքի 1908, Բանասէր, Պարիս, տպարան Բանասէրի:
Colophon of Patriarch Grigor Patmachian 1908, Banasēr [The Philologist], Paris, Banaser Press (in Armenian).
 13. Չամչեան Մ. 1786, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, ի տպարանի Յովհաննու Փիացեանց:
Chamchean M. 1786, History of Armenia, vol. III, Venice, Hovhannes Pilatsiants Press (in Armenian).
 14. Օրմանեան Մ. արք. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:
Ormanean M. Abp. 2001, Azgapatum [History of the Nation], vol. II, Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
 15. Armenians in the Ottoman Empire 1998, An Anthology of Transformation 13th–19th Centuries, Edit. Gazarian V. Waltham, Masschusetts.

ՀԱՅ ՏԱՆԿԻՍՏՆԵՐԻ ԱՎԱՆԴ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՏԱՐԱԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՒՄ (1941–1945 ԹԹ.)

THE CONTRIBUTION OF ARMENIAN TANKMEN TO THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941–1945)

ВКЛАД АРМЯНСКИХ ТАНКИСТОВ В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (1941–1945)

Կլիմենտ Հարությունյան

Kliment Harutyunyan

Климент Арутюнян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

kliment.harutyunyan@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 10.02.2026; գրախոսվել է՝ 21.05.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026

Received: 10.02.2026; Revised: 21.05.2026; Accepted: 15.07.2026

Представлено: 10.02.2026; рецензировано: 21.05.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-29

Ամփոփում – Հայրենական մեծ պատերազմում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ տարած հաղթանակում ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների հետ իր արժանի ավանդն ունի նաև հայ ժողովուրդը: Հայ ռազմիկներն ակտիվորեն մասնակցել են պատերազմի պաշտպանական արմատական բեկման և հաղթական շրջանի մարտերին, աչքի են ընկել բոլոր վճռական ճակատամարտերում և զորատեսակների՝ նաև տանկային զորքերի շարքերում: Մարտերում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել են կառավարական բազմաթիվ պարգևներով, նրանցից 19-ը արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, մեկն էլ դարձել է Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ: Պատերազմի տարիներին հայ տանկիստներից 2-ը եղել են կորպուսի, 5-ը՝ բրիգադի, 6-ը՝ գնդի, 100-ից ավելին՝ գումարտակի, վաշտի, 6-ը՝ դասակի հրամանատար, 1-ը՝ տանկային բանակի ռազմական խորհրդի անդամ: Պատերազմի տարիներին տանկային բրիգադ և կորպուս ղեկավարած, Խորհրդային Միության հերոս Հ.Խ. Բաբաջանյանին հետպատերազմյան շրջանում շնորհվել է Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի կոչում (բացի նրանից, այդ կոչումը շնորհվել է նաև Պ. Ռոտմիստրովին): Ավելի քան 8 տարի Հ. Բաբաջանյանը եղել է Խորհրդային բանակի տանկային զորքերի պետ: Պատերազմի տարիներին հայ տանկիստները մշտապես բարձր են պահել հայ ժողովրդի

պատիվը, մարտերում թափած արյամբ և քաջությամբ նպաստել պատմական հաղթանակի կայացմանը:

Abstract – The Armenian people made a worthy contribution – shoulder to shoulder with all the nations of the USSR – to the victory over the German fascist invaders in the Great Patriotic War. Armenian servicemen actively participated in the defensive, crucial turning-point, and final victorious phases of the war, distinguishing themselves in all major engagements and across every branch of the armed forces, including the armored troops. For their valor in battle, they received numerous state decorations; nineteen were awarded the title of Hero of the Soviet Union, and one became a full Cavalier of the Order of Glory. During the war years, Armenian tank commanders included two corps commanders, five brigade commanders, six regimental commanders, over one hundred battalion and company commanders, six platoon commanders, and one member of a tank army military council. H.Kh. Babajanyan, Hero of the Soviet Union, who commanded a tank brigade and a corps during the war, was promoted to the rank of Chief Marshal of Armored Troops in the postwar period (a title conferred upon only one other person, P.A. Rotmistrov). For more than eight years, Babajanyan served as the Chief of the Armored Forces of the Soviet Army. Throughout the war years, Armenian tankmen consistently upheld the honor of their nation, contributing to this historic victory through their bravery and sacrifices on the battlefield.

Аннотация – Армянский народ вместе с другими народами СССР принял самое активное участие в разгроме немецко-фашистских захватчиков и внес достойную лепту в историческую победу. Воины-армяне участвовали как в начальном-оборонительном периоде войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942 г.), так и во втором – переломном (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.) и третьем – освободительном (январь 1944 г. – 9 мая 1945 г.) периоде войны, отличились во всех сражениях, в рядах всех родов войск, в том числе и танковых. Они были награждены различными правительственными наградами, а 19 танкистов удостоились звания Героя Советского Союза, 1 стал полным кавалером ордена Славы всех трех степеней. Из армян-танкистов 2 были командирами корпуса, 5 – командирами бригад, 6 – командирами полков и т.д. Командир танковой бригады и корпуса, Герой Советского Союза А.Х. Бабаджанян после войны стал Главным маршалом бронетанковых войск, более 8-ми являлись командующими танковых войск Вооруженных Сил СССР. В годы войны армяне-танкисты оправдали высокую честь армянского народа, обогатив его славные боевые традиции и тем самым внеся свою неоценимую лепту в победу над фашизмом.

Հիմնաբառեր – պատերազմ, հաղթանակ, բանակ, ավանդ, հերոս:

Keywords – war, victory, army, contribution, hero.

Ключевые слова – война, победа, армия, вклад, герой.

Ներածություն

Հայրենական մեծ պատերազմում ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա կառավարող երկրների դեմ տարած պատմական նշանակություն ունեցող հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև հայ ժողովուրդը: Նրա ավելի քան 600.000 զավակներ մասնակցեցին պատերազմին (300.000-ը՝ Խորհրդային

Հայաստանից, 200.000-ը՝ ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից և 100.000-ը՝ այլ երկրներից), որոնցից շուրջ 200.000-ը զոհվեցին ռազմաճակատում (Հայոց պատմություն 2010, 577): Պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության բարձր ակտիվությունը դրսևորվեց ոչ միայն այդքան շատ մարդ ուղարկելով գործող բանակ, այլև տարբեր զորատեսակների կազմում բոլոր վճռական ճակատամարտերում հայ ռազմիկների ցուցաբերած հերոսությամբ, կրտսեր, միջին, ավագ և բարձր հրամանատարական կազմում հայերի ունեցած տեսակարար մեծ կշռով: Ընդհանուր առմամբ, հայերից Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 106 հոգու, որոնցից 4-ին՝ Խորհրդա-ֆիննական պատերազմում (30.11. 1939 թ. – 13.03.1940 թ.), 99-ին՝ Հայրենական մեծ պատերազմում (22.06.1941 թ. – 9.05.1945 թթ.), իսկ 3-ին՝ հետպատերազմյան տարիներին կատարած սխրանքների համար: Խորհրդային Միության մարշալ Իվան (Հովհաննես) Քրիստափորի (Խաչատուրի) Բաղրամյանը և ծովային օդաչու, գվարդիայի փոխգնդապետ Նելսոն Գևորգի Ստեփանյանը այդ բարձր կոչմանն արժանացել են կրկնակի: Նշենք, որ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսի կոչման է արժանացել ընդամենը 104 մարդ (Орден и медали СССР 1974, 28): Պատերազմում կատարած անօրինակ սխրանքների համար 26 հայ ռազմիկներ պարգևատրվել են Փառքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճանի շքանշաններով ու դարձել զինվորական քաջության այդ պատվավոր շքանշանի լրիվ ասպետ, որոնց իրավունքները ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1967 թ. սեպտեմբերի 6-ի հրամանագրով հավասարեցված են Խորհրդային Միության հերոսների արտոնություններին: Նշենք, որ պատերազմի տարիներին Փառքի 1-ին աստիճանի շքանշանով է պարգևատրվել ընդամենը 2500 մարդ (Орден и медали СССР 1974, 90):

1945 թ. դեկտեմբերի 31-ի տվյալներով՝ Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել են 69 հայ գեներալ, 1 ծովակալ (Ի.Ս. Իսակով – Տեր-Իսահակյան) և ավիացիայի 1 մարշալ (Ս.Ա. Խուդյակով – Ա.Ա. Խանփերյանց): Հետպատերազմյան շրջանում պատերազմի մասնակից հայերից 152-ին շնորհվել է գեներալի կոչում: Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից բանակի գեներալ Հ.Ք. Բաղրամյանին 1955 թ. մարտի 11-ին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի կոչում: Նշենք, որ 1935–1978 թթ. Խորհրդային Միության մարշալի կոչում է շնորհվել 32 հոգու (Советская военная энциклопедия 1978, 169): 1955 թ. մարտի 3-ին Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի կոչում է շնորհվել Ի.Ս. Իսակովին. այդ կոչմանը, բացի Ի. Իսակովից, արժանացել են Ն.Գ. Կուզնեցովը (3.03.1955 թ.) և Ս.Գ. Գորշկովը (28.10.1967 թ.) (Советская военная энциклопедия 1976, 115): Պատերազմի մասնակից հայ ծովային սպաներից 4-ին շնորհվել է փոխծովակալի, իսկ 4-ին էլ՝ դերծովակալի կոչում (Арутюнян 2023, 215–216): Պատերազմի մասնակիցներից Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանին 1975 թ. ապրիլի 29-ին շնորհվել է Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի կոչում: Այդ բարձր կոչմանն է արժանացել նաև Պ.Ա. Ռուսմիստրովը (Советская военная энциклопедия 1976, 569): ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նա-

խագահության հրամանագրով 1980 թ. մայիսի 7-ին ինժեներական զորքերի մարշալի կոչում է շնորհվել Խորհրդա-ֆիննական և Հայրենական մեծ պատերազմների մասնակից Սերգեյ Քրիստափորի Ագանովին:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ զորավարներից մեկը եղել է ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի գլխավոր շտաբի պետ (Ի.Ս. Իսակով), Ս.Ս. Խուդյակովը՝ ռազմաօդային ուժերի գլխավոր շտաբի պետ, Հ.Ք. Բաղրամյանը՝ ռազմաճակատի, 3-ը՝ բանակի, 8-ը կորպուսի, 28-ը՝ դիվիզիայի, ավելի քան 100-ը՝ բրիգադի և գնդի հրամանատար և այլն: Պատերազմի տարիներին Կարմիր բանակի կազմում գործում էր 6 հայկական ազգային դիվիզիա, իսկ 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան իր մարտական ուղին, սկսելով Կովկասյան նախալեռներից, ավարտեց Բեռլինում, իսկ 409-րդը՝ Չեխոսլովակիայում: Ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում իրենց ծանրակշիռ ավանդն են ներդրել նաև անտեսանելի ճակատի անլեզալ հետախույզներ՝ գեներալներ Հայկ Հովակիմյանը, Իվան Աղայանը, Միքայել Ալավերդյովը, Վյաչեսլավ Կևորկովը, գնդապետներ Աշոտ Հակոբյանը, Գերասիմ Բալասանովը, Վյաչեսլավ Գուրգենովը, Խորհրդային Միության հերոս գնդապետ Գևորգ Վարդանյանը, նրա կինն ու գործընկերուհին՝ Գոհար Վարդանյանը և շատ ուրիշներ (Арутюнян 2018, 620–621):

Հայ ռազմիկներն իրենց կատարած սխրանքներով աչքի են ընկել բոլոր վճռական ճակատամարտերում և բոլոր զորատեսակների կազմերում: Նրանց սխրանքները լուսաբանվել են հայ պատմագրության կողմից: Առանձին գրքեր են հրատարակվել, որտեղ լուսաբանվել են Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության առանձին հարցեր, որոնք նվիրված են եղել հայ զորավարների, Խորհրդային Միության հայ հերոսների, 6 Փառքի շքանշանների հայ ասպետների, հայկական դիվիզիաների, հայ պարտիզանների, հայ ծովայինների, հայ օդաչուների սխրանքների վերհանմանը: Սակայն առ այսօր հայ պատմագրությունը հատուկ չի անդրադարձել հայ տանկիստների կատարած սխրանքների լուսաբանմանը: Մեր սույն աշխատանքը նպատակ ունի լրացնել հայ պատմագրության այդ բացը, իսկ հետագայում առանձին մենագրություն ստեղծել, որտեղ հիմնովին կլուսաբանվի հիմնահարցը:

Հայ տանկիստների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմի պաշտպանական մարտերին

Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին օրերին տեղի ունեցած տանկային մարտերում իր խիզախությամբ և մարտավարական հմտություններով աչքի ընկավ 22-րդ մեքենայացված կորպուսի շտաբի պետ (պատերազմի սկզբին տանկային կորպուսը, հաստիքային ցուցակի համաձայն, ուներ 36.000-անոց անձնակազմ, 1000 տանկ, 268 զրահամեքենա, 100 դաշտային հրանոթ և այլն), տանկային զորքերի գեներալ-մայոր Վլադիմիր Ստեփանի Տամրուչին (ծնվել է 1892 թ. Բաքվում, նրա հայրը՝ Ստեփան Դեմուրչյանը, Դոնի Ռոստովի Նոր Նախիջևան հայկական քաղաքից էր): Ուկրաինայի Վլադիմիր-Վոլինսկի քաղա-

քից արևելք 1941 թ. հունիսի 21–22-ին տեղի ունեցած կատաղի և արյունահեղ մարտերում, երբ զոհվեց կորպուսի հրամանատար գեներալ-մայոր Ս.Ի. Կոնդրոսևը, հրամանատարությունն ստանձնեց գեներալ Վ.Ս. Տամրուչին։ Նրա ղեկավարությամբ տանկիստները մինչև հուլիսի 2-ը հերոսաբար դիմադրեցին գերմանական մի քանի անգամ թվով գերակշռող մեքենայացված զորքերին՝ սրանց պատճառելով կենդանի ուժի և տեխնիկայի մեծ չափի կորուստներ։ Դրանից հետո կորպուսի զորամասերը կարողացան կազմակերպված հետ քաշվել նոր դիրքեր՝ հնարավորություն տալով բանակի մյուս զորամիավորումներին նահանջելու և խուսափելու շրջապատումից։ Ծանր պայմաններում կորպուսի մարտական գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և այդ ընթացքում ցուցաբերած հերոսության համար տանկային զորքերի գեներալ-մայոր Վ. Տամրուչին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1941 թ. հուլիսի 22-ի հրամանագրով պարգևատրվեց զինվորական բարձրագույն և ամենապատվավոր Լենինի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 682523, գ. 5, թ. 150)։ 1941 թ. սեպտեմբերի 9-ին Վ. Տամրուչին շնորհվեց տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտի կոչում, և նա առաջ քաշվեց Հարավարևմտյան ռազմաճակատի զրահատանկային և մեքենայացված զորքերի հրամանատարի պաշտոնում։

Մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար Լենինի շքանշանով պարգևատրվեցին նաև 43-րդ տանկային դիվիզիայի կոմիսար, գնդային կոմիսար (հետագայում՝ տանկային զորքերի գեներալ-մայոր) Արտեմ Կարապետի Պողոսովը (Ստավրոպոլի երկրամասի Սուրբ Խաչ (այժմ՝ Բուդյոնովսկ) քաղաքից), 12-րդ տանկային բրիգադի հետախուզական ջոկատի հրամանատար, ավագ սերժանտ Արամայիս Իվանի Քոստյանը (Երևանից), 122-րդ տանկային բրիգադի մոտոհրաձգային գումարտակի հրամանատար սերժանտ Խաչատուր Դադաշի Բեկնազարյանը (Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի Ջրաբերդ գյուղից)։

1941 թ. հուլիսի 25-ին տանկային թեժ մարտեր տեղի ունեցան Ուկրաինայի Ռոմնոյի շրջանի Դուբնո քաղաքի շրջանում։ Հակառակորդին հաջողվեց ծանր կորուստների գնով գրավել քաղաքը, սակայն խորհրդային տանկիստներին հաջողվեց 2 օր անց թշնամուց ազատագրել քաղաքը։ Դա Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին շրջանի հազվադեպ իրադարձություններից էր։ Առաջինը քաղաք մտավ 12-րդ տանկային դիվիզիայի 1-ին մոտոհրաձգային գումարտակը՝ կապիտան Միսաք Ղևոնդի Մարգարյանի (Վրաստանի Ասպինձայի շրջանի Տամալա գյուղից) հրամանատարությամբ։ Խիզախ տանկիստը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 682524, գ. 433, թ. 182)։

Հետմահու նման պարգևի արժանացավ Արևմտյան ռազմաճակատի 216-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Աշոտ Սարգսի Սարգսյանը (Սիսիանի շրջանի Ախքենդ գյուղից)։ 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև հուլիսի 17-ը Ուկրաինայի Խմելնիցկի և Վիննիցայի մարզերում տեղի ունեցած արյունահեղ մարտերում նա ոչ միայն իր համարձակ և հմուտ գործողություններով շեղեց թշնամու ուշադրությունը և շրջապատումից փրկեց յուրայիններին

մի սովոր գորախումբ, այլև այդ մարտերում նրա դիվիզիան ոչնչացրեց 52 տանկ, 85 հրանոթ, 20 ականանետ, ֆաշիստական 3700 զինվոր ու սպա: Հուլիսի 17-ին Վիննիցայի մարզի Մոխիշեսկի շրջանի Տախնի գյուղի մոտ տեղի ունեցած մարտում խիզախ հայորդին զոհվեց: Ի պատիվ հերոս համապայտացու՝ 1948 թ. ապրիլի 17-ին Ախբենդը վերանվանվեց Աշոտական (Հայ զինվոր 16-23 օգոստոսի 2003, Հայկական սովետական հանրագիտարան 1984, 220):

Պատերազմի առաջին մարտերում իր խիզախությամբ և մարտական վարպետությամբ աչքի ընկնելու համար Լենինի, Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի և Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվեց 47-րդ տանկային դիվիզիայի 94-րդ տանկային գնդի կոմիսար, ավագ քաղդեկ Գրիգոր Շահամի Կալուստովը (Գորիսի շրջանի Քարահունջ գյուղից): Պատերազմի արմատական բեկման շրջանում նա 1943 թ. նոյեմբերի 4-ին հետմահու արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 682524, գ. 491, թ. 308; գ. 271, թ. 17; ց. 686044, գ. 1439, թ. 198; ց. 793756, գ. 20, թ. 162-163):

Պատերազմի առաջին շրջանի, հատկապես Մոսկվայի պաշտպանության համար մղված մարտերում խիզախությամբ աչքի ընկավ Արևմտյան ռազմաճակատի 16-րդ բանակի 28-րդ տանկային բրիգադի 28-րդ տանկային գումարտակի հրամանատար մայոր Գաբրիել Հովհաննեսի Սահրադյանը (Վրաստանի Բոգդանովսկայի շրջանի Սաթխա գյուղից): Մոսկվայի մարզի Նովո-Պետրովսկի շրջանի Սկիրմանովո գյուղի մոտ հակառակորդի թվական գերազանցություն ունեցող ուժերի հարձակումը կանգնեցնելու մարտում գումարտակը ոչնչացրեց գերմանական 18 տանկ, հակատանկային և ականանետային 4 մարտկոց և շուրջ 20 մոտոհետևակ՝ փակելով թշնամու առաջխաղացումը Մոսկվա: Գ. Սահրադյանը ոչ միայն աչքի ընկավ հակառակորդի տանկերի դեմ մղված մարտերի հմուտ ղեկավարությամբ, այլև անձնագոհությամբ: Մարտական առաջադրանքը կատարվեց, սակայն մարտում զոհվեց խիզախ տանկիստը: Նա հետմահու ներկայացվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, սակայն Արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար, բանակի գեներալ Գ. Ժուկովի 1942 թ. հունվարի 17-ի թիվ 044 հրամանով պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 682524, գ. 245, թ. 260-261):

Հայ տանկիստները ակտիվորեն մասնակցեցին նաև նոյեմբերի 7-ին Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում տեղի ունեցած զորաշքերթին, որտեղ ելույթ ունեցավ Գերագույն գլխավոր հրամանատար Ստալինը: Այդ շքերթի մասնակիցներից էին Արևմտյան ռազմաճակատի 33-րդ տանկային բրիգադի հետախուզական վաշտի հրամանատար, կապիտան Մաթևոս (Մատվեյ) Կիրակոսի Հակոբյանը (Ակոպով) (Հայաստանի Սևանի շրջանի Ծովագյուղից), «Տ-34» տանկի հրամանատար, սերժանտ Գևորգ Ավագի Չոբանյանը, 33-րդ տանկային բրիգադի մոտոհրաձգային գումարտակի շտաբի պետ, լեյտենանտ Ռուբեն Զաքարի Ղարիբյանը (Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղից), 168-րդ առանձին տանկային գումարտակի կոմիսար, ավագ քաղդեկ Աբել

Պողոսի Սիմոնյանը (Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղից), 2-րդ տանկային բրիգադի «S-34» տանկի հրամանատար, լեյտենանտ Ալեքսանդր Դավթի Ստեփանյանը և ուրիշներ, որոնք հետագայում մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար արժանացան մարտական բարձր պարգևների:

Հայ տանկիստները սխրանքներով աչքի ընկան նաև Ստալինգրադյան ճակատամարտի պաշտպանական շրջանում: 246-րդ տանկային բրիգադի կառավարման վաշտի «S-34» տանկի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Սարգիս Հմայակի Սաղաթեյանը (Արթիկի շրջանի Սառնակունք գյուղից) 1942 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ստալինգրադի հյուսիսարևմտյան տեղամասերից մեկում տեղի ունեցած մարտում գտնվում էր տանկային խմբավորման հրամանատար, փոխգնդապետ Ուլյանովի տանկում և իր համարձակ գործողություններով նպաստում թշնամու գրոհների հետմղմանը: Սեպտեմբերի 19-ի մարտում տանկիստը ոչնչացրեց հակառակորդի 2 դզոտ, 3 կրակակետ, 1 հրանոթ և շուրջ 70 հիտլերական: Ս. Սաղաթեյանը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 682625, գ. 177, թ. 596): Պարգևների արժանացան նաև 166-րդ տանկային բրիգադի «S-70» տանկային վաշտի հրամանատար կրտսեր լեյտենանտ Ալեքսանդր Իգնատի Մանասերյանը (Թբիլիսիից), 107-րդ տանկային բրիգադի վերանորոգման խմբի ղեկավար, ինժեներ-կապիտան Սերգեյ Կարակոզովը և այլք (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 184, թ. 499; գ. 175, թ. 553):

Պատերազմի արմատական բեկման շրջանում (19 նոյեմբերի 1942–1943 թթ. վերջ)

Հայ տանկիստները հերոսաբար դրսևորվեցին նաև պատերազմի արմատական բեկման շրջանում: Նրանցից 4-ը՝ Վորոնեժի ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 69-րդ մեքենայացված բրիգադի 1-ին մոտոհրաձգային գումարտակի հրամանատար, կապիտան Գարեգին Շեգիի Բալայանը, Կենտրոնական ռազմաճակատի 2-րդ տանկային բանակի 11-րդ գվարդիական տանկային բրիգադի կոմիսար, գվարդիայի գնդապետ Գրիգոր Շահումի Կալուստովը, Վորոնեժի ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 54-րդ տանկային բրիգադի մոտոհրաձգային դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Վասիլի Նադոյի Սարգսյանը և 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 69-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Լևոն Խնկանոսի Դարբինյանը արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Այստեղ հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ Խորհրդային Միության առաջին հայ հերոսը 7-րդ բանակի 20-րդ տանկային բրիգադի 91-րդ տանկային գումարտակի տանկի ռադիստ, շարքային Կարապետ Սեմյոնի Սիմոնյանն էր, որը հերոսի կոչման էր արժանացել 1940 թ. հունվարի 15-ին՝ Խորհրդա-ֆիննական պատերազմում Մաննեռիայմի գծի հաղթահարման մարտերում կատարած սխրանքի համար (Газета Известия 16 января 1940, N 13):

Կապիտան Գարեգին Շեգիի Բալայանը (ծնվել է 1912 թ. Ռուսաստանի կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Գյուլիստան գյուղում) Խորհրդային

Միության հերոսի կոչման է արժանացել ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1943 թ. հոկտեմբերի 23-ի հրամանագրով (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, գույքային N 46/4595, տուփ 4, թ. 159-160 (միկրոժապավեն)): Նա 1943 թ. սեպտեմբերի 22-ին Ուկրաինայի Չերկասկի մարզի Կանկի շրջանի Զարուբենցի գյուղի մոտ 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 69-րդ մեքենայացված բրիգադի կազմում առաջիններից մեկը հաղթահարեց լայնահուն Դնեպրը. նրա արևմտյան ափին հենակետ գրավեց ու պաշտպանեց մինչև բրիգադի հիմնական ուժերի գետանցումը: Սեպտեմբերի 25-ին անվեհեր տանկիստը զոհվեց ավիացիայի ռմբակոծության հետևանքով: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարի 1973 թ. նոյեմբերի 5-ի թիվ 236 հրամանով Խորհրդային Միության հերոս կապիտան Գ.Շ. Բալայանի անունը առհավետ գրանցվեց 1-ին մոտոհրաձգային զոմարտակի անձնակազմի ցուցակում (Газета Правда 26 ноября, 1976): Ինչպես արդեն նշել ենք, ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1943 թ. նոյեմբերի 4-ի հրամանագրով հետմահու Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 2-րդ տանկային բանակի 11-րդ գվարդիական առանձին տանկային բրիգադի կոմիսար, գվարդիայի գնդապետ Գրիգոր Շահումի Կալուստովին (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 20, թ. 162-163): Նրա բրիգադը մարտերում ոչնչացրել էր հակառակորդի 548 տանկ, 449 հրանոթ, 277 գնդացիր, 163 ավտոմեքենա, 148 ականանետ, 39-րդ դզոտ, 11 ինքնաթիռ, շուրջ 12570 զինվոր ու սպա: 1943 թ. օգոստոսի 7-ին Գ.Շ. Կալուստովը զոհվեց Կուրսկի տակ մարտական հերթական առաջադրանքը կատարելիս և թաղվեց Կուրսկում (Герой Советского Союза 1987, 615):

Կիևի մարզի Միրոնովսկի շրջանի Տրախտեմիրով գյուղի շրջանում 1943 թ. սեպտեմբերի 9-ին Դնեպրը գետանցելիս ցուցաբերած արիության համար ԽՍՀՄ ԳԽ 1943 թ. նոյեմբերի 17-ի հրամանագրով Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց Վորոնեժի ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 54-րդ տանկային բրիգադի մոտոհրաձգային դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Վասիլի Նադոյի Սարգսյանին (ծնվել է 1922 թ. Օդեսայում) (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 42, թ. 205):

Դնեպրը գետանցելու, նրա արևմտյան ափին հենակետ գրավելու և պաշտպանելու, Կիև, Ֆաստով, Բրուսիլով քաղաքներն ազատագրելու, Ժիտոմիրի մարզի Կորոստիշևի շրջանում Տետերև գետը հաղթահարելու և Կորոստիշև քաղաքի ազատագրման մարտերում բրիգադի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և ցուցաբերած խիզախության և անձնազոհության համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1944 թ. հունվարի 10-ի հրամանագրով հետմահու Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 69-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Լևոն Խնկանոսի Դարբինյանին (ծնվել է 1905 թ. Ախալքալաքի շրջանի Ալաստան գյուղում) (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 13, թ. 92): 1943 թ. դեկտեմբերի 25-ին Կորոստիշևի ազատագրման համար մղված մարտում վիրավորվեց և դեկտեմբերի 28-ին՝ քաղաքի ազատագրման օրը, մահացավ: Թաղվեց Կորոստիշևի քաղաքային զբոսայգու եղբայրական

գերեզմանոցում, որտեղ դրվել է նրա հուշարձանը (Герой Советского Союза 1987, 408):

Պատերազմի արմատական բեկման շրջանում հայ տանկիստներն իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև Կուրսկի ռազմաճակատում տարած հաղթանակում. Վորոնեժի ռազմաճակատի 1-ին տանկային բանակի 3-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանի (ծնվել է 1906 թ. Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Չարդախլու գյուղում) բրիգադը 1943 թ. հուլիսի 5-ին իր վրա վերցրեց գերմանական «Ռայխ» և «Ադոլֆ Հիտլեր» տանկային դիվիզիաների հարվածները, որոնք զինված էին հիմնականում նոր տեսակի «Վագր», «Հովհազ» տանկերով և «Ֆերդինանդ» ինքնագնաց հրետանային սարքավորումներով, ինչպես նաև «Մեծ Գերմանիա» մեքենայացված դիվիզիայի գրոհները: Հակառակորդի՝ թվով մի քանի անգամ գերազանցող զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու, նրանց ծանր կորուստներ պատճառելու համար 3-րդ մեքենայացված բրիգադը վերակազմավորվեց 20-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի, իսկ գնդապետ Հ.Խ. Բաբաջանյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշաններով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 4, թ. 2):

1943 թ. հուլիսի 12-ին Պրոխորովկա գյուղի մոտ տեղի ունեցած տանկային ճակատամարտում ցուցաբերած սխրանքի համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1944 թ. փետրվարի 22-ի հրամանագրով Լենինի շքանշանով պարգևատրվեց Վորոնեժի ռազմաճակատի 5-րդ գվարդիական տանկային բանակի 181-րդ տանկային բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի հրամանատար, մայոր Եֆրեմ Գրիգորի Ղարիբյանը (ծնվել է 1916 թ. Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղում) (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 686043, գ. 22, թ. 341): Մինչ այդ տանկիստը պարգևատրվել էր նաև Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշաններով: Ավաճ, հայ տանկիստը չկարողացավ ստանալ Հայրենիքի բարձր պարգևը, քանի որ 1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին Դնեպրոպետրովսկի մարզի Մեշուրին Ռոգ գյուղի ազատագրման մարտում նա զոհվեց քաջի մահով: Նրան զինվորական պատիվներով թաղեցին Մեշուրին Ռոգ գյուղում (ՌԴ ՊՆԿԱ, Մայր Ե.Գ. Ղարիբյանի անձնական գործ N 758736, թ. 311):

Կուրսկի ճակատամարտին ակտիվորեն մասնակցեց նաև Վորոնեժի ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական բանակի 19-րդ գվարդիական տանկային բրիգադի 2-րդ տանկային գումարտակի «Տ-34» տանկային դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Թոմաս Հակոբի Չոբանյանը, որը մարտական խիզախության համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1944 թ. հունվարի 10-ի հրամանագրով պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 686043, գ. 5, թ. 311): Նույն հրամանագրով Լենինի շքանշանով պարգևատրվեց նաև 1-ին տանկային բանակի 21-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գվարդիայի փոխգնդապետ Նավասարդ Թևանի Հարությունյանը (ծնվել է 1910 թ. Կապանի շրջանի Շիշկերտ գյուղում): Նրա բրիգադը 1943 թ. դեկտեմբերի 28-ին զորամասերից առաջինը մտավ Ուկրաինայի Վիննի-

ցայի մարզի Կազատին քաղաք և ազատագրեց այն զավթիչներից: Սակայն նա բախտ չունեցավ ստանալու բարձր պարգևը, քանի որ հրամանագիրը հրապարակվելուց 2 օր առաջ զոհվեց Վիննիցայի մարզի Իլյինեցկի շրջանի Տրոշա գյուղի համար մղվող մարտում (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 686043, գ. 12, թ. 66; Բանբեր Հայաստանի արխիվների N 3, 1974, 3–12):

Պատերազմի արմատական բեկման շրջանի մարտերում տարած հաղթանակում իրենց արժանի ավանդն ունեցան «S-34» տանկային վաշտի հրամանատար, լեյտենանտ Սուրեն Հմայակի Դանիելյանը, 32-րդ տանկային բրիգադի հրամանատարի տեղակալ, գնդապետ Մուշեղ Մինասի Մինասյանը, 25-րդ տանկային բրիգադի «S-34» տանկային դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Ռուբեն Կոնստանտինի Գրիգորյանը, 70-րդ առանձին գվարդիական ինքնագնաց հրետանային բրիգադի ինքնագնաց-հրետանային սարքավորման մեխանիկ-վարորդ, գվարդիայի շարքային Անդրեյ Խոսրովի Ասրյանը, «S-34» տանկային դասակի հրամանատար, գվարդիայի կրտսեր լեյտենանտ Կիմիկ Թադևոսի Ավետիսյանը և շատ ուրիշներ (Арutyонян 2018, 245–249):

Պատերազմի հաղթական շրջանի մարտերում (հունվար 1944 թ. – 9 մայիսի 1945 թ.)

Եթե պատերազմի արմատական բեկման շրջանում հայ տանկիստներից 4-ին շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում, ապա հաղթական շրջանի մարտերում այդ բարձր կոչմանն արժանացավ 15 հոգի: Նրանց թվում էր 1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատի 1-ին տանկային բանակի 20-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գվարդիայի գնդապետ Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանը, որն այդ կոչմանն արժանացավ ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1944 թ. ապրիլի 26-ի հրամանագրով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 4, թ. 2): Օդերի գետանցման և Բեռլինի գրավման մարտերում նա արդեն 11-րդ գվարդիական տանկային կորպուսի հրամանատարն էր: Միայն 1945 թ. ապրիլի 16-29-ի մարտերում նրա տանկիստները ոչնչացրին հակառակորդի 8.450 զինվոր ու սպա, 103 տանկ ու ինքնագնաց հրետանային սարքավորում, տարբեր տրամաչափի 262 հրանոթ, 62 ականանետ, ավարվեցրին մեծաքանակ տեխնիկա, ռազմամթերք և այլն: Բեռլինի գրավման ժամանակ կորպուսի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և այդ ընթացքում ցուցաբերած խիզախության համար 1-ին գվարդիական տանկային բանակի հրամանատար, գեներալ Կատուկովը 1-ին Բելառուսական ռազմաճակատի զրահատանկային և մեքենայացված զորքերի հրամանատար, գեներալ Օրյոլը, 1-ին բելառուսական ռազմաճակատի հրամանատար, Խորհրդային Միության մարշալ Գ.Կ. ժուկովը, գվարդիայի գնդապետ, Խորհրդային Միության հերոս Հ. Բաբաջանյանին ներկայացրին կրկնակի հերոսի կոչման: ՌԴ պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվում պահվում է այդ փաստաթուղթը: Սակայն Ստալինը, հաշվի առնելով, որ Հ. Բաբաջանյանը գնդապետի կոչումով ղեկավարում է կորպուս (միակը Կարմիր բանակում),

որոշեց նրան պարգևատրել զորավարական բարձրագույն՝ Սուվորովի 1-ին կարգի շքանշանով (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 686046, գ. 167, թ. 87), ինչպես նաև շնորհել տանկային զորքերի գեներալ-մայորի կոչում (Газета Правда, 12 июля 1945, N 165):

ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. մայիսի 31-ի հրամանագրով հետմահու Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 1-ին Բելառուսական ռազմաճակատի 2-րդ տանկային բանակի 35-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գեներալ-մայոր Հմայակ Գրիգորի Բաբայանին (ծնվել է 1901 թ. Կարսի մարզի Ժըրչի գյուղում) (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 793356, գ. 4, թ. 29): Մինչ այդ նա Բրյանսկի, Արևմտյան, Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատներում ցուցաբերած սխրանքների համար արժանացել էր Կարմիր դրոշի 2 և Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանների: Միայն 1945 թ. ապրիլի 15–21-ը Բեռլինի գրավման մարտերում նրա բրիգադը ոչնչացրեց հակառակորդի 350 զինվոր ու սպա, 14 տանկ, 22 հրանոթ, 38 ավտոմեքենա, 41 գնդացիր, 111 հրացան ու ինքնաձիգ, ավար վերցրեց 11 տանկ, 49 ավտոմեքենա, 95 հրացան ու ինքնաձիգ, 840 ֆաուստ գնդակ, 18 ականանետ, 22 հրանոթ և այլն: Բեռլինի հյուսիսարևելյան ծայրամասում գտնվող Լինդբերգ բնակավայրի համար մարտում 1945 թ. ապրիլի 21-ին գեներալ-մայոր Հ. Բաբայանը հերոսաբար զոհվեց հրամանատարական տանկը գրոհի առաջնորդելիս:

Պատերազմի հաղթական մարտերում հերոսաբար զոհվեց նաև 2-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի 5-րդ գվարդիական հեծյալ կորպուսի 11-րդ գվարդիական հեծյալ դիվիզիայի 71-րդ տանկային գնդի տանկային վաշտի հրամանատար, կապիտան Հրանտ Առաքելի Օհանյանը (ծնվել է 1918 թ. Ուզբեկստանի Կոկանդ քաղաքում) (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 793356, գ. 35, թ. 65): Նա հատկապես աչքի ընկավ 1944 թ. օգոստոսի 24-ին Սերետ գետի հաղթահարման ժամանակ: Հակառակորդի կրակի տակ նա անձամբ կատարեց գետանցման համար անցուղի գտնելու հետախուզում, ապա վաշտի հետ հաղթահարեց ջրային արգելքը և Աժյուդեն բնակավայրի մոտ (Ռումինիայի Ռոման քաղաքից 10 կմ հյուսիս) հենակետ գրավեց: Երկու օր անց կապիտան Օհանյանը Կարպատյան լեռների դժվարանց տեղանքում Ուզվելդ բնակավայրի (Տըրգու-Օկնա ընկած քաղաքից (Ռումինիա) 27 կմ հյուսիս-արևմուտք շրջանում իր վաշտով մասնակցեց հակառակորդի պաշտպանական գոտու ճեղքման մարտերին՝ ռումինա-հունգարական սահմանին, և հերոսաբար զոհվեց օգոստոսի 26-ին: Նրա վաշտը ոչնչացրեց հակառակորդի 4 տանկ, 31 հրանոթ, 15 ականանետ, 41 ավտոմեքենա, զինամթերք տեղափոխող 203 բեռնասայլ, 296 զինվոր ու սպա, ավար վերցրեց 2 տանկ, 24 ավտոմեքենա, 62 հրանոթ, 15 ականանետ, զինամթերք բարձած 700 սայլ, 1493 գերի և այլն (ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, ց. 793356, գ. 35, թ. 65): Պաշտպանության նախարարի 1966 թ. սեպտեմբերի 13-ի թիվ 218 հրամանով Խորհրդային Միության հերոս Հ. Օհանյանի անունը առհավետ գրանցվեց 160-րդ գվարդիական տանկային գնդի անձնակազմի ցուցակում (Навечно в строю 1973, 276–288; Герой Советского Союза 1988, 189–190):

ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. հունիսի 27-ի հրամանագրով հետմահու Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատի 5-րդ գվարդիական տանկային բանակի 13-րդ գվարդիական տանկային բրիգադի «Տ-34» տանկային դասակի հրամանատար, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Վադիմակ Սեմյոնի Ջաքարյանին (ծնվել է 1920 թ. Ադրբեջանի Խանլարի շրջանի Մարտունաշեն գյուղում): Նա աչքի ընկավ Լեհաստանը գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրելու մարտերում՝ 1945 թ. հունվարի 16-ին: Լինելով հետախուզության մեջ՝ նա իր տանկով ներխուժեց Կրակովից հյուսիս գտնվող Իվանովիցե գյուղ և տանկի թրթուրների տակ ճզմեց հակառակորդի 2 հրանոթ, իսկ 2-ին էլ ոչնչացրեց հրետանային կրակով: Չնայած թվային գերակշռությանը՝ նա շարունակեց մարտը և ոչնչացրեց 3 ինքնագնաց հրետանային սարքավորում: Մարտական առաջադրանքը կատարվեց, սակայն վերջին պահին թշնամու գնդակը կտրեց հերոսի կյանքի թելը: Նշենք, որ մինչ այդ Վ. Ջաքարյանը մարտերում կատարած սխրանքների համար պարգևատրվել էր Կարմիր աստղի, Կարմիր դրոշի և Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշաններով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793356, գ. 17, թ. 202):

Լեհաստանի Կյուստրին քաղաքի ազատագրման մարտերում դրսևորած արիության համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. մայիսի 31-ի հրամանագրով Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 1-ին Բելառուսական ռազմաճակատի 5-րդ հարվածային բանակի 92-րդ ինժեներատանկային գնդի «Տ-34» տանկի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Դավիթ Միսաքի Յազիչյանին (ծնվել է 1915 թ. Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասի Լոռ գյուղում, այժմ՝ Սոչիի տարածքում) (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 59, թ. 10):

Լեհաստանի ազատագրման մարտերում կատարած սխրանքների համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. փետրվարի 27-ի հրամանագրով Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 1-ին Բելառուսական ռազմաճակատի 2-րդ գվարդիական տանկային բանակի 49-րդ տանկային բրիգադի 3-րդ տանկային գումարտակի 1-ին տանկային վաշտի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Աշոտ Ապետի Ամատունուն (ծնվել է 1923 թ. Ալեքսանդրապոլում, այժմ՝ Գյումրի), նույն վաշտի տանկի մեխանիկ-վարորդ, գվարդիայի ավագ սերժանտ Նշան Ավագի Դարբինյանին (ծնվել է 1922 թ. Էջմիածնի շրջանի Լուսապոլ գյուղում) և 1-ին գվարդիական տանկային բանակի 1-ին գվարդիական տանկային բրիգադի հետախուզության պետ, գվարդիայի կապիտան Անդրանիկ Ալեքսանդրի Մանուկյանին (ծնվել է 1916 թ. Սիսիանի շրջանի Բնունիս գյուղում) (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 2, թ. 97; գ. 13, թ. 91; գ. 30, թ. 37):

Հայ տանկիստներն արժանի ավանդ են ներդրել նաև Լենինգրադի հերոսական պաշտպանության քաղաքի պաշարման վերացման գործում: Այսպես, օրինակ, նրանցից Լենինգրադյան ռազմաճակատի 42-րդ բանակի 220-րդ առանձին տանկային բրիգադի 84-րդ տանկային գումարտակի տանկի հրամանատար, լեյտենանտ Ալեքսանդր Մնացականովը 1944 թ. հունվարի 17–25-ի մարտերում ցուցաբերած արիության համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության

1945 թ. մարտի 24-ի հրամանագրով արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Մինչ այդ նա աչքի էր ընկել նաև Ստալինգրադյան ճակատամարտում և պարգևատրվել Կարմիր աստղի շքանշանով ու «Արիության համար» մեդալով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 32, թ. 12): Հետպատերազմյան տարիներին Ա. Մնացականովը շարունակել է զինվորական ծառայությունը և հասել գեներալ-լեյտենանտի կոչման: Մահացել է 2004 թ. ապրիլի 24-ին Մոսկվայում (Аргументы 2018, 438–439):

Հայ տանկիստներն իրենց արժանի ավանդն են ներդրել Խորհրդային Անդրբևեռը գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրելու գործում: Բնակլիմայական բարդ պայմաններում 1944 թ. հոկտեմբերի 14-ին տեղի ունեցած մարտում Կարելյան ռազմաճակատի 14-րդ բանակի 7-րդ առանձին գվարդիական բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի «Տ-34» տանկի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Աշոտ Մանասի Ասրիյանի (ծնվել է 1920 թ. Թբիլիսիում) տանկը, գործելով գումարտակի առաջապահում, ոչնչացրեց հակառակորդի զորք ու զինամթերք տեղափոխող 40 բեռնատար ավտոմեքենա, հակա-տանկային 1 մարտկոց, 12 դզոտ, 100-ից ավելի զինվոր ու սպա հոկտեմբերի 15-ին առաջինը ներխուժեցին նորվեգական Պետսամո (այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնության Պեչենգա քաղաք-չառչող նավահանգիստ (Մուրմանսկի մարզ): Թեև նա վիրավորվեց, իսկ տանկը խիստ վնասվեց, խիզախ տանկիստը իր անձնակազմի հետ շարունակեց պայքարը մինչև գումարտակի հիմնական ուժերի տեղ հասնելը: ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1944 թ. նոյեմբերի 2-ի հրամանագրով գվարդիայի լեյտենանտ Աշոտ Մանասի Ասրիյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 3, թ. 157):

Հայ տանկիստները աչքի են ընկել նաև Արևելյան Պրուսիայի (այժմ՝ ՌԴ Կալինինգրադի մարզ) գրավման մարտերում. 3-րդ Բելառուսական ռազմաճակատի 1-ին տանկային կորպուսի 117-րդ տանկային բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի հրամանատար, գվարդիայի կապիտան Աշոտ Վաղարշակի Ղազարյանը (ծնվել է 1921 թ. Վրաստանի Ծալկայի շրջանի Չիվթբիլիսա գյուղում) Խորհրդային Միության հերոսի կոչման արժանացավ ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. մարտի 24-ի հրամանագրով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 20, թ. 84): 1945 թ. հունվարի 17-23-ը նրա գումարտակը Արևելյան Պրուսիայի տարածքում մարտերով հաղթահարեց ավելի քան 150 կմ և գրավեց շուրջ 1500 բնակավայր: Այդ մարտերում գումարտակը ոչնչացրեց հակառակորդի 30 տանկ և ինքնագնաց հրետանային սարքավորում, 86 հրանոթ, 41 ականանետ, 39 գնդացիր, զենք ու զինամթերք տեղափոխող 1400 բեռնասայլ, 70 գրահամեքենա, 215 մոտոցիկլ, ավելի քան 300 զինվոր ու սպա, ավար վերցրեց զինապահեստ, 310 ավտոմեքենա, 1900 բեռնասայլ, խոշոր եղջերավոր 9000 գլուխ անասուն, 2700 ձի, գերի վերցրեց 950 գերմանացու: Գումարտակը ազատագրեց նաև ռազմագերիների 2 համակենտրոնացման ճամբար՝ 660 ռազմագերիներով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 20, թ. 84): Չնայած խիզախ հրամանատարը մարտերից մեկում վիրավորվեց, բայց նա չթողեց մարտադաշտը և շարունակեց

առաջնորդել տանկիստներին: Պատերազմից հետո Ա. Ղազարյանը չթողեց զինվորական ծառայությունը: 1970 թ. նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի կոչում: Մահացել է Երևանում 1995 թ. հոկտեմբերի 15-ին (Арутюнян 2018, 689):

Վիսլա-օդերյան գործողության ժամանակ 1945 թ. հունվարի 15-25-ը տեղի ունեցած մարտում ցուցաբերած սխրանքի համար ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. փետրվարի 27-ի հրամանագրով Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 1-ին Բելառուսական ռազմաճակատի 2-րդ գվարդիական տանկային բանակի 49-րդ գվարդիական տանկային բրիգադի 2-րդ տանկային գումարտակի տանկի մեխանիկ-վարորդ, գվարդիայի ավագ սերժանտ Իվան Իվանովիչ Բոնդարևին (ծնվել է 1917 թ. Ստեփանավանի շրջանի Մաքսիմ Գորկի գյուղում) (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 6, թ. 183): Հրամանագիրը հրապարակվելուց մեկ շաբաթ չանցած՝ մարտի 4-ին, հերոսը զոհվեց հերթական մարտական առաջադրանքը կատարելիս (Герой Советского Союза 1987, 183):

Պատերազմի ավարտին խիզախությամբ աչքի ընկան նաև 4-րդ տանկային բանակի 17-րդ մեքենայացված բրիգադի 3-րդ մոտոհրաձգային գումարտակի դասակի հրամանատար, գվարդիայի կրտսեր լեյտենանտ Հարություն Ռուբենի Մելեթյանը և 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 25-րդ տանկային կորպուսի 459-րդ ականանետային գնդի մարտկոցի հրամանատար, լեյտենանտ Գառնիկ Բարսեղի Վարդումյանը, որոնք ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. հունիսի 27-ի հրամանագրով արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 31, թ. 30, գ. 8, թ. 75): Նույն հրամանագրով Փառքի շքանշանի 1-ին աստիճանով պարգևատրվեց 4-րդ գվարդիական տանկային բանակի 62-րդ գվարդիական տանկային բրիգադի մոտոհրաձգային ջոկատի հրամանատար, գվարդիայի սերժանտ Վլադիմիր Առաքելի Դավլաթյանը: Նա Փառքի շքանշանի 3-րդ և 2-րդ աստիճաններով պարգևատրվել էր Լեհաստանում, իսկ 1-ինը՝ Գերմանիայում տեղի ունեցած մարտերում ցուցաբերած սխրանքների համար (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 686046, գ. 180, թ. 324):

Եզրակացություններ

Պատերազմի ավարտական շրջանի մարտերում տարած հաղթանակում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև 2-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի 23-րդ տանկային կորպուսի 135-րդ տանկային բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի 1-ին տանկային վաշտի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Համբարձում Գարեգինի Դավթյանը, նույն վաշտի «S-34» տանկի հրամանատար, լեյտենանտ Հայրապետ Ավետիսի Սարգսյանը, 2-րդ Բելառուսական ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական տանկային բանակի 31-րդ տանկային բրիգադի 3-րդ տանկային գումարտակի տանկային դասակի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Աշոտ Անդրեյի Բալայանը, որոնք ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1945 թ. մարտի 24-ի հրամանագրով պարգևատրվեցին Լենինի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 686046, գ. 28, թ. 254, գ. 27, թ. 211): Բեռլինի ճակատամարտում ցու-

ցաբերած սխրանքների համար Կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևատրվեց 3-րդ տանկային բանակի 54-րդ տանկային բրիգադի տանկային վաշտի հրամանատար, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Նիկոլայ Պետրոսի Պողոսյանը, որի վաշտը ոչնչացրեց 14 գերմանական տանկ, 9 ինքնաթիռ (օդանավակայանում) և այլն (ՌԴ ՊՆԿԱ, ց. 690306, գ. 2607, թ. 131): Կարմիր դրոշի շքանշանի արժանացածների թվում էին՝ 16-րդ մեքենայացված բրիգադի 240-րդ տանկային գնդի հրամանատար, գվարդիայի մայոր Աշոտ Ղահրամանի Հարությունյանը, 32-րդ առանձին գվարդիական մեքենայացված բրիգադի շտաբի պետ, գվարդիայի գնդապետ Աշոտ Մարտիրոսի Սարգսյանը, տանկի հրամանատար գվարդիայի լեյտենանտ Ղուկաս Հակոբի Խաչատուրովը (հետմահու), 31-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի 1-ին մոտոհրաձգային գումարտակի հրամանատար, գվարդիայի կապիտան Ներսես Մանուչարի Հակոբյանը և այլք (ՌԴ ՊՆԿԱ, ց. 690306, գ. 80, թ. 86, գ. 3002, թ. 64, 60): Հունգարիայի ազատագրման մարտերում ավելի քան 1000 հայ տանկիստներ աչքի ընկան 6-րդ գվարդիական տանկային բանակի շարքերում: Բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, տանկային զորքերի գեներալ-մայոր Հայկ Ղազարոսի Թումանյանը պարգևատրվեց Կուտուզովի 1-ին աստիճանի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, 6-րդ գվարդիական տանկային բանակի ֆոնդ, ց. 5200, գ. 13, թ. 165): Բեռլինի ճակատամարտում քաջի մահով զոհվեցին տանկային գումարտակի հրամանատարի տեղակալ, գվարդիայի կապիտան Արմենակ Վախտանգի Հովհաննիսյանը, տանկի մեխանիկ-վարորդներ՝ ավագ սերժանտներ Ռոբերտ Արամի Հակոբյանը, Գեղամ Գենադիի Չախուշյանը, որոնք ներկայացվեցին Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, բայց պարգևատրվեցին Հայրենական մեծ պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանով (ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 6946, թ. 253, 195, 302): Մեկ հոգվածում հնարավոր չէ թվարկել մարտերում սխրանքներով աչքի ընկած և պարգևների արժանացած հայ տանկիստների անունները, դրա համար հարկավոր է սովորաձավալ աշխատություն:

Շնորհակալական

Հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանին և պատմական գիտությունների թեկնածու Միեր Հարությունյանին արժեքավոր խորհուրդների համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Բանբեր Հայաստանի արխիվների 1974, Երևան, N 3, 3–12:
Books of the Archives of Armenia 1974, Yerevan, N 3, 3–12 (in Armenian).
2. Հայ զինվոր 2003, Երևան, 16–23 օգոստոսի:
Armenian Soldier 2003, Yerevan, August 16–23 (in Armenian).
3. Հայկական սովետական հանրագիտարան 1984, հ. 10, Երևան:

- Armenian Soviet Encyclopedia 1984, v. 10, Yerevan (in Armenian).
4. Հայոց պատմություն 2010, հ. IV, գիրք 1-ին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երևան, «Հանգակ»:
Armenian History 2010, vol. IV, Book 1, Modern Period (1918–1945), Yerevan, Zangak (in Armenian).
 5. Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՌԴ ՊԼԿԱ), ֆ. 33, ց. 682523, գ. 5, թ. 150, ց. 682524, գ. 245, թ. 260–261, գ. 433, թ. 182, գ. 491, թ. 308, գ. 271, թ. 17, ց. 682625, գ. 175, թ. 553, գ. 177, թ. 596, գ. 184, թ. 499, ց. 686043, գ. 5, թ. 311, գ. 12, թ. 66, գ. 22, թ. 341, գ. 167, թ. 87, ց. 686044, գ. 1439, թ. 198, 686046, գ. 28, թ. 254, գ. 27, թ. 211, գ. 180, թ. 324, ց. 686196, գ. 6946, թ. 253, 195, 302, ց. 690306, գ. 80, թ. 86, գ. 3002, թ. 64, 60, գ. 2607, թ. 131, ց. 793356, գ. 2, թ. 97, գ. 4, թ. 29, գ. 13, թ. 91, գ. 17, թ. 202, գ. 30, թ. 37, գ. 35, թ. 65, գ. 59, թ. 10, ց. 793756, գ. 3, թ. 157, գ. 4, թ. 2, գ. 6, թ. 183, գ. 8, թ. 75, գ. 13, թ. 92, գ. 20, թ. 84, թ. 162–163, գ. 31, թ. 30, գ. 32, թ. 12, գ. 42, թ. 205:
Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (hereinafter referred to as the CAMD RF), f. 33, l. 682523, c. 5, p. 150, l. 682524, c. 245, p. 260–261, c. 433, p. 182, c. 491, p. 308, c. 271, p. 17, l. 682625, c. 175, p. 553, c. 177, p. 596, c. 184, p. 499, l. 686043, c. 5, p. 311, c. 12, p. 66, c. 22, p. 341, c. 167, p. 87, l. 686044, c. 1439, p. 198, 686046, c. 28, p. 254, c. 27, p. 211, c. 180, p. 324, l. 686196, c. 6946, p. 253, 195, 302, l. 690306, c. 80, p. 86, c. 3002, p. 64, 60, c. 2607, p. 131, l. 793356, c. 2, p. 97, c. 4, p. 29, c. 13, p. 91, c. 17, p. 202, c. 30, p. 37, c. 35, p. 65, c. 59, p. 10, l. 793756, c. 3, p. 157, c. 4, p. 2, c. 6, p. 183, c. 8, p. 75, c. 13, p. 92, c. 20, p. 84, p. 162–163, c. 31, p. 30, c. 32, p. 12, c. 42, p. 205 (in Armenian).
 6. ՌԴ ՊԼԿԱ, Մայր Ե.Գ. Ղարիբյանի անձնական գործ N 758736, թ. 311:
CAMD RF, Mayor E.G. Gharibyan's Personal File N 758736, p. 311 (in Armenian).
 7. ՌԴ ՊԼԿԱ, ֆ. 33, գույքային N 46/4595, տուփ 4, p. 159–160 (միկրոժապավեն):
CAMD RF f. 33, Property N 46/4595, Box 4, p. 159–160 (microtape) (in Armenian).
 8. ՌԴ ՊԼԿԱ, 6-րդ գվարդիական տանկային բանակի ֆոնդ, ց. 5200, գ. 13, թ. 165:
CAMD RF, 6 Guards Tank Army Fund, f. 5200, c. 13, p. 165 (in Armenian).
 9. Арутюнян К.А. 2023, Армяне-моряки в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.), Ереван, изд. Института истории НАН РА.
Harutyunyan K.A. 2023, Armenian Sailors in the Great Patriotic War (1941–1945), Yerevan, Published by the Institute of History of the NAS RA (in Russian).
 10. Арутюнян К.А. 2018, Армянский народ в Великой Отечественной войне 1941–1945, Ереван, «Зангак».
Harutyunyan K.A. 2018, The Armenian People in the Great Patriotic War 1941–1945, Yerevan, Zangak (in Russian).
 11. Газета «Известия» 1940, 16 января.
Newspaper «Izvestia» 1940, January 16 (in Russian).
 12. Газета «Правда» 1945, 12 июля.
Newspaper "Pravda" 1945, July 12 (in Russian).

-
13. Газета «Правда» 1976, 26 ноября.
Newspaper "Pravda" 1976, November 26 (in Russian).
 14. Герой Советского Союза 1987, Краткий биографический словарь, т. 1, Москва, «Воениздат».
Hero of the Soviet Union 1988, Brief Biographical Dictionary, vol. 1, Moscow, Voenizdat (in Russian).
 15. Герой Советского Союза 1988, Краткий биографический словарь, т. 2, Москва, «Воениздат».
Hero of the Soviet Union 1988, Brief Biographical Dictionary, vol. 2, Moscow, Voenizdat (in Russian).
 16. Навечно в строю 1973, кн. 6, Москва, «Воениздат».
Forever in Service 1973, book 6, Moscow, Voenizdat (in Russian).
 17. Ордена и медали СССР 1974, Москва, «Воениздат».
Orders and Medals of the USSR 1974, Moscow, Voenizdat (in Russian).
 18. Советская военная энциклопедия 1976, т. 1, Москва, «Воениздат».
Soviet Military Encyclopedia 1976, v. 1, Moscow, Voenizdat (in Russian).
 19. Советская военная энциклопедия 1976, т. 2, Москва, «Воениздат».
Soviet Military Encyclopedia 1976, v. 1, Moscow, Voenizdat (in Russian).
 20. Советская военная энциклопедия 1978, т. 5, Москва, «Воениздат».
Soviet Military Encyclopedia 1978, v. 5, Moscow, Voenizdat (in Russian).

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԿԱՊԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ 2001–2010 ԹԹ.**

**DEVELOPMENT OF HUMANITARIAN TIES BETWEEN THE REPUBLIC OF
ARMENIA AND THE RUSSIAN FEDERATION IN 2001–2010**

**РАЗВИТИЕ ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ
И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ В 2001–2010 ГГ.**

Ռուբեն Ազիզբեկյան
Ruben Azizbekyan
Рубен Азизбемян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

Ruben.azizbekyan@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 07.02.2026; գրախոսվել է՝ 22.05.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 07.02.2026; Revised: 22.05.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 07.02.2026; рецензировано: 22.05.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-46

Ամփոփում – ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բազմակողմ միջպետական հարաբերությունների կարևորագույն բաղադրիչներից էր համագործակցությունը հումանիտար ոլորտում: Դա պատահական չէր, քանի որ հայ և ռուս ժողովուրդների հարուստ պատմամշակութային, հոգևոր, նյութական արժեքների միահյուսման դարավոր ավանդույթները XXI դ. սկզբին դարձան ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև հումանիտար կապերի զարգացման ամուր հենքը: 1990-ական – 2010 թթ. ընթացքում ձևավորվեց ծանրակշիռ իրավապայմանագրային դաշտ, որի վրա հիմնվում էր երկու երկրների փոխգործակցությունը հումանիտար բնագավառում: Ընդ որում, այդ իրավական հիմքը շարունակաբար կատարելագործվում էր՝ համապատասխանեցվելով արդի պահանջներին և երկկողմ հարաբերությունների զարգացման տրամաբանությանը: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև միջպետական ձևաչափում ընդլայնվում էր բազմակողմ հումանիտար համագործակցությունը՝ ընդգրկելով մշակույթի, կրթության, գիտության, տեղեկատվական և այլ ոլորտներ: Այն բխում էր ոչ միայն միմյանց հոգևոր-մշակութային արժեքներին անմիջական հաղորդակից լինելու երկու ժողովուրդների պահանջմունքից, այլև երկու պետությունների ազգային շահերից, քանի որ հումանիտար կապերի զարգացումը նպաստում էր փոխըմբռնման ու փոխվստահության խորացմանը, ինչը ռազմավարական գործընկերության ամրապնդման կարևոր հիմքերից էր:

Abstract – Following the collapse of the USSR, cooperation in the humanitarian sphere became one of the most important components of bilateral interstate relations between the Republic of Armenia and the Russian Federation. This was no coincidence, as centuries-old traditions of interwoven historical, cultural, spiritual, and material values of the Armenian and Russian peoples formed a solid foundation for the development of humanitarian ties between the Republic of Armenia (RA) and the Russian Federation (RF) at the beginning of the 21st century. From the 1990s through 2010, a significant legal and contractual framework was established to serve as the basis for interaction between the two countries in the humanitarian domain. Moreover, this framework was continually updated to reflect contemporary requirements and the spirit of bilateral relations. During the period under study, humanitarian cooperation expanded through strategic interstate formats between Armenia and Russia, covering culture, education, science, and the media sector. This arose not only from the mutual desire of both peoples to engage with each other's spiritual and cultural values, but also from the national interests of both states, as the development of humanitarian ties contributed to deepening mutual understanding and trust – one of the vital foundations for strengthening their strategic partnership.

Аннотация – После распада СССР в развитии многогранных отношений между Республикой Армения и Российской Федерацией важнейшим компонентом являлся гуманитарный блок сотрудничества. Это не случайно, поскольку именно богатое культурно-историческое наследие, вековые традиции переплетения духовно-культурных ценностей армянского и русского народов стали прочной основой развития гуманитарных связей между РА и РФ в начале XXI века. В период с 1990-ых по 2010 гг. формировалась солидная договорно-правовая база, на которую опиралось взаимодействие двух стран в гуманитарной сфере. При этом, данная договорно-правовая база обновлялась в соответствии с требованиями времени и духом двусторонних отношений. В исследуемый период между Арменией и Россией в межгосударственном формате расширялось многостороннее гуманитарное сотрудничество, которое охватывало сферы культуры, образования, науки, информации и т.д. Оно исходило не только из потребности двух народов в непосредственном приобщении к духовно-культурным ценностям друг друга, но и из национальных интересов сторон, поскольку развитие гуманитарных связей способствовало углублению взаимопонимания и взаимного доверия, что являлось одним из важных фундаментов укрепления стратегического союзничества.

Հիմնաբառեր – ՀՀ, ՌԴ, ռազմավարություն, մշակույթ, կրթություն:

Keywords – RA, RF, strategy, culture, education.

Ключевые слова – РА, РФ, стратегия, культура, образование.

Ներածություն

XXI դ. սկզբին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև համապարփակ հարաբերությունների զարգացման գործում կարևոր դեր էին խաղում երկու ժողովուրդների միջև դարերի ընթացքում ձևավորված և արմատավորված հումանիտար կապերը, որոնք հետխորհրդային շրջանի սկզբներին որոշ ընդհատումից հետո նշյալ ժամանակաշրջանում նոր փուլ թևակոխեցին: Երևանն ու Մոսկվան հետևողականորեն շարունակում էին միջպետական մակարդակով զարգացնել 1990-ա-

կանների կեսերից երկու երկրների միջև հումանիտար բնագավառում վերստին ծավալված փոխգործակցությունը: Այն աստիճանաբար կարևոր տեղ զբաղեցրեց հայ-ռուսական հարաբերություններում: Վերջինիս ակնբախ վկայություններից էր այդ ընթացքում հումանիտար ոլորտում Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև փոխգործակցության իրավական կանոնակարգմանը միտված ավելի քան 20 համաձայնագրի և կազմակերպչական այլ փաստաթղթերի ստորագրումը (Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում 2010, 41): Ըստ էության, ստեղծվել էր մի ընդգրկուն իրավապայմանագրային հենք, որը ներառում էր համագործակցության բազմակողմ ձևաչափեր:

Մշակութային կապերի զարգացումը

1990-ականների կեսերից վերստին սկսեցին ծավալվել հայ-ռուսական մշակութային համապարփակ շփումները, որոնք 2000-ականների սկզբներին զգալիորեն ակտիվացան: 2001 թ. նոյեմբերին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի համապատասխան գերատեսչությունների ու հասարակական կազմակերպությունների համատեղ հովանավորությամբ Ռուսաստանում անցկացվեցին Հայաստանի մշակույթի օրեր: Մոսկվայում հանդես եկան ՀՀ-ից ժամանած երաժշտական խմբեր, պարի համույթներ, անհատ կատարողներ: Նկարչի կենտրոնական տանը և ցուցահանդեսային այլ հարթակներում բացվեցին Հայաստանի ազգային պատկերասրահի և Ս. Փարաջանովի տուն-թանգարանի հավաքածուների ցուցադրություններ: Կազմակերպվեց հայկական կինոյի փառատոն և այլն (ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 6, գ. 108, 141–143): 2002 թ. նոյեմբերին ՀՀ և ՌԴ մշակույթի նախարարությունների միջև ստորագրվեց եռամյա (2003–2005 թթ.) մշակութային համագործակցության մասին ծրագիր, որի հիման վրա մշակվեց այդ բնագավառում փոխգործակցության 10-ամյա հեռանկարային ծրագիր (ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 10, գ. 114, 112): Նույն թվականին Երևանում բացվեց Ռուսարտկենտրոնի ներկայացուցչությունը, որը հետագայում վերանվանվեց ԱՊՀ-ում, արտասահմանում ապրող հայրենակիցների և միջազգային հումանիտար համագործակցության գործերով Դաշնային գործակալություն՝ Ռուսահամագործակցություն: 2003 թ. հունվարին ստորագրվեց «Մշակույթի բնագավառում համագործակցության մասին համատեղ հռչակագիր» (Оганизен 2012, 85): 2007 թ. Երևանում սկսեցին գործել «Մոսկվայի տուն», Մոսկովյան մշակութային-գործարար ու Սանկտ Պետերբուրգի տեղեկատվական-գործարար կենտրոնները, իսկ 2008 թ.՝ Գիտության և մշակույթի ռուսական կենտրոնը (Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, 12 октября; Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում 2010, 42):

Երկու ժողովուրդների մշակույթների երկխոսության վառ դրսևորումներից էր 2005 թ. Հայաստանում Ռուսաստանի տարվա և 2006 թ. Ռուսաստանում Հայաստանի տարվա անցկացումը: Դա նշանակալի իրադարձություն էր ՀՀ-ի

և ՌԴ-ի միջև բազմաբնույթ համագործակցության տարեգրության մեջ: Այդ ընդգրկումն մշակութային փառատոների ծրագրերում ներառված էին նաև ծանրակշիռ կրթական և տեղեկատվական միջոցառումներ (Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, 12 октября): 2006 թ. հայ մշակույթի օրեր անցկացվեցին նաև ՌԴ տարբեր մարզերում:

2007 թ. մայիսին Հայաստանի մշակույթի և երիտասարդության հարցերի ու Ռուսաստանի մշակույթի և զանգվածային հաղորդակցության նախարարությունների միջև կնքվեց «Մշակույթի բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագիրը (ՀՀ միջազգային պայմանագրերի պաշտոնական տեղեկագիր, երկկողմ միջազգային պայմանագրեր 2008, 176–181): Դրա շնորհիվ ռուսական մշակույթն ու արվեստը կանոնավոր կերպով սկսեցին ներկայացվել Հայաստանում կազմակերպվող տարբեր փառատոներում, իսկ հայկականը՝ Ռուսաստանում: Երկու երկրներում պարբերաբար կազմակերպվում էին նաև թատերախմբերի, երաժշտական համույթների, արվեստի առանձին գործիչների հյուրախաղեր և նկարիչների ցուցահանդեսներ: Հայ հրատարակիչներն ու գրատարածողները կանոնավոր մասնակցում էին Ռուսաստանում անցկացվող գրքի միջազգային ցուցահանդես-տոնավաճառներին: Ակտիվորեն համագործակցում էին նաև ՌԴ պետական և ՀՀ ազգային գրադարանները, երկու երկրների արխիվային գերատեսչությունները, թանգարաններն ու այլ մշակութային հաստատությունները: Վերստին աշխուժացան հայ-ռուսական գրական կապերը: Աստիճանաբար վերականգնվեց նաև երկու երկրների գրական շրջանների ներկայացուցիչների միջև պարբերաբար անցկացվող հանդիպումների բարի ավանդույթը: 2008 թ. ապրիլին Երևանում բացվեց Ռուսական գրքի կենտրոն: Նույն թվականին ՀՀ-ում կազմակերպվեց Ռուսական մշակույթի սեզոն, իսկ 2009 թ. ՌԴ-ում՝ Հայկական մշակույթի սեզոն:

Նման միջոցառումների իրականացումը հնարավորություն էր ընձեռում երկու երկրների ժողովուրդներին ոչ միայն անմիջականորեն շփվելու հայկական և ռուսական հոգևոր-մշակութային արժեքների հետ, այլև որոշակի պատկերացում կազմելու միմյանց պատմությունների ընդհանրությունների մասին: Դա նպաստում էր ՀՀ-ի ու ՌԴ-ի միջև միջպետական հարաբերությունների զարգացմանը:

Համագործակցությունը կրթության բնագավառում

Քննվող ժամանակափուլում հայ-ռուսական փոխգործակցությունը հաջողությամբ ծավալվում էր նաև կրթության՝ հատկապես բարձրագույն կրթության ոլորտում: 1999 թ. փետրվարին Երևանում իր գործունեությունը սկսեց Հայ-ռուսական համալսարանը (ՀՌՀ), որը հիմնականում սուբսիդավորվում էր ՌԴ դաշնային բյուջեի կողմից: Այսպես՝ 2009 թ. ռուսաստանյան կողմը ՀՌՀ-ին հատկացրել էր ավելի քան 65 մլն ռուբլի, 2010 թ.՝ 68 մլն ռուբլի, 2011 թ.՝ շուրջ 74 մլն ռուբլի (Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, 12 октября): Այստեղ սովորում էր ավելի քան 2000 ուսանող, ընդ որում ընդունվողներ

րի 25%-ը ԱՊՀ մասնակից պետություններից էին՝ առավելապես Ռուսաստանից եկած քաղաքացիներ (История дипломатических отношений России и Армении 2006, 30 октября): ՀՀ և ՌԴ պետական բուհի կարգավիճակ ունեցող ՀՌՀ-ն համագործակցում էր ռուսաստանյան մի շարք առաջատար ուսումնական հաստատությունների հետ՝ Մոսկվայի Մ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանը (ՄՊՀ), Մոսկվայի միջազգային հարաբերությունների պետական ինստիտուտը, ՌԴ ԱԳՆ դիվանագիտական ակադեմիան և այլն:

2010 թ. առաջին կեսին Հայաստանում ընդհանուր առմամբ գործում էր Ռուսաստանի պետական և ոչ պետական բուհերի 11 մասնաճյուղ, որոնցում սովորում էր շուրջ 3 հազ. ուսանող (История дипломатических отношений России и Армении 2006, 30 октября): Միջբուհական փոխգործակցության ընդլայնմանը զգալիորեն նպաստեց ՀՀ և ՌԴ գիտության ու կրթության նախարարությունների միջև 2004 թ. հուլիսին կնքված «Կրթության ոլորտում համագործակցության մասին համաձայնագիրը» (ՀՀ միջազգային պայմանագրերի պաշտոնական տեղեկագիր 2005, 221–225): Վերջինիս իրականացման ակնբախ դրսևորումներից էր ՌԴ դաշնային բյուջեի հաշվին ՀՀ քաղաքացիների ուսումնառությունը Ռուսաստանի բուհական և հետբուհական կրթական հաստատություններում: 2005/2006 թթ. ուսումնական տարվա համար Հայաստանին հատկացվեց 175 նման քվոտա, իսկ 2007/2008 թթ. համար՝ 260: 2008 թ. Ռուսաստանի բուհերում սովորում էր ավելի քան 5 հազ. Հայաստանի քաղաքացի, որոնցից շուրջ 4 հազարը՝ կրթության ծախսերի լրիվ փոխհատուցմամբ (Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, 12 октября):

2007 թ. հայկական կողմը հանդես եկավ Երևանում ՄՊՀ-ի մասնաճյուղի բացման առաջարկությամբ, որն իրականացվեց 2015 թ. մարտին: Հատկանշական էր, որ խնդրո առարկա ժամանակափոխում Երևանի պետական համալսարանը (ԵՊՀ) համագործակցում էր Ռուսաստանի ավելի քան 70 բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հետ, որոնց թվում էին ՄՊՀ-ն, Սանկտ Պետերբուրգի Գերցենի անվան պետական մանկավարժական համալսարանը, Կուբանի պետական համալսարանը, Սիբիրյան դաշնային համալսարանը և այլն:

2010-ականներին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև բարձրագույն կրթության բնագավառում փոխգործակցության կարևորագույն բաղադրիչներից էր լեզվամշակութային ոլորտը: Այսպես օրինակ՝ ռուսաց լեզվի ուսումնասիրության ծրագրերին աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով 2008 թ. փետրվարին ԵՊՀ-ում բացվեց «Ռուսական կենտրոն», որն առաջինն էր հետխորհրդային տարածքում (Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, 12 октября): Սակայն լեզվամշակութային համագործակցությունը չէր սահմանափակվում զուտ միջբուհական շրջանակներով: 2001 թ. աշնանը Երևանում բացվեց Ռուսաց լեզվի զարգացման հայկական կենտրոն (История дипломатических отношений России и Армении 2006, 30 октября): Այն հիմնականում համագործակցում էր Հայաստանի ռուսաց լեզվի խորացված ուսումնասիրությամբ դպրոցների հետ՝ նրանց ապահովելով ուսումնամեթոդական, տեղեկատվական և գեղարվես-

տական ռուսերեն գրականությունով, ինչպես նաև անհրաժեշտ տեխնիկական միջոցներով (Из доклада Министерства иностранных дел Российской Федерации, «Русский язык в мире» 2003): Աշխարհում 2007 թ. նշվող «Ռուսաց լեզվի» տարվա շրջանակում, ռուսաստանյան կողմի աջակցությամբ, Հայաստանում կազմակերպվեցին ռուսական գրքերի շնորհանդեսներ ու ցուցահանդեսներ (ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 13, գ. 103, 26): Հանրապետությունում հրատարակվում էր նաև «Ռուսաց լեզուն Հայաստանում» եռամսյա հանդեսը (Григорян 2018, 92): Փաստորեն, XXI դ. սկզբներին ՀՀ-ում ռուսաց լեզուն, որպես ազգային շփման լեզու, պահպանվում էր՝ դասավանդվում էր դպրոցներում ու բուհերում, վայելում պետական հովանավորություն: Մինչդեռ Ռուսաստանում ստվարաթիվ հայ համայնքի առկայության պայմաններում 2000-ականների սկզբին գործում էր պետական հովանավորություն վայելող հայկական թեքումով ընդամենը երեք հանրակրթական հաստատություն: Երկուսը՝ Մոսկվայում և մեկը՝ ՌԴ ամենահայաշատ հարավային տարածաշրջանում՝ Ադլերում: Բնականաբար, դա չէր կարող բավարարել Ռուսաստանի մեծաթիվ հայության լեզվամշակութային պահանջմունքները: Տիրող իրավիճակը պահանջում էր երկու երկրների պատկան մարմինների փոխգործակցությամբ համապատասխան քայլերի ձեռնարկում. 2001 թ. Մոսկվայի պետական լեզվաբանական համալսարանի հենքի վրա հիմնվեց Հայոց լեզվի և մշակույթի կենտրոնը (История дипломатических отношений России и Армении 2006, 30 октября): Նրա ջանքերով 2009 թ. ռուսերենով հրատարակվեց «Հայոց լեզուն ԱՊՀ երկրների համար» ուսումնական ձեռնարկը: Հայագիտական ամբիոններ էին հիմնվել Մոսկվայի, Սանկտ Պետերբուրգի, Նիժնի Նովգորոդի համալսարաններում: 2012 թվականից Մոսկվայի Մ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի Ասիայի և Աֆրիկայի ինստիտուտում հայոց լեզուն դարձավ պարտադիր դասավանդող առարկա՝ որպես առաջին արևելյան լեզու (Саядов 2013, 75): Հումանիտար ոլորտում հայ-ռուսական համագործակցության հետագա ընդլայնման շնորհիվ արդեն 2000-ականների երկրորդ տասնամյակի սկզբին ՌԴ-ում հայոց լեզու դասավանդվում էր հայերի համահավաք բնակության տարածաշրջաններ Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերում, Ռոստովի ու Բրյանսկի մարզերում: Սակայն դա դեռևս բավարար չէր Ռուսաստանում հայոց լեզվի լիարժեք վերարտադրման համար, քանի որ դպրոցներում և ուսումնական հաստատություններում հայոց լեզվի դասավանդման մակարդակը հիմնականում դեռևս հեռու էր բավարար լինելուց: Բացակայում էին հայոց լեզվի և գրականության առարկաների ուսումնական միասնական ծրագրերը, չկային միասնական դասագրքեր, գեղարվեստական, պատմամշակութային ու այլ բնույթի հայատառ գրքեր և այլն:

Գիտական կապերի զարգացումը

Այս ընթացքում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև վերականգնվում և զարգանում էին գիտական ավանդական կապերը: Հընթացս ընդլայնվում էր համագործակցու-

թյունը Հայաստանի գիտությունների ազգային (ՀՀ ԳԱԱ) և Ռուսաստանյան գիտությունների ակադեմիաների (ՌԳԱ) միջև: 2004 թ. սկիզբ առավ փոխգործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ-ի և ՌԴ Հարավային գիտական կենտրոնի միջև: Վերստին աշխուժացան կապերը առանձին գիտական հաստատությունների և կազմակերպությունների միջև: Երկու երկրների նույնապրոֆիլ գիտական հաստատությունների միջև համագործակցության վերահաստատման ու խորացման շնորհիվ հատկապես բնական գիտությունների շատ ճյուղերում իրականացվում էին համատեղ հետազոտական ծրագրեր: 2004 թ. Սևանա լճի վրա սկսեց գործել հայ-ռուսական ջրակենսաբանական արշավախումբը, ՌԳԱ մակաբուծաբանության ինստիտուտում գործում էր ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության ինստիտուտի հետ համատեղ փորձարարական մակաբուծաբանության լաբորատորիան, իսկ 2010-ին Երևանի Գիտության և մշակույթի ռուսական կենտրոնի հենքի վրա բացվեց ռուս-հայկական համագործակցության նորարական կենտրոնը (Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, 12 октября) և այլն:

Հայ-ռուսական սերտ փոխգործակցությամբ և գրեթե լիակատար փոխըմբռնմամբ աչքի էր ընկնում հումանիտար գիտությունների՝ հատկապես պատմագիտության բնագավառը: Հրատարակվում էին համատեղ ձեռնարկներ և ժողովածուներ, որոնցում հստակորեն նշմարվում էր երկու երկրների հեղինակների կողմից հավասարակշռված և բազմակողմանի գնահատականների մշակման ձգտումը (Освещение истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств 2009, 87):

Հումանիտար գիտությունների բնագավառում սերտ կապեր էին հաստատվել նաև հայագիտական ուղղվածությամբ ՀՀ հաստատությունների և ՌԴ-ում հումանիտար ոլորտի գիտակրթական և ակադեմիական կառույցների շրջանակներում գործող հայագիտական կենտրոնների միջև: Դրանց թվում էին՝ ՌԳԱ Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտի Հայկական հիմնադրամը, Ուրալի դաշնային, Նիժնի Նովգորոդի ու Ռյազանի պետական համալսարանների հայագիտական կենտրոնները և այլն, որոնցում իրականացվում էին հայագիտական տարաբնույթ գիտական ուսումնասիրություններ: Դրանք արտացոլվում էին հրատարակվող մենագրություններում, նաև հայաստանյան գիտնականների համահեղինակությամբ լույս ընծայվող կոլեկտիվ աշխատություններում, ժողովածուներում, գիտական հոդվածներում և այլն: Ռուսաստանյան հայագիտական կենտրոնները կազմակերպում էին նաև հայոց պատմությանը, լեզվին, հայ մշակույթին, գրականությանը, հայկական սփյուռքին, հայ և ռուս ժողովուրդների պատմամշակութային առնչություններին նվիրված ինչպես համառուսաստանյան, այնպես էլ միջազգային գիտաժողովներ: Դրանց մասնակցում էին նաև մասնագետներ Հայաստանից: Ռուսաստանցի հայագետներն էլ մասնակցում էին Հայաստանում անցկացվող նման գիտաժողովների և միջոցառումների: Իսկ նշյալ գիտաժողովների զեկույցները հրատարակվում էին առանձին ժողովածուներով: Ռուսաստանի հայագիտական կենտրոնները հրատարակում էին նաև

պարբերականներ: Մասնավորապես, Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարանի հայագիտական կենտրոնը 2004 թվականից հրատարակում էր «Նաիրի» տարեգիրքը՝ Հայաստանի և Սփյուռքի մասին (Հովյան 2015):

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև կրթագիտական բնագավառում համապարփակ համագործակցության վառ արգասիքներից էր 2001 թ. սեպտեմբերի 15-ին երկու երկրների կառավարությունների միջև ստորագրված՝ Կրթության, գիտական աստիճանների և կոչումների վերաբերյալ փաստաթղթերի փոխադարձ ճանաչման մասին համաձայնագիրը (ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999–2001 թթ. 2002, 379–382): Այն ոլորտում կողմերի բարձր մակարդակի փոխվստահության վկայություններից էր:

Փոխգործակցությունը տեղեկատվության ոլորտում

XXI դ. սկզբին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև զարգանում էր նաև համագործակցությունը տեղեկատվության բնագավառում: Վերջինիս ամուր հենքն էր երկու երկրների միջև առկա լայն իրավապայմանագրային դաշտը: Շնորհիվ ստորագրված համապատասխան համաձայնագրերի՝ Հայաստանի տարածքում սփռվում էին «OPT-CHG», «PTP-Планета», «Культура» և «Мир» հեռուստաալիքների ծրագրերը: Կաբելային հեռուստատեսությամբ հեռարձակվում էին նաև ռուսաստանյան գրեթե բոլոր ալիքները: Հայաստանում 2009 թ. անցկացվեցին Ռուսաստանյան հեռուստատեսության օրեր: Այդ ընթացքում մի կողմից՝ «Հեռուստատեսության ռուսաստանյան ակադեմիա» հիմնադրամի, իսկ մյուս կողմից՝ «Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերություն» ՓԲԸ-ի, «Հայկական երկրորդ հեռուստաալիք», «Շանթ հեռուստաընկերություն» և «Արմենիա TV» ԲԲԸ-ների միջև ստորագրվեց համագործակցության մասին հուշագիր (Григорян 2018, 89): Հանրապետության ռադիոհեռերում ուրույն տեղն ունեին նաև մի շարք ռուսաստանյան ռադիոկայաններ: Միաժամանակ, Մոսկվայում և Երևանում հիմնվեցին թղթակցային կետեր: Հայաստանի տեղեկատվական դաշտում ներկա էին «РИА Новости», ИТАР-ТАСС, «Регнум», «Интерфакс» և ռուսաստանյան այլ տեղեկատվական գործակալություններ: Հայաստանում տեղական ներդիրներով հրատարակվում էին «Комсомольская правда», «МК Арапат», «Аргументы недели», «Аргументы и факты» թերթերի տարածաշրջանային մեկնակերպերը: ՀՀ-ում 2000-ականների սկզբին հրատարակվում էր 9 ռուսալեզու թերթ և 1 ամսագիր, բայց այստեղ աստիճանաբար պարբերականների բաժանորդների քանակը կրճատվում էր: Ընդ որում, ոչ միայն ռուսալեզու, որը պայմանավորված էր թե՛ ընթերցողների նյութական միջոցների սղությամբ և թե՛ այլընտրանքային համացանցային հրատարակությունների առկայությամբ (МИД России о борьбе и гибели русских СМИ в странах бывшего СССР 2010, 10 августа): ՌԴ տարածքում հայկական ԶԼՄ-ներից տարածվում էին «Республика Армения» թերթը և «Голос Армении» պարբերականի լրաքաղը (Հետխորհրդային երկրների հայկական համայնքների ինքնության խնդիրները և տեղեկատվական ռեսուրսները 2010, 164–169): Ռուսաստանում հրատարակ-

վում էին նաև մի շարք հայկական ռուսալեզու թերթեր և պարբերականներ: Սակայն ՌԴ-ում հայալեզու թերթերն ու ամսագրերը սակավության և եղածների ոչ բարձր որակի պատճառով շոշափելի ազդեցություն չէին թողնում տեղի հայերի ազգային նկարագրի պահպանման ու զարգացման վրա: Այդ տեսանկյունից հրատապ էր ռուսաստանյան տեղեկատվական հարթակում Հայաստանի պատշաճ մակարդակով ներկայացվածության ընդլայնումը:

Այդ ժամանակահատվածում կանոնավոր բնույթ ստացան երկու երկրների ՁԼՄ-ների ներկայացուցիչների անմիջական շփումները՝ փոխայցելություններ, համատեղ սեմինարների կազմակերպում, տեղեկատվական նախագծերի մշակում և իրականացում և այլն: Հատկանշական էր, որ ՀՀ և ՌԴ ՁԼՄ-ների ներկայացուցիչները հիմնականում բավարարվում էին երկու երկրներում տեղի ունեցող պաշտոնական իրադարձությունների լուսաբանմամբ:

Եզրակացություններ

Հումանիտար ոլորտում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև փոխգործակցությունը որոշ ընդմիջումից հետո քննվող ժամանակաշրջանում, հիմնվելով նոր ձևավորված համապարփակ իրավապայմանագրային հենքի վրա, աստիճանաբար ընդլայնվեց, կատարելագործվեց ու ստացավ նոր որակ: Միաժամանակ, հայ-ռուսական հումանիտար կապերի բնագավառում առկա էին նաև ներքոհիշյալ բացթողումները:

Իրավապայմանագրային ոլորտ. հումանիտար բնագավառում ստորագրված պայմանագրերի որոշ դրույթներ գործնականում այդպես էլ չէին իրագործվում: Այն հիմնականում պայմանավորված էր իրավաբանական փաստաթղթերում հումանիտար կապերի ամրապնդմանը նպատակաուղղված երկկողմ քայլերի հստակ համաձայնեցման ու համադրման համապատասխան մեխանիզմների դրույթների բացակայությամբ և լիարժեք փոխգործակցության ձևաչափի սահմանափակությամբ:

Կրթալեզվամշակութային բնագավառ. Եթե ՀՀ-ում թե՛ հայկական և թե՛ ռուսական կողմերը պաշտոնապես իրականացնում էին հանրապետությունում ռուսաց լեզվի տարածմանը նպաստող հետևողական քայլեր, ապա Ռուսաստանում հայոց լեզվի վիճակը հիմնականում բնութագրվում էր որպես երկակի: Չնայած նշմարվող որոշ առաջընթացին՝ այստեղ դրա պահպանման և տարածման հարցերը դեռևս լիարժեք լուծում չէին ստացել: Դրանց թվին էին դասվում ՌԴ-ում պետական հովանավորություն վայելող հայկական թեքումով հանրակրթական հաստատությունների ցանցի ընդլայնման, դրանք որակյալ մանկավարժական կադրերով համալրման ու անհրաժեշտ նյութատեխնիկական հիմքով ապահովման խնդիրները: Դրանց լուծումը թերևս պահանջում էր երկու երկրների պատկան մարմինների կողմից պատշաճ պետական հոգաձության և աջակցության առավել ակտիվ դրսևորում:

Տեղեկատվության ոլորտ. այստեղ հայ-ռուսական փոխգործակցությունում առկա էր դեռևս չօգտագործված ներուժ: Մասնավորապես, ՀՀ-ում և ՌԴ-ում

առկա սոցիալ-տնտեսական խնդիրների, երկկողմ տնտեսական նախագծերի իրականացման և նման այլ հարցերի ոչ բավարար լուսաբանման ֆոնի վրա առավելապես հրապարակվում էին պաշտոնական տեսակետներին համահունչ նյութեր: Մինչդեռ խիստ արդիական էր ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև փոխհարաբերություններին առնչվող առանցքային խնդիրների հնարավորինս համակողմանի և մատչելի ներկայացումը: Դա երկու երկրների հանրությունների լայն շրջաններին հնարավորություն կընձեռներ ավելի համապարփակորեն ընկալելու հայ-ռուսական հարաբերությունները:

Այս ամենի հետ մեկտեղ ակնբախ էր, որ XXI դ. սկզբին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև հումանիտար կապերը համակողմանիորեն զարգանում էին՝ դառնալով երկու երկրների ռազմավարական, դաշնակցային հարաբերությունների խորացման էական գործոններից:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի թեմայի ընտրության, օժանդակության և արժեքավոր խորհուրդների համար շնորհակալություն եմ հայտնում պատմական գիտությունների թեկնածու Վաչե Հովակիմյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Գյուրջինյան Դ. 2022, Հայաստանում չունենք ռուսական դպրոցներ, բոլորը հիմնված են մայրենիի վրա, 15.06.2022, <https://armeniasputnik.am/202206159> (ներբեռնման օրը՝ 10.03.2026):
Gyurjinyan D. 2022, We do not have Russian schools in Armenia; they are all based on the mother tongue, 15.06.2022, <https://armeniasputnik.am/202206159> (Accessed on: 10.03.2026) (in Armenian).
2. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 6, գործ 108, 141–143: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (MFA RA), Historical-Diplomatic Department, List 6, File 108, 141–143 (in Armenian).
3. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 13, գործ 103, 26: MFA RA, Historical-Diplomatic Department, List 13, File 103, 26 (in Armenian).
4. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 10, գործ 114, 112: MFA RA, Historical-Diplomatic Department, List 10, File 114, 112 (in Armenian).
5. Հետխորհրդային երկրների հայկական համայնքների ինքնության խնդիրները և տեղեկատվական ռեսուրսները 2010, Ռուսաստանի Դաշնություն, Հայկական լրատվամիջոցները, Երևան, ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ:
Identity Issues and Information Resources of Armenian Communities in Post-Soviet Countries 2010, Russian Federation, Armenian Media, Yerevan, RA Ministry of Diaspora, "Noravank" Scientific Educational Foundation (in Armenian).

6. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999–2001 թթ. 2002, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր, հրատարակության 1-ին տարի, N 3 (3), 12 հունիսի, 379–382:
Collection of International Treaties of the Republic of Armenia 1999–2001 (2002), Official Bulletin of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, 1st Year of Publication, N3 (3), June 12, 379–382 (in Armenian).
7. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի պաշտոնական տեղեկագիր 2005, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր, հրատարակության 5-րդ տարի, N 8 (16), 28 դեկտեմբերի, 2006, 221–225:
Official Bulletin of International Treaties of the Republic of Armenia 2005, Official Bulletin of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, 5th Year of Publication, N 8 (16), December 28, 2006, 221–225 (in Armenian).
8. ՀՀ Միջազգային պայմանագրերի պաշտոնական տեղեկագիր, երկկողմ միջազգային պայմանագրեր 2007, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր, հրատարակության 6-րդ տարի, N 9 (17), 11 փետրվարի, 2008, 176–181:
Official Bulletin of International Treaties of the Republic of Armenia, Bilateral International Treaties 2007, Official Bulletin of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, 6th Year of Publication, N 9 (17), February 11, 2008, 176–181 (in Armenian).
9. Հովյան Վ. 2015, Հետխորհրդային երկրների հայագիտական կենտրոնները, «Գլոբուս» վերլուծական հանդես, N 1, noravank.am/arm/journals/details.php?ELEMENT_ID=13161 (ներբեռնման օրը՝ 17.03.2026):
Hovyan V. 2015, Armenological Centers in Post-Soviet Countries, Globus Analytical Journal, N 1, noravank.am/arm/journals/details.php?ELEMENT_ID=13161 (Accessed on: 17.03.2026) (in Armenian).
10. Ռուսաստան–Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ. պատմական և վավերագրական ցուցահանդեսի գրացուցակ 2017, Մոսկվա, հրատ. նշված չէ:
Russia-Armenia Society, Tested Through Centuries: Catalog of a Historical and Documentary Exhibition 2017, Moscow, Publisher not specified (in Armenian).
11. Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում, Հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները 2010, Վերլուծական զեկույց, Մոսկվա-Երևան, Եվրասիական հետազոտությունների ինստիտուտ:
Russia and Armenia in the Context of Global and Regional Politics: Problems and Prospects 2010, Analytical Report, Moscow-Yerevan Institute of Eurasian Studies.
12. Григорян Г. 2018, Гуманитарное измерение армяно-российских отношений, Россия и новые государства Евразии, N 1(38), 82–105.
Grigoryan G. 2018, The Humanitarian Dimension of Armenian-Russian Relations, Russia and the New States of Eurasia, N 1(38), 82–105 (in Russian).
13. Из доклада Министерства иностранных дел Российской Федерации, «Русский язык в мире» 2003, Москва, www.mid.ru (ներբեռնման օրը՝ 20.03.2026):
From the report of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation "The Russian Language in the World" 2003, Moscow, www.mid.ru (Accessed on: 20.03.2026) (in Russian).

14. История дипломатических отношений России и Армении 2006, www.ria.ru, 30 октября (обновлено 07.06.2008) (ներբեռնման օրը՝ 20.03.2026):
History of Diplomatic Relations between Russia and Armenia 2006, www.ria.ru, October 30 (Updated 07.06.2008) (Accessed on: 20.03.2026) (in Russian).
15. Комарова Р. 2009, Армянский язык для стран СНГ: учебник, Москва, «Рема».
Komarova R. 2009, Armenian Language for CIS Countries: A Textbook, Moscow, Rema (in Russian).
16. МИД России о борьбе и гибели русских СМИ в странах бывшего СССР 2010, 10 августа, Армения, Ереван, REGNUM, <https://regnum.ru> (ներբեռնման օրը՝ 27.03.2026):
Russian Ministry of Foreign Affairs on the Struggle and Death of Russian Media in the Countries of the Former USSR, 2010, August 10, Armenia, Yerevan, REGNUM, <https://regnum.ru> (Accessed on: 27.03.2026) (in Russian).
17. Оганисян В. 2012, О некоторых аспектах армяно-российского культурного сотрудничества, «21-й ВЕК», N 3 (23), 83–90.
Oganisyan V. 2012, On Certain Aspects of Armenian-Russian Cultural Cooperation, 21st CENTURY, N 3 (23), 83–90 (in Russian).
18. Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств 2009, Доклад (Ред. А.А. Данилов, А.В. Филиппов), Москва, «Государственный клуб».
Coverage of the Common History of Russia and the Peoples of Post-Soviet Countries in school history textbooks of the new independent states 2009, Report (Eds. A.A. Danilov, A.V. Filippov), Moscow, State Club (in Russian).
19. Российско-армянское гуманитарное сотрудничество 2011, Справка ДИП МИД РФ, 12 октября, архив МИД РФ, <http://archive.mid.ru> (ներբեռնման օրը՝ 27.03.2026):
Russian-Armenian Humanitarian Cooperation 2011, Briefing of the DIP MFA RF, October 12, MFA RF Archive, <http://archive.mid.ru> (Accessed on: 27.03.2026) (in Russian).
20. Саядов С. 2013, Арменоведение в России: историографический очерк, Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» 17–19 հոկտեմբերի, Ջեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 75–84:
Sayadov S. 2013, Armenology in Russia: A Historiographical Sketch, Second International Armenological Congress: "Armenology and the Challenges of the Modern Era" October 17–19, Collection of Reports, Yerevan, Gitutyun, 75–84 (in Russian).

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ ԱՄԻԴՈՒՄ

RESPONSE TO THE ARMENIAN BIBLE PRINTING PROJECT IN AMIDA ОТКЛИК НА ПРОЕКТ ИЗДАНИЯ АРМЯНСКОЙ БИБЛИИ В АМИДЕ

Անուշ Սարգսյան
Anush Sargsyan
Ануш Саргсян

Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Հայաստան
The M. Mashtots Institute of Ancient Manuscripts, Armenia
Научно-исследовательский институт древних рукописей имени М. Маштоца, Армения

a.sargsyan@matenadaran.am

Ներկայացվել է՝ 22.09.2025; գրախոսվել է՝ 11.02.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 22.09.2025; Revised: 11.02.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 22.09.2025; рецензировано: 11.02.2026; 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-58

Ամփոփում – Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության ծրագրերին ու փորձերին զուգահեռ՝ XVII դարի ընթացքում հայ իրականության մեջ ձևավորվել է միահատոր Աստվածաշունչ գրչագրելու միտում: Սուրբ գրքի գրչության մեջ հմտացած կենտրոնների թվում է Օսմանյան կայսրության Ամիդ քաղաքը, որը երբեք չի ուսումնասիրվել այդ դիտանկյունից: Ամիդում Աստվածաշնչի հանդեպ պահանջարկ է ձևավորվել այն ժամանակ, երբ քաղաքը դարձել է տարածաշրջանի կրթագիտական կենտրոն: Տեղական պայմաններում Աստվածաշունչ գրչագրելու գործընթացին նպաստել է հոգևոր առաջնորդների հովանավորությամբ զարգացում ապրող գրչության արվեստը: Ամիդի առաջնորդ և ուսուցչապետ Սրապիոն Եդեսացին, որն Աստվածաշունչ տպագրելու մտադրություն է ունեցել, 1601 թ. Ամիդի ավագ գրիչ-մանրանկարչին պատվիրել է գրչագրել գրեթե անհայտության մեջ մնացած սուրբգրային մի ժամանակագրություն: Ամենայն հավանականությամբ, Սրապիոն Եդեսացու խմբագրած այդ բնագիրը ստացել է «Համառատ Աստուածաշունչ» անվանումը: Աստվածաշնչի պակասի պայմաններում այն սկսել է արագ տարածում գտնել Ամիդի վարդապետական դպրոցի հետ կապեր ունեցող վարդապետների շրջանում: Սրապիոն Եդեսացուն հաջորդած Բարսեղ Արծրունին, գրչության արվեստի դպրոց բացելով, պատվիրել է Սուրբ գիրքը գրչագրել Ամիդի ավագ գրիչ-մանրանկարչին: 10 տարվա ընթացքում գրչագրված Աստվածաշունչը 1632 թ. նա նվիրաբերել է Սուրբ երկրին: Այդպիսով Ամիդի գրչակենտրոնը սկսել է Աստվածաշունչ ընդօրինակելու պատվերներ ստանալ տարածաշրջանի վարդապետների կողմից՝ դառնալով Աստվածաշունչ արտադրող հայտնի կենտրոններից մեկը: Ամիդում գրչագրված 11 Աստվածաշնչի բնագրա-

յին ապարատի ընդհանուր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք նույնական են: Սկզբնօրինակում տեղ գտած Բարսեղ Արծրունու չափածո հիշատակարանի քննությունից ելնելով՝ կարծում ենք, որ ամիդյան խմբագրությամբ այս գրքերի հեղինակը նա է:

Abstract – Alongside contemporary Armenian Bible printing initiatives, a tendency emerged among Armenians in the 17th century to produce handwritten single-volume Bibles. Among the centers proficient in copying these manuscripts was the city of Amida in the Ottoman Empire – a topic that has not previously been examined from this perspective. The demand for Bibles grew as Amida developed into a prominent regional educational center. The flourishing local art of manuscript illumination and copying, supported by the patronage of clerical leaders, further facilitated this process. In 1601, Srapion Edessatsi (of Edessa), bishop and chief vardapet of Amida, aiming to print the Bible, commissioned the senior scribe and miniaturist of Amida to copy an otherwise little-known biblical chronicle. Most likely, this text – edited by Srapion himself – received the title "Abridged Bible". Due to the acute shortage of complete Bibles, it quickly circulated among the vardapets associated with the Amida seminary. Barsegh Artsruni, who succeeded Srapion Edessatsi and established a distinguished school of manuscript art, commissioned the city's senior scribe and miniaturist to copy a full Bible. The manuscript, written over a period of ten years, was donated to the Holy Land in 1632. Consequently, the Amida scriptorium began receiving requests for Bible manuscripts from vardapets across the region, establishing itself as a renowned center of biblical manuscript production. A comprehensive study of the textual apparatus of the eleven Bibles copied in Amida reveals that their text is uniform. Furthermore, analysis of the versified colophon composed by Barsegh Artsruni in the initial Bible strongly suggests that he authored this specific Amida textual edition.

Аннотация – Параллельно с проектами и попытками издания армянской Библии в XVII веке в армянской действительности сформировалась тенденция создания одготомных рукописных Библий. Среди центров, освоивших искусство переписывания библиейских рукописей, выделяется город Амид Османской империи. Спрос на Библию в Амиде возрастал по мере превращения города в образовательный центр региона. Развивающееся под покровительством духовных лидеров местное искусство рукописания способствовало процессу переписывания Библии. В 1601 году Срапион Эдесский, епископ и главный вардапет Амиды, намеревавшийся издать Библию, поручил старшему писцу и миниатюристу города переписать почти неизвестную библиейскую хронику. По всей вероятности, этот текст был отредактирован самим Срапионом и получил название «Краткая Библия». В условиях дефицита Библий он быстро распространился среди вардапетов, связанных с Амидской духовной школой. Барсег Арцруни, сменивший Срапиона Эдесского, основав школу искусства рукописи, поручил старшему писцу и миниатюристу переписать Библию. Эта Библия, переписанная в течение десяти лет, была преподнесена в дар Святой Земле в 1632 году. Таким образом, амидский скрипторий стал получать заказы на переписывание Библий от вардапетов региона и превратился в один из известных центров библиейского книгописания. Общее исследование текстуального аппарата одиннадцати Библий, переписанных в Амиде, показывает их идентичность. Анализ стихотворного колофона, написанного Барсегом Арцруни и помещённого в первую из этих Библий, убедительно свидетельствует о том, что именно он был автором амидской редакции Библии.

Հիմնարաներ – Ս. Եղեաւցի, Բ. Արծրունի, Աստվածաշունչ, կանոն:

Keywords – S. Edesatsi, B. Artsruni, Bible, canon.

Ключевые слова – С. Эдесский, Б. Арцруни, Библия, канон.

«Եդի ի մտի գրպագրութեան արհեստն առ ի պայծառութիւն ազգիս հայոց: Այլ եւ պարճառ աշխատանաց մերոց այս էր. զի Յորհայեցի Սրապիոն կաթողիկոսն բազում փափաք ունէր վասն տպագրութեան արհեստիս, ոչ եղեւ հասու: Եւ ետ պատուէր աշակերտին իւրոյ Տէր Գրիգոր քաջ ռաբունապետին Կեսարիոյ լինի եթէ դու կարողանաս տպագրութեան արհեստի եւ նայ ուս ոչ կարողացաւ: Իսկ նա ինձ մեղաւորիս եւ անարժանիս իբր հարկս ի վերայ եղեալ պատուիրէր ինձ հանապազ եթէ լինի դու կարողանաս. վասն զի իմ ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս ֆռանկաց եթէ կարդալով եւ եթէ լեզուաւ. այսպէս յանձին կալեալ ջան եդի աղօթիք նոցա»:

Ներսէս Շնորհալի, Յիսուս Որդի, 1643, Վենետիկ, Սահգաթաուի տպ., տպագրիչ Յոհաննէս Անկիրացի (Ճիւղի Մոլիս) (տե՛ս Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան 1988, 27–28):

Ներածություն

XVII դարի 30–ական թթ. հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության շուրջ Ուրբանոս VIII պապի (1623–1644 թթ.) և Հավատաստիյուս ժողովի (Propaganda Fide) հետ Կ. Պոլսի պատրիարքի պատվիրակի դերում հանդես է գալիս Հովհաննես Անկյուրացին՝ նույն ինքը Ջովաննի Մոլինոն (†1643 թ.) (Święcicka 2020, 40–55): Բանակցությունների առանցքում հայերեն բնագրի գրաքննության հարցն էր, որը Վուլգատային համապատասխանելու համար պետք է մաքրվեր «սխալներից ու հերետիկոսությունից» (Ճեմճեմեան 1986, 111–143): Երկարատև ու ապարդյուն ջանքերից հետո Մոլինոյին հաջողվում է ստանալ Աստվածաշնչի գրքերից միայն Սաղմոսարանի տպագրության իրավունքը: Հոռմից անցնելով Վենետիկ՝ նա տպագրում է Սաղմոսարանը 1642 թ., իսկ հաջորդ տարում՝ Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» գործը (Ճեմճեմեան 1986, 111–143; Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան 1988, 24–28): Վերջինիս հիշատակարանում, պատմելով տպագրիչի իր առաքելության մասին, Մոլինոն վկայակոչում է 1603–1604 թթ. կաթողիկոս եղած Ամիդի առաջնորդ (1592–1603 թթ.) և վարդապետական դպրոցի գլխավոր տեսուչ Սրապիոն Եղեսացուն (նաև՝ Ուռհայեցի, Գրիգոր XIII Վաղարշապատեցի կաթողիկոս), ապա՝ նրա աշակերտ, Կեսարիայի առաջնորդ և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական աթոռը մի քանի անգամ զբաղեցրած, իր հովանավոր պատրիարքներ Հովհաննես Խուլի և Զաքարիա Վանեցու դեմ մարտնչած Գրիգոր Կեսարացուն (Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան 1988, 27–28; հմմտ. Առաքել Դավրիժեցի 1990, 57–76; Գրիգոր Դարանաղի 1915, 367–370; Ալաթյան 1936, 7–224):

Տարակարծությունների տեղիք տվող այս հիշատակության արձագանքը Ամիդում կապակցվում է Նոր Զուղայի տպարանի հիմնադիր Խաչատուր Կեսարացու գործունեությանը՝ մասնավորապես վերջինիս տպագրած Սաղմոսարանի (1638 թ.) հիշատակարանին: Դրանում Խաչատուր Կեսարացին, գրատպության հանձնառությունը կապելով իր ուսուցիչ և հոգևոր հայր, կաթողիկոս Մովսես Տաթևացու (1629–1632 թթ.) հետ՝ նույն ոճով գրում է, որ Մովսես կա-

թողիկոսին չհաջողվեց իրագործել տպագրության իր ծրագիրը. «...եւ յորժամ ցանկայր տպագրութիւնս, զի առատութենէ գրոց ամենեքեան դիւրավ վարժեսցին, սակայն չեղել ձեռնահաս...» (Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան 1988, 21–22): Իսկ Մովսես Տաթևացու կենսագրության մեջ արժևորում է վերջինիս ուսուցիչներ Սրապիոն կաթողիկոսին՝ որպես Աստվածաշնչի ընթերցանության վարդապետի, ինչպես նաև Գրիգոր Կեսարացուն, որից վարդապետական տվչություն էր ստացել (Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան 1988, 21–22):

Նոր Զուղայի տպարանի ու նրա գործիչների հետ մրցակցող Մոլինոն այդպիսով հավակնում է ցույց տալ (Ճեմճեմեան 1987, 78–97), որ պատվիրակված է դեռևս Մովսես Տաթևացու ուսուցիչների՝ Սրապիոն Եդեսացու և Գրիգոր Կեսարացու կողմից: Մոլինոյի վկայակոչած մյուս տեղեկությունը, որ Եդեսացին գրատպության մեծ ցանկություն է ունեցել (վերաբերում է Աստվածաշնչի տպագրությանը), ընկած է ներկա ուսումնասիրության առանցքում:

Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության ծրագիրը և դրա արձագանքները

Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության ծրագրի մեկնարկը տրվել է Գրիգոր XIII պապի (1572–1585 թթ.)՝ այլադավան արևելաքրիստոնեական եկեղեցիները կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորելու առաքելության շնորհիվ: Արևելքի քրիստոնյաներին իր կողմը գրավելու և դավանափոխ անելու միտումով Հռոմի պապը նպատակադրվել էր վերականգնել իր խարխված դիրքերն ու հակահարված հասցնել ռեֆորմացիոն շարժմանը (Santus 2025, 56–89): Այդ ծրագիրն իրագործելու նպատակով պապն իր ձեռքը վերցրեց արևելաքրիստոնեական ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի համար կրոնաքարոզչական գրականություն հրատարակելու և դպրոցներ բացելու նախաձեռնությունը (Ճեմճեմեան 1986, 92–143; հմմտ. Olar 2024, 89–120; Féghali 2012, 37–53): Նախատեսվող տպագրությունների շարքում առաջնահերթությունը տրվեց Աստվածաշնչին՝ կաթոլիկ և բողոքական հակամարտության մեջ առանցքային դերակատարություն ունեցող կոմանին (Ճեմճեմեան 1986, 92–143; հմմտ. Féghali 2012, 37–53):

XVI դարի վերջին քառորդից սկսած՝ Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ գտնվող Հայ եկեղեցու տարբեր թեմերի ու նրանց հանձնակատարների կողմից այլևայլ խնդրագրեր ու ծրագրեր են ներկայացվել Հռոմի պապին, հետագայում նաև Հավատասփյուռ ժողովին՝ հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության հարցով (Գալեմբեարեան 1914, 7–18; հմմտ. Ճեմճեմեան 1986, 111–143): Դրանցում տպագրության անհրաժեշտությունը բացատրվում է նրանով, որ անընդմեջ պատերազմների և ընդօրինակողների պակասի պատճառով գրքերի մեծ պահանջարկ կար, և որ Աստվածաշնչի գրչագրումը շատ թանկ էր արժենում (Ճեմճեմեան 1986, 111–143; հմմտ. Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974, 325, 740; Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1978, 134–135; Եգանյան և ուրիշներ 1984, 885–892; հմմտ. Kouymjian 1983, 425–439): Սսի կաթողիկոս Ազարիա Զուղայեցու (1584–1601 թթ.)՝ 1585 թ. խնդրագրում հիշատակվում է անգամ, որ ընդհանուր թվով հազիվ քսան Աստվածաշունչ

կարելի էր գտնել «ի յամենայն ազգս Հայոց, որ է շատ եւ բազում, ճորով թե գտուի Ի Աստուածաշունչ ընդամենն եւ կու նստի գինն ԲՃ (200) կամ ԳՃ (300) ֆլորին մէկն եւ չի գտուիլ եւ յոյժ պիտանի է վարդապետաց եւ հայրապետաց եւ քահանայից» (VAT Arm. 2, 35ա, բ. այսուհետև ձեռագրական հավաքածուների հղումները՝ ըստ Բեռնար Կուլիի համառոտագրությունների, տե՛ս Coulie 2020, 450–462, ֆլորենտական ֆլորինը≈3.5 գր ոսկի):

Աստվածաշնչի տպագրության ծրագրի շուրջ Հռոմի հետ բանակցելուն և Եվրոպայում ձեռագրերի՝ հնարժեք իրի նշանակությանը զուգընթաց՝ հայ իրականության մեջ Աստվածաշունչ ունենալու աճող պահանջարկը սկսել է լրացվել միահատոր, ստվարածավալ ամբողջական Աստվածաշունչ գրչագրելու և նկարագրողելու միջոցով: Դեռևս չուսումնասիրված և միայն վիճակագրական տվյալներով փաստված այս միտումը այնպիսի լայն թափ է ստացել XVII դարում, որ անգամ չի ընդհատվել հայերեն Աստվածաշնչի տպագրությամբ (1666–1668 թթ.) (Աճեմեան 1992, 980–986): Մեր հետազոտության համաձայն, դրվագային ու հատուկենտ օրինակների կողքին, պարբերական կերպով Աստվածաշունչ է օրինակվել տպագրությամբ շահագրգռված քաղաքային գրչակենտրոններում: Այդ շարքում Կ. Պոլսին ու Լվովին հետևում է Ամիդը (հմտ. Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974, 325–326, 400, 675–681, 740), որը, հետազոտողների ուշադրությանը չարժանանալով, մնացել է լուսանցքում: Այս հոդվածում Ամիդի օրինակով փորձ կարվի ուսումնասիրել Աստվածաշնչի հանդեպ պահանջարկի ձևավորման և այդ համատեքստում Աստվածաշունչներ գրչագրելու պատմությունը, ինչպես նաև մի կենտրոնում գրչագրված աստվածաշնչյան բնագրերի ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները:

Աստվածաշնչի գրչության նախադրյալները Ամիդում

XVI դարի կեսին Օսմանյան կայսրությունում ձևավորվել են *Արևելյան* և *Արևմտյան* անուններով հայտնի վարդապետական ճյուղեր, որոնց հիմնադիրներն ավանդաբար համարվում են հայ միջնադարյան նշանավոր վարդապետների հետնորդները (Ակինեան 1952, 1–25): Գործունեության վայրը մատնանշող արևելյան վարդապետները հաստատվել են մասնավորապես Բիթլիսի (Բաղեշի) վանքերում, իսկ արևմտյան վարդապետները՝ Ամիդում (Ակինեան 1952, 1–25): Վարդապետական այս ճյուղերի ներկայացուցիչները դարձել են ուսումնագիտական ու կրոնաքաղաքական կյանքի թելադրողները մինչև XVII դարի վերջը: Այս մասին ամենադիպուկ վկայությունն ենք գտնում Սեքստոս V պապի (1585–1590 թթ.) կողմից Արևելք առաքած Սիդոնի եպիսկոպոս Լեոնարդո Աբելի՝ 1587 թ. Հռոմի պապին ներկայացրած Հայ եկեղեցու մասին տեղեկագրում. «Այս կաթողիկոսութեան մէջ վարժապետներ եւ քարոզիչներ, որ վարդապետ կը կոչուին եւ որոնց կը հպատակի ազգը այնպէս ինչպէս իր կաթողիկոսներուն, բազմաթիւ են. ասոնց ամէնէն հոշակատրներն են Ներսէս Պիթլիսի մէջ, Ղուկաս՝ Գարաամիթի մէջ և Արիստակէս՝ Անկիրոյ մէջ...» (Կիլեւերեան 1929, 211–213):

Արևմտյան վարդապետների հիմնադիրն է Հովհաննես Շիրակը, որը Տարոնի Գլակա վանքից վարդապետական դպրոցը տեղափոխել է Ամիդ՝ միաժամանակ ստանձնելով տեղի առաջնորդի պաշտոնը (1553–1582 թթ.) (Ակինեան 1952, 1–25; հմմտ. Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 349–370): Այս քայլը կարելի է համարել բեկումնային, քանի որ ճանապարհների խաչմերուկում գտնվող, տնտեսական մեծ վերելք ապրող, փաշայանիստ ու Հայ եկեղեցու թեմական առաջնորդանիստ Ամիդը ինքնին խոստանում էր ապահովել դպրոցի հաջողությունը (Երանյան 2021, 52–66):

Հովհաննես Շիրակի երեք նշանավոր աշակերտներից Ղուկաս Կեղեցին նրան փոխարինել է թեմի առաջնորդի և ուսուցչապետի պաշտոնում (1582–1592 թթ.) (Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 371): Կեղեցին փորձել է իրականացնել կրթական բարեփոխումներ, ինչպես նաև հեղինակել է չափածո գործեր (ամենաշանավորը չափածո տոմարական աշխատությունն է) (Աբրահամյան 1952, 57–63): Պետրոս Կարկառեցին հիմնել է Կարկառի վարդապետական դպրոցը, Սսի կաթողիկոս Ազարիա Ջուղայեցու մահից հետո հալեպցիների կողմից ընտրվել է հակաթոռ կաթողիկոս (1602–1608 թթ.), և նրա օրոք բացվել է Հալեպի դասատունը (Կիլեսերեան 1939, 245–267): Սրապիոն Եդեսացին սկզբում զբաղեցրել է Եդեսիայի (Ուռհա) (1584–1592 թթ.), ապա՝ Ամիդի ու Եդեսիայի առաջնորդի պաշտոնը (1592–1603 թթ.), իսկ 1603 թ. հրավիրվել պարտքերի ու ճգնաժամի մեջ հայտնված Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը գլխավորելու (Առաքել Դավրիժեցի 1990, 57–76; հմմտ. Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 367–368; Պալեան 1959, 433–443; Ամատունի 1986, 53–58):

Ամիդի վարդապետական դպրոցն իր ծաղկման շրջանն է ապրել մասնավորապես Սրապիոն Եդեսացու օրոք: Ժամանակաշրջանի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ. «....դիմեալ գային առ նա ամենայն աշխարհաց ի մանկանց եկեղեցույ ցանկացողք իմաստութեան, առ ի ուսումն սուրբ Գրոց.... կարգեաց դասատուն գրոց աշակերտաց՝ և զուսուցանէր զամենեսեան, որք մտանէին յաշակերտութիւն նորին» (Առաքել Դավրիժեցի 1990, 60): Այդպիսով, Ամիդը դարձել է տարածաշրջանի ամենանշանավոր ուսումնագիտական կենտրոններից մեկը, որին 1613 թ. Ամիդ այցելած ուղեգիր Սիմեոն Լեհացին տալիս է «Հայոց Աթենք» ձևակերպումը (Սիմեոն Լեհացի 1936, 207):

Ամիդի դպրոցի վարդապետները կենտրոնացած են եղել գլխավորապես Սուրբ Գրքի դասավանդման վրա: Այս մասին են փաստում ժամանակակից պատմիչներ Առաքել Դավրիժեցին և Գրիգոր Դարանաղցին, ինչպես նաև այլևայլ հիշատակումներ (Առաքել Դավրիժեցի 1990, 58–62; Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 349–352; Ամատունի 1986, 24–26): Այս առումով հատկապես արժեքավոր է Պետրոս Կարկառեցու աշակերտ Կարապետ Երզնկացու տաղաչափական ներբողյանը՝ նվիրված Պետրոս Կարկառեցու (†1608 թ.) և Սրապիոն Եդեսացու (†1606 թ.) մահվանը: Վերջիններիս կենսագրության մեջ Երզնկացին, նշանավորելով Հովհաննես Շիրակի դերը, նրան բնորոշում է որպես Հին և Նոր Կտակարանների մեկնող.

Գնացեալ նստան մեծի դպրոցի,
 Յովհաննէս քաջ հռետոր, մեծ վարդապետի,
 Հընոյ և նորոց սրբոց կտակի,
 Լուծող և արձակող մեկնողըն բանի (Կիլեսերեան 1939, 267–280):

Իսկ ողբասացության եղանակով ներկայացնելով Եդեսացու ու Կարկանեցու դասավանդած առարկաները՝ նա առաջինը կարևորում է Աստվածաշունչը: Այնուհետև թվարկում է Հին և Նոր Կտակարանների գրքերի դասավանդման համար նախատեսված մեկնիչների անունները, որոնց հարանմանեցնում է իր երկու մեծ ուսուցչապետների հետ (Կիլեսերեան 1939, 267–280; հմմտ. Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974, 133):

Ուսումնագիտական կյանքի կազմակերպումը հնարավոր չէր լինի առանց համապատասխան գրականության: Օրինաչափ կերպով՝ վարդապետական դպրոցի վերելքին զուգահեռ, XVI դարի 80–ական թթ. Ամիդում սկսել է զարգանալ գրչության արվեստը: Այս գործում մեծ դերակատարություն են ունեցել Ամիդի առաջնորդներ Սրապիոն Եդեսացին ու նրա աշակերտ Բարսեղ Արծրունին (նաև Մուշի Ս. Առաքելոց վանքի վերատեսուչ, 1604–1640 թթ.) և նրանց հովանավորությամբ աշխատած ավագ գրիչ-մանրանկարիչներ Հովհաննես երեցն (գործ. շրջանը՝ 1582/1587–1621 թթ.) ու նրա աշակերտ Մինաս քահանան (գործ. շրջան՝ 1608–1637 թթ.) (Ակինեան 1956, 417–451): Բարսեղ Արծրունին 1620–ական թթ. Ամիդի առաջնորդանիստ Ս. Կիրակոս եկեղեցուն կից գրչության դպրատուն-աշխատանոց է բացել, որն ընդլայնվել է 1633 թ. (Սրուանձտեանց 1884, 396–398): Վերջինս հայտնի է դարձել ավագ գրիչ Մինասի անունով. «...Գրեցաւ Տիգրան մեծ քաղաքի դուռըն Սրբոյ Կիրակոսի, ի դպրատուն Մինաս գրչի» (Պողարեան 1977, 9–10): Այս դպրատուն-աշխատանոցը կանոնավոր գործունեություն է ծավալել մինչև XVII դարի 60–ական թթ.՝ դառնալով տարածաշրջանի ամենանշանավոր գրչակենտրոնը:

Ամիդում գրչագրվել ու նկարազարդվել, ինչպես նաև լրացվել, նորոգվել ու կազմվել են այլևայլ բովանդակությամբ ձեռագրեր: Այնուամենայնիվ, այս կենտրոնի նորամուծությունների շարքում է Հարանց վարք, Համառոտ Աստվածաշունչ և Աստվածաշունչ բնագրերի գրչությունը:

Համառոտ Աստվածաշունչը՝ որպես ամբողջական Աստվածաշնչին փոխարինող այլընտրանք

Ամիդում Աստվածաշնչի գրչագրման գործընթացը նախաձեռնել է Սրապիոն Եդեսացին: Նրա պատվերով 1601 թ. ավագ գրիչ Հովհաննես երեցն իր աշակերտ Ասլանի հետ գրչագրել է սուրբգրային աղյուսակատիպ մի ժամանակագրություն, որն այժմ պահվում է Դուբլինի Չեսթեր Բիթի գրադարանում 551 համարի ներքո (այսուհետև՝ DU Arm. 551):

Փոքրածավալ (18 թերթ) այս բնագիրն ընդգրկում է Ադամից մինչև առաքյալների նահատակությունների ժամանակը և եզրափակվում հակաքրիստոսին վերաբերող վախճանաբանական պատումով: Բովանդակության առանցքում

Քրիստոսի, հին և նորկտակարանային ազգատոհմերի, քահանաների, մարգարեների, և աստվածաշնչյան պատմության մեջ հիշատակված հրեական ու օտարազգի թագավորների ու տիրակալների ծառ-աղյուսակներն են, որոնք համադրված են հաջորդական կամ համաժամանակության կարգով: Ծառերում տեղ գտած աստվածաշնչյան անձանց անունները կամ նրանց դիմապատկերները (նաև Ադամին ու Եվային պատկերող տեսարանը) ուղեկցվում են համառոտ կենսագրականներով կամ նրանց ժամանակը նկարագրող կարճ պատումներով: Վերջիններիս միջոցով վերապատմվում է Աստվածաշնչի բովանդակությունը (Sargsyan 2018, 103–131; Sargsyan 2025, 1–21): Բուն բնագրին նախորդող նախաբաններից մեկում անանուն հեղինակը բացատրում է, որ սուրբգրային ազգաբանությունները ներկայացնելու համար նպատակահարմար է բովանդակությունը բաժանել Հին և Նոր Կտակարանների գրքերի: Հին Կտակարանի գրքերը նա համադրել է եբրայական կանոնով, իսկ Նորը՝ ուղղադավան եկեղեցու վարդապետների. «....Ձիին կտակարանացն բաժինքն կարգել կամիմ ըստ եբրայեցոցն կարգի եւ բաժանմանցն: Ուստի եւ էառ սկիզբն, եւ սփռեցաւ ընդ ամենայն ազգս: Եւ զկարգ Նոր Կտակարանացս կարգեցի ըստ կարգի Ուղղափառ եկեղեցու Սուրբ վարդապետաց ի բաժանմանս բոլորակացդ....» (DU Arm. 551, 5): Որպես նախաբանի շարունակություն՝ հաջորդ էջում ներկայացված է Աստվածաշնչի գրքերի կանոնական ցանկը՝ աղյուսակային ստորաբաժանմամբ: Դրանում «Աստուածային գրեանք» ընդհանուր խորագրից ճյուղավորվող չորս ենթավերնագրերի տակ խմբավորված են Հին Կտակարանի կանոնական քսաներկու, պարականոն՝ վեց և մեկ ենթավերնագրի ներքո՝ Նոր Կտակարանի գրքերի անունները (Վարդանեան 1920, 411–428; հմմտ. Աճեմեան 1992, XC–XCIII; հմմտ. Սեբուլայ 1949, 43–44; հմմտ. Տէր-Մովսիսեան 2018, 280): Հին Կտակարանի կանոնական ցանկը քաղված է հայերեն աստվածաշնչյան բնագրերում Թագավորաց չորս գրքերից առաջ դրված «Յառաջաբան նախակարգեալ Թագաւորութեանցս» (սկզբնատող՝ «Վասն ի յերկուս գիրս առ ի Հեբրայեցոց զպատմութիւնսն բաժանելոյ») առաջաբանից, որը Ս. Հերոնիմոսի *Prologus galeatus* (Սաղավարտակիր նախաբան) վերնագրով հայտնի առաջաբանի թարգմանությունն է (Վարդանեան 1920, 411–428; հմմտ. Աճեմեան 1992, XC–XCIII): Իսկ Նոր Կտակարանի գրքերի դասավորությունը համապատասխանում է Առաքել Սյունեցու՝ Սուրբ գրքի կանոնին նվիրված «Համարք աստուածաշունչ գրոց» չափածոյին (Տէր-Մովսիսեան 2018, 281–284; հմմտ. Սեբուլայ 1949, 43–44):

Սուրբգրային այս ժամանակագրությունը XII դարի ֆրանսիացի սխոլաստիկ աստվածաբան Պետրոս Պուատացու (մոտ. 1130–1205 թթ.) *Compendium Historiae in Genealogia Christi* (Քրիստոսի ազգաբանության համառոտ պատմություն, այսուհետև՝ *Compendium*) աշխատության հայերեն թարգմանությունն է (Sargsyan 2018, 103–131): Լատինական միջավայրում այն ծառայել է որպես *mnemonic* (մնեմոնիկ) հնարք՝ ներկայացնելու համար Ադամից մինչև Քրիստոս ու առաքյալներ ժամանակն ընդգրկող աստվածաշնչյան պատմությունը: XIII դարից

մեծ ժողովրդականություն վայելած այս երկը հայտնի է համառոտ և ընդարձակ մի շարք խմբագրություններով (Panayotova 2001, 327–341; Worm 2012, 123–162):

Compendium-ը հայերեն է թարգմանվել երկու անգամ տարբեր խմբագրության պատկանող լատիներեն բնօրինակներից: Աստվածաշնչյան նկարագրողումներ չունեցող հայերեն առաջին տարբերակը համապատասխանում է լատինական համառոտ, Պուատացու ինքնագրին ավելի մոտ բնագրին (Moore 1936, 97–107; 188–196; Panayotova 2001, 327–341): Այն ի հայտ է գալիս 1364–1376 թթ. Ղրիմում գրչագրված Աստվածաշնչում (M352): Այսօրինակ համադրությունը կապվում է լատինական ավանդույթի հետ, քանի որ *Compendium*-ը, կրթական նկատառումներից ելնելով, շատ դեպքերում ընդօրինակվել է Աստվածաշնչին կից (Panayotova 2001, 327–328): Իսկ M352 Աստվածաշունչն իր հերթին կիլիկյան ծագում ունի: Խմբագրական այս տարբերակը ի հայտ է գալիս XVI դարի վերջին գրչագրված ժողովածուում (M1770, 1589 թ.): Հայերեն թարգմանությամբ երկրորդ տարբերակը պատկանում է *Compendium*-ի ընդարձակ խմբագրության շարքին: Այն հիմնականում օրինակվել է առանձին ձեռագրերով, քանի որ լատինական միջավայրում բնագիրը մեծ մասամբ ընդօրինակվել է մի քանի մետրանոց գալարաթղթի վրա (Monroe 1978, 92–107; Panayotova 2001, 327–341): Մինչև Սրապիոն Եղեսացու պատվերը այս տարբերակը առաջին անգամ հանդիպում է XV դարին թվագրվող M7340 մասնակի պահպանված գալարած ձեռագրում, ինչպես նաև 1575 թ. անհայտ վայրում գրչագրված մեկ այլ ձեռագրում (M6612) և հատվածաբար՝ 1589 թ. գրված ժողովածուում (M1770): Ըստ ամենայնի՝ այս երկրորդ տարբերակը պատկանում է ուշմիջնադարյան միարարական թարգմանությունների շարքին (Տեր-Պետրոսյան 1982, 45–52), որի հեղինակի ու խմբագրի անունը և թարգմանության ժամանակը չեն պահպանվել: Ի տարբերություն լատինական խմբագրությունների, ինչպես նաև հայերեն առաջին տարբերակի՝ երկրորդ տարբերակում առկա են հայկական միջավայրում արված խմբագրական միջամտություններ. հավելված են, օրինակ, վերևում հիշատակված նախաբանը, Աստվածաշնչի կանոնական ցանկը, առաքյալների ու աշակերտների դիմապատկերներն ու վարքերը և վախճանաբանական պատումը: Բացի այդ, չնայած Քրիստոսի ազգաբանությունը սկզբնավորվում է Ադամից, այնուամենայնիվ, այն տեսողական առումով ընդգծվում է Հեսսեից: Այդպիսով, այս հավելումներով Քրիստոսի ազգաբանության պատմությունը մղված է երկրորդ պլան, փոխարենը բովանդակությունը ներկայացված է իբրև Աստվածաշունչ: Այնուամենայնիվ, դրա՝ որպես Աստվածաշունչ համարելը վերջնականապես բյուրեղացվել է Ամիդում:

Սրապիոն Եղեսացու պատվերի շրջանակում Հովհաննես երեցը պատկերառճական առումով խմբագրել է սուրբգրային ժամանակագրությունը և հավելել հիշատակարանները (DU Arm. 551, հմմտ. M6612): Աստվածաշունչներին հատուկ եղանակով ձեռագրի սկզբում արել է առաջնապատկեր: Ձեռագրի միջնամասում ոճավորված շրջանակի մեջ, իբրև մեծարանքի նշան, մակագրել է Սրապիոն վարդապետի անունը՝ «Քրիստոսի ծառայ Սրապիոն վարդապետ»

(DU Arm. 551, 15): Իսկ գլխավոր հիշատակարանում և ձեռագրի սկզբում բնագրին տվել է «Համառատ Աստուածաշունչ» անվանումը (Սարգսյան 2016, 308–319; Սարգսյան 2020): Առանցքային այս փոփոխությունները մատնանշում են, որ Հովհաննես երեցը դրանք արել է Սրապիոն Եղեսացու թելադրանքով:

Սրապիոն Եղեսացին ձեռագիրը պատվիրել է անձնական օգտագործման համար՝ ելնելով Հին և Նոր Կտակարանների բովանդակությունը մտապահելու հեշտացված ու դյուրըմբռնելի լինելու հանգամանքից. «...Սրապիոն Եղեսացին, զոր տեսեալ զհմաստաշար եւ զդիրահմուտ կարգ տոհմից ազգակցութեանց պատմութեանց Հին եւ Նոր Կտակարանաց Աստուածաշունչ տառից, եւ ետ գրել զսա ոսկենկար զարդարիք...» (DU Arm. 551, 36–37): Եղեսացու պատվերից հետո բնագրի հանդեպ պահանջարկ է ձևավորվել Ամիդի դպրոցի հետ առնչություն ունեցող վարդապետների շրջանում՝ դառնալով այսպես կոչված վարդապետական ձեռագիր: Նույնիսկ կան օրինակներ, որոնցում ստացող վարդապետի անունը մակագրելու համար շրջանակը գծած ու դատարկ է թողնված, հավանաբար, պատվիրատուի բացակայության պատճառով: 1601 թվականի գրչագրումից հետո բնագրին ընդօրինակվել է 22 անգամ, որոնցից մինչև XVII դարակեսը Ամիդում գրչագրված, հիշատակարան ունեցող ձեռագրերը հինգն են (մի մասի գրչության տեղն էլ հիշատակարան չունենալու պատճառով թեական է) (Sargsyan 2018, 103–131): Սրապիոն Եղեսացու ձեռագրից հետո Հովհաննես երեցը ևս մեկ ընդօրինակություն է արել 1607 թ. Բաղեշի Գոմաց վանքի (նաև՝ Մատին-Պետրոս առաքյալի վանք) առաջնորդ, Սրապիոն Եղեսացու աշակերտ Հովսեփ Հզվեցի վարդապետի պատվերով (M10772) (Եգանեան 2014, 267–270): Այնուհետև Հովհաննես երեցի աշակերտ Մինասը գրչագրել է ևս երեք Համառոտ Աստվածաշունչ. 1611 թ. ընդօրինակություն է կատարել Աթախի վանքի առաջնորդ Բարսեղ Աթխացու (olim ATAX[...]), 1621 թ. Պետրոս Կարկառեցու աշակերտ, Չնքուշի վարդապետական դպրոցի հիմնադիր և նույն թեմի առաջնորդ Մարտիրոս Չնքուշեցու (պաշտ. 1593–1632 թթ., olim CNQ 14 (31)) և 1636 թ. ոմն Կարապետ վարդապետի համար (P192) (Սարգսյան 2016, 308–319; Sargsyan 2018, 103–131; Kévorkian, Ter-Stépanian 1998, 756–758): Կրկնվող, կաղապարային հիշատակարանի համաձայն՝ պատվիրատու կամ ստացող վարդապետն անձնական օգտագործման համար պատվիրած ձեռագիրը կտակել է իր կենսագործունեության հետ կապ ունեցող վանքին:

Այսպիսով, փոքրիկ ծավալով այս երկը, բովանդակությունն ընդգծող մենմոնիկ նկարագրող ծառերով ու աղյուսակներով հանդերձ, մի կողմից, վարդապետների համար ծառայել է որպես *ars memorandi Biblia*՝ ամբողջ Աստվածաշնչի բովանդակությունը մտապահելու համար, մյուս կողմից, փոխարինել է դժվար գտանելի սովորաձավալ Աստվածաշունչներին: Այսօրինակ զուգահեռ միտում կարելի է համարել եվրոպական աստվածաշնչյան նմանատիպ տպագրությունները (Palmer 1999, 23–30):

Ամբողջական Աստվածաշունչների գրչագրումն Ամիդում

Սրապիոն Եդեսացիով սկիզբ դրված գործընթացը նրա աշակերտ, Ամիդի հաջորդ առաջնորդ Բարսեղ Արծրունու նախաձեռնությամբ պսակվել է ամբողջական Աստվածաշունչի գրչագրմամբ: Նրա պատվերով ավագ գրիչ Մինասն իր դասընկեր, Ս. Սարգիս եկեղեցու ավագերեց Միքայելի հետ 1622–1632 թթ. ընթացքում գրչագրել ու նկարազարդել է մի շքեղ Աստվածաշունչ (olim J2559): Նկարազարդ, մագաղաթյա, արծաթյա կազմով այս թանկարժեք ձեռագիրը, իբրև ընծա, Բարսեղ Արծրունին մատուցել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքին 1632 թ., Ս. Հարության տոնին (Պողարեան 1991, 342–351): Այս Աստվածաշունչի նվիրաբերումը կապվում է պատմական դեպքերի հետ:

XVI դարի վերջից ջալալիների ասպատակությունների պատճառով ուխտագնացությունը Երուսաղեմ գրեթե դադարում է, և անիշխանության մթնոլորտում քրիստոնեական համայնքները անհարկի հարկապահանջության ու կեղեքումների են ենթարկվում: Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունն ընկնում է մեծ պարտքերի տակ՝ կանգնելով եկեղեցապատկան կալվածքներն ու գույքը, այդ թվում՝ տնօրինական սրբավայրերի նկատմամբ իրավասությունները կորցնելու վտանգի առջև (Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 320–324; Սիմեոն Լեհացի 1936, 272–276, հմմտ. Սաալանեանց 1931, 560–566): Ժամանակի պատմիչ Գրիգոր Դարանաղցին և ուղեգիր Սիմեոն Լեհացին հայտնում են, որ Դավիթ Մերտինցի պատրիարքը (1589–1612 թթ.) արաբների մոտ գրավ էր դրել եկեղեցական թանկարժեք կահկարասին ու նույնիսկ գրքերը (Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 320–324; Սիմեոն Լեհացի 1936, 272–276, հմմտ. Սաալանեանց 1931, 560–566): Պարտքերը վճարելու համար հանգանակություններ են արվել, որոնց ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Ամիդի վարդապետներն ու խոջաները: Առաջին հանգանակությունը կազմակերպվել է 1601 թ. Ամիդի առաջնորդ Սրապիոն Եդեսացու և Պետրոս Կարկառեցու՝ Ամիդում հրավիրած ժողովում, որով որոշվել է նվիրակության միջոցով լուծել պարտքերի հարցը (նվիրակների թվում էր Գրիգոր Կեսարացին) (Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 320–324, հմմտ. Սաալանեանց 1931, 560–566; Ալպոյաճեան 1936, 43–49): 1610 թվականին մեկ այլ հանգանակություն է արվել, որի նախաձեռնողների թվում է ամդեցի Ենկի խոջան, իսկ Արշակ Ալպոյաճյանի ուսումնասիրության համաձայն՝ գլխավոր կազմակերպիչը Գրիգոր Կեսարացին էր (Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 324–327; Պողարեան 1967, 184–192; Սիմեոն Լեհացի 1936, 276–278, հմմտ. Ալպոյաճեան 1936, 97–112): Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի բարեկարգությունը իրականացրել է Գրիգոր Պարոնտեր Գանձակեցի պատրիարքը (1613–1643 թթ.): Նրան նվիրված պատմության մեջ (J322) մանրամասնություններ են ներկայացվում տարբեր տարիներին հանգանակություն արած անձանց մասին: Այս ցանկում մեծ թիվ են կազմում անշարժ գույքի տեսքով (խանութ, տուն, հացի փուռ, մոմի արտադրամաս և այլն) նվիրատու ամդեցի խոջանների և այլ ամդեցիների անունները: Այդ նույն պատմության մեջ հիշատակվում են նաև Բարսեղ Արծրունու նվիրաբերած թանկարժեք Աստվածաշունչն ու արծաթյա գավազանը. «Աստուած ողոր-

մի Համթայ առաջնորդ Բարսեղ աստուածաբան Վարդապետին, որ է աշակերտ Սրապիոն Վարդապետին, եւ ինքն Բարսե..., որ ՌՁԱ թվին եկն յերուսաղէմ. եւ լաւ ու պատուական, ոսկով ծաղկած եւ զարդարած մագաղատ Աստուածաշունչ մի ետուր Սուրբ Երուսաղէմայ եւ արծաթե մի լաւ գաւազան մի եղ ի Երուսաղէմ....» (Պողարեան 1967, 184–191): Բարսեղ Արծրունու՝ Երուսաղէմ կատարած ուխտագնացությունը համընկնում է այն ժամանակահատվածի հետ, երբ Գրիգոր Պարոնտերը շինարարական բարեկարգություններն ավարտելով՝ 1632 թ. Ս. Հարության տաճարում երեք կամար է գնում կաթոլիկներից ու դրանցով ընդլայնում Վերնատան եկեղեցին (Պողարեան 1991, 345–351; Պողարեան 1967, 184–192, հմմտ. Գրիգոր Դարանաղցի 1915, 328–329; Սիմեոն Լեհացի 1936, 279–293, հմմտ. Սաալանեանց 1931, 566–575):

Բարսեղ Արծրունու նվիրատվությունն այնքան նշանակալի է եղել, որ այդ մասին արձանագրվել է ինչպես Գրիգոր Պարոնտերի պատմության (J322), այնպես էլ այլ ձեռագրերի հիշատակարաններում (Պողարեան 1967, 184–191; Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1978, 530–531, 583–585): Այս ընծայաբերումով Ամիդը հայտնի է դարձել որպես Աստվածաշունչ գրչագրող կենտրոն: Մինչև 1633 թ. ավագ գրիչ Մինասը Ամիդի գրչության արվեստի դպրոցում իր աշակերտների հետ գրչագրել ու նկարազարդել է ևս չորս Աստվածաշունչ Ամիդի վարդապետական դպրոցի հետ փոխկապակցված վարդապետների պատվերով. «...յաւուրս սորա (Բարսեղ Արծրունու – Ա.Ս.) հաստատեցաք դպրոց յարիեստ գրչութեան, պատճառ ինքն լինելով, եւ ետուր գրել մագաղաթ Աստուածաշունչ մի յոսկենկար յանկուածով եւ տարեալ յերուսաղէմ եղ յիշատակ ի դուռն սրբոյն Յակոբայ. եւ այն եղել նպաստ, որ գրեալ եղել Դ. Աստուածաշունչ մինչև ցայժմ...» (Սրուանձտեանց 1884, 396–398, հմմտ. Սարգսյան 2020): Մինասի վկայակոչած չորս Աստվածաշունչներից երեքի տվյալները հայտնի են մասնակիորեն:

Այս շարքի առաջին Աստվածաշունչը գրչագրվել է դեռևս 1626 թ. Մարտիրոս Չնքուշեցու և նրա աշակերտ Հովհաննես վարդապետի (Չնքուշի առաջնորդ՝ 1632–1643 թթ.) պատվերով: Ինչպես Համառոտ Աստվածաշունչը, այնպես էլ այս ձեռագիրը Չնքուշի վարդապետները պատվիրել են իրենց անձնական օգտագործման, իսկ հետագայում՝ Չնքուշի վանքին իրենց անունից հիշատակ թողնելու նպատակով (olim CNQ 20 (38)) (Սրուանձտեանց 1884, 477–479, հմմտ. Սարգսյան 2016; 308–319 Սարգսյան 2020): Երկրորդ Աստվածաշունչն ընդօրինակվել է 1632 թ.՝ Հովսեփ Հզվեցու աշակերտ Հովհաննես վարդապետի պատվերով (olim GOM 87): 1634 թ. Երուսաղէմում ստանալով ու կազմել տալով ձեռագիրը՝ 1643 թ. իր և ուսուցչի անունից այն հիշատակ է թողել Գոմաց վանքին, որտեղ նա ուսանել է Հովսեփ վարդապետի մոտ (Մուրատեան, Մարտիրոսեան 1967, 159–160, հմմտ. Առաքել Դարիժեցի 1990, 59–60, 345–346; Եգանեան 2014, 267–270): Երրորդ Աստվածաշունչը Մինասը գրչագրել է 1633 թ. Բարսեղ Արծրունու աշակերտ, Արդնի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքի առաջնորդ Ղուկաս եպիսկոպոս Արդնցու պատվերով, նույն վանքին հիշատակ թողնելու նպատակով (olim ARG 46 (144)) (Սրուանձտեանց 1884, 396–398):

Ամիդում գրչագրված ու լրացրած հաջորդ վեց Աստվածաշունչների գրիչներն ու մանրանկարիչները Մինասի աշակերտներն են, որոնցից մի քանիսի անունները հիշատակվում են նախորդ ձեռագրերում: Այս Աստվածաշունչներից առաջինը Մինաս գրիչը հանձնարարել է իր դպրատան աշակերտներից Սաֆար դպրին 1635 թ. (J1127) (Պողարեան 1969, 192–196): Ձեռագրի ստացողը Մինասն է, որի հիշատակարանը ձոնված է այդ թվականին Ամիդում համաճարակին զոհ գնացած իր դպրատան աշակերտներին, այդ թվում՝ Սաֆարին (Պողարեան 1969, 192–196): Հավանական է, որ ի նշան աղետների ու անձնական ողբերգության, Մինասը Աստվածաշունչը հիշատակ է թողել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքին:

Հաջորդ Աստվածաշունչը՝ Մատենադարանի 187 ձեռագիրը, գրչագրվել ու նկարագրողվել է Մինասի մահից հետո, նրան ավագ գրիչ-մանրանկարչի պաշտոնում փոխարինած Եղիազարի կողմից: Ձեռագրի ստացողը Հովասափ քահանա Արծրունին է (Եգանյան և ուրիշներ 1984, 775–794): Ազգանունից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ քահանան սերել է Ամիդի առաջնորդ Բարսեղ Արծրունու տոհմից: Եղիազարը ևս մեկ Աստվածաշունչ է գրչագրել ու լրացրել 1648 թ. Արդնի առաջնորդ, Չնքուշի վարդապետական դպրոցում ուսանած Եղիազար Այնթափցու պատվերով: Վերջինս, ստանալով Կ. Պոլսում գրչագրած թերակատար մի Աստվածաշունչ, պակասը լրացրել և սխալներից մաքրել է տվել Ամիդում (olim TAR [...]) (Ակինեան 1952, 429): Հավանական է, որ այս ձեռագիրը Եղիազար Այնթափցին հիշատակ է թողել Արդնի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքին, քանի որ այս վանքի ձեռագրերը նկարագրած Գարեգին Սրվանձոտյանը հիշատակում է իրեն ցույց չտված երկու այլ Աստվածաշունչների մասին (olim ARG 145, olim ARG 146) (Սրուանձոտեանց 1884, 396, հմմտ. Սարգսյան 2020):

Մինասի մյուս աշակերտ Խաչատուր քահանան 1647 թ. Ամիդի առաջնորդ Հովհաննես Արդնցու (†1685 թ.) աշակերտ Կարապետ եպիսկոպոսի պատվերով Աստվածաշունչ է գրչագրել (olim MUSA 78): Կարապետ եպիսկոպոսն այն հիշատակ է թողել իր ծառայած Տարոնի Առաքելոց վանքին (Մուրատեան, Մարտիրոսեան 1967, 71–76): Երկու տարի անց նույն Խաչատուրը ևս մեկ Աստվածաշունչ է ընդօրինակել Տարոնի Եղորոտի վանքի առաջնորդի պատվերով, որը նկարագրող է Մեսրոպ Բաղիշեցին (Ակինեան 1952, 209–210):

Այս կենտրոնում վերջին հայտնի Աստվածաշունչը գրչագրվել է 1666 թ. ավագ գրիչ Հունանի անանուն աշակերտների կողմից: Ձեռագրի գրչության պատմության համաձայն՝ կաթողիկոս Փիլիպոս Աղքակեցու սպասավոր Հովհանն, իր գիտելիքների բացը լրացնելու ցանկությունից ելնելով, երջանիկ դիպվածով Կ. Պոլսում նվեր է ստանում տեղում գրչագրված մի թերակատար Աստվածաշունչ: Տասնհինգ տարի շրջագայելով Երուսաղեմում, Կ. Պոլսում, Լեհաց աշխարհում ու Էջմիածնում՝ նա փորձում է լրացնել պակասը: 1666 թ. Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի հրամանով ծառայության անցնելով իր ծննդա-

վայր Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքում՝ թերի հատվածը լրացնել է տալիս Ամիդում (M 202) (Եգանյան և ուրիշներ 1984, 885–892):

Աստվածաշնչի ամիդյան խմբագրությունը

Ամիդում գրչագրված 11 Աստվածաշունչներից 9-ը, պահվելով Օսմանյան կայսրության վանքերի ու եկեղեցիների մատենադարաններում, անհետ կորել են XX դարի սկզբին տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության հետևանքով: Այս պատճառով ձեռագրերի մեծ մասի բնագրերի վերաբերյալ գաղափար ենք կազմում մինչ այդ արված ցուցակագրումների հիման վրա (ձեռագրերից մեկը չի նկարագրվել), որոնք համառոտ կամ մասնակի նկարագրություններ են: Բովանդակության չնկարագրված հատվածները լրացվում են հիշատակարաններով կամ դրանցից բերված քաղումներով: Այդ ձեռագրերի վերաբերյալ տեղեկությունները համեմատելով պահպանված M187, M202, J1127 և Olim J2559 ձեռագրերի հետ՝ նկատում ենք, որ դրանք բնագրի առումով գրեթե նույնական են: Ամիդի Աստվածաշունչների շարքին պետք է դասել նաև M2585 անհիշատակարան Աստվածաշունչը՝ ելնելով նաև M187 ձեռագրի հետ արտաքին նմանություններից (Տէր-Վարդանեան 2013, 594–598; հմմտ. Տէր-Մովսիսեան 2018, 167–168; Աճեմեան 1992, 249–254):

Ինչպես Ամիդի, այնպես էլ XVII դարի մնացած Աստվածաշունչների բնագիրը հիմնվում է կիլիկյան խմբագրության վրա: Վերջինս հետևում է XIII դարի սկզբին Վուլգատայի բնագրում կատարված բարեփոխումների օրինակին (Needham 1999, 53–70; հմմտ. Light 2009, 155–176):

Փարիզյան Վուլգատայի օրինակով, Աստվածաշնչի բոլոր գրքերը մեկ հատորում կազմելու ավանդույթը տարածում է գտել XIII դարավերջից կիլիկյան միջավայրում: Եթե եվրոպական իրականության մեջ XIII դարից հետո միահատոր Աստվածաշունչներ կազմելու միտումը ընդհատվել է և վերազարթոնք է ապրել XVI դարում տպագրությունների տեսքով, ապա հայկականի դեպքում այն ընդհատվել է XIV դարից (Needham 1999, 53–70; հմմտ. Աճեմեան 1992, 980–986): Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության ծրագրի և աճող պահանջարկի շրջանակներում XVII դարի առաջին կեսին թափ է առել հայերեն ամբողջական Աստվածաշունչ կազմելու, գրչագրելու և նկարագրողելու միտումը (Աճեմեան 1992, 243–424, 637–710, 759–781, 841–874...; հմմտ. Տէր-Մովսիսեան 2018, 103–170):

Նույն եվրոպական օրինակով առաջնորդվելով՝ XIII դարի վերջին հայերեն Աստվածաշնչի բնագիրը բաժանվել է գլուխների, բոլոր գրքերի համար կազմվել են գլխացանկեր ու նախադրություններ, առաջաբաններ, կարգաբերվել են բնագիրն ու գրքերի դասավորությունը (Light 2009, 155–176; հմմտ. Տէր-Մովսիսեան 2018, 285–299; Աճեմեան 1992, CIII–CXXIV): 1292 թ. գահից հրաժարված Հեթում II թագավորը թարգմանել է Փարիզի համալսարանի քարտուղար Ստեփան Լանգտոնի Աստվածաշնչի գլխակարգությունները (Տէր-Մովսիսեան 2018, 298–

299): Այդուհետև կիրառության մեջ են մտել նաև լատինական գլխահամարները, որոնք ձեռագրերում համադրված են հայկականի հետ:

Նախնական հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ աստվածաշնչյան բնագիր կազմողները ընտրողական մոտեցում են ցուցաբերել կիլիկյան խմբագրության Աստվածաշունչների հանդեպ: Առաջին խմբագրական մեծ փորձը կատարել է Ղազար Բաբերդացին՝ 1616–1619 թթ. Լվովում գրչագրելով Մատենադարանի հավաքածուի թիվ 351 Աստվածաշունչը (Տէր-Մովսիսեան 2018, 150–153; հմմտ. Տէր-Պողոսեան 1966, 17–29, 129–139, 291–309; Աճեմեան 1992, CIII–CXXIV; Եգանեան և ուրիշներ 2004, 189–210): Ինչպես ցույց են տվել նախորդ ուսումնասիրողները, Բաբերդացու Աստվածաշունչը կիլիկյան Աստվածաշունչներից տարբերվող նոր խմբագրություն է: Բաբերդացին M351 Աստվածաշնչում գլխավորապես հավելել է Գրիգոր Տաթևացու կանոնական ցանկը, Վանական վարդապետի գրություններից մեկը, Եզրի երրորդ գիրքը, կազմել է երկու համաբարբառային բառարաններ, գլուխները բաժանել է տնահամարների, հեղինակել է արձակ ու հանգավոր հիշատակարանը և այլն (Տէր-Մովսիսեան 2018, 150–153; հմմտ. Տէր-Պողոսեան 1966, 17–29, 129–139, 291–309; Աճեմեան 1992, CIII–CXXIV; Եգանեան և ուրիշներ 2004, 189–210): Բաբերդացու խմբագրությունը դարակետին տարածում է գտել Նոր Զուղայում և Լվովում (MSS V 623/3; M189; M347; M200; M201; M204; J1933; LOB Or. 14101):

Բաբերդացու Աստվածաշնչից մի քանի տարի անց՝ 1622 թ., Ամիդի գրչակենտրոնում սկսել են գրչագրվել ու նկարազարդվել աստվածաշունչ գրքեր: Թեև Մինաս գրչապետի գրչագրած առաջին Աստվածաշունչների հիշատակարաններում ուղղակիորեն չի նշվում բնագիր կազմողի կամ խմբագրողի անունը, այնուամենայնիվ, դրանցում Բարսեղ արքեպիսկոպոս Արծրունին ներկայանում է որպես գլխավոր դերակատար: Իսկ վերջինիս անվան կողքին ածանցվում է նրա ուսուցիչ Սրապիոն Եղեսացու անունը: Այս մասին է փաստում գլխավորապես Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Աստվածաշնչի (olim J2559) չափածո գլխավոր հիշատակարանը:

Բարսեղ Արծրունու անունից գրված այս չափածոն վերաբերում է աստվածաշնչյան պատմությանը և կանոնական ցանկին, որը գրված է Առաքել Սյունեցու՝ Սուրբ գրքի կանոնին նվիրված «Համարք աստուածաշունչ գրոց» չափածոյի ոճով և թերևս՝ վերջինիս օրինակով (Տէր-Մովսիսեան 2018, 281–284): Դրանում այլ հերթականությամբ թվարկվում են Սյունեցու հիշատակած Հին Կտակարանի 44 և Նոր Կտակարանի 28 գրքերը: Ձեռագրի գրչության պատմությանը նվիրված հատվածում Բարսեղ Արծրունին հանդես է գալիս իր և ուսուցչի անունից: Նաև արժևորում է Սրապիոն Եղեսացուն՝ իբրև իր համար Սուրբ գրքի իմաստնությունը բացահայտողի.

Տեսնալ զգանձն աստուածային,
զԱստուածաշունչըս մեծագին,
զփարթամութինս անանցելին,
եսու գրել սա ի քարտին,

Հոգոյ իմոյ եւ ուսուցչին,
Զի յիշատակ մեզ եղիցին
Ի կենդանեաց ունկն հնչին
Ննջեցելոց տան ողորմին:
Նախ հոգոյ իմոյ ծնողին,
Որ ծնաւ յիմաստս սուրբ գրին

Տէր Սրապիոն րաբունին... (Պողարեան 1991, 345–351):

Այս հիշատակարանը փոփոխված տարբերակով կամ նույնությամբ հանդիպում է նաև Ամիդում գրչագրված Աստվածաշունչներում, որոնցում Բարսեղ Արծրունու և Սրապիոն Եղեսացու փոխարեն նշված են տվյալ ձեռագրի ստացող վարդապետի ու նրա ուսուցչի անունները (Պողարեան 1991, 345–351; հմմտ. Մուրատեան, Մարտիրոսեան 1967, 71–75; հմմտ. M187, 451ա, բ:):

Ամիդում գրչագրված և պահպանված 5 Աստվածաշունչ գրքերում, վերոնշված հիշատակարանին համապատասխան, գրքերի կանոնական ցանկը և գրքերի հերթականությունը նույնն են (Բարուքի գիրքը նկարագրված չէ Olim J2559-ում): Հին Կտակարանի կանոնական ցանկը և գրքերի շարքը համապատասխանում են Գրիգոր Տաթևացու տարբերակին (Աճեմեան 1992, LXXXVII–CXXIV): Վերջինիս հետ համեմատությամբ՝ ամիդյան օրինակներում Եզրի գրքերը երկուսն են, և դրանցում բացակայում է «Կտակ նահապետացը», իսկ «Երգ երգոցը» դրված է Ժողովողից հետո: Նոր Կտակարանի գրքերի կանոնական ցանկն ու շարքը համապատասխանում են Հովհաննես Սարկավագի տարբերակին: Ի տարբերություն վերջինիս՝ Կորնթացիների Գ թուղթը դրված է Հայտնության գրքից առաջ, որով շեշտված է վերջինիս գրության ժամանակը (Աճեմեան 1992, LXXXVII–CXXIV):

M187 և M2585 Աստվածաշունչների օրինակով Մեսրոպ Մագիստրոսը ամիդյան Աստվածաշունչները դասակարգել է կիլիկյան «Սկեռական» անունով խմբում և նշել վերջինիս առանձնահատկությունները. «...բնագրի առումով այն առաջինից չի տարբերում, եւ նրա մէջ կարգը եւ կանոնը համապատասխանում են Զօհրապեանի հրատարակութեանը, այն տարբերութեամբ, որ Սողոմոնի Իմաստութեան գրքին յաջորդում է Սիրաքի գիրքը, Դանիելի մարգարէութեանը՝ Երեմիայի մարգարէութիւնը, Առ Կորնթացիս երրորդ թուղթը հետեւում է երկրորդին կամ էլ տեղադրուած է բոլոր թղթերից յետո» (Տէր-Մովսիսեան 2018, 207–210, 127–135, 138–140, 147–148, 155, 165, 167–168): Հավելենք, որ առաջին խմբին պատկանող Աստվածաշնչի ամբողջական գրքերի ցանկը պարունակող ձեռագրերը (M345-ի օրինակով) չունեն Գևորգ Սկեռացու գլխացանկերն ու նախադրությունները (Տէր-Մովսիսեան 2018, 207–208, 108–113): Ի տարբերություն Սկեռական խմբի մյուս ձեռագրերի, Զօհրապեանի հրատարակության նման, ամիդյան Աստվածաշունչներում Դանիելի մարգարեության գիրքը հաջորդում է Երեմիայի Ողբին: Ամիդյան Աստվածաշունչներն ունեն նաև այլ առանձնահատկություններ: Դրանք պարունակում են Ս. Հերոնիմոսին վերագրվող Սիրաքի գրքի «ԶՅեսու Սիրաքայ յերկբայութեան եղեալ ոմանց...» սկսվածքով հազվա-

գյուտ նախադրությունը (Տէր-Մովսիսեան 2018, 167–168; հմմտ. Աճէմեան 1992, 1039, 265–270, նույնը տե՛ս W71, M186–ում), որում հիշատակվում է Սիրաքի, Իմաստության, Հուրիթի, Տովբիթի, Բարութի գրքերի՝ կանոնի մեջ նախապես չմտնելը: Հարկ է ընդգծել, որ այս նախադրության թելադրանքով է, որ Սիրաքի գիրքը դրված է Սողոմոնի իմաստության գրքից հետո, քանի որ Հեսու Սիրաքը համարվում է Սողոմոնի աշակերտը:

Նոր Կտակարանում, ի տարբերություն Զոհրապյան հրատարակության, Հայտնության գիրքը և Հովհաննու հանգիստը դրված են Պողոսի թղթերից հետո, Գործք առաքելոցն ունի երկու նախադրություն, որոնցից մեկը հայտնի է «Այլ նախադրութիւն Գործոցս» անունով: Դրա վերջում հավելված են «Անունք ԺԲ առաքելոց», «Վիճակ սարկաւագացն» և «Ընթացք Պաւլոսի առաքելոյ» գրությունները (նույնը տարբեր դասավորությամբ տե՛ս M186 Աստվածաշնչում):

Առանձին ձեռագրեր ունեն նաև որոշակի յուրահատկություններ: Այսպես, օրինակ, M187-ում Սիրաքի գրքի վերջում հավելված է Խրատք իմաստասիրաց պիտանի բնագիրը, որի ինը ասույթները քաղված են «Բանք իմաստասիրաց» գործից (Պողոսյան 2024, 250–277): Նմանատիպ զուգահեռ հանդիպում է Սկևռական խմբին պատկանող 1400–1401 թթ. դոմինիկյան միջավայրում գրչագրված Աստվածաշնչում (M184), որը պարունակում է «Բանք իմաստասիրացի» 97 ասույթները: Այս բոլոր յուրահատկությունները թույլ են տալիս կարծելու, որ Աստվածաշնչի բնագիրը կազմվել է տարբեր բնագրերի հետ համեմատելով, իսկ ամեն նոր ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ բնագիրը վերանայվել ու լրացվել է:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ եզրակացնում ենք, որ Աստվածաշունչն ունենալու ծրագիրը Ամիդում ձևավորվել ու կյանքի է կոչվել համակարգված կերպով: Տարածաշրջանի ուսումնագիտական կենտրոնի պահանջմունքներից ելնելով՝ Աստվածաշունչ կազմելու և գրչագրելու նախաձեռնությունն իրենց ձեռքն են վերցրել տեղի հոգևոր առաջնորդ վարդապետները: Աստվածաշունչն ունենալու համընդհանուր գրական միտումի շրջանակում սուրբգրային ժամանակագրության խմբագրությունն ու դրա՝ Աստվածաշնչի այլընտրանք համարելը աննախադեպ մի երևույթ է, որի հետևանքով այս բնագիրը սկսել է տարածում գտնել XVII դարում: Իսկ կատարյալ ու նույնական կառուցվածքով Աստվածաշունչների հետ գիտական շրջանառության մեջ է մտնում հայերեն Աստվածաշնչի՝ XVII դարի մի նոր խմբագրություն, որը կոչվել ենք «Ամիդյան» անունով: Այս երկու բնագրերով դրսևորվում են, մի կողմից, Ամիդի վարդապետների անմիջական մասնակցությունը բնագրեր կազմելուն ու խմբագրելուն, մյուս կողմից՝ Ամիդի գրչության արվեստի դպրոցի ավագ գրիչների ուրույն ձեռագիրն ու հմտությունը:

Տպագրությունը ելք համարելու հետ մեկտեղ՝ Ամիդում ավանդական եղանակով շուրջ կես դար շարունակ լրացվել է դժվարգտանելի Աստվածաշնչի

պահանջմունքը: Ամիդյան խմբագրությամբ ինչպես Համառոտ Աստվածաշունչը, այնպես էլ միահատոր Աստվածաշունչը տարածում են ստացել Ամիդի վարդապետական դպրոցի հետ առնչություն ունեցող՝ տարածաշրջանի վարդապետների մեջ: Պատվիրատու վարդապետների կեցավայրերով, ինչպես նաև ձեռագրերի պահվելու աշխարհագրությամբ ուղենշվում է պատվերների միջև եղած շղթայական կապը: Ամիդյան սկզբնօրինակների հիշատակարանների թելադրանքով՝ անձնական օգտագործման համար պատվիրված ձեռագրերի մեծ մասը հետագայում պատվիրատու վարդապետի ու նրա ուսուցչի անունից կտակվել է իրենց կենսագործունեությանն առնչվող որևէ վանքի: Հատուկ դեպքերում, իբրև թանկ ընծա, պատվիրված Աստվածաշունչը հիշատակ է թողնվել Սուրբ երկրին: Այնուհետև կենտրոնը ձեռք է բերել ավելի լայն հոչակ, Աստվածաշունչ գրչագրելու կամ լրացնելու պատվերները դուրս են եկել նաև դասավանդող վարդապետների շրջանակից:

Շնորհակալական

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 24WS-6F010 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում: Olim J2559 ձեռագրին ծանոթացել ենք մասնավորապես Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի արխիվում պահվող լուսապատճենային տարբերակով: Այդ ֆոտոարխիվը մշակելու և մեզ տրամադրելու համար խորին երախտագիտություն ենք հայտնում Շուշան Համբարյանին: «Բանք իմաստասիրաց»-ի 97 ասույթների՝ M184 Աստվածաշնչում տեղ գտած լինելու մասին տեղեկությունը մեզ տրամադրել է Ռուզաննա Պողոսյանը, որի համար շնորհակալ ենք նրան: Չեսթեր Բիթի գրադարանի թիվ 551 (DU Arm. 551) ուսումնասիրության համար երախտապարտ ենք Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամին (Short Term Grants for Armenian Studies, 2013):

Գրականություն/References/Литература

1. Աբրահամյան Ա. 1952, Ղուկաս Կեղեցու չափածո տոմարը, Էջմիածին, N 6, 57–63: Abrahamyan A. 1952, A Versified Calendar of Ghukas Keghetsi, Etchmiadzin, N 6, 57–63 (in Armenian).
2. Ալպոյաճեան Ա. 1936, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք և իր ժամանակը. իր մահուան երեքհարիւրամեակին առթիւ, Երուսաղեմ, Ս. Յակոբեանց տպ.: Alpoyajean A. 1936, Patriarch Grigor Kesaratsi and His Time: On the 300th Anniversary of His Death, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
3. Ակինեան Ն. 1952, Բաղէշի դպրոց (1500–1704), Վիեննա, Մխիթարեան տպ.: Akinean N. 1952, The School of Baghesh (1500–1704), Vienna, Mekhitarist Press (in Armenian).
4. Ակինեան Ն. 1956, Բարսեղ վ. Արծրունի, եպիսկոպոս Ամիթի եւ վերատեսուչ Մուշի Առաքելոց վանքի, Հանդէս Ամսօրեայ, N 9–12, 417–451:

- Akinean N. 1956, Barsegh Vardapet Artsruni: Bishop of Amida and Supervisor of the Monastery of the Holy Apostles in Mush, Handes Amsorya, N 9–12, 417–451 (in Armenian).
5. Աճէմեան Շ. 1992, Յուցակ Աստուածաշունչ մատենանի հայերէն ձեռագիրներուն, Լզպոն, "Grafica de Coimbra, Ltd".
Ajamean Sh. 1992, Grand Catalogue of Bible Manuscripts, Lisbon, Grafica de Coimbra, Ltd (in Armenian).
 6. Ամատունի Կ. 1986, Ժէ դարու երեսնի վարդապետներ, Բազմավէպ, N 1–4, 21–58:
Amatuni K. 1986, Renowned Vardapets of the 17th Century, Bazmavep, N 1–4, 21–58 (in Armenian).
 7. Առաքել Դարիժեցի 1990, Գիրք պատմութեանց, աշխատ. Լ. Խանլարյանի, խմբ. Գ. Աբգարյան, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.:
Arakel Davrizhetsi 1990, The Book of History, text and Introduction by L. Khanlaryan, ed. by G. Abgaryan, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 8. Գալէմքեարեան Գ. 1914, Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան ջանքեր Ոսկանէն յառաք, Հանդէս ամսօրեայ, N 1, 7–18:
Galemkearean G. 1914, Efforts to Print the Armenian Bible Before Voskan, Handes Amsorya, N 1, 7–18 (in Armenian).
 9. Գրիգոր Դարանաղի 1915, Ժամանակագրութիւն, հրատ. Մ. Նշանեան, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպ.:
Grigor Daranaghtsi 1915, Chronicle, comp. and ed. by M. Nshanian, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
 10. Եգանեան Օ. 2014, Աշխատութիւններ. Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածոները, հրատ. պատրաստեց Գ. Տէր-Վարդանեանը, Երևան, «Նաիրի»:
Eganean O. 2014, Studies: The Manuscript Collections of the Matenadaran, ed. by G. Ter-Vardanean, Yerevan, Nairi (in Armenian).
 11. Եգանյան Օ. և ուրիշներ 1984, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Մնացականյան Ա. և Եգանյան Օ. (խմբ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Eganyan, O. et al. 1984, General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots Matenadaran, vol. 1, Mnatsakanyan A. and Eganyan O. (eds.), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 12. Եգանեան Օ. և ուրիշներ 2004, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, Մնացականեան Ա. և ուրիշներ (խմբ.), Երևան, «Նաիրի»:
Eganyan O. et al. 2004, General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots Matenadaran, vol. 2, ed. by Mnatsakanean A. Et al., Yerevan, Nairi (in Armenian).
 13. Երանյան Գ. 2021, Ամիդը Տիգրանակերտ կոչելու հայկական ավանդույթը, Բանբեր Մատենադարանի, N 32, 52–66:
Yeranyan G. 2021, The Armenian Tradition of Calling Amid Tigranakert, Bulletin of Matenadaran, vol. 32, 52–66 (in Armenian).
 14. Կիլէսէրեան Բ. 1929, Սիդոնի եպիսկոպոսին տեղեկագրութիւնը հայոց մասին, Սիոն, N 7, 211–213:
Gyuleserian B. 1929, The Report of the Bishop of Sidon Concerning the Armenians, Sion, N 7, 211–213 (in Armenian).

15. Կիլեսերեան Բ. 1939, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, Դպրեվանոց կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ տպ.:
Gyuleserian B. 1939, History of the Catholicosate of Cilicia (From 1441 to Our Days), Antelias, Catholicosate of Cilicia Press (in Armenian).
16. Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա. 1974, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.), հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Hakobyan V., Hovhannisyanyan A. 1974, 17th-Century Colophons of Armenian Manuscripts (1601–1620), vol. 1, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
17. Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա. 1978, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621–1640 թթ.), հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Hakobyan V. and Hovhannisyanyan A. 1978, 17th-Century Colophons of Armenian Manuscripts (1621–1640), vol. 2, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
18. Ձեռագրեր՝ M184, M186, M187, M202, M351, M352, M1770, M2585, M6612, M7340, M10772, DU Arm. 551, P192, J1127, olim J2559, VAT Arm.
Manuscripts – M184, M186, M187, M202, M351, M352, M1770, M2585, M6612, M7340, M10772, DU Arm. 551, P192, J1127, olim J2559, VAT Arm. (in Armenian).
19. Ճեմճեմեան Ս. 1986, Հայ տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ դար), Բազմավէպ, N 1–4, 92–143:
Djemjemian S. 1986, Armenian printing and Rome (17th century), Bazmavep, N 1–4, 92–143 (in Armenian).
20. Ճեմճեմեան Ս. 1987, Հայ տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ դար), Բազմավէպ, N 1–4, 78–111:
Djemjemian S. 1987, Armenian Printing and Rome (17th century), Bazmavep, N 1–4, 78–111 (in Armenian).
21. Մուրատեան Ս.Ա., Մարտիրոսեան Ն.Պ. 1967, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց թարգմանչաց վանքի և շրջակայից, Գալայճեան Ա. (խմբ.), Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց տպ.:
Mouradian S.A., Mardirossian N.P. 1967, Catalogue of the manuscripts of the Monastery of the Holy Apostles-Translators of Mush and of the environs, Kalaydjian A. (ed.), Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
22. Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Ք., Սավալյան Ա. 1988, Հայ գիրքը 1512–1800 թվականներին (Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն), Երևան, հրատ. նշված չէ:
Oskanyan N., Korkotyan K., Savalayan A. 1988, The Armenian Book in the Years 1512–1800 (A Bibliography of Old Armenian Books), Yerevan, Publisher not indicated (in Armenian).
23. Պալեան Տ. 1959, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Կարապետի վանոց նոր գրադարան ի Կեսարիա, Հանդէս Ամսօրեայ, N 9–11, 433–443:
Palean T. 1959, Catalogue of the Armenian Manuscripts of the New Library of St. Karapet Monastery of Caesarea, Handes Amsorya, N 9–11, 433–443 (in Armenian).
24. Պողարեան Ն. 1967, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպ.:
Bogarian N. 1967, Grand Catalogue of the Manuscripts of the Monastery of Saint James, vol. 2, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).

25. Պողարեան Ն. 1969, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 4, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպ.:
Bogarian N. 1969, Grand Catalogue of the Manuscripts of the Monastery of Saint James, vol. 4, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
26. Պողարեան Ն. 1977, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 8, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպ.:
Bogarian N. 1977, Grand Catalogue of the Manuscripts of the Monastery of Saint James, vol. 8, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
27. Պողարեան Ն. 1991, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 11, Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց տպ.:
Bogarian N. 1991, Grand Catalogue of the Manuscripts of the Monastery of Saint James, vol. 11, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
28. Պողոսյան Ռ. 2024, Բանք իմաստասիրաց ազտակար եւ պիտանացուք, Բանբեր Մատենադարանի, N 38, 250–277:
Poghosyan R. 2024, Useful and Beneficial Sayings of Philosophers, Bulletin of Matenadaran, N 38, 250–277 (in Armenian).
29. Սարգսյան Ա. 2016, Չնքուշի ձեռագրական ժառանգությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 308–319:
Sargsyan A. 2016, Manuscript Heritage of Chnqush, Herald of Social Sciences, N 1, 308–319 (in Armenian).
30. Սարգսյան Ա. 2020, Գիրք փակեալ կուռք են. Գարեգին Սրվանձտյանցի ցուցակագրած ձեռագրերի հետքերով, E-SAS, <https://entriessas.com/research-guides/գարեգին-սրվանձտյանցի-ցուցակագրած-ձե/> (ներբեռնման օրը՝ 07.08.2025):
Sargsyan A. 2020, Closed books are Idols: in the footsteps of the manuscripts catalogued by Garegin Srundzants, E-SAS, <https://entriessas.com/research-guides/գարեգին-սրվանձտյանցի-ցուցակագրած-ձե/> (Accessed on: 07.09.2025) (in Armenian).
31. Սաւալանեանց Տ. 1931, Պատմութիւն Երուսաղմի, հ. 1, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպ.:
Savalaneants T. 1931, The History of Jerusalem, vol. 1, Jerusalem, St. James Press (in Armenian).
32. Սեքուլայ Օ. 1949, Նոր Կտակարանի գրքերու կարգը Հայոց քով, Վիեննա, Մխիթարեան տպ.:
Seyula O. 1949, The Order of the New Testament Books Among the Armenians, Vienna, Mekhitarist Press (in Armenian).
33. Սիմեոն Լեհացի 1936, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, ուսումն. և հրատ. Ն. Ակինեանի, Վիեննա, Մխիթարեան տպ.:
Simeon Lehatsi 1936, Travel Accounts, Chronicles and Colophons, text, study and ed. by N. Akinean, Vienna, Mekhitarist Press (in Armenian).
34. Սրուանձտեանց Գ. 1884, Թորոս աղբար, մաս Բ, Կ. Պոլիս, Գ. Պաղտատլեան (Արամեան) տպ.:
Srvandzeants G. 1884, Brother Toros, Part 2, Constantinople, G. Baghdadian (Armenian) Press (in Armenian).
35. Վարդանեան Ա. 1920, Յերոնիմեայ Վասն ի քսան եւ յերկու գիրս, Հանդէս Ամսօրեայ, N 11–12, 411–428:

- Vardanean A. 1920, On the Twenty-Two Books, according to Jerome, *Handes Amsorya*, N 11–12, 411–428 (in Armenian).
36. Տէր-Մովսիսեան Մ. 2018, Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան, թարգմ.՝ Նահապետեան Ս., առաջաբանը, խմբ. և ծանոթ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատ.:
- Ter-Movsesyan M. 2018, History of Translation of the Bible into the Armenian Language, Transl. from Russian Nahapetyan S., Preface, Edition and Notes by G. Ter-Vardanean, Echmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
37. Տեր-Պետրոսյան Լ. 1982, Փորձ հայ հին և միջնադարյան թարգմանական գրականության պարբերացման, Էջմիածին, N 4, 45–52:
- Ter-Petrosyan L. 1982, An Attempt at the Periodisation of Ancient and Medieval Translated Armenian Literature, Echmiadzin, N 4, 45–52 (in Armenian).
38. Տէր-Պօղոսեան Պ. 1966, Ղազար Վ. Բաբերդացի, Հանդէս Ամսօրեայ, 17–29, 129–139, 291–309:
- Ter-Poghosyan P. 1966, Ghazar Baberdatsi, *Handes Amsorya*, 17–29, 129–139, 291–309 (in Armenian).
39. Տէր-Վարդանեան Գ. 2013, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, Երևան «Նաիրի»:
- Ter-Vardanean G. 2013, General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots Matenadaran, vol. 8, Yerevan, Nairi (in Armenian).
40. Coulie B. 2020, *Armenian Manuscripts: Catalogues, Collections, Libraries (Corpus Christianorum)*, Edition, 2, Revised, Turnhout, Brepols Pub.
41. Féghali P. 2012, The Holy Books in Arabic: The example of the Propaganda Fide Edition. In: Binay S., Leder S. (eds.), *Translating the Bible into Arabic: historical, text-critical and literary aspects (Beiruter Texte und Studien 131)*, Beirut, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 37–53.
42. Kévorkian R., Ter-Stépanian A. 1998, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France: Catalogue, avec le concours de B. Outtier et de G. Ter-Vardanian*, Paris (in French).
43. Kouymjian D. 1983, Dated Armenian Manuscripts as a Statistical Tool for Armenian History, In: Samuelian T. and Stone M. (eds.), *Medieval Armenian Culture*, University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies, vol. 6 (Chico, CA), 425–439.
44. Light L. 2009, French Bibles c. 1200–30: a new look at the origin of the Paris Bible. In: R. Gameson (ed.), *The Early Medieval Bible: Its production, decoration and use*, Cambridge University Press, 155–176.
45. Monroe W. 1978, A Roll-Manuscript of Peter of Poitiers's Compendium, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, vol. 65, N 3, 92–107.
46. Moore P. 1936, *The Works of Peter of Poitiers, Master in Theology and Chancellor of Paris (1193–1205)*, Paris, University of Notre Dame Pub.
47. Needham P. 1999, The Changing Shape of the Vulgate Bible in Fifteenth-century Printing Shops. In: Saenger P. and Van Kampen K. (eds.), *The Bible as Book: The First Printed Editions*, The British Library, Oak Knoll Press, 53–70.

48. Olar O. 2024, Libertà et licenza... di stampare mille heræsie et schismi՝The Propaganda Fide and the Greek Printing Press at Constantinople (1627–1628). In: Dipratu R.-A and Noble S. (eds.), *Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond: First Volume of Collected Works of the Typarabic Project*, Berlin/Boston, De Gruyter Pub., 89–120.
49. Palmer N. 1999, Biblical Block Books. In: Van Kampen K. and Aenger P. (eds.), *The Bible as a Book: The First Printed Editions*, London, British Library/New Castle, DE: Oak Knoll Press, 23–30.
50. Panayotova S. 2001, Peter of Poitiers's Compendium in Genalogia Christi: the Early English Copies, In: Gameson R. and Leyser H. (eds.), *Belief and Culture in the Middle Ages: Studies Presented to Henry Mayr-Harting*, Oxford, 327–341.
51. Santus Ch. 2025, The Roman Holy Office and the Christian East: Overview of Sources and New Research Perspectives, In: Santus C., Gay J.-P. and Tatarenko L. (eds.), *The Inquisition and the Christian East, 1350–1850 (Catholicisms, c. 1450 – c. 180, vol. 4)*, Durham University IMEMS Press, 56–89.
52. Sargsyan A. 2018, The Origin of The Armenian Manuscripts Chester Beatty Library 551 and Matenadaran 10772, *Revue des études arméniennes*, t. 38, 103–131.
53. Sargsyan A. 2025, The Place of Adam's Creation and His Sins According to Armenian Diagrammatic Biblical Chronicles, *Scrinium*, 1–21.
54. Świącicka E. 2020, Dictionary of Italian-Turkish Language (1641) by Giovanni Molino, Transcribed, Reversed, and Annotated (*Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker* 23), Berlin, Boston, Walter De Gruyter.
55. Worm A. 2012, *Ista est Ierusalem*. Intertextuality and Visual Exegesis in the Representation of Jerusalem in Peter of Poitiers Compendium Historiae in Genealogia Christi and Werner Rolevinck's Fasciculus Temporum, In: Donkin L., Vorholt H. (eds.), *Imaging Jerusalem in the Medieval World*, London, Oxford University Press, 123–162.

ԴՅՈՒՍԱՊ (ՏՅՈՒՍԱՔ) ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՎ ՍՐԲՈՒՀԻ ՏՅՈՒՍԱՔԻ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐԸ

THE DUSSAP FAMILY AND THE DESCENDANTS OF SRBUHI DUSSAP

СЕМЬЯ ДЮССАП И ПОТОМКИ СРБУИ ДЮССАП

Արծվի Բախչինյան
Artsvi Bakhchinyan
Арцви Бахчинян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

artsvi.bakhchinyan@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 26.01.2026; գրախոսվել է՝ 21.05.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 26.01.2026; Revised: 21.05.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 26.01.2026; рецензировано: 21.05.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-81

Ամփոփում – Հայ առաջին վիպասանուհի Սրբուհի Տյուսաքի (1841–1901) կյանքը համա-կողմանիորեն ուսումնասիրված է: Սակայն վերջերս տոհմաբանության <https://en.geneanet.org/> կայքէջում տեղ գտած Տյուսաքների (ֆրանսիական գրությամբ՝ Դյուսապ) տոհմածառի ուսումնասիրությամբ մի քանի լրացուցիչ տվյալներ են բացահայտվել Սրբուհի Տյուսաքի, նրա ամուսնու՝ պոլսաբնակ ֆրանսիացի դաշնակահար և երգեհոնահար Պոլ Դյուսապի (1836–1922) տոհմի և նրանց ժառանգների վերաբերյալ: Մասնավորապես, պարզվել են հետևյալ ցարդ անձանոթ մնացած մանրամասները Սրբուհի Տյուսաքի և նրա ընտանիքի անդամների վերաբերյալ. ա) վիպասանուհու երկրորդ անունը եղել է Մարիա, բ) ենթադրվում է, որ Դյուսապ ազգանունն առաջացել է Ֆրանսիայի հյուսիսային շրջաններում, հավանաբար՝ Նորմանդիայում, և այդ ընտանիքի ներկայացուցիչներն Արևելքում բնակվել են XVIII դարից, գ) Սրբուհի Տյուսաքի ամուսնու պապը՝ Ժորժ Դյուսապը (մահ. 1814), եղել է Եգիպտոսի բժշկական ծառայությունների ղեկավար, դ) Պոլ Դյուսապը եղել է կես իտալացի (մոր՝ Դորոթեա Ռոսսիի կողմից), ե) դուստրը՝ Դորին Դյուսապը (1870–1891), ունեցել է երկրորդ, հայկական անուն՝ Արոսիկ (Արուսյակ), զ) դուստրը կնքվել է կաթոլիկ եկեղեցում, նրա կնքահայրը եղել է ֆրանսիական գրականության թարգմանիչ Մանուկ Ալլահվերդին, իսկ կնքամայրը՝ Արոսիկ Ալլահվերդին. փաստորեն, աղջկան տվել են կնքամոր անունը, է) վիպասանուհին ունեցել է մեկ թոռ՝ Ռընե Լուի Դյուսապ (1906–1984), որը եղել է անժառանգ: Այս բացահայտումները որքան էլ կարող են երկրորդական, անգամ անկարևոր թվալ, սակայն իրականում լրացուցիչ շտրիխներ են ավելացնում Սրբուհի Տյուսաքի կենսագրությանը:

Abstract – The life of the first Armenian woman novelist, Srpouhi Dussap (1841–1901), has been extensively studied. However, a recent examination of the Dussap family tree published on the genealogy website Geneanet (<https://en.geneanet.org/>) has revealed several additional details concerning Srpouhi Dussap, the family of her husband – the Constantinople-based French pianist and organist Paul Dussap (1836–1922) – and their descendants. In particular, the following previously unknown details have come to light: (a) the novelist's middle name was Maria; (b) the Dussap surname is believed to have originated in northern France, likely in Normandy, with family members residing in the East since the 18th century; (c) Paul Dussap's grandfather, Georges Dussap (d. 1814), served as head of medical services in Egypt; (d) Paul Dussap was half-Italian through his mother, Dorothea Rossi; (e) their daughter, Dorothea Dussap (1870–1891), had a second Armenian name, Arusyak; (f) she was baptized in a Catholic church, with her godfather being Manuk Allahverdi (a translator of French literature) and her godmother Arusyak Allahverdi – indicating that the child was named after her godmother; (g) the novelist had one grandson, René Louis Dussap (1906–1984), who died without descendants. Although these discoveries may appear minor at first glance, they nonetheless add valuable new dimensions to the biography of Srpouhi Dussap.

Аннотация – Биография первой армянской романистки Србуи Тюсаб (1841–1901) была изучена достаточно подробно. Однако недавнее исследование генеалогического древа семьи Тюсаб (по-французски Dussap), размещённое на генеалогическом сайте <https://en.geneanet.org/>, предоставило ряд дополнительных сведений о самой Србуи Тюсаб, о роде её мужа – французского пианиста и органиста Поля Дюссапа (1836–1922), жившего в Константинополе, а также об их потомках. В частности, были установлены следующие ранее неизвестные детали: а) у нее было второе имя – Мария; б) предполагается, что фамилия Дюссап была распространена в северных областях Франции, вероятнее всего в Нормандии, а представители этой семьи жили на Востоке с XVIII века; в) дед Поля Дюссапа, Жорж Дюссап (ум. 1814), руководил медицинской службой Египта; г) по линии матери, Доротеи Росси, Поль Дюссап был наполовину итальянцем; д) их дочь – Дорин Дюссап (1870–1891) носила также армянское имя Аросик (Арусак); е) она была крещена в католической церкви, её крёстным отцом был переводчик французской литературы Манук Аллахверди, а крёстной матерью – Аросик Аллахверди; очевидно, девочка получила имя своей крёстной матери; ж) у писательницы был один внук – Рене Луи Дюссап (1906–1984), который умер, не оставив потомства. Эти, на первый взгляд, второстепенные факты, обогащают биографию Србуи Тюсаб.

Հիմնաբառեր – Դյուսապ, զավակներ, Կոստանդնուպոլիս, ընտանիք, կենսագրություն:

Keywords – Dussap, children, Constantinople, family, biography.

Ключевые слова – Дюссап, дети, Константинополь, семья, биография.

Ներածություն

Հայ առաջին վիպասանուհի Սրբուհի Տյուսաքի (1841–1901) կյանքը համակողմանիորեն ուսումնասիրված է (Ալպոյաճեան 1901, Շարուրյան 1963, Սարղսալան 2006, Սարղսալան 2020): Սակայն վերջերս տոհմաբանության <https://en.geneanet.org/> կայքէջում տեղ գտած Տյուսաքների (ֆրանսիական գրողյամբ՝ Դյուսապ, Dussap) տոհմաձառը (Dussap, <https://gw.geneanet.org/m>

armara2?lang=en&m=S&n=Dussap&p=) մի քանի լրացուցիչ տվյալներ է հաղորդում վիպասանուհու ամուսնու տոհմի ու նրանց ժառանգների վերաբերյալ, որոնք բացակայում են վերոնշյալ աղբյուրներում:

Դյուսապների նախնիները

Հայտնի փաստ է, որ հայ առաջին վիպասանուհին ամուսնացած է եղել ֆրանսիացու հետ՝ կրելով նրա ազգանունը: Ենթադրվում է, որ Դյուսապ ազգանունն առաջացել է Ֆրանսիայի հյուսիսային շրջաններում, հավանաբար՝ Նորմանդիայում: Նրա ծագումը կապվում է հին ֆրանսերեն *du sap* բառից, որը նշանակում է «հյութից», և հնարավոր է՝ մատնանշում է կապը բնության՝ ծառերի կամ անտառների հետ և կամ վերաբերում է փայտի մշակման կամ անտառտնտեսության հետ կապված որևէ մասնագիտության (*Découvrez l'histoire du nom de famille Dussap*, https://lastnames.myheritage.fr/last-name/dussap?tr_id=m_tqk2p9n5ms_r5b87xnp0i):

Վերոնշյալ կայքէջում առաջին Դյուսապը մի անանուն կոստանդնուպոլսեցի տղամարդ է, որը 1770-ին ամուսնացել է Մարիա Բոնֆորի հետ, ունեցել մեկ դուստր՝ Էլենա Դյուսապ (մոտ 1789–1812), սակայն նրա կապը Սրբուհի Տյուսաբի ամուսնու տոհմի հետ անորոշ է: Հաջորդը Ժորժ Դյուսապն է (մահ. 1814), որից հետո գալիս է վիպասանուհու ամուսնու պապը՝ Շառլ Դյուսապը (մահ. 1835): Հայտնի է, որ նա որպես բժիշկ Եգիպտոս է ժամանել Նապոլեոն Բոնապարտի արշավախմբի կազմում: Հաստատվելով Եգիպտոսում՝ դարձել է Եգիպտոսի բժշկական ծառայությունների ղեկավար (Charles Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=charles>): Չնայած ամուսնացած լինելուն՝ Կահիրեի ստրուկների շուկայում նա գնել է սուղանցի ստրկուհի Հալիմային՝ որպես երկրորդ կին: Հալիման կարողացել է օրինակելի ընտանիք ստեղծել՝ ծնելով ու մեծացնելով երկու զավակների: Նա մահացել է ժանտախտից 1833 թվականին Կահիրեում: Դուստրը հիշվում է որպես Հանըմ Դյուսապ (1819–1834), որդին՝ Արիֆ Դյուսապ (1822–?). Նրանց մասին այլ տվյալներ չկան (Halima, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=&p=halima>): Փենսիլվանիայի Քլարիոն համալսարանից Ջորջ Լա Ռյուն գրել է «Հայտնաբերելով Հալիմա Դյուսապի կենսագրությունը՝ իր մահվան միջոցով. մի աֆրիկացի ստրկուհի և նրա ընտանիքը Կահիրեում (Եգիպտոս), մոտ 1819-ից մինչև մոտ 1836 թվականը» հոդվածը: Հալիմայի կյանքը դարձել է առանձին ուսումնասիրության նյութ՝ հաշվի առնելով, որ հազվագյուտ բան է XVIII–XIX դարերում ապրած ստրկացված անձի մասին տեղեկատվություն գտնելը (այս հոդվածի ամփոփագիրը տես La Rue 2013):

Շառլ Դյուսապի օրինական կնոջ անունը հայտնի չէ, հավանաբար եղել է ֆրանսուհի, որից նա ունեցել է մեկ որդի՝ Էտիեն Դյուսապ՝ ծնված մինչև 1800 թվականը Ալեքսանդրիայում: Վերջինս գնացել է հոր ճանապարհով, եղել է վիրաբույժ: 1821 թ. հոկտեմբերի 28-ին Բյույուդերեում (Կոստանդնուպոլիս) նա ամուսնացել է Դորոթեա Ռուսսի հետ (մոտ 1803–1863) և ունեցել երկու որդի՝ Ֆելիքս Էթեն Դյուսապ (1833–1888) և Պոլ Էտիեն Դյուսապ (1836–1922), որը

հայտնի է դարձել որպես Դյուսապ փաշա (Etienne Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=etienne>): Դորոթեա Ռոսսին վստահաբար իտալուհի էր, քանի որ հոր անունը եղել է Ջովաննի Ռոսսի: Ավագ որդին՝ Ֆելիքս Էժենը, ծնվել է Սենտ Էտիենում (Լուար, Ֆրանսիա), ամուսնացել Բարբարա Բարտելեմիի (1847–1877) հետ, մահացել Կոստանդնուպոլսում (Félix Eugène Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=felix+eugene>): Կրտսերը՝ Պոլ Էտիենը, ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, եղել է դաշնակահար և երգեհոնահար, օսմանյան սուլթանի պալատական երաժշտախմբի ղեկավար և երաժշտության ուսուցիչ: Պահպանվել է նրա լուսանկարն Աբդուլ Համիդի հետ: 1870 թ. հունվարի 23-ին Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Մարիա Դրապերիս կաթոլիկ եկեղեցում ամուսնացել է իր աշակերտուհի Սրբուհի Վահանյանի հետ (Paul Etienne (Pacha Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=paul+etienne+pacha>): 1882-ին Պոլը հիշվել է բեյ, իսկ 1880-ականների երկրորդ կեսից՝ փաշա պատվանունով: Ամուսիններն ունեցել են սալոն, որտեղ հավաքվել են Պոլսի հայ և ֆրանսիացի մտավորականները: Լինելով առաջադեմ ֆրանսիացի՝ Պոլ Դյուսապը մշտապես խրախուսել է կնոջ հանրային և գրական գործունեությունը (Շարուրյան 1963, 31–32):

Ի դեպ, <https://en.geneanet.org/> կայքէջում Սրբուհու երկրորդ անունը նշված է Մարիա (Surpui (Maria) Vahanian, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=vahanian&p=surpui+maria>). այս փաստը, թվում է, ցայսօր անձանոթ է մնացել նրա բոլոր կենսագիրներին: Մյուս կողմից, գերեզմանատան անվանատոմարում նրա անունը նշված է Santina Dussap (Սանտինա՝ Սրբուհու իտալերեն թարգմանությունը. Սարըասլան 2.03.2020). հայտնի է, որ Տյուսաքը հրաժարվել է հայ առաքելական դավանանքից 1893 թ. հուլիսի 17-ին և կաթոլիկություն է ընդունել՝ դատեր կողքին թաղվելու նպատակով (Շարուրյան 1963, 202):

Սրբուհի Տյուսաքի զավակները և թոռը

Պոլ Էտիեն և Սրբուհի Մարիա Դյուսապներն ունեցել են երկու զավակ: Ավագն աղջիկ էր, որին Պոլի մոր անունով, կոչել են Դորոթեա. հայկական աղբյուրներում նրա անունը մշտապես նշվել է Դորին (արևմտահայերեն տառադարձությամբ՝ Տոռին): <https://en.geneanet.org/> կայքէջից իմանում ենք, որ նա ունեցել է նաև երկրորդ՝ հայկական անուն՝ Արոսիկ, վստահաբար՝ Արուսյակ: Ծնվել է 1870-ի սեպտեմբերի 20-ին, կնքվել 1871-ի դեկտեմբերի 1-ին Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Մարիա Դրապերիս եկեղեցում. կնքահայրը և կնքամայրը եղել են Մանուկ և Արոսիկ Ալլահվերդիները (Dorothee Arosik Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=dorothee+arosik>):

Փաստորեն, որպես կնունքի անուն, աղջկան տվել են նրա հայ կնքամոր անունը: Մանուկ Ալլահվերդին՝ որդին Ալլահվերդի Աբրահամ ամիրայի, եղել է Պադովայի Մուրատ-Ռափայելեան վարժարանի շրջանավարտ, ֆրանսիական գրականության թարգմանիչ:

Իր զավակներին ուղղված մի արձակ հատված է առկա Սրբուհի Տյուսաբի ֆրանսերեն օրագրության մեջ (տե՛ս հայերեն թարգմանությունը, Տիւսաբ 1923, 76): Դստեր ծննդից հետո Սրբուհի Տյուսաբը գրել է ֆրանսերեն մի «Օրորոցային», որը տակավին 18 տարեկանում անստորագիր առաջաբանով հրատարակել են խորհրդահայ մամուլում՝ քրոջ՝ Արուսյակ Բախչինյանի թարգմանությամբ: Այս առթիվ ավելորդ չէ վերստին շրջանառելու նպատակով ամբողջությամբ վերահրատարակել այն. «Արևմտահայ նշանավոր վիպասանուհի Սրբուհի Տյուսաբի (1841–1901 թթ.) գրական ժառանգության մեջ կան նաև մի քանի ֆրանսերեն գրվածքներ: Դրանցից մեկը՝ «Օրորոցային» բանաստեղծությունը, նա գրել է իր դստեր՝ Դորին Տյուսաբի (1873–1891) օրոցքի մոտ երգելու համար: Այս մասին վիպասանուհին վկայում է. «Այս օրօրը կ'ուղղէի իմ Տորինիս, իր ծնունդէն ժամանակ մը վերջը. եղանակն ալ յօրինած էի իմ ուզած ձևովս, եւ անկէ ի վեր կ'երգեմ զայն՝ քնացնելու համար այս սխրալի պուպրիկը»: Տյուսաբի այս գողտրիկ քերթվածը լույս է տեսել Թեոդիկի «Ամենուն տարեցոյցում» (1925, Փարիզ), ուր հրատարակիչը ծանոթագրել է. «Տաղանդավոր վիպասանուհին ծաղիկ հասակի մէջ կորսցնելով իր հոգեհատորը՝ խոր սուգով ու մորմոքանքով ապրեցաւ մինչեւ իր մահը, նման Ռումանիոյ մեծանուն գրագէտ-թագուհի Գարմէն Սիլվայի»: Սրբուհի Տյուսաբի «Օրորոցայինը» առաջին անգամ է թարգմանվում և ներկայացվում հայ ընթերցողին:

ՕՐՈՐՈՑԱՅԻՆ

Քնի՛ր, շեկլիկ,	Խանձարուրում
Իմ լավ Դորին,	Տեսքդ սիրում
Քո մայրիկը,	Մեր բոլորի
Իմ լույս մանկիկ,	Սիրտն է գերում:
Քեզ է հսկում,	Քնի՛ր, շեկլիկ,
Քնի՛ր իսկույն,	Իմ լավ Դորին,
Դու ժպտալով,	Դի՛ր քնքշորեն
Երագելով:	Կրծքի վրա
Անմեղությունն	Քո հայրիկի
Ինչպես թռչուն	Եվ մայրիկի
Քո ճակատին	Սուրբ թևերդ
Բույն է հյուսում:	Հրեշտակի» (Մեր հրապարակումները 1989):

Դորինը 1889 թվականին մոր հետ մեկնել է Ֆրանսիա՝ վերջինիս առողջական նկատառումներով, որտեղ նրանք մնացել են մոտ երկու տարի: Աղջիկը Փարիզում հետևել է դաշնամուրի դասերի: 1890-ի օգոստոսին նրանց է միացել նաև եղբայրը՝ Էդգարը, որն ընդունվել է իրավաբանական լիցեյ: Դաշնակահարի ընդունակություններով օժտված Դորինն օրական պարապել է հինգ-վեց ժամ: Փարիզում նրան ներկայացրել են ժամանակի այնպիսի նշանավոր ֆրանսիացի կոմպոզիտորների, ինչպիսիք էին Շառլ Գունոն (1818–1893), Ամբրուազ Թոման

(1811–1896) և Սեզար Ֆրանկը (1822–1890), մի անգամ հաջողությամբ նվագել է իշխանուհի Բրոսնովսկայի կազմակերպած մի ցերեկույթում (Ասատուր 1921, 162): Դորոթեա-Դորին Դյուսապը մահացել է քսան տարին չլրացած՝ 1891-ի սեպտեմբերի 12-ին թոքախտից: Հայտնի է, որ դա եղել է Սրբուհի Տյուսաքի կյանքի մեծագույն ողբերգությունը, որից հետո վիպասանուհին մասամբ այրել է իր արխիվը և մեկուսացել է հասարակությունից: Դորինի գերեզմանը գտնվում է Կոստանդնուպոլսի Ֆերիզյուղի լատին կաթոլիկ գերեզմանատանը, իսկ շիրմաքարին գրված է. «Halas! Elle n'a vu que 19 printemps» («Ավա՛ղ, նա տեսավ ընդամենը 19 գարուն») (Այգ Ֆերիզյուղի լատին կաթոլիկ գերեզմանատուն 2015, հուլիս):

Պոլ Էտիեն և Սրբուհի Մարիա Դյուսապների կրտսեր զավակն էր Էդգար Էտիեն Սերժ Ֆորտյունե Դյուսապը (1875–1950): Ուսանել է Փարիզի իրավաբանական լիցեյում և Արևելյան լեզուների դպրոցում: Եղել է դիվանագետ, 1900-ականների սկզբին որպես թարգմանիչ պաշտոնավարել է Ջմյունիայի ֆրանսիական հյուպատոսարանում: 1912 թ. հուլիսին նշանակվել է փոխհյուպատոս Յանինայում՝ հունական մի քաղաքում, որն այդ ժամանակ եղել է Օսմանյան կայսրության կազմում, այդ դժվար ժամանակաշրջանում աչքի է ընկել խելքով ու եռանդով: 1913–1924 թթ. պաշտոնավարել է Աթենքում, ապա վերադարձել է Փարիզ՝ աշխատելով արտաքին գործերի նախարարությունում: Այնուհետև պաշտոնավարել է Սիդնեյի (Ավստրալիա) ֆրանսիական դեսպանատանը: Առաջին կինը եղել է Գաբրիել Էլիզ Ֆամինը (1882–1970), որի հետ ամուսնացել է 1903-ին և ունեցել է մեկ որդի՝ Ռընե Լուի Դյուսապ (1906–1984) (Edgar Etienne Serge Fortuné Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&pz=mathilde&nz=d+andria&p=edgar+etienne+serge+fortune&n=dussap>):

Նա, փաստորեն, Սրբուհի Տյուսաքի միակ թոռն է, որի մասին հավելյալ տեղեկություններ հայտնի չեն: Երկրորդ անգամ Էդգար Տյուսաքը 1912-ին ամուսնացել է Ժանն-Կարոլին Վիդեի (1870–1951) հետ, որը ժամանակին եղել է ճանաչված գրող՝ Գի Շանտրեկյոր անվամբ: Զավակ չեն ունեցել: Տյուսաքի հարսի մասին մեզանում առաջին անգամ գրել է Իգնա Սարըասլանը (Սարըասլան 12.03.2020):

Եզրակացություններ

Ամփոփելով նշենք, որ <https://en.geneanet.org/> կայքէջում ընդգրկված նյութից պարզվել են հետևյալ ցարդ անձանոթ մնացած մանրամասները Սրբուհի Տյուսաքի վերաբերյալ՝

- ա) նրա երկրորդ անունը եղել է Մարիա,
- բ) ամուսինը եղել է ֆրանս-իտալացի,
- գ) դստեր երկրորդ անունը եղել է Արոսիկ (Արուսյակ)՝ կնքամայր Արուսյակ Ալլահվերդիի անունով,
- դ) դստեր կնքահայրը եղել է թարգմանիչ Մանուկ Ալլահվերդին,
- դ) ունեցել է թոռ՝ Ռընե Լուի Դյուսապ:

Այս բացահայտումները որքան էլ կարող են աննշան թվալ, սակայն իրականում լրացուցիչ շտրիխներ են ավելացնում հայ առաջին վիպասանուհի Սրբուհի Տյուսաբի կենսագրությանը:

Շնորհակալական

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում բանաստեղծ, ուսումնասիրող Իգնա Սարլասլանին (Ստամբուլ)՝ Սրբուհի Տյուսաբի վերաբերյալ իր հոդվածաշարը տրամադրելու համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Ալպոյաճեան 1901, Ուսումնասիրութիւն Սրբուհի Տյուսաբի, Վենետիկ, Ս. Ղազար: Alboyajian A. 1901, Study of Srбуhi Dussap, Venice, S. Lazzaro (in Armenian).
2. Ասատուր 1921, Դիմաստուներնր, Կ. Պոլիս, Հրատարակութիւն եւ տպագրութիւն Կ. Քէշիշեան որդի: Asatur H. 1921, Profiles. Constantinople: Published and printed by K. Keshishian Son (in Armenian).
3. Մեր հրապարակումները 1989, Տյուսաբի «Օրորոցայինը», ֆրանսերենից թարգմանեց Արուսյակ Բախչինյանը, Երեկոյան Երևան, Երևան, 13 նոյեմբերի: Our Publications 1989, Dussap's "Lullaby", translated from French by Arusyak Bakhchinyan, Yerekeyan Yerevan, Yerevan, 13 November (in Armenian).
4. Շարուրյան 1963, Սրբուհի Տյուսաբ. Կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.: Sharuryan A. 1963, Srбуhi Dussap: Life and Works, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
5. Սարլասլան Ի. 2006, Սրբուհի Տյուսաբի հետքերուն վրայ, Մարմարա, Իսթանպուլ, 28 սեպտեմբեր – 6 հոկտեմբեր: Saryaslan I. 2006, On the Footsteps of Srбуhi Dussap, Marmara, Istanbul, 28 September – 6 October (in Armenian).
6. Սարլասլան Ի. 2020, Սրբուհի Տյուսաբի հետքերուն վրայ, Մարմարա, Իսթանպուլ, 12 մարտի: Saryaslan I. 2020, On the Footsteps of Srбуhi Dussap. Marmara, Istanbul, 12 March (in Armenian).
7. Տյուսաբ 1923, Տօրինին եւ Էտկառին, Հատուածներ Տկն. Տյուսաբի օրագրէն, Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան: Dussap 1923, To Dorin and Edgar: Excerpts from Mrs. Dussap's Diary, Teodik, The Annual Chronicle, Constantinople, Printed by M. Hovakimian (in Armenian).
8. Charles Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=charles> (Accessed on: 22.12.2025).
9. Découvrez l'histoire du nom de famille Dussap, https://lastnames.myheritage.fr/last-name/dussap?tr_id=m_tqk2p9n5ms_r5b87xnp0i (Accessed on: 22.12.2025).

10. Dorothée Arosik Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=dorothee+arosik> (Accessed on: 22.12.2025).
11. Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&m=S&n=Dussap&p=> (Accessed on: 22.12.2025).
12. Edgar Etienne Serge Fortuné Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&pz=mahtilde&nz=d+andria&p=edgar+etienne+serge+fortune&n=dussap> (Accessed on: 22.12.2025).
13. Etienne Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=etienne> (Accessed on: 22.12.2025).
14. Félix Eugène Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=felix+eugene> (Accessed on: 22.12.2025).
15. Halima, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=&p=halima> (Accessed on: 22.12.2025).
16. La Rue G. 2013, Discovering Halima Dussap's Life Through Her Death: An African Slave Woman and Her Family in Cairo (Egypt), ca. 1819 to about 1836, Posted: 16 Apr 2013, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2252266 (Accessed on: 22.12.2025).
17. Paul Etienne (Pacha) Dussap, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=dussap&p=paul+etienne+pacha> (Accessed on: 22.12.2025).
18. Surpui (Maria) Vahanian, <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=vahanian&p=surpui+maria> (Accessed on: 22.12.2025).

**SUPPORT FOR THE EMPLOYMENT AND ECONOMIC INTEGRATION OF
SYRIAN ARMENIANS IN ARMENIA (2012–2018)**

**ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՎ
ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՄԱՆԸ (2012–2018 ԹԹ.)**

**СОДЕЙСТВИЕ ТРУДОУСТРОЙСТВУ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ
СИРИЙСКИХ АРМЯН В АРМЕНИИ (2012–2018 ГГ.)**

Knarik Avagyan
Քնարիկ Ավագյան
Кнарик Авакян

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

knarik.avakian@academhistory.am

Received: 02.02.2026; Revised: 26.05.2026; Accepted: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 02.02.2026; գրախոսվել է՝ 26.05.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Представлено: 02.02.2026; рецензировано: 26.05.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence–ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-89

Abstract – Facilitating employment for Syrian Armenians was a priority for their settlement in Armenia, as it constituted one of the most important conditions for their economic integration in the homeland. At the same time, enabling them to establish their own businesses in Armenia contributed to local job creation. The role of the Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia (RA) was pivotal in securing employment for Syrian Armenians. In addition to state and private institutions, various local and international organizations assisted in providing employment opportunities for Syrian Armenians in Armenia. Moreover, the support of international organizations was primarily directed toward individuals displaced from Syria to Armenia and those with refugee status. Job fairs were organized for Syrian Armenians, and many were enrolled in vocational training programs and provided with individual consultations. To expedite the integration of Syrian Armenian entrepreneurs, they were offered a one-month retraining program, which introduced them to the legislation of the Republic of Armenia, provided instruction in Russian and Eastern Armenian, and featured seminars and courses on business planning and legislative regulations. The heads of numerous leading Armenian, Diasporan, and international institutions, enterprises, state agencies, and non-governmental organizations – confident that, as a result of the Syrian crisis, Armenians would naturally choose to remain in the homeland – contacted the RA Minister of Diaspora to offer employment opportunities to their Syrian Armenian compatriots.

Ամփոփում – Հայաստանում սիրիահայերի հաստատման համար առաջնահերթություն էր աշխատանքով ապահովումը, որը Հայրենիքում նրանց տնտեսական ինտեգրման կարևորագույն պայմաններից էր: Միաժամանակ, Հայաստանում սեփական գործ հիմնելու հնարավորության ստեղծումը կնպաստեր նաև տեղում նորանոր աշխատատեղերի ավելացմանը: Սիրիահայերին աշխատանքի տեղավորելու գործում որոշիչ էր ՀՀ սփյուռքի նախարարության դերը, որը համակարգում էր աշխատանքի ապահովման հարցով իրենց դիմած սիրիահայերի տվյալները: Հայաստանում սիրիահայերին աշխատանքով ապահովելու հարցում պետական և մասնավոր հաստատություններից բացի օժանդակել են նաև տեղական ու միջազգային տարբեր կազմակերպություններ: Ընդ որում, վերջինների աջակցությունն ուղղված էր հիմնականում Սիրիայից տեղահանված, Հայրենիքում ապաստանած և փախստականի կարգավիճակում հայտնվածներին: Սիրիահայերի համար կազմակերպվել են աշխատանքի տոնավաճառներ, բազմաթիվ սիրիահայեր ընդգրկվել են մասնագիտական ուսուցման ծրագրերում, անհատական խորհրդատվություններում: Սիրիահայ գործարարների ինտեգրումն արագ և դյուրին դարձնելու համար նրանց տրվել է մեկ ամիս վերապատրաստվելու հնարավորություն. նրանք ծանոթացել են ՀՀ օրենսդրությանը, սովորել ռուսաց լեզու, արևելահայերեն, մասնակցել սեմինարների ու դասընթացների ինչպես գործարար ծրագրավորման, այնպես էլ օրենսդրական կարգավորումների վերաբերյալ: Հայաստանի, Սփյուռքի և միջազգային առաջատար մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկությունների, ինչպես նաև պետական ու հասարակական կազմակերպությունների ղեկավարներ դիմել են ՀՀ սփյուռքի նախարարին՝ աշխատատեղեր առաջարկելով սիրիահայ մեր հայրենակիցների համար:

Аннотация – Для обосновавшихся в Армении сирийских армян первоочередной задачей являлось их трудоустройство как одно из важнейших условий экономической интеграции на Родине. Вместе с тем содействие их собственному бизнесу в Армении также способствовало бы увеличению числа новых рабочих мест на местном уровне. Решающую роль в трудоустройстве сирийских армян сыграло Министерство диаспоры РА. Помимо государственных и частных учреждений, помощь в трудоустройстве в Армении оказывали различные местные и международные организации. Более того, поддержка международных организаций была направлена главным образом на лиц, перемещенных из Сирии в Армению, и тех, кто оказался в статусе беженцев. Для сирийских армян были организованы ярмарки вакансий. Огромное число сирийских армян было включено в программы профессионального обучения, проводились индивидуальные консультации. Для ускорения и облегчения интеграции сирийско-армянских бизнесменов им был предоставлен месяц переподготовки с целью ознакомления с законодательством Республики Армения, обучения русскому и восточноармянскому языкам, организации семинаров и курсов по бизнес-планированию и законодательству и т.д. Руководители ряда ведущих армянских, диаспоральных и международных учреждений и предприятий, а также государственных и неправительственных организаций, будучи уверенными, что в связи с сирийским кризисом армяне предпочитают остаться на Родине, обратились к министру по делам диаспоры РА с предложением работы для наших сирийско-армянских соотечественников.

Keywords – Syria, community, repatriation, shelter, job, integration.

Հիմնաբառեր – Սիրիա, համայնք, հայրենադարձություն, աշխատանք, ինտեգրում:

Ключевые слова – Сирия, община, репатриация, работа, интеграция.

Introduction

In the conditions of the increasing flow of Syrian-Armenians, along with the issue of providing them with housing, providing them with employment remained a priority and on the agenda, which was one of the most important conditions for their economic integration in the Homeland. At the same time, creating the opportunity to start one's own business in Armenia would also contribute to the increase in new jobs locally (ՀՀ սփյուռքի նախարարություն 2012, www.aravot.am). It should be noted that, in general, more than 22,000 Syrian-Armenians immigrated to Armenia from 2012 to 2018 (Սիրիահայերի մասին 2017, www.nyut.am; Lieberman 2017, www.devex.com).

The role of the Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia (hereinafter: MD RA, Minister: Hranush Hakobyan, 2008–2018) has been decisive in the employment of Syrian-Armenians. At the same time, it systematized the data of Syrian-Armenians who applied to them for employment (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 114).

The process of providing Syrian-Armenians with jobs through the Ministry of Diaspora RA, state institutions, and various local and international organizations

The MD RA initially cooperated with 57 different organizations and individuals operating in Armenia, who expressed their willingness to support the repatriates (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 114).

The work between enterprises and Syrian-Armenians was coordinated by the Office for Support of Syrian-Armenians operating in the MD RA. The office registered Syrian-Armenians who had moved to Armenia and transferred their data to those enterprises that needed specialists (doctors, teachers, jewelers, silversmiths, metalworkers, embroiderers, cooks, car service workers, businessmen, etc.) or could retrain the arrivals and help them find jobs. For assistance, it was necessary to apply to the MD RA (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 68, թ. 3; ց. 3, գ. 175, թ. 45).

Lists of specialists and letters of request and mediation for employment were sent to the relevant departments and organizations (Ministry of Health RA, Ministry of Culture RA, Ministry of Economy RA, "Hovnanian International" Company, etc.) (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 114).

In addition to domestic state and private institutions, various local and international organizations also assisted in providing employment to Syrian-Armenians in Armenia. Moreover, the support of international organizations was mainly directed at those displaced from Syria to Armenia and those who found themselves in refugee status (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող 2018, 4). Let us mention some of the organizations that have helped provide employment for Syrian-Armenians.

According to the head of the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD RA, as of mid-2012, about 30 organizations operating in Armenia have expressed their willingness to provide jobs to our compatriots who

have arrived from Syria. In total, they have included about 500 jobs covering various areas of employment (trade, engineering, technology, mechanics, shoe, clothing, cotton production, construction, medicine, economics, accounting, etc.) with a salary of 100,000-150,000 AMD (Martirosyan 2012, www.eng.kavkaz-uzel.eu).

To get a job, it was necessary to apply to the Ministry of Labor RA. As of August 2012, about 60 people had already applied and 20 had received a job. Moreover, the majority of Syrian-Armenians preferred to find work in the capital, although there were also cases when people agreed to work in the village. For example, two families agreed to settle in the village of Ishkhanadzor in the Kashatagh region of Artsakh, where they were "immediately provided with housing and work". After the construction of a new hospital in the city of Berdzor in the Kashatagh region was completed, the families of Syrian-Armenian doctors also intended to go and live there, the ministry's representative reported (Martirosyan 2012, www.eng.kavkaz-uzel.eu).

In the first ten months of 2012, about 400 Syrian-Armenians who arrived in Armenia applied to the Ministry of Labor RA for employment (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 114).

The MD RA has cooperated with the "State Employment Service" Agency of the Ministry of Labor and Social Affairs RA, other state-owned bodies, as well as 170 Armenian enterprises and individuals. Job fairs have been organized regularly, numerous Syrian-Armenians have been included in vocational training programs, individual consultations, etc. (Հայաստան-Ափիւնք չորրորդ համաժողովում 2014, 70; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1).

The Labor Migration Department of the "State Employment Service" Agency (SESA) of the Ministry of Labor and Social Affairs RA (MLSA RA SESA) has implemented numerous programs for Syrian-Armenians (about four dozen programs can be found on the agency's website («Սիրիա», employment.am/am/search.html).

As of December 1, 2012, the SESA provided counseling to 255 Syrian-Armenians, 197 of whom presented themselves to regional and territorial employment centers, 46 were employed, and 38 were registered. By the way, two weeks later, on December 13, 2012, this number had increased significantly: accordingly, 272 were provided counseling, 47 were registered at regional employment centers, and 53 were employed. 13 expressed a desire to be included in various vocational training courses («Զբաղվածության պետական ծառայություն» 2012, 7, 13 դեկտեմբերի, employment.am).

And already on May 31, 2013, within the framework of the agreement signed between the "State Employment Service" agency of the Ministry of Labor and Social Affairs RA and the Armenian Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), a "Program aimed at ensuring the employment of Syrian-Armenians in the Republic of Armenia" (6-month) was implemented, the goal of which was to "increase the employment opportunities of Syrian-Armenians who ar-

rived in Armenia by increasing their skills and abilities and making them competitive in the labor market" (Հայաստանի Հանրապետությունում մեկնարկել է 2013, employment.am; Հայաստանի Հանրապետությունում սիրիահայերի զբաղվածության 2013, employment.am; Հայաստանի Հանրապետությունում սիրիահայերի զբաղվածության ապահովմանն ուղղված employment.am; ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, q. 44, թ. 14).

On September 20, 2013, the SESA organized another job fair, this time on Northern Avenue in Yerevan, with the support of the UNHCR Armenia Office. The program also included providing employment vouchers to private organizations to employ Syrian-Armenians. The fair was attended by 52 employers offering 287 current and 21 expected vacancies, as well as about 2,000 job seekers, including Syrian-Armenians (Մամլո հաղորդագրություն 2013, 19 սեպտեմբերի, employment.am; Աշխատանքի տոնավաճառ 2013, employment.am).

On the initiative of the SESA and already financed by the state budget, in 2015, April 30, another job fair was organized, in which more than 70 employers participated, presenting more than 400 vacancies, creating a wide range of favorable conditions for Syrian-Armenians seeking employment (Մամլո հաղորդագրություն 2015, 29 ապրիլի, employment.am).

By the way, the SESA, together with the UNHCR Armenia Office, as well as other international and local organizations, regularly held seminar-discussions, seminar-trainings and various cooperation programs aimed at supporting Syrian-Armenians. Thus, in 2016, January 21–22 and 25–26, within the framework of the "Development of the Potential of Refugees and Improvement of Living Standards" program, Save the Children organized seminars-trainings on the topic "Life Skills and Readiness for Employment", in which 27 Syrian-Armenians participated (Սեմինար-վերապատրաստում՝ գործակալությունում 2015, employment.am; Սեմինար-վերապատրաստում սիրիահայերի մասնակցությամբ 2016, 1 փետրվարի, employment.am).

The Labor Migration Department of the Ministry of Social Affairs and Employment of the Republic of Armenia, within the framework of the "Mobile Migration Resource" center-program, jointly with the Armenian branch of the international charitable organization "World Vision", organized meetings of Syrian-Armenians and various local specialists, aiming to promote cooperative ties between compatriots involved in the same field. The participants were presented with the annual state employment programs, ways to find a job, ways to successfully integrate into the Armenian labor market, as well as discussed the problems of the sector, existing opportunities, gaps, etc. Already on June 27, 2017, a meeting-discussion was held with Syrian-Armenian and local silversmiths and jewelers, on July 1 – with blacksmiths, beadworkers and needlework specialists, on July 2 – with specialists in the field of programming, on July 3 – with photographers, painters, architects and clothing designers, on July 9 – with marketers, public relations specialists and busi-

nessmen (Հանդիպում սիրիահայ և տեղացի 2017, 29 հունիսի, 6, 7, 10 հուլիսի, employment.am).

At the end of 2012, 500 Syrian-Armenians applied to the Ministry of Social Affairs RA to find work, 250 of whom were in urgent need of a solution, 150 got a job, 40 started their own businesses, others were interested in small and medium-sized business loans, and some "are waiting for the conflict in Syria to be resolved so they can return", noted Chief of Staff of the MD RA, Head of the Working Group on Syrian-Armenian Issues (Firdus Zakaryan) (Ամբողջական տվյալներ 2012, www.panarmenian.net; Hakobyan 2013, armenianow.com).

However, at the end of 2012, 3,000 out of 5,000 Syrian-Armenians in the RA were still unemployed (Բուլղադարյան 2012, www.azatutyun.am).

2012–2014 1,910 Syrian-Armenians applied to the MD RA for assistance in finding employment (Հայաստան-Սիրիոյ չորրորդ համաժողովում 2014, 69; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1).

According to January 2013, the employment agency centers were in constant contact with 305 Syrian-Armenians, of whom 62 were registered at the centers, 62 were placed in jobs, and 20 were included in employment programs (Հայաստանում սիրիահայերի աշխատանքի տեղավորման 2013, armenpress.am).

According to estimates for the first half of 2013, about 200 Syrian-Armenians found work with the support of the MD RA. And by the end of the same year, the number of Syrian-Armenians who applied to the MD RA with a request for work and were provided with work reached 1,000. Many of them soon invited their relatives and friends to work (Hakobyan 2013, agbu.org; Ամերիկյան կազմակերպությունը 2013, armenpress.am).

And already in 2012–2016 more than 1,200 Syrian-Armenians were provided with work. Moreover, as a result of the cooperation between the MD RA and the Ministry of Health RA, more than 80 Syrian-Armenian doctors were placed in work in the Homeland. According to the head of the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the RA Ministry of Social Affairs: "Here too, there is a problem of capriciousness, very often they [Syrian-Armenians] do not adapt to the conditions, they do not want to work in the regions" (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 66, 103; գ. 175, թ. 7; Լենա Հալաճեան 2016, abakanews.org; «Հայաստան Հազարապատիկ Անգամ Աւելի Կու տայ 2016, www.ragmamoul.net).

According to the Chief of Staff of the MD RA (F. Zakaryan), in general, in 2012–2016, more than 3,500 Syrian-Armenians applied to the MD RA for employment. As a result of cooperation with state structures, the "State Employment Service" agency of the RA Ministry of Labor and Social Affairs, and about 200 Armenian organizations and individuals, about 2,500 Syrian-Armenians were provided with jobs. Moreover, 500 Syrian-Armenians have found jobs in businesses established by Syrian-Armenians (Մարտիրոսյան 2016, hetq.am; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 67, թ. 78, 94; գ. 69, թ. 63, 87; գ. 71, թ. 23).

About 100 people applied to the MD for work in early 2017. They were tried to be placed in targeted jobs in medical institutions, in the service sector, in various production facilities, and some were employed by Syrian-Armenians who had already opened their own businesses (Ապրում են Հայաստանում 2018, armeniasputnik.am).

Heads of a number of leading Armenian, Diaspora and international institutions and enterprises, as well as state and non-governmental organizations, confident that as a result of the Syrian crisis, Armenians should naturally prefer to stay in the Homeland, have applied to the MD RA, offering jobs for our Syrian-Armenian compatriots.

Heads of a number of other enterprises operating in Armenia have also applied to the MD RA with letters offering to support Syrian-Armenians. These are: "Armenian Programs" Company, the Union of Information Technology Enterprises, "Hovnanyan International" LLC, Gyumri Municipality, "GMG Media Group" Company, "Abstract" SPS, "Hay-Art" Cultural Center, "Toriya Karta" LLC restaurant chain, "Rosneft-Armenia" CJSC, "Event Group" Organization, etc. Moreover, employers in Armenia were interested in hiring our compatriots who had arrived from Syria, since in this way they were exempted from making mandatory social payments (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 68, թ. 3; գ. 67, թ. 4; գ. 69, թ. 11, 26, 34; գ. 5, թ. 48; գ. 77, թ. 15; գ. 92, թ. 91; գ. 133, թ. 91; Meet, Greet 2016, repatarmenia.org; Գալստյան 2015, hetq.am).

The UN Development Programme "Effective Work for the Youth of Armenia – Support for Young Entrepreneurs" envisaged providing technical assistance with low-interest loans to young people aged 15–35. These loans were to be provided for 13 years. Thanks to the funding of the UN Refugee Agency and the International Organization for Migration (IOM), at least 50 refugees have found jobs in Armenia, at least 4–6 work networks have been opened, at least 50 Syrian-Armenian "Start-ups" have been created with productive jobs and income, around 300 Syrian-Armenian refugees have received support to increase the efficiency of their work in the form of training and consulting, at least 30 Syrian businessmen have been provided with centralized space to carry out their business, around 20 Syrian businessmen have received support to enter foreign markets, and at least 50% of the beneficiaries were women (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 151, թ. 17 շրջ., անգլ.; թ. 21, 21 շրջ., անգլ.).

In March, 2017, the RA Government and UNHCR assessed that the situation of refugees in the RA had already reached the level of "from the need for humanitarian assistance to active economic integration", while simultaneously including the local population in economic development (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 151, թ. 16 շրջ., անգլ.).

Vocational training courses and training programs for Syrian-Armenians, individual consultations, credit benefits, job fairs, etc.

Measures have been taken in the homeland to align the professional skills of Syrian-Armenians with the Armenian market.

To this end, local, international and Diaspora organizations have regularly organized professional training courses, retraining programs, individual consultations, job fairs, etc. for Syrian-Armenians.

Thus, the National Center for the Development of Small and Medium Enterprises of the RA (NCD SME RA) has implemented a program within the framework of which courses on the RA customs and tax legislation, individual consultations, as well as a number of joint events were organized, including approval and financing of business programs of Syrian-Armenians (Ջաքարյան 2018, 571; Համաժողովներ. Հայաստան-Սփյուռք 6-րդ համաժողով 2017, 2, www.mindiaspora.am).

In general, in 2012-2016, professional training courses were organized mainly for economists, accountants, businessmen, and doctors. Within the framework of the programs implemented by the NCD SME RA, training courses on the customs and tax legislation of the RA were organized for about 500 Syrian-Armenians, individual consultations were conducted. A one-month training course was organized jointly with the Central Bank of the RA for more than 40 Syrian-Armenians accountants, economists, and banking specialists. Within the framework of the "Business Development Program for Syrian-Armenians" implemented by the NCD SME RA, more than 100 business programs of Syrian-Armenians were developed, of which the authors of the most successful 92 projects received loans from the NCD SME RA on preferential terms (up to 5 million AMD, up to \$12,000, and since 2016, already 7 million AMD, at a 4% interest rate, with a 5-year repayment period). In addition, with the support of international organizations, professional tools were provided to Syrian-Armenian craftsmen. Within the framework of the program, 75 new enterprises were established by Syrian-Armenians within 2 years (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1; ց. 3, գ. 66, թ. 104; գ. 67, թ. 78, 94; գ. 69, թ. 63, 64, 86; գ. 71, թ. 24; Հայաստան-Սփյուռք չորրորդ համաժողովում 2014, 70; Մարտիրոսյան 2016, hetq.am).

At the same time, it is worth noting that during the previous years, as a result of joint work between the MD RA and the Ministry of Social Affairs and Employment RA, the "State Employment Service" agency, about 200 Armenian organizations and individuals, about 2,500 Syrian-Armenians were provided with jobs. In addition, about 500 Syrian-Armenians have found work in businesses founded by Syrian-Armenians in Armenia (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 71, թ. 2).

Since 2012, job fairs have also been organized periodically for Syrian-Armenians living in Armenia and looking for work (Սիրիահայերի համար կկազմակերպվի 2012, mediamax.am).

With the support of the NCD SME RA, in mid-June 2013, 31 business projects proposed by Syrian-Armenians were financed. According to the data reported by the NCD SME RA Director (Varazdat Karapetyan), 137 million drams of financing was provided to Syrian-Armenian businessmen, and in the future it is planned to organize 2 more seminars, involving 40 specialists.

Armenian businessmen who moved to Armenia from Syria have started their businesses in machine tool construction, jewelry, car maintenance, food production and catering, furniture making, children's clothing production, and other sectors. With the support of the Center, seminars and courses on both business planning and legislative regulations have also been organized («Մարդասիրական արձագանք...» 2016, hayernaysor.am).

According to the DM RA, as of February 2016, there were more than 300 established businesses of Syrian-Armenians in Armenia. In order to make the integration of Syrian-Armenian businessmen quick and easy, they were given a month of retraining: they were introduced to the legislation of the RA, taught Russian, Eastern Armenian, etc. More than 500 Syrian-Armenians were placed in jobs with their Syrian-Armenian businessmen who were established in small businesses (Մաթնուեան 2016, www.ragmamoul.net; Հայաստանի Մէջ 2016, asbarez.com).

Syrian-Armenians who immigrated to Armenia have also applied to the MD RA with a request to organize free training courses for them.

The entry of Syrian-Armenians into the Armenian market has not always been easy. It has also been associated with language difficulties, especially when writing a business letter or speaking. That is why UNHCR also organized free language courses for Syrian and other refugees who did not know Armenian or spoke it well, as well as business consulting (Lieberman 2017, www.devex.com).

Although Syrian-Armenian businessmen did not have tax breaks, they did take advantage of the privilege of taking out loans. In order to start a business in Armenia, the state provided Syrian-Armenians with a loan of \$1.5 billion on more favorable terms, with a 5-year repayment period and a 4% interest rate. As a result, Syrian-Armenians have achieved considerable success in the service sector (Հայաստանի Մէջ Արդէն Փոխուած է 2015, www.ragmamoul.net).

As of the end of 2015, the UN also provided preferential business loans to Syrians with a 4% interest rate, which they received and applied their skills in Armenia after taking a one-month business course (Ռափյան 2015, nyut.am).

The Armenian government has continuously helped Armenians who moved to Armenia from Syria. Special conditions for business have been created for them in the Homeland: small and medium-sized business loans of up to 5 million drams (15-20 thousand dollars) have been offered at a 4% interest rate, with a 5-year repayment period (Հայաստանի Մէջ Ներկայիս 2016, asbarez.com; «Մարդասիրական արձագանք...» 2016, hayernaysor.am).

Thus, up to 2015, seven two-month courses were organized for the development of business, in which 149 Syrian-Armenians participated, 100 business programs were developed, of which the authors of the most successful 74 programs received loans on preferential terms (up to 5 million drams or \$ 11,000) at a 4% interest rate, with a 5-year repayment period. The total amount of loans provided amounted to approximately 333 million AMD or \$774,500 (Զաքարյան 2018, 571).

In addition, Syrian-Armenians who want to do business were provided with a loan equivalent to about half a million dollars for a period of five years so that they could organize their initial work (ՀԱԱ, §. 1786, g. 3, q. 172, p. 49).

As a result of the trainings conducted by the NCD SME RA, if the entrepreneur could substantiate the viability and effectiveness of his business plan, he was provided with a loan of up to 10,000 dollars. According to the "Azdarar" news agency, in 2012-2015, the center provided various types of assistance to approximately 500 Syrian-Armenian businessmen, with 106 receiving financial assistance in the amount of an average of 4.5 million drams for a period of 5 years. 75 new businesses were registered, 112 jobs. According to the assessment of the Executive Director of the NCD SME RA (Gegham Petrosyan), Syrian-Armenians have gradually begun to act more cautiously and thoughtfully. They have started entrepreneurial activities only after a long study and analysis of the sector (Հայաստանում հաստատվել են 2015, armenpress.am; Սուրիահայերու Շնորհիւ 2015, www.ragmamoul.net).

So, our compatriots from Syria have enjoyed privileged privileges in Armenia, which even ordinary Armenians were deprived of.

Syrian-Armenians have also had difficulties with loan repayment. Thus, out of 92 projects submitted by Syrian-Armenians to the NCD SME RA, 20 (according to other data, 25) had difficulty with repayment, which was due to the fact that they were unfamiliar with the local environment and market. However, with the mediation of the MD RA, as well as the Ministry of Economic Development and Investments, the loan repayment was deferred, more affordable conditions were created, and our compatriots were able to get out of the current situation (Պետրոսյան 2017, hetq.am; Գրիգորյան 2018, www.aravot.am).

Before granting a loan, three-month training courses were organized for those Syrian-Armenian businessmen who were unfamiliar with Armenian market conditions and had integration problems, and the RA legislation, business opportunities, etc. were presented to them (Հովհաննիսյան 2015, www.lragir.am).

Various public, including international and pan-Armenian organizations, have provided grants on a competitive basis to promote business competition among Syrian-Armenians settled in Armenia.

Thus, UNHCR, through the "Mission Armenia" organization, has provided assistance in taking training courses, finding a job, and starting their own business. Charitable organizations working with displaced persons have provided small grants (\$800–1,500) to Syrian-Armenian newcomers who were known for their skills in crafts and various areas of household services (Հայաստանում հաստատվել են 2015, armenpress.am).

Diaspora and other international organizations have also shown their support for Syrian-Armenians who want to engage in entrepreneurship, organizing meetings, events, funding programs aimed at their integration in Armenia, etc. Among them were: the Armenian branch of the American "Armenian Relief Fund", the "Re-

turn to Armenia" Foundation, the "IDeA" Foundation, the "Galust Gulbenkian" Foundation, the Armenian Evangelical Association of America, the Armenian Relief Society, the Armenian Office of the United Methodist Relief Committee, the "Armenian Caritas" charitable non-governmental organization (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող 2018, 3–4, 5, 9, 10; Սիրիահայերի հանդիպումը 2017, www.idea.am; IDeA հիմնադրամը շարունակում է 2017, www.idea.am).

Individual Armenians have also offered their support, proceeding from the priority of contributing to the work activities of our Syrian-Armenian compatriots (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 2, q. 75, թ. 52–54).

Conclusion

In addition to state and private institutions, various local and international organizations have also assisted Syrian-Armenians in finding jobs in Armenia. Moreover, the support of international organizations was mainly directed at those displaced from Syria to Armenia and those who found themselves in refugee status.

Job fairs were organized for Syrian-Armenians, numerous Syrian-Armenians were included in vocational training programs, individual consultations, meetings of Syrian-Armenians and various local specialists were organized with the aim of promoting cooperative ties between compatriots involved in the same field, etc.

In order to make the integration of Syrian-Armenian businessmen quick and easy, they were given the opportunity to retrain for a month: they were introduced to the legislation of the Republic of Armenia, taught Russian and Eastern Armenian, seminars and courses were organized on both business planning and legislative regulations, etc.

The heads of a number of leading Armenian, Diaspora and international institutions and enterprises, as well as state and non-governmental organizations, confident that as a result of the Syrian crisis, Armenians should naturally prefer to stay in the Homeland, have applied to the RA Minister of Diaspora, offering jobs for our Syrian-Armenian compatriots.

Although Syrian-Armenian businessmen did not have tax privileges, they took advantage of the privilege of taking out a loan. The state provided Syrian-Armenians with a loan of 1.5 billion dollars on more favorable terms, with a repayment period of 5 years, at an interest rate of 4%. As a result, Syrian-Armenians have achieved considerable success in the service sector.

Various public, including international and pan-Armenian organizations, have provided grants on a competitive basis to stimulate business competition among Syrian-Armenians settled in Armenia.

Already in March, 2017, according to the assessment of the Government of the RA and UNHCR, the situation of refugees in the RA has already reached the level of "from the need for humanitarian assistance to active economic integration", while simultaneously including the local population in economic development.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to historian K. Petrosyan, employee of the Institute of History of the NAS of the RA, as well as historian K. Mkrtchyan, employee of the Institute of History of the NAS of the RA, for the useful information and advice provided during the writing of this article.

References/Գրականություն/Литература

1. Ամբողջական տվյալներ. Քանի սիրիահայ կա Հայաստանում, նրանցից քանիսն ունեն բնակարան և աշխատանք 2012, 21 նոյեմբերի, www.panarmenian.net/arm/news/133582 (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Full Data: How Many Syrian-Armenians are There in Armenia, How Many of Them have Housing and Jobs 2012, November 21, www.panarmenian.net/arm/news/133582 (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
2. Ամերիկյան կազմակերպությունը Հայաստան տեղափոխված սիրիահայ երեխաներին վերարկուներ է նվիրել 2013, 8 նոյեմբերի, <https://armenpress.am/arm/news/739329/amerikanskaya-organizaciya-podarila-armyanskim-detyam-iz-sirii.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
American Organization Donates Coats to Syrian-Armenian Children Relocated to Armenia, 2013, November 8, <https://armenpress.am/arm/news/739329/amerikanskaya-organizaciya-podarila-armyanskim-detyam-iz-sirii.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
3. Աշխատանքի տոնավաճառ Երևանում 2013, 24 սեպտեմբերի, <http://employment.am/am/407/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Job Fair in Yerevan 2013, September 24, <http://employment.am/am/407/news.more.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
4. Աշխատանքի տոնավաճառ Երևանում 2012, 17 դեկտեմբերի, <http://employment.am/am/360/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Job Fair in Yerevan 2012, December 17, <http://employment.am/am/360/news.more.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
5. Աշխատանքի տոնավաճառ սիրիահայերի համար 2012, 10 դեկտեմբերի, <http://employment.am/am/352/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Job Fair for Syrian-Armenians 2012, December 10, <http://employment.am/am/352/news.more.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
6. Ապրում են Հայաստանում, վաստակում՝ Սիրիայում. սիրիահայերի ճակատագիրը 2018, 14 մարտի, <https://armeniasputnik.am/society/20180314/10904366/hayastan-siriahay-ashxatanq-xopan.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Living in Armenia, Earning in Syria: The Fate of Syrian-Armenians, 2018, March 14, <https://armeniasputnik.am/society/20180314/10904366/hayastan-siriahay-ashxatanq-xopan.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
7. Բուլղադարյան Ն. 2012, Սիրիահայերի կենտրոնը սկսել է գործել, 27 հոկտեմբերի, <https://www.azatutyun.am/a/24752766.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Bulghadaryan N. 2012, The Center for Syrian-Armenians has Begun Operating, October 27, <https://www.azatutyun.am/a/24752766.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).

8. Գալստյան Հ. 2015, Սիրիահայեր. վերադարձ, որ չէին նախատեսել, 3 հունիսի, <http://hetq.am/arm/news/60582/syrian-armenians-a-return-they-never-predicted.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.09.2025):
Galstyan H. 2015, Syrian-Armenians: A Return They Had Not Planned, June 3, <http://hetq.am/arm/news/60582/syrian-armenians-a-return-they-never-predicted.html> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
9. Գրիգորյան Ն. 2018, Ինչ խնդիրների են բախվում սիրիահայերը Հայաստանում, 29 սեպտեմբերի, <https://www.aravot.am/2018/09/29/983875/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Grigoryan N. 2018, What Problems do Syrian-Armenians Face in Armenia, September 29, <https://www.aravot.am/2018/09/29/983875/> (Accessed on: 21.09.2025) (in Armenian).
10. Զաքարյան Ֆ. 2018, Սիրիայի հայ համայնքի հետ տարուող աշխատանքները (2008–2015) «Սուրիոյ հայերը. Գիտաժողովի նիստեր (24–27 մայիս, 2015)», խմբ.՝ Անդրանիկ Տագեսյան, Պեյրուֆ, Haigazian University Press, 569–576:
Zakaryan F. 2018, The Work Carried out with the Armenian Community of Syria (2008–2015) 2018, "Armenians of Syria: Conference Proceedings (24–27 May, 2015)", ed.: Andranik Tagessian, Beirut, Haigazian University Press, 569–576 (in Armenian).
11. «Զբաղվածության պետական ծառայություն» գործակալությունը 20 տարեկան է, Մամլո հաղորդագրություն 2012, 7 դեկտեմբերի, <http://employment.am/am/351/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
"The State Employment Service" Agency is 20 Years Old, Press Release 2012, December 7, <http://employment.am/am/351/news.more.html> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
12. IDeA հիմնադրամը շարունակում է աջակցել սիրիահայերին 2017, 31 մարտի, <https://www.idea.am/hy/news/2017/03/31/idea-foundation-continues-to-assist-syrian-armenians/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
IDeA Foundation Continues to Support Syrian-Armenians 2017, March 31, <https://www.idea.am/hy/news/2017/03/31/idea-foundation-continues-to-assist-syrian-armenians/> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
13. Հալաճեան Լ. 2016, Հայաստան հազարապատիկ անգամ անելի կու տայ սուրիահայերուն, քան Գանատան, 23 մարտ, <http://abakanews.org/news/armenia-and-artsakh/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Halajian L. 2016, Armenia Gives a Thousand Times More to Syrian-Armenians than Canada, March 23, <http://abakanews.org/news/armenia-and-artsakh/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025) (in Armenian).
14. Համաժողովներ. Հայաստան-Սփյուռք 6-րդ համաժողով, ՀՀ սփյուռքի նախարարության աշխատակազմի ղեկավար, սիրիահայերի հիմնախնդիրներով զբաղվող աշխատանքային խմբի ղեկավար Ֆիրդուս Զաքարյանի զեկույցը 2017, «Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստան գտած սիրիահայերին տրամադրվող աջակցության վերաբերյալ», 18–20 սեպտեմբերի, http://www.mindiaspora.am/res/Hamajoxovner/2017/6/Eluytner/44/Firdus_Zakaryan.pdf (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Conferences: 6th Armenia-Diaspora Conference, Report of Firdus Zakaryan, Chief of Staff of the RA Ministry of Diaspora, Head of the Working Group Dealing with the Issues of Syrian-Armenians 2017, "On the Support Provided to Syrian-Armenians Who Found Refuge in the Republic of Armenia", September 18–20, http://www.mindiaspora.am/res/Hamajoxovner/2017/6/Eluytner/44/Firdus_Zakaryan.pdf (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).

15. «Հայաստան Հազարապատիկ Անգամ Աւելի Կու տայ Սուրիահայերուն Քան Գանատան». Լենա Հալաճեան 2016, 23 մարտ, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/hայաստան-հազարապատիկ-անգամ-աւելի-կո/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
"Armenia Gives Syrian-Armenians a Thousand Times More Refuge Than Canada". Lena Halajian 2016, March 23, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/hայաստան-հազարապատիկ-անգամ-աւելի-կո/> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
16. Հայաստան-Սփիւռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ 2014, Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն, Երևան:
On the Implementation of the Recommendations Made at the Fourth Armenia-Diaspora Conference (September 19–20, 2011, Yerevan) 2014, Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia, Yerevan (in Armenian).
17. Հայաստանի Հանրապետությունում մեկնարկել է սիրիահայերի զբաղվածության ապահովմանն ուղղված ծրագիրը 2013, 6 հունիսի, <http://employment.am/am/386/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
The Program Aimed at Ensuring Employment of Syrian-Armenians has been Launched in the Republic of Armenia 2013, June 6, <http://employment.am/am/386/news.more.html> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
18. Հայաստանի Հանրապետությունում սիրիահայերի զբաղվածության ապահովմանն ուղղված ծրագրի վերաբերյալ, <http://employment.am/am/103/free.html> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Regarding the Program Aimed at Ensuring Employment of Syrian-Armenians in the Republic of Armenia, <http://employment.am/am/103/free.html> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
19. Հայաստանի Հանրապետությունում սիրիահայերի զբաղվածության ապահովմանն ուղղված ծրագիր 2013, 6 հունիսի, <http://employment.am/am/115/LinkPage.html> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Program Aimed at Ensuring Employment of Syrian-Armenians in the Republic of Armenia 2013, June 6, <http://employment.am/am/115/LinkPage.html> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
20. Հայաստանի Մէջ Արդէն Փոխուած Է Գործատւներու Վերաբերումը Սուրիահայերու Նկատմամբ. Հրանոյշ Յակոբեան 2015, 9 նոյեմբեր, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/hայաստանի-մէջ-արդէն-փոխուած-է-գործատու/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Employers' Attitudes to Syrian-Armenians in Armenia have Already Changed. Hranush Hakobyan 2015, November 9, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/Հայականի-կանի-կանիկանի-կանիկանի-կանիկանի-կանիկանի-կանիկանի/> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
21. Հայաստանի Մէջ Ներկայիս Կը Բնակի Շուրջ 16 Հազար Սուրիահայ 2016, 11 փետրուար, <http://asbarez.com/arm/246136/> (ներբեռնման օրը՝ 19.11.2025):
Around 16 Thousand Syrian-Armenians Currently Live in Armenia 2016, 11 February, <http://asbarez.com/arm/246136/> (Accessed on: 19.11.2025) (in Armenian).
22. Հայաստանում հաստատվել են 16 հազար սիրիահայեր, 1000 իրաքահայեր և փախստականի կարգավիճակ ունեցող 130 ուկրաինացիներ 2015, 29 դեկտեմբերի, <https://arme>

- npres.am/arm/news/831122/16-thousand-syrian-armenians-1000-iraqi-armenians-and-130-ukrainians-having-refugee-status-settled.html (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
16 Thousand Syrian-Armenians, 1000 Iraqi-Armenians and 130 Ukrainians with Refugee Status Settled in Armenia 2015, December 29, [https://armenpress.am/arm/news/831122/16-thousand-syrian-armenians-1000-iraqi-armenians-and-130-ukrainians-having-refugee-stat us-settled.html](https://armenpress.am/arm/news/831122/16-thousand-syrian-armenians-1000-iraqi-armenians-and-130-ukrainians-having-refugee-stat-us-settled.html) (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
23. Հայաստանում սիրիահայերի աշխատանքի տեղավորման նոր տոնավաճառներ կկազմակերպվեն 2013, 16 հունվարի, <https://armenpress.am/arm/news/705078.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
New Job Fairs for Syrian-Armenians to be Organized in Armenia 2013, January 16, <https://armenpress.am/arm/news/705078.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
24. Հանդիպում սիրիահայ և տեղացի դարբինների, ուլունքագործների և ձեռագործ մասնագետների հետ 2017, 6 հուլիսի, <http://employment.am/am/650/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Meeting with Syrian-Armenian and Local Blacksmiths, Bead Makers and Handicraft Specialists 2017, July 6, <http://employment.am/am/650/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
25. Հանդիպում սիրիահայ և տեղացի լուսանկարիչների, նկարիչների, ճարտարապետների և հագուստի ձևավորողների հետ 2017, 7 հուլիսի, <http://employment.am/am/652/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Meeting with Syrian-Armenian and Local Photographers, Painters, Architects and Clothing Designers 2017, July 7, <http://employment.am/am/652/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
26. Հանդիպում սիրիահայ և տեղացի ծրագրավորման ոլորտի ներկայացուցիչների հետ 2017, 6 հուլիսի, <http://employment.am/am/651/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Meeting with Syrian-Armenian and Local Programming Representatives 2017, July 6, <http://employment.am/am/651/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
27. Հանդիպում սիրիահայ և տեղացի շուկայագետների, հասարակայնության հետ կապերի մասնագետների և գործարարների հետ 2017, 10 հուլիսի, <http://employment.am/am/653/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Meeting with Syrian-Armenian and Local Marketers, Public Relations Specialists and Businessmen 2017, July 10, <http://employment.am/am/653/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
28. Հանդիպում սիրիահայ և տեղացի ոսկերիչ/արծաթագործների հետ 2017, 29 հունիսի, <http://employment.am/am/649/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Meeting with Syrian-Armenian and Local Jewelers/Silversmiths 2017, June 29, <http://employment.am/am/649/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
29. ՀՀ սպիտուքի նախարարություն. Սիրիահայերի հիմնախնդիրները՝ համահայկական կառույցների ուշադրության կենտրոնում 2012, 31 հոկտեմբերի, <https://www.aravot.am/2012/10/31/310277/> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
RA Ministry of Diaspora: The Problems of Syrian-Armenians in the Spotlight of Pan-Armenian Structures 2012, October 31, <https://www.aravot.am/2012/10/31/310277/> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).

30. Հովհաննիսյան Ռ. 2015, Սիրիահայ գործարարների պահանջներն այնքան էլ անաչառ չեն. Ֆիրդուս Ջաքարյան, 30 մարտի, <http://www.lragir.am/index/arm/0/economy/view/112450> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Hovhannisyanyan R. 2015, The Demands of Syrian-Armenian Businessmen are not so Impartial. Firdus Zakaryan, March 30, <http://www.lragir.am/index/arm/0/economy/view/112450> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
31. Մաթեոսեան Ժ. 2016, 5 Տարի Անց..., 17 մարտ, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/5-տարի-անց/> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Matevosyan J. 2016, 5 Years Have Passed..., March 17, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/5-տարի-անց/> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
32. Մամլո հաղորդագրություն 2013, 19 սեպտեմբերի, <http://employment.am/am/404/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Press Release 2013, September 19, <http://employment.am/am/404/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
33. Մամլո հաղորդագրություն 2012, 13 դեկտեմբերի, <http://employment.am/am/356/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Press Release 2012, December 13, <http://employment.am/am/356/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
34. Մամլո հաղորդագրություն 2015, 29 ապրիլի, <http://employment.am/am/531/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Press Release 2015, April 29, <http://employment.am/am/531/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
35. «Մարդասիրական արձագանքից դեպի կայուն լուծումներ» խորագրով աշխատաժողով ամփոփեց արդյունքները 2016, 24 փետրվարի, <http://hayernaysor.am/archives/161801> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
The Workshop Titled "From Humanitarian Response to Sustainable Solutions" Summarized the Results 2016, February 24, <http://hayernaysor.am/archives/161801> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
36. Մարտիրոսյան Մ. 2016, Հայաստանից ու ԱՄՆ-ից՝ սիրիահայերին. նյութական օգնություն, տեղափոխություն, աշխատանք, 1 նոյեմբերի, <http://hetq.am/arm/news/72301/hayastanic-u-amn-ic-siriahayerin-nyutakan-ognutyun-texapokhutyun-ashkhatanq.html/> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Martirosyan M. 2016, From Armenia and the USA to Syrian-Armenians: Material Assistance, Relocation, Work, November 1, <http://hetq.am/arm/news/72301/hayastanic-u-amn-ic-siriahayerin-nyutakan-ognutyun-texapokhutyun-ashkhatanq.html/> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
37. Մովսիսյան Ռ. 2013, Սիրիահայերը Երեւանում հիմնել են մադրվ տպագրություն, «Հայերն այսօր», 22 մայիսի, <http://hayernaysor.am/archives/5710> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Movsisyan R. 2013, Syrian-Armenians Established a Screen Printing Press in Yerevan, "Hayernaysor", May 22, <http://hayernaysor.am/archives/5710> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).

38. Պետրոսյան Ս. 2017, Սիրիահայերն իրենց գործարանները տեղափոխում են այլ երկիր՝ Հայաստանում պահանջվող մեծ մաքսավճարների պատճառով, 10 փետրվարի, <https://hetq.am/hy/article/75600> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Petrosyan S. 2017, Syrian-Armenians are Moving Their Factories to Another Country due to High Customs Duties Required in Armenia, February 10, <https://hetq.am/hy/article/75600> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
39. Ռափյան Ա. 2015, Սիրիացիները չպետք է հույսները դնեն ՀՀ-ում ստացած փախստականի կարգավիճակով շենգենյան երկրներ գնալու վրա, 15 դեկտեմբերի, <http://nyut.am/?p=97671&l=ru> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Rapyan A. 2015, Syrians Should Not Rely on Going to Schengen Countries with the Refugee Status They Received in Armenia, December 15, <http://nyut.am/?p=97671&l=ru> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
40. Սեմինար-վերապատրաստում՝ գործակալությունում 2015, 26 հունիսի, <http://employment.am/am/548/news.more.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Seminar-Training at the Agency 2015, June 26, <http://employment.am/am/548/news.more.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
41. «Սիրիա», <http://employment.am/am/search.html> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
"Syria", <http://employment.am/am/search.html> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
42. Սիրիահայերի համար կկազմակերպվի աշխատանքի տոնավճառ 2012, 7 դեկտեմբերի, <https://mediamax.am/am/news/society/6437/> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Job Fair to be Organized for Syrian-Armenians 2012, December 7, <https://mediamax.am/am/news/society/6437/> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
43. Սիրիահայերի հանդիպումը հայրենադարձների և հավանական գործատուների հետ 2017, 27 մարտի, <https://www.idea.am/hy/news/2017/01/27/syrian-armenians-meeting-with-h-partners/> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
Syrian-Armenians Meeting with Repatriates and Potential Employers 2017, March 27, <https://www.idea.am/hy/news/2017/01/27/syrian-armenians-meeting-with-partners/> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
44. Սիրիահայերի մասին՝ վիճակագրության լեզվով. Մեր հյուրն է «Սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոն» ՀԿ-ի նախագահ Լենա Հալաճյանը 2017, 27 հունվարի, <http://www.nyut.am> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):
About Syrian-Armenians in the Language of Statistics. Our Guest is Lena Halajian, President of the "Center for Coordinating the Issues of Syrian-Armenians" NGO 2017, January 27, <http://www.nyut.am> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
45. Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների և ծառայությունների ցանկ. Սիրիահայերի և տեղացիների դիմակայունության բարձրացում 2018, Երևան:
List of Organizations and Services Providing Assistance to Syrian-Armenians. Increasing the Resilience of Syrian-Armenians and Locals 2018, Yerevan (in Armenian).
46. Սուրիահայերու Շնորհիւ Հայաստանի Մէջ Արձանագրուած Է 75 Նոր Գործարարութիւն 2015, 4 դեկտեմբերի, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/սուրիահայերու-շնորհիւ-հայաստանի-մէջ/> (ներբեռնման օրը՝ 11.10.2025):

- New Businesses Registered in Armenia Thanks to Syrian-Armenians 2015, December 4, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/սուրիահայերու-շնորհիւ-հայաստանի-մէջ/> (Accessed on: 11.10.2025) (in Armenian).
47. Hakobyan J. 2013, Middle East Meets Armenia: Armenians Flee Syria for the Motherland, June 1, <https://agbu.org/news-item/middle-east-meets-armenia-armenians-flee-syria-for-the-motherland/> (Accessed on: 18.10.2025).
48. Hakobyan J. 2013, Some Syrian-Armenians Hope Learning Russian Will Help Them to Better Integrate into Armenian Society, January 18, http://armenianow.com/society/education/42635/syrian_armenians_yerevan_russian_language_learning (Accessed on: 18.10.2025).
49. Lieberman Amy. Lessons Learned as Syrian-Armenian Refugees Return to Armenia 2017, July 25, <https://www.devex.com> (Accessed on: 18.10.2025).
50. Martirosyan A. 2012, About 30 Organizations in Armenia Expressed their Readiness to Accept Syrian-Armenians for Employment, August 30, <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/22055/> (Accessed on: 18.10.2025).
51. Meet, Greet: Syrian-Armenian Relief. This Campaign Will be Allocated Through Repat Armenia, Mission Armenia, Aleppo Compatriotic Charitable Organization and AGBU 2016, November 23, <http://repatarmenia.org/en/engage/inspiration/a/meet-greet-syrian-armenia-n-relief> (Accessed on: 18.10.2025).

INSTITUTIONAL EVOLUTION OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE DIASPORA IN THE SYSTEM OF PUBLIC DIPLOMACY

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԿԱԴԵՐԻ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ СВЯЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
С ДИАСПОРОЙ В СИСТЕМЕ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Ivan Danilov

Իվան Դանիլով

Иван Данилов

Russian-Armenian University, Armenia

Ռուս-հայկական համալսարան, Հայաստան

Российско-армянский университет, Армения

ivan.danilov@rau.am

Received: 02.05.2026; Revised: 10.06.2026; Accepted: 15.07.2026

Ներկայացվել է՝ 02.05.2026; գրախոսվել է՝ 10.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026

Представлено: 02.05.2026; рецензировано: 10.06.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-107

Abstract – In today's turbulent geopolitical climate, small states lacking substantial economic or military leverage must rely on alternative resources for their security and development. For Armenia, the diaspora represents a vital strategic resource capable of amplifying national interests in the international arena. The institutionalization of the Republic of Armenia's engagement with its diaspora has undergone a complex evolution. Originating in the 1990s as a mechanism for distributing humanitarian aid, the institutional framework reached its height in 2008 with the establishment of a dedicated Ministry of Diaspora. The model of the Office of the High Commissioner for Diaspora Affairs, which replaced the ministry in 2018, was intended to mark a transition to a flexible, networked model; in practice, however, it led to a lowering of the agency's institutional rank and severe friction with traditional diaspora organizations. Recent geopolitical developments have underscored the growing rift between Yerevan's pragmatic security strategy and the rigid political demands of prominent diaspora bodies. To overcome this crisis and prevent the fragmentation of national resources, a new social contract based on aligned strategic priorities is required. A crucial step is the strict separation of diplomatic responsibilities: classical state-to-state diplomacy must be conducted exclusively by diplomatic missions, while diaspora commissioners should concentrate on engaging with civil society. Furthermore, establishing a

transparent infrastructure to attract diaspora venture capital – particularly into the technology sector – and effectively integrating the human capital of recent migration waves remains essential.

Ամփոփում – Ժամանակակից անկայուն աշխարհում փոքր պետությունները, որոնք չունեն հզոր տնտեսական կամ ռազմական ազդեցություն, ստիպված են հենվել գոյատևման այլընտրանքային ռեսուրսների վրա: Հայաստանի համար նման ռազմավարական ռեսուրս է Սփյուռքը, որն ունակ է գլոբալ մասշտաբով դառնալ ազգային շահերի ուժեղացուցիչ: Նրա և Հայաստանի Հանրապետության միջև փոխգործակցության ինստիտուցիոնալացումը բարդ էվոլյուցիա է ապրել: Սկսվելով 1990-ականներին մարդասիրական օգնության պարզ ընդունումից՝ համակարգն իր զագաթնակետին հասավ 2008 թվականին՝ առանձին՝ Սփյուռքի նախարարության ստեղծմամբ: 2018 թվականին վերջինիս փոխարինած Սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակի մոդելը պետք է նշանավորեր անցումը դեպի ճկուն ցանցային մոտեցում, սակայն գործնականում դա հանգեցրեց գերատեսչության կարգավիճակի իջեցմանը և լուրջ հակամարտություններ ստեղծեց ավանդական սփյուռքյան կազմակերպությունների հետ: Վերջին տարիների աշխարհաքաղաքական ցնցումները ցույց տվեցին, որ Երևանի պրագմատիկ գոյատևման քաղաքականության և Սփյուռքի կառույցների անզիջում, մաքսիմալիստական պահանջների միջև ճեղքվածքն ավելի ու ավելի է խորանում: Այս ճգնաժամը հաղթահարելու և ռեսուրսների փոշիացումը կանխելու համար անհրաժեշտ է կնքել նոր հասարակական պայմանագիր, որը հիմնված կլինի դիրքորոշումների համակարգման վրա: Կարևորագույն քայլ է դիվանագիտական գործառույթների խիստ տարանջատումը: Դասական միջպետական դիվանագիտությունը պետք է իրականացվի բացառապես դեսպանությունների կողմից, մինչդեռ Սփյուռքի գործերով հանձնակատարները պետք է կենտրոնանան քաղաքացիական հասարակության հետ փոխգործակցության վրա: Բացի այդ, անհրաժեշտ է ձևավորել թափանցիկ ենթակառուցվածք՝ Սփյուռքի վենչուրային ներդրումները ներգրավելու համար, հատկապես SS ոլորտում, և արդյունավետորեն ինտեգրել նոր միգրացիոն հոսքերի կադրային ներուժը:

Аннотация – В современном нестабильном мире малым государствам, не обладающим мощным экономическим или силовым влиянием, приходится полагаться на альтернативные ресурсы выживания. Для Армении таким стратегическим ресурсом выступает диаспора, способная стать усилителем национальных интересов в глобальном масштабе. Институционализация взаимодействия Республики с ней прошла сложную эволюцию. Начавшись в 1990-х годах с простого приема гуманитарной помощи, система достигла своего пика в 2008 году с созданием отдельного Министерства диаспоры. Заменившая его в 2018 году модель Офиса Главного уполномоченного должна была обозначать переход к гибкому сетевому подходу, однако на практике привела к снижению статуса ведомства и серьезным конфликтам с традиционными диаспоральными организациями. Геополитические потрясения последних лет показали, что разрыв между прагматичной политикой выживания Еревана и бескомпромиссными, максималистскими требованиями структур диаспоры все больше углубляется. Для преодоления этого кризиса и предотвращения распыления ресурсов требуется заключение нового общественного договора, основанного на координации позиций. Важнейшим шагом является строгое разграничение дипломатических функций. Классическая межгосударственная дипломатия должна осуществляться исключительно посольствами, в то время как комиссары по делам диаспоры должны сфокусироваться на взаимодействии с гражданским обществом. Кроме

того, необходимо выстроить прозрачную инфраструктуру для привлечения венчурных инвестиций диаспоры, особенно в IT-сектор, и эффективно интегрировать кадровый потенциал новых миграционных волн.

Keywords – diaspora, system, coordination, migration, investments.

Հիմնաբառեր – Սփյուռք, համակարգ, համակարգում, միգրացիա, ներդրումներ:

Ключевые слова – диаспора, система, координация, миграция, инвестиции.

Introduction

In today's turbulent world, small states often have to rely on any possible means of survival. Lacking the resources to utilize classical foreign policy tools, such as military presence or powerful economic influence, they must seek alternatives. Under these conditions, Armenia has a powerful asset – its diaspora, formed over centuries. It possesses considerable human and material resources and has the potential to amplify the State's interests on a global scale. However, making effective use of this resource requires building a competent system of interaction between the Republic of Armenia and diaspora organizations.

Attempts to build such a system have been made since Armenia gained independence in 1991. It has gone through multiple stages. In the 1990s, amidst chaos, interaction was primarily limited to receiving humanitarian aid. The peak of institutionalization was the establishment of the Ministry of Diaspora in 2008 and its subsequent activities. In 2018, the Ministry was reorganized into the Office of the High Commissioner for Diaspora Affairs, which was presented as a transition to a flexible, network-based model of interaction. The purpose of this study is to analyze the forms of institutionalization of the interaction between the Republic of Armenia and the diaspora, identify their advantages and disadvantages, and develop proposals for improving this system.

Theoretical and Methodological Foundations

Currently, an increasing number of scholars are dedicating their work to the issues of diasporas and their impact on international relations, driven by the growing role of these structures (Tölölyan 1991, 5). For instance, Alan Gamlen suggests that the contemporary experience of diaspora networks could contribute to the creation of a global migration management system (Gamlen 2014, 205). Francesco Ragazzi places special emphasis on the potential of diaspora communities to serve as a means of advancing the foreign policy interests of their home states (Ragazzi 2017, 45).

The Armenian diaspora, as one of the largest and most influential in the world, attracts particular attention from researchers. Nerses Kopalyan emphasizes the importance of institutionalizing Armenia's interaction with its diaspora (Kopalyan 2020, 2). Maria Koinova, in her works, examines the dependence of the strategies and tactics of diaspora communities on the characteristics of their host countries, explaining this connection through the theory of socio-spatial positionality (Koinova 2017,

598). All these studies provide a better understanding of how the relations between the Armenian government and the diaspora were built at different stages.

Transformation of the System of Interaction with the Diaspora in Armenia

The collapse of the Soviet Union resulted in chaos for Armenia. Consequently, in the 1990s, it primarily served as a recipient of humanitarian and financial aid for the diaspora (Дятлов, Мелконян 2009, 168). Due to the restructuring of the government system and ongoing military hostilities, Armenia lacked the capacity to build a complex system of engagement with overseas communities. Early examples of institutionalizing interaction during this period include the creation of the Agency for Diaspora Relations under the Ministry of Foreign Affairs and the State Committee for Diaspora Relations. At that time, their work was mainly reduced to ensuring the proper delivery of humanitarian cargo. The diaspora acted as the initiator of building relations. Only in 1999, following the launch of the "Armenia-Diaspora" forum, did a policy of consolidating Pan-Armenianism as a unifying idea for the entire Armenian people begin to take shape (Declarations 1999–2017).

The peak of the period of institutionalizing relations between Armenia and the diaspora, which began in 1999, occurred in 2008 with the creation of a separate Ministry of Diaspora (Decree of the President of the RA 2008; Minasyan 2018, 39). Its goal was to systematize the vast resources held by the diaspora and build constructive and strong relations with it. The implementation of this vision was to be facilitated by long-term funding programs and a large staff of officials.

The work of the "Armenia-Diaspora" forum and the Ministry of Diaspora yielded tangible results. The "Ari Tun" (Come Home) program began to be implemented regularly, allowing Armenian youth from various countries to visit Armenia, learn about their historical homeland, and potentially repatriate in the future. A prominent symbol of cooperation between Armenia and the diaspora was the organization of large-scale commemorative events for the 100th anniversary of the Armenian Genocide. A government commission was established, which included representatives of the leadership of Armenia and Nagorno-Karabakh (Artsakh), numerous leaders of the Armenian Apostolic Church (e.g., the Catholicos of Etchmiadzin and Cilicia, the Patriarchs of Istanbul and Jerusalem), spiritual leaders of the Armenian Catholic and Armenian Evangelical Churches, as well as representatives of major diaspora organizations, such as the Armenian General Benevolent Union (AGBU) and the Union of Armenians of Russia. This moment can be considered one of the highest points in the practical realization of the promoted concept of Pan-Armenianism.

However, the existing model suffered from several serious limitations. The Ministry of Diaspora primarily engaged in educational and cultural activities, thus emphasizing "soft power". It failed, however, to transition to hard lobbying and achieve synchronization between the activities of the Armenian government and influential

diaspora structures, such as the Armenian National Committee of America (ANCA) and the Coordination Council of Armenian Organizations of France (CCAF). In times of crisis, the government was unable to quickly mobilize diaspora resources to assist Armenia.

Institutionalization of Relations with the Diaspora at the Present Stage

In 2018, the Ministry of Diaspora was abolished. In its place, the Office of the High Commissioner for Diaspora Affairs was established under the Office of the Prime Minister of the Republic of Armenia (Law of the RA 2019). The proclaimed goal of the reform was to transition from an inefficient, bureaucratic structure to a modern "network approach" based on the development, funding, and implementation of specific projects. An example of this approach is the iGorts program (Reports of the iGorts program 2020–2025). It involves attracting highly qualified professionals from the diaspora to work in Armenia's public sector. The state covers the costs of flights and accommodation, and provides a monthly stipend and health insurance. This program practically implements the concept of "reverse brain drain", which involves replenishing human resources from abroad at the expense of the diaspora (Kopalyan 2020, 15).

Despite certain successes, the implemented reform had many shortcomings. Firstly, the status of the diaspora affairs body was downgraded. From a separate ministry, it became merely a part of the Prime Minister's office. In practice, this meant the loss of budgetary autonomy and the right of legislative initiative. Secondly, the efficiency of the Office largely depended not on an established institutionalized system of interaction, but on the personal contacts of the High Commissioner and the political environment. Thirdly, the project of appointing diaspora commissioners in various countries was quite ambitious but faced a number of problems during its practical implementation. These commissioners work on a voluntary basis and do not have diplomatic status, which seriously limits their activities.

The attempt by the Office of the High Commissioner to build direct horizontal ties with Armenian communities, bypassing major diaspora organizations, led to a significant deterioration of relations with these entities. This institutional friction highlights a fundamental clash between the state's centralized approach and the historical nature of the Armenian diaspora. Unlike states that utilize a vertical model (where diaspora structures are artificially created and financed by the government) the Armenian diaspora operates on a horizontal model of equal partnership (Simavoryan, Hovyan 2018, 13). Its traditional institutions (such as the AGBU and traditional political parties) predate the modern Republic itself, meaning they possess deep-rooted autonomy and cannot be directed via top-down state commands.

Following the geopolitical upheavals of 2020 and 2023, the divide became even more acute. The Armenian government found itself in difficult conditions and was forced to make serious concessions, for example, regarding the unblocking of

transport communications, which is explained by attempts to ensure the physical survival of the country. At the same time, diaspora actors often assess developments from perspectives shaped by the political and social contexts of their host countries and therefore demand an uncompromising stance (Baser, Swain 2008, 48). Often, they, particularly ANCA, directly oppose certain initiatives of the Armenian government, such as the TRIPP ("Trump Route for International Peace and Prosperity") logistics project.

In response, the Armenian authorities are trying to build direct engagement with diaspora youth who are not involved in traditional diaspora organizations. This leads to the division of the diaspora into loyal and disloyal factions. Such a divide results in the dispersion of resources that could have been directed towards promoting the interests of Armenia and the Armenian people on a global scale, consequently reducing the effectiveness of the struggle for their realization.

Ways to Optimize Interaction between Armenia and the Diaspora

To build an effective system of interaction between Armenia and the diaspora, a comprehensive set of reforms must be implemented.

Firstly, it is necessary to develop a new social contract under which Armenia and diaspora communities agree to coordinate their positions on the most significant issues to avoid the dispersion of resources. A way to implement this initiative could be the creation of special Advisory Councils under the Office of the High Commissioner.

Secondly, there must be a clear delineation of responsibilities between the diplomatic corps and diaspora commissioners. Embassies should focus on classical diplomacy (G2G – government-to-government), while commissioners should engage with civil society, such as local media (P2P – people-to-people). The importance of such contacts is constantly growing within the context of the development of the public diplomacy concept (Лебедева 2017, 20). This delineation will help avoid the duplication of authority and, consequently, the inefficient use of limited resources.

Thirdly, it is necessary to build an infrastructure for systemic investments that will allow diaspora financial flows to be used with maximum benefit. Such an infrastructure must inspire trust within the diaspora, thus requiring maximum transparency. The high-tech sector could become a key area, organized in the form of large technological hubs (Kuznetsov 2006, 18). This model will allow diaspora representatives to become not just philanthropists, but venture investors receiving dividends from their investments.

Fourthly, the potential of new migration waves must be utilized. Relocants from the 2022 wave, many of whom are ethnic Armenians and work in the field of information technologies, can participate in the development of this sector. To achieve this, attractive conditions must be created for them to open new companies in Armenia or join existing ones. A reduced tax rate for companies in this sector could serve as an example of such a policy.

Fifthly, diaspora youth who are not involved in traditional organizations must be engaged in assisting Armenia, as modern migration has led to the formation of dispersed groups disconnected from classic community structures (Karapetyan 2023, 135). The "Network State" concept (particularly, a digital blockchain platform) could serve as a foundation for this, acting as a hub for accumulating funds for various projects related to Armenia. By launching such a platform, the Armenian government may be able to harness the resources of the diaspora's "silent majority".

Conclusion

The findings suggest that the institutionalization of the Republic of Armenia's interaction with the diaspora has traversed a complex path. On the one hand, the Ministry of Diaspora model proved unprepared to respond promptly to systemic crises. On the other hand, the model of the Office of the High Commissioner led to a downgrade in status and conflicts with diaspora organizations.

The main challenge in relations between Armenia and the diaspora at the current stage is the widening gap between Yerevan's policy and the uncompromising demands of diaspora organizations. To overcome this, it is necessary to conclude a new social contract between them, based on mutual respect and the coordination of interests. Furthermore, it is essential to create a transparent structure to attract diaspora investments into Armenia, primarily in the information technology sector, and to ensure the interest of youth and specialized professionals from other countries in working in this sector and in Armenia as a whole. Implementing these recommendations makes it possible to consolidate the efforts of the Republic of Armenia and the diaspora in promoting the interests of the Armenian people on a global scale.

Acknowledgement

The author wishes to express his sincere gratitude to his academic supervisor, Dr. Armen Marukyan, for his invaluable guidance, insightful advice, and continuous support throughout the preparation of this manuscript. The author is also deeply grateful to Dr. Beniamin Mayilyan for his unwavering encouragement and institutional assistance, which greatly facilitated the completion of this research. Furthermore, the author extends his sincere appreciation to the reviewers for their constructive criticism, meticulous evaluation, and insightful comments.

Գրականություն/References/Литература

1. Baser B., Swain A. 2008, Diaspora Design versus Homeland Realities: Case Study of Armenian Diaspora, *Caucasian Review of International Affairs*, vol. 2, N 1, 45–62.
2. Declarations of Pan-Armenian Forums "Armenia-Diaspora" 1999–2017, Yerevan.

3. Decree of the President of the Republic of Armenia "On the creation of the Ministry of Diaspora of the RA" dated 01.10.2008, Yerevan.
4. Gamlen A. 2014, Diaspora Institutions and Diaspora Governance, *International Migration Review*, vol. 48, N 1, 180–217.
5. Koinova M. 2017, Beyond Statist Paradigms: Sociospatial Positionality and Diaspora Mobilization in International Relations, *International Studies Review*, vol. 19, N 4, 597–621.
6. Kopalyan N. 2020, Changing the Paradigm in Armenia-Diaspora Relations: State-Centered Institutions and Transnational Governance, *EVN Report*, 1–22.
7. Kuznetsov Y. 2006, *Diaspora Networks and the International Migration of Skills*, Washington, World Bank.
8. Law of the Republic of Armenia "On Making Changes and Additions to the Law of the RA 'On the Structure and Activity of the Government'" dated 08.05.2019, Yerevan.
9. Ragazzi F. 2017, *Governing Diasporas in International Relations: The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*, London, Routledge.
10. Reports of the iGorts Program 2020–2025, Office of the High Commissioner for Diaspora Affairs of the RA, Yerevan, <http://diaspora.gov.am/en/programs/25/fellowship> (Accessed on: 23.05.2026).
11. Tölölyan K. 1991, The Nation-State and its Others: In lieu of a Preface, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, vol. 1, N 1, 3–7.
12. Կարապետյան Ռ. 2023, Հայկական սփյուռքի ներուժի ուսումնասիրման և ներառման ուղիները, Պատմություն և մշակույթ, հ. 20, N 2, 131–139:
Karapetyan R. 2023, The Ways to Explore and Include the Potential of the Armenian Diaspora, *History and Culture*, vol. 20, N 2, 131–139 (in Armenian).
13. Մինասյան Է. 2018, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները 21-րդ դարասկզբին (2001–2017 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Minasyan E. 2018, *Motherland-Diaspora Relations at the Beginning of the 21st Century (2001–2017)*, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
14. Սիմավորյան Ա., Հովյան Վ. 2018, Հայրենիք-սփյուռք համագործակցության մոդելները, Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ:
Simavoryan A., Hovyan V. 2018, *Models of Motherland-Diaspora Cooperation*, Yerevan, "Noravank" SEF (in Armenian).
15. Дятлов В., Мелконян Э. 2009, Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Ереван, Институт Кавказа.
Dyatlov V., Melkonyan E. 2009, *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*, Yerevan, Caucasus Institute (in Russian).
16. Лебедева М. 2017, Публичная дипломатия: теория и практика, Москва, «Аспект Пресс».
Lebedeva M. 2017, *Public Diplomacy: Theory and Practice*, Moscow, Aspect Press (in Russian).

ITALIAN PRESS COVERAGE OF THE ARMENIAN GENOCIDE (1915)

ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ (1915 Թ.)

ОСВЕЩЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ИТАЛЬЯНСКОЙ ПРЕССЕ (1915 Г.)

Mane Koninyan
Մանե Կոնինյան
Мане Конинян

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

mane.koninyan@academhistory.am

Received: 05.06.2026; Revised: 09.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 05.06.2026; գրախոսվել է՝ 09.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Представлено: 05.06.2026; рецензировано: 09.06.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-115

Abstract – Italy's neutrality at the beginning of World War I allowed it to maintain diplomatic relations with the Ottoman Empire. This contributed to the recording of events and helped raise international awareness of the policies implemented against the Armenian population. In this context, the activities of J. Gorrini, the Italian Consul in Trebizond, were of particular significance. His testimonies and public statements became important sources for revealing the factual nature of the atrocities being committed. Equally important was the reaction of the Italian press, which, benefiting from its relative freedom and international reputation, contributed to the dissemination of this information. The Italian press covered the topic of the forced deportations and mass massacres of the Armenian population in the Ottoman Empire with particular intensity, providing detailed and comprehensive analyses. By synthesizing information from various sources, press publications enabled readers to form a more complete understanding of the ongoing processes. Italy's neutrality allowed newspapers to maintain contacts with both diplomatic circles and local sources within the Empire, which enabled them to obtain first-hand information regarding the Turkish state policy implemented against the Armenian population. The press publications of that period represent an important primary source for the study of the Armenian Genocide, as they reflect not only the immediate reactions of contemporaries to the unfolding events, but also often include official diplomatic reports, international statements, and the positions of state authorities.

Ամփոփում – Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում Իտալիայի չեզոք կարգավիճակը նրան հնարավորություն տվեց Օսմանյան կայսրության հետ պահպանել դիվանագիտական հարաբերություններ, որոնք նպաստեցին հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության վերաբերյալ փաստերի արձանագրմանն ու միջազգային հանրության շրջանում իրազեկվածության բարձրացմանը: Այդ համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ նաև Տրապիզոնում Իտալիայի հյուպատոս Ջ. Գորրինիի գործունեությունը, որի վկայություններն ու հրապարակային ելույթները կարևոր աղբյուր դարձան իրականացվող բռնությունների փաստական կողմը բացահայտելու համար: Նույնքան կարևոր էր իտալական մամուլի արձագանքը, որն օգտվելով հարաբերական ազատությունից և միջազգային հեղինակությունից՝ նպաստեց այդ տեղեկությունների տարածմանը: Իտալական մամուլն առանձնահատուկ ակտիվությամբ էր անդրադառնում Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության բռնի տեղահանությունների ու զանգվածային կոտորածների թեմային՝ կատարելով մանրամասն ու համակողմանի վերլուծություններ: Տարբեր աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համադրությամբ՝ մամուլի հրապարակումներն ընթերցողին թույլ էին տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել տեղի ունեցող գործընթացների վերաբերյալ: Իտալիայի չեզոքությունը թերթերին թույլ էր տալիս կապեր պահպանել ինչպես դիվանագիտական շրջանակների, այնպես էլ կայսրության ներսում գործող տեղական աղբյուրների հետ, ինչը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող թուրքական պետական քաղաքականության վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալ առաջին ձեռքից: Այդ շրջանի մամուլի հրապարակումները կարևոր սկզբնաղբյուրային արժեք են ներկայացնում Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության համար, քանի որ դրանք արտացոլում են ոչ միայն ժամանակակիցների անմիջական արձագանքները տեղի ունեցող իրադարձություններին, այլև հաճախ ներառում են պաշտոնական դիվանագիտական հաղորդագրություններ, միջազգային հայտարարություններ և պետական շրջանակների դիրքորոշումներ:

Аннотация – Нейтралитет Италии в начале Первой мировой войны позволил ей сохранить дипломатические отношения с Османской империей. Это способствовало документированию событий и помогло привлечь международное внимание к политике, проводимой против армянского населения. В данном контексте особое значение имела деятельность итальянского консула в Трапезунде Дж. Горрини, свидетельства и публичные выступления которого стали важным источником для раскрытия фактической стороны совершаемых преступлений. Не менее важной была реакция итальянской прессы, которая, пользуясь относительной свободой и международным авторитетом, способствовала распространению данной информации. Итальянская пресса с особой активностью освещала тему насильственных депортаций и массовых убийств армянского населения в Османской империи, проводя подробный и всесторонний анализ. Сопоставление сведений различных источников с газетными публикациями позволяет сформировать более целостное представление о происходящих процессах. Нейтралитет Италии давал возможность прессе поддерживать контакты как с дипломатическими кругами, так и с местными источниками информации. Последнее способствовало получению сведений из первых рук о государственной политике Турции в отношении армянского населения. Публикации прессы того периода представляют собой важный источниковедческий материал для изучения Геноцида армян, поскольку они отражают не только непосредственную реакцию современников на происходящие события, но и зачастую содержат

официальные дипломатические сообщения, международные заявления и позиции государственных структур.

Keywords – Genocide, Italy, press, deportations, eyewitnesses.

Հիմնաբառեր – ցեղասպանություն, Իտալիա, մամուլ, տեղահանություններ, ականատեսներ:

Ключевые слова – геноцид, Италия, пресса, депортации, очевидцы.

Introduction

During the First World War, the European political system saw the formation of complex diplomatic relations, within which the policies pursued by neutral states and their position in the system of international relations took on special significance. Against this historical and political backdrop, the study of the Armenian Genocide assumes particular significance, particularly with regard to the role of neutral states in documenting and transmitting information about the events to the international community. In this regard, Italy's position is noteworthy. By maintaining neutrality in the initial stages of the war, it was able to continue its diplomatic presence in the Ottoman Empire (Italy was a member of the Triple Alliance alongside Germany and Austria-Hungary until the outbreak of the First World War. However, it declared neutrality after the war began, justifying this by arguing that the alliance was defensive in nature and that Austria-Hungary's military actions did not comply with its terms), playing a significant role in gathering and disseminating information about events in the region. The article presents a detailed analysis of materials published in the Italian press, underscoring their importance for the study of the Armenian Genocide.

Coverage of the Armenian Genocide in the Italian Press from May to July 1915

During the neutrality phase of the First World War (Italy officially entered the First World War on 23 May 1915 as part of the Entente), Italy maintained a diplomatic and consular presence in the Ottoman Empire. Italian diplomatic representatives operating in various Ottoman provinces presented the violence, mass deportations and massacres committed against the Armenian population in detail in their official messages and reports. Political developments significantly influenced both the fluctuating attention the Italian press paid to anti-Armenian policies and the near-total silence that characterized certain periods.

The Italian press reacted particularly strongly after the publication of the joint statement of 24 May 1915, adopted by the governments of the Great Powers: Russia, France and Great Britain. The statement condemned the Turkish regime's policy towards the Armenian population as a crime "directed against humanity and civilization" (Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества 2002, 238–239). The following day, a number of leading periodicals, including "Il Messaggero", "L'Osservatore Romano" and "Avanti!", published the statement condemning the violence committed by the local Turkish and Kurdish

populations, as well as the involvement of the Ottoman authorities (Հարությունյան 2018, 29).

Although Italy joined the Entente on 23 May (Corriere della Sera 1915, N 142), after which Italian-Turkish relations gradually deteriorated (Although Italy officially joined the Entente in World War I on 23 May 1915, it had previously signed the secret Treaty of London with the Entente powers on 26 April regarding the division of the Ottoman Empire. This defined its share of Asia Minor. See Махмуриян 2007, 252), this did not prevent the Italian press from maintaining its interest in the Armenian issue.

In its 18 July issue, the newspaper "Il Mattino" published an article entitled "The atmosphere of violence in Turkey", in which an eyewitness who had arrived from Constantinople testified that the atmosphere of terror was growing stronger day by day in all the cities of the Empire and that foreigners were rarely permitted to leave its territory (Aliprandi 2021, 64).

Referring to the large-scale violence against Armenians in the Ottoman Empire, the Italian press emphasized that the dispossession of Armenians was also an integral part of Turkish genocidal policy. This was evidenced by publications in newspapers such as "L'Idée Nationale" (L'Idée Nationale 1915, N 138, 5) and "La Tribuna" (Aliprandi 2021, 67), which stated that all Armenian property and assets were confiscated without compensation or appropriate documentation. This publication is particularly important in revealing the nature of the economic and administrative pressures exerted by the Ottoman authorities on the Armenian population.

Coverage of the Armenian Genocide in the Italian Press from August to December 1915

The crisis in Turkish-Italian relations reached its peak when Italy declared war on the Ottoman Empire (I Documenti Diplomatici Italiani, quinta serie: 1914-1918 1973, 392) on 20 August 1915. From then on, press publications not only presented the scale of the mass killings, but also emphasized the lack of an international response to the issue. Some Italian newspapers not only criticized Turkish policy, but also openly demonstrated an anti-Turkish stance. A vivid example of this was the newspaper "Il Popolo d'Italia" (Martelli 2015, 223). In an article entitled "War against the Turks" on 22 August, the newspaper's editor, Benito Mussolini, justified Italy's decision to declare war on the Ottoman Empire, writing: "There is another people (In the article, Benito Mussolini addressed the policies of the Ottoman Empire, emphasising that past barbarities were insufficient and that Turkey had filled the final black page' of its history by joining the war. Furthermore, Mussolini portrayed the empire as a cruel and oppressive entity that implemented violent and discriminatory policies towards its subject peoples, citing the Greeks as an example) who suffer the unspeakable torments of Turkish rule: the Armenians. Recently, news has emerged of the massacre of thousands of Armenians by Turkish forces. Two weeks ago, news

reached us that twenty socialists had been hanged in Constantinople for allegedly arming their homeland and plotting against the Young Turk regime. These twenty abruptly interrupted lives also demand revenge" (*Il Popolo d'Italia* 1915, N 226, 2).

The Italian press paid particular attention to the testimony of Giacomo Gorrini, the Italian Consul in Trabzon, who accurately described the persecution and massacre of the Armenian population in the Ottoman Empire. Upon returning to Italy, he immediately met with the editor of the Italian newspaper "Il Messaggero" and presented the public with detailed information about Turkish criminal policy in an extensive interview. The interview was published in the 25 August issue of the newspaper under the title "Horriifying episodes of Muslim atrocities against the Armenians" (Gorrini 1940, 20; Քուչուկյան 2006, 85), presenting a number of tragic episodes about the fate of the Armenians of Trabzon in detail and emphasizing the organized nature of the violence. He emphasized that Armenians were subjected to various forms of torture and mass violence in different locations. "The Ottoman regime planned the deportation of all Armenians in the empire, particularly those in the Armenian provinces, to unknown destinations. The order to deport Armenians from the provinces was carried out immediately and in the most barbaric manner, affecting women, children, the elderly and the sick. Very few escaped the massacre". Gorrini added that, in the provinces of Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis and Sebastia, which were under his consular control, all Armenians had been deported by 24 June, and few of them would survive the journey to Mesopotamia (Karakhanian, Viganò 2016, 81-82; Kuciukian 2000, 88; Haroutyunian 2020, 110).

It should be noted that the topic of the Armenian massacres received widespread coverage in the Italian press, particularly in publications from September to October, 1915. The Italian press did not shy away from addressing the issue of the Armenian massacres, expressing sympathy for the Armenian population and criticizing the Turkish regime. The press did not merely describe the events; it also voiced serious criticism of the European powers, accusing them of inaction and indifference. For example, the newspaper "Il Secolo XIX", in an article titled "Turkey and the Armenians" published on 1 September, presented details of ongoing violence and emphasized that the massacres were premeditated and repeated, yet widely ignored by European diplomacy. For about three decades, the Armenians had been deceived by promises of reforms that could be imposed on the Turkish government, yet no attempts had been made (Haroutyunian 2020, 110).

The newspaper "L'Idea Nazionale" also adopted a similar position. In its 5 September issue, the article "The number of Armenians massacred by the Turks reaches 700 thousand", citing the testimony of an American clergyman (the source mentions his name as Black), wrote that the clergyman was preparing to submit a memorandum to the civilized world. The aim was to draw the international community's attention to the massacres committed against the Armenians and achieve condemnation of these crimes. According to the publication, these atrocities were committed

by the Ottoman authorities under the patronage of the Austro-German forces (Aliprandi 2021, 82).

In its 15 September issue, the newspaper "Il Giornale d'Italia" published of the newspaper, referred to an article in the Turkish newspaper "Tanin", titled "Call for the Extermination of Armenian Women", which stated that Turkey would not be safe until all Armenian women in the empire had been massacred or at least converted (Il Giornale d'Italia 1915, N 257, 2).

The logical continuation of this publication is the article titled "Armenian children sold at auction", which was published on the same day in the newspaper "L'Idée Nationale". While referring to the mass massacres, the newspaper simultaneously emphasized that Armenian women and girls were forcibly transferred to Turkish harems and that public auctions of children aged one to two were organized in Constantinople (L'Idée Nationale 1915, N 252, 2). The publication in question was important not only for its content, but also for the emphasis it placed on certain issues. By presenting the most extreme manifestations of violence, such as the forcible transfer of women to harems and the public sale of young children, the newspaper aimed to elicit a more emotional and moral response from European socio-political circles.

In its September issue, the Italian newspaper "Il Resto del Carlino" wrote that, despite the Turkish government's claims to the contrary, the massacres of Armenians were continuing in all the provinces of the Ottoman Empire under the direction of local authorities who were also using serious criminals released from prisons (Il Resto del Carlino 1915, N 254, 6). According to the newspaper, the Turkish government had released approximately 34,000 criminals who had been involved in the most brutal actions (Il Resto del Carlino 1915, N 254, 6). Another article in the newspaper noted that, although the Young Turks try to deny the massacres of the Armenian population, authoritative sources indicate that Turkish agents have declared that Turkey wants the final and complete destruction of the Armenian people, and that nothing can stop them from carrying out this plan (Il Resto del Carlino 1915, N 251, 3).

From the second half of September onwards, the Italian press began to address the Armenian massacres more frequently. This was largely due to a letter from Pope Benedict XV to the Ottoman Sultan Mehmed V, in which the Holy See condemned the criminal actions carried out by the Ottoman Empire against the Armenians. The letter characterized these actions as a process of mass suffering, forced deportations and irreversible losses (La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticano (ASV), dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato 2015, 96–97). The 23 September issue of "La Perseveranza" refers to the Pope's letter to the Sultan, while suggesting that the Ottoman regime is inclined to deny the massacres of the Armenians, as it always has been. The publication also emphasized that this was not the first time the Holy See had been obliged to protest to the Turkish authorities

regarding similar events, which testified to the regime's periodic and organized policy (Aliprandi 2021, 102).

By the end of the year, the Italian press was reporting that the Turkish regime's goal was to establish Islamic hegemony throughout the empire and that this amounted to the deliberate destruction of a people (Aliprandi 2021, 140–146). Italian newspapers specifically emphasized in their publications that the Turkish authorities were continuing the wave of mass violence confident in their own impunity, which they attributed to the absence of diplomatic representations of the great powers in Constantinople. This gave the Turkish authorities the opportunity to carry out their criminal policy without external control or intervention from the international community.

Conclusion

When studying the various stages of the Armenian Genocide, materials from the Armenian and foreign press are of primary importance. In this case, our study focuses on Italian press publications based on reports from consuls and foreign missionaries. The Italian press's reaction became noticeably more active, especially after the joint statement of the Great Powers on 24 May 1915, which condemned Turkey's criminal policy. During this period, the information received was primarily descriptive, presenting the scale of the violence. Meanwhile, from August to December of 1915, due to Italy's involvement in the war against the Ottoman Empire, the Italian press became more critical. Emphasizing the inadequacy of the international response, the press simultaneously raised the issue of condemning and holding responsible those involved in the Turkish criminal policy. In this context, Pope Benedict XV's letter to the Ottoman Sultan Mehmed V also played an important role. Thus, while at first the Italian press limited itself to describing the crimes committed, in the second phase it adopted a more critical stance, calling for necessity of international intervention.

Acknowledgement

I would like to express my special gratitude to my academic supervisor, Doctor of Historical Sciences Armen Marukyan, for his valuable advice and insightful comments regarding the choice of topic of this article and the key issues addressed.

Գրականություն/References/Литература

1. Aliprandi E. 2021, 1915, Cronaca di un Genocidio. La tragedia del popolo armeno raccontata dai giornali italiani dell' epoca, My Book.
2. Corriere della Sera 1915, 24 maggio, Milano (L' Italia dichiara guerra all' Austria-Ungheria).
3. Gorrini G. 1940, L' Armenia Nel Congresso Della Pace a Parigi (1918–1919), Roma.

4. Haroutyunian S. 2020, *Armenian Press in Turin. 1915–18 «Armenia, Caucaso e Asia Centrale Ricerche»*, a cura di Carlo Frappi e Paolo Sorbello, 107–120.
5. I Documenti Diplomatici Italiani, quinta serie: 1914-1918 1973, vol. IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Ministero Degli Affari Esteri Commissione Per La Pubblicazione Dei Documenti Diplomatici, Istituto Poligrafico Dello Stato P.V. Roma.
6. Il Giornale d'Italia 1915, 15 settembre, N 257, Roma, 2 (Un appello del "Tanin" per lo sterminio delle donne armene).
7. Il Popolo d'Italia 1915, 22 agosto, N 232, Milano, 1 (Guerra al turco).
8. Il Resto del Carlino 1915, 16 settembre, N 254, Bologna, 6 (La fosca barbarie turca contro le donne e i bambini).
9. Karakhanian V., Viganò O. 2016, *La Santa Sede e lo sterminio degli armeni nell' Impero Ottomano*, Milano: Guerini e Associati.
10. Kuciukian P. 2000, *Voci nel deserto. Giusti e testimoni per gli armeni*, Milano: Guerini e associate.
11. *La Questione Armenia*, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticani (ASV), dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato 2015, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV, 1908–1925, A cura di Georges-Henri Ruysse SJ, Edizioni Orientalia Christiana, Valore Italiano, Lilamé.
12. L'Idea Nazionale 1915, NN 252, 138, 233, 245, Roma, 2 (Bambini Armeni venduti all'incanto).
13. Repubblica Italiana, Ufficio della Presidenza, https://archivio.quirinale.it/archivio/CAPO_provvisorio_dello_stato/busta_4/025_palazzo_giustiniani_carte_riservate_1935-1946.pdf (Accessed on: 06.04.2026).
14. Հարությունյան Ս. 2018, Հայոց ցեղասպանության արձագանքներն Իտալիայում. 1915, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Haroutyunian S. 2018, *The Echo of the Armenian Genocide in Italy, 1915*, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
15. Քուչուկյան Պ. 2006, Մեծ մարդասերներ. Զիակուն Գորրինի, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, N 13, 84–90:
Kuciukian P. 2006, *Great Humanitarians: Giacomo Gorrini, Questions of the History and Historiography of the Armenian Genocide*, N 13, 84–90 (in Armenian).
16. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий 2002, ред. и сост. Ю. Барсегов, т. 1, Москва, «Гардарики». The Armenian Genocide: Turkey's Responsibility and the Obligations of the International Community. Documents and Commentary 2002, ed. and comp. Yu. Barsegov, vol. 1, Moscow, Gardariki (in Russian).
17. Махмуриян Г. 2007, Лондонский договор 26 апреля 1915 г. на Парижской мирной конференции (апрель – май 1919 г.), Հայոց պատմության հարցեր, N 8, 252–274.
Makhmourian G. 2007, April 26, 1915, Treaty of London at the Paris Peace Conference (At Discussions of April-May of 1919), The Problems of the History Armenia, N 8, 252–274 (in Russian).

QATAR'S FOREIGN POLICY IN THE MAGHREB AND ITS ROLE IN TUNISIA'S POST-REVOLUTIONARY TRANSITION (2011–2016)

ԿԱՏԱՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՂՐԻԲՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԹՈՒՆԻՍԻ ՀԵՏՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (2011–2016)

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАТАРА В МАГРИБЕ И ЕГО РОЛЬ В ПОСТРЕВОЛЮЦИОННОМ ПЕРЕХОДНОМ ПЕРИОДЕ В ТУНИСЕ (2011–2016)

Knarik Sargsyan
Քնարիկ Սարգսյան
Кнарик Саргсян

Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Armenia
Արևելագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт востоковедения, Национальная академия наук, Армения

Knarik.sargsyan2@edu.isec.am

Received: 04.06.2026; Revised: 10.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 04.06.2026; գրախոսվել է՝ 10.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Представлено: 04.06.2026; рецензировано: 10.06.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence–ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-123

Abstract – Qatar's foreign policy in the Maghreb underwent a significant transformation following the outbreak of the Arab Spring in 2011. Tunisia, as the birthplace of the Arab uprisings, became one of the key arenas through which Doha sought to expand its regional influence and strengthen its position as a major regional actor. By employing a flexible foreign policy strategy anchored in soft power instruments – such as financial assistance, foreign direct investment, media influence via Al Jazeera, and targeted support for political Islamist actors – Qatar managed to solidify its presence in Tunisia during the country's post-revolutionary transition. This article examines Qatar's engagement in Tunisia between 2011 and 2016, focusing primarily on its relationship with the Ennahda movement and the role this partnership played in shaping Tunisia's transitional political landscape. The study explores the motivations, instruments, and political implications of Qatar's involvement in Tunisia within the broader framework of Doha's regional strategy in the Maghreb. Furthermore, it evaluates the opportunities and challenges of Qatar's policy, including its contribution to post-revolutionary stabilization, the backlash it provoked among secular domestic actors and rival Gulf states, and its overall impact on regional geopolitical rivalries in both the Maghreb and the wider Middle East.

Ամփոփում – 2011 թ. «Արաբական գարնան» մեկնարկից հետո Կատարի արտաքին քաղաքականությունը Մաղրիբի տարածաշրջանում ենթարկվեց էական վերափոխումների: Թունիսը, որպես արաբական ապստամբությունների սկզբնավորման առանցքային կենտրոն,

դարձավ այն հիմնական հարթակներից մեկը, որի միջոցով Դոհան ձգտում էր ընդլայնել իր տարածաշրջանային ազդեցությունն ու ամրապնդել դիրքերը՝ որպես ազդեցիկ տարածաշրջանային դերակատար: Ընդունելով ճկուն արտաքին քաղաքական ռազմավարություն՝ հիմնված «փափուկ ուժի» գործիքակազմի, ֆինանսական աջակցության, ներդրումների, մեդիա ազդեցության և քաղաքական իսլամական ուժերի աջակցության վրա, Կատարը կարողացավ ամրապնդել իր ներկայությունը Թունիսում, հատկապես երկրի հետհեղափոխական անցումային շրջանում: Սույն հոդվածը ուսումնասիրում է Կատարի ներգրավվածությունը Թունիսում 2011–2016 թթ.՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով «Էննահդա» շարժման հետ նրա հարաբերություններին և այդ համագործակցության ազդեցությանը Թունիսի անցումային քաղաքական գործընթացների վրա: Հետազոտության նպատակն է վերլուծել Թունիսում Կատարի ներգրավվածության շարժառիթները, կիրառված գործիքակազմը և քաղաքական հետևանքները՝ որպես Մադրիբում Դոհայի առավել լայն տարածաշրջանային ռազմավարության բաղադրիչներ: Հոդվածում գնահատվում են նաև Կատարի քաղաքականության հնարավորություններն ու մարտահրավերները՝ անդրադառնալով հետհեղափոխական կայունացման գործընթացում նրա ունեցած դերին, աշխարհիկ քաղաքական ուժերի և մրցակից տարածաշրջանային պետությունների կողմից հնչեցված քննադատությանը, ինչպես նաև տարածաշրջանային մրցակցության սրման և Մերձավոր Արևելքում ուժային վերադասավորումների վրա դրա ազդեցությանը:

Аннотация – После начала «Арабской весны» в 2011 г. внешняя политика Катара в регионе Магриба претерпела существенные изменения. Тунис, ставший ключевым центром арабских восстаний, превратился в одну из основных площадок, посредством которых Доха стремилась расширить своё региональное влияние и укрепить позиции в качестве влиятельного регионального актора. Придерживаясь гибкой внешнеполитической стратегии, основанной на использовании инструментов «мягкой силы», финансовой поддержки, инвестиций, медийного влияния и поддержки политических исламистских сил, Катару удалось укрепить своё присутствие в Тунисе, особенно в переходный – постреволюционный период. В статье рассматривается вовлечённость Катара в события, имевшие место в Тунисе в 2011–2016 гг., акцентируется отношение Катара к движению «Ан-Нахда» и влияние данного сотрудничества на политические процессы в Тунисе. Цель исследования заключается в анализе мотивов, используемых инструментов и политических последствий катарского фактора в Тунисе как составной части более широкой региональной стратегии Дохи в Магрибе. Помимо этого дается оценка политике Катара, его роли в постреволюционной стабилизации, критике со стороны светских политических сил и конкурирующих региональных государств, а также его влиянию на усиление регионального соперничества и трансформацию баланса сил на Ближнем Востоке.

Keywords – Qatar, Tunisia, Maghreb, region, impact.

Հիմնաբաներ – Կատար, Թունիս, Մադրիբ, տարածաշրջան, ազդեցություն:

Ключевые слова – Катар, Тунис, Магриб, регион, влияние.

Introduction

This article examines Qatar's foreign policy in the Maghreb, with particular attention to its engagement in Tunisia between 2011 and 2016. It explores the motivations, instruments, and political implications of Qatar's involvement in Tunisia du-

ring the post-Arab Spring period. The study aims to analyze how Qatar, as a small but influential state, sought to expand its regional influence through the use of soft power instruments, including financial assistance, investments, media influence, and support for political Islamist actors. Special attention is devoted to Qatar's relationship with the Ennahda movement and the role this partnership played in shaping post-revolutionary Tunisian politics.

The conceptual framework of this study draws upon the theories of soft power and role theory. Joseph Nye defines soft power as the ability of a state to influence the behaviour and preferences of other actors through attraction rather than coercion. According to Nye, states exercise influence in international relations through coercive measures, material incentives, and the power of attraction, which encourages others to align with their interests (Nye 2008, 94). Role theory provides an important framework for understanding how small states define their positions in international politics and how they are perceived by external actors. It examines the roles states assume, such as "mediator", "regional leader", or "protector", based on both self-perception and external expectations. As K.J. Holsti notes, foreign policy behaviour is shaped by the interaction between internal identity and international recognition (Holsti 1970). Within this framework, Qatar sought to establish itself as an influential regional actor and a supporter of political transformation in the aftermath of the Arab Spring.

The research methodology is based on content and discourse analysis. The study relies on the works of M. Kamrava, D. Roberts, A. Ulrichsen, and other scholars who have extensively examined Qatar's foreign policy and regional ambitions. The article analyses Qatar's political, economic, and media engagement in Tunisia, as well as the regional reactions of Saudi Arabia and the UAE toward Doha's support for Islamist-oriented political actors.

Following the Arab Spring, Tunisia emerged as one of the key arenas of geopolitical competition in the Maghreb. As the birthplace of the Arab uprisings, Tunisia carried significant symbolic and strategic importance for Qatar's regional ambitions. Through financial assistance, infrastructure investments, diplomatic cooperation, and media support provided by Al Jazeera, Doha managed to strengthen its influence in Tunisia during the country's transitional period. At the same time, Qatar's growing role generated criticism from domestic secular actors and intensified regional rivalries with Saudi Arabia and the UAE, both of which perceived the rise of political Islam as a challenge to regional stability.

Qatar's foreign policy in Tunisia. Ennahda as a close political partner of Qatar

The unrest that began in the Maghreb in late 2010 provided an impetus for Qatar to expand its presence in North Africa. Doha has achieved this goal by providing financial, material, and political support to revolutionary forces. In this context, aid and investment are often intertwined, particularly in Tunisia, where assistance frequently took the form of infrastructure investments (Barnett 2013, 1).

By overthrowing Gaddafi, regional players won the struggle for influence in North Africa. The leading competitor, which had enough resources to "feed" half of the African countries, was removed from the path. Along with Gaddafi, his primary tool of influence in the form of numerous funds and banks remained in the past, so Qatar tried to take their place. Analysts expected a sharp "Islamization" of the region and an increase in Qatar's influence within the African Union. Doha has identified Africa as one of its priorities, considering the region's vast mineral reserves and its strategic logistical future (Bystrov 2011). Qatar considered uprisings in the Maghreb region as an opportunity to demonstrate its authority as an alternative guarantor in the Middle East. Given its long-standing ties to several Islamist opposition movements in the area, Doha has decided to support Islamist forces in their quest for power (Newlines Institute 2022).

As the birthplace of the Arab Spring, Tunisia held significant symbolic and strategic importance for Qatar's regional ambitions. The Tunisian revolution was the key that opened the doors to the Maghreb for Qatar. The State of Qatar, led by Sheikh Hamad bin Khalifa Al Thani, provided significant support for the implementation of the revolution in Tunisia from its outbreak until its resolution. Qatar's involvement in Tunisian affairs began shortly after the first uprisings, resulting in what can be defined as a "Qatari moment" in the Maghreb region. In September 2011, the Emir of Qatar stated: "I believe that radical Islamists, whose views and ideologies were shaped under authoritarian regimes, can become constructive participants in political life if the promises of democracy and justice that emerged during the Arab uprisings are fulfilled. In that case, we may witness the transformation of extremism into civic engagement" (Khatib 2013, 424).

After Ben Ali, some parties were either banned or seriously discredited. The political landscape was almost entirely new. Many parties were newly formed, lacking established structures, organizational experience, and financial resources, while Ennahda had existed as a movement since the 1980s, although it had been banned for several years. It had a deep social base and organized networks. Ennahda was perceived as an opposition to the regime, a symbol of struggle and resistance. In addition, they promised to ensure reconciliation and national unity in Tunisia (Cavatorta; Merone 2013, 860–861).

The Tunisian revolution brought to power a "Troika" government (The Troika was a coalition formed by Ennahda Movement, Congress for the Republic (CPR) – a secular, center-left party led by Moncef Marzouki and Ettakatol (Democratic Forum for Labour and Liberties) – a social democratic party led by Mustapha Ben Jaafar), led by the moderate Islamist Ennahda party (Feuer 2014). In the October 23, 2011, Ennahda party won 89 of Tunisia's 217 seats in the Constituent Assembly elections. The Assembly drafted a new constitution and established a new executive branch of government (France24 2011). It is worth mentioning that Qatar's financial support for Ennahda was a key factor in the party's victory in the National Constituent Assembly elections (Borisov 2012). Doha also used one of its soft power tools, Al

Jazeera, to illustrate Tunisia's transition as a success story, giving favorable coverage to Ennahda and its partners (Cherif 2017, *The Gulf Crises*).

Through Al Jazeera, Qatar was able to shape regional narratives and present Tunisia's transition as a successful model of political transformation led by moderate Islamist actors. It should be noted that Ennahda's longtime leader, Rached Ghannouchi, was a frequent guest on Al Jazeera even before 2011. This fact also comes to prove the way Qatari media amplified Islamist voices and narratives (Khatib 2023, 62).

Ennahda's remarkable victory in Tunisia transformed the perception of the Gulf Arab monarchies within the country, significantly boosting favor for Qatar. Doha perceived Tunisia's Ennahda as a continuation of the Muslim Brotherhood (IEMed 2020). The electoral ascendancy of Ennahda, as Tunisia's dominant Islamist political force, created an ideologically conducive environment for the deepening of Tunisian-Qatari relations, which were further underpinned by Doha's strategic commitment to supporting Islamist actors as part of its broader regional foreign policy calculus (Barnett 2013, 5-6). Under Ennahda's leadership, Qatar became a significant backer of the Islamist administration, providing budget support and infrastructure investment in Tunisia to maintain political stability (Sons 2023).

The first anniversary of the "January 14 Revolution" was celebrated with great pomp in Tunisia. Among the high-ranking guests at the event was the Emir of Qatar Sheikh Hamad bin Khalifa al-Thani. The Emir and the Tunisian Prime Minister Hamadi al-Jebali, oversaw the signing of several agreements and MoUs to strengthen cooperation. It is not a coincidence that Prime Minister Hamadi Jebali, one year after the revolution, thanked the Emir and the Qatari people for their continuous support of the Tunisian Revolution and the Arab Spring movement (Gulf Times 2012). Later that year, Qatar agreed to provide Tunisia with a \$1 billion loan and promised to create job opportunities for 20,000 Tunisian graduates (Laghmari 2012). Half of the loan aimed to bolster the Tunisian Central Bank's reserves, with Qatar subscribing to \$500 million in five-year Tunisian treasury bonds at a 2.5% interest rate (Reuters 2012). In November 2013, the other half was set aside for infrastructure investment, so strengthening Qatar's position as a strategic partner and enhancing the Ennahda-led administration's credibility in addressing Tunisia's financing challenges (The Peninsula 2013). Qatar has had a broad and strategic economic presence in Tunisia, combining targeted investments in several important areas with direct financial assistance. In addition to stabilizing Tunisia's economy during an uncertain post-revolutionary time, this strategy established Qatar as a major player in the political and economic restoration of the nation (Barnett 2013, 6-7). Beyond the economic domain, bilateral cooperation extended into the security sector. In November 2012, Tunisia and Qatar signed two military protocols and cooperation agreements aimed at strengthening bilateral military ties (North Africa Post 2015). The signing of the military cooperation agreements showed the further institutionalization of the Qatar-Tunisia strategic partnership.

The Maghreb emerged as a new theatre of geopolitical confrontation among Gulf states as a result of Qatar's Islamist agenda in the region. Unlike Qatar, the other Gulf states' positions in Tunisia weakened during the Ennahda years. Qatar's support for the Ennahda led to a competition with Saudi Arabia and the UAE, which considered the Tunisian revolution a serious threat. One of the reasons for this kind of attitude and position of these countries was that during the Ben Ali regime, they had significant influence in this country. As a result of the revolution, their positions and interests in Tunisia were being undermined. It is worth mentioning that Saudi Arabia granted political asylum to former President Ben Ali and his family, highlighting its preference towards the traditional regime. While Saudi officials framed this move as humanitarian assistance, a deeper historical and geopolitical analysis reveals its broader implications for the evolution of Saudi-Tunisian relations at the time (Geopolitical Monitor 2020). The UAE and Saudi Arabia were also concerned about the large number of Tunisians joining al-Qaeda and the Islamic State in Syria, Iraq, and Libya (Malka 2018). Tunisia's relations with the UAE deteriorated in 2013 due to a deep ideological rift triggered by the political rise of the Ennahda Movement (Sons 2023). The Ennahda-led government in Tunisia was widely perceived as being politically aligned with the Qatar-Turkey-Muslim Brotherhood axis (Cherif 2017, Tunisia's Fledgling Gulf Relations). The UAE viewed the situation in Tunisia as part of a regional Islamist resurgence, which it actively sought to counter. The UAE scaled back its investments and diplomatic engagement with Tunisia during this period (Steinberg 2014). Tunisia's relations with the UAE soon deteriorated to the point that it recalled its ambassador from Tunisia in September 2013 (Sons 2023).

In 2013, the pressure from Saudi Arabia and the UAE on Qatar was at its highest. Saudi Arabia and the UAE perceived the rise of political Islam after the Arab Spring as a direct challenge to regional stability and monarchical governance. They insisted that Qatar change its course and sever ties with the Brotherhood. On November 23, 2013, the GCC adopted a declaration (the first Riyadh agreement) urging Qatar to stop supporting groups destabilizing the Arab world. The declaration stated that if Qatar continued supporting the Muslim Brotherhood, the issue of suspending Qatar's membership in the GCC and the League of Arab States would be raised (Sargsyan 2024, 48). In March 2014, the three member states of the GCC and Egypt withdrew their ambassadors from Doha, expressing disagreement with how Al Jazeera had reported on the events following the military coup in Egypt (Alkinani 2022). Saudi Arabia and the UAE attempted to convince Qatar to alter its foreign policy by ceasing its support of political Islam actors, who pose a security threat to the GCC states. Due to Kuwait's mediation efforts, the dispute was resolved by signing the third "Riyadh Agreements" on November 16, 2014 (Gaver 2020).

Despite the agreements, Qatar continued cooperating with political Islamists in the region. The underlying issues that caused the tensions were not addressed, and Qatar's ambitions remained unchanged (Sargsyan 2024, 48). At the height of Tunisia's

political transition, Qatar played a crucial role by offering both investment and political backing, which significantly strengthened Ennahda's ability to govern (Newlines Institute 2022). This strategy reflects Qatar's broader utilization of political Islam as a form of soft power to expand its influence in areas undergoing political transformation.

The enhancement of Tunisia's bilateral relations with Qatar faced criticism from specific sectors of Tunisia's domestic political opposition. Tunisian leftists, pan-Arabists, and forces loyal to the former regime accused Qatar of using its charitable networks and media outlets to advance Islamist agendas (Newlines Institute 2022). These tensions became evident during a controversy in April 2013, when President Moncef Marzouki praised Qatar for its role in helping to recover assets previously held by the Trabelsi family (relatives of Ben Ali's wife) in Lebanon, while also warning Tunisian citizens against insulting Qatar. In response, a social media campaign emerged that openly denounced Qatar's growing influence in Tunisia (Mahjar-Barducci 2013). Criticism of Qatari investment in Tunisia often focused on concerns about the lack of transparency in Doha's financial engagements and the risks of increased foreign control over strategic sectors of the national economy. Public anxiety that Qatar was "buying" influence in Tunisia intensified after the reports of new financial arrangements. Notably, in May 2013, Prime Minister Ali Laarayedh announced that Qatar would extend a \$1 billion loan on what he described as "easy terms", which aimed at dispelling growing fears that the country was entering into exploitative or politically conditional financial agreements (Barnett 2013, 6). However, public distrust was already high, and this was not just about money. It reflected broader anxieties about national independence, especially with an Islamist-led government, which Qatar sponsored.

The "Troika" coalition struggled to alleviate widespread public concerns that Ennahda, under the leadership of Rachid Ghannouchi, sought to erode Tunisia's secularist foundations. Increasing criticism from secular factions, who accused Ennahda of failing to prevent the proliferation of radical Islamist elements in the post-revolutionary period, ultimately destabilized the "Troika" (Lang et al. 2014, 7). Ennahda did not manage to tackle Tunisia's most urgent challenge, which is the economic crisis. As a result, people began to feel disenchanted with the socio-economic shortcomings. In 2012–2013, extremist Salafist groups such as Ansar al-Sharia emerged, whose attacks posed a security threat to the country (Ansar al-Sharia took advantage of the openness of the Tunisian government that was led by the Islamists after the revolution to strengthen their organizational structures and support their network of associations). When Ennahda was in power, it allowed Ansar al-Sharia to carry out propaganda activities and hold political demonstrations, despite not having obtained the necessary legal permission to do so. It was allowed to operate under the "tolerated but not officially recognized" (*Toléré non reconnu*) regime. This allowed the group to vastly increase the number of its supporters from several hundred at the end of 2011 to several thousand at the beginning of 2012 (Allani 2015, 93). As a result, the government was accused of weak control and

tolerance of extremism, and the secular opposition began to intensify its repression. In 2013, the assassinations of two prominent secular politicians, Choukri Belaid and Mohamed Brahman, caused great public outrage. Ennahda was accused of failing to curb extremists (The Guardian 2013). This could have led to civil war, as happened in Libya. Unlike Tunisia, Qatar's involvement in Libya was more direct and security-oriented, reflecting different strategic priorities across the Maghreb. To avoid further crises, the "National Dialogue Quartet" was formed, consisting of the civil society organizations, such as "The General Union of Tunisian Labour", "The Tunisian Confederation of Just Industrialists and Artisans", "The Tunisian League for Human Rights" and "The National Council of Tunisian Lawyers". The quartet played a crucial role in establishing a political process when the country was on the brink of civil war (BBC News 2015). The "Troika" collapsed under the weight of political polarization and public disillusionment. "The Quartet" initiated a national dialogue in which both Ennahda and the secular opposition participated, where they discussed a transition plan for power, a mechanism for forming an interim government, the conditions for holding elections, and the continuation of the constitutional process. Ennahda agreed in 2014 to a transition from power through national dialogue, which paved the way for the 2014 electoral victory of the secularist party "Nidaa Tounes". In 2014, Ennahda earned second place in the parliamentary elections. Widely celebrated as peaceful and relatively transparent, the 2014 parliamentary and presidential elections have ushered in a new era (Lang et al. 2014, 7).

Even after Ennahda stepped down from leading the government, Qatari donors continued to stay engaged with Tunisia. Since 2015, the Qatar Investment Authority has actively invested across multiple sectors in Tunisia. In 2015, the Qatari charity "Education Above All" implemented two projects: "Jendouba Works!" and "My Education... My Hope". Besides those projects, the Qatari company "Silatech" provided substantial financial and technical support to start-ups and microfinance companies in Tunisia. Qatar demonstrated its commitment by participating in a 2016 international investment conference focused on Tunisia, where it pledged \$1.25 billion to support the country's struggling economy over five years (Fadli 2018).

Conclusion

Between 2011 and 2016, Qatar's involvement in Tunisia, particularly through its support for the Ennahda movement, reflected a broader strategy of deploying soft power to expand its regional influence in the Maghreb as a middle power. Doha's post-Arab Spring foreign policy aimed to reshape regional alignments by backing political actors aligned with its ideological and strategic priorities. While its assistance contributed to Tunisia's post-revolutionary stabilization, it also intensified rivalries with Saudi Arabia and the UAE and fueled domestic suspicion of foreign interference. At the same time, Ennahda's political success cannot be explained solely through Qatari support. Domestic factors, including public dissatisfaction with the

Ben Ali regime, the organizational strength of Ennahda, and the weakness of secular opposition parties, also played an important role. Overall, the Tunisian case demonstrates both the opportunities and challenges of Qatar's post-Arab Spring foreign policy. Although Doha succeeded in expanding its influence in Tunisia, its close relationship with political Islam remained a subject of debate both within Tunisia and across the wider region. These regional tensions and disagreements over Qatar's support for Islamist movements later contributed to the broader Gulf crisis of 2017, when Saudi Arabia, the UAE, Bahrain, and Egypt imposed a diplomatic and economic blockade on Qatar, accusing Doha of interfering in regional affairs and supporting political Islamist actors.

Acknowledgements

I would like to express my heartfelt appreciation to my scientific supervisor, Dr. Assoc. Prof. Araks Pashayan, for her invaluable guidance, constant encouragement, and unwavering support throughout the preparation of this article. Her insightful comments, extensive expertise, and dedicated mentorship significantly enhanced the quality and development of my work.

References/Գրականություն/Литература

1. Alkinani Z. 2022, "Maghreb-France Relations as Macron Begins Second Term". Arab Center Washington DC, May 26, <https://arabcenterdc.org/resource/maghreb-france-relations-as-macron-begins-second-term/> (Accessed on: 01.07.2025).
2. Allani A. 2015, Ansar al-Sharia in Tunisia and the Cost of Terrorism in "The Rise of Religious Radicalism in the Arab World". Friedrich-Ebert-Stiftung, Amman Office, 92–106 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/11463.pdf> (Accessed on: 07.07.2025).
3. Barnett C. 2013, The GCC-Maghreb Relations in Changing Regional Order, Center for Strategic, International Studies, csis.org, 12, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/130814_Barnett_GCCMaghreb_Web_2.pdf (Accessed on: 12.07.2025).
4. BBC News 2015, Tunisia Quartet Wins Nobel Peace Prize, bbc.com, <https://www.bbc.com/news/world-europe-34485865> (Accessed on: 18.07.2025).
5. Borisov A.B. 2012, Qatar's Policy in the Arab Direction, Institute of the Middle East, iimes.ru, <http://www.iimes.ru/?p=15748> (Accessed on: 13.07.2025).
6. Bystrov A.A. 2011, Qatar as a New Regional Leader, Institute of the Middle East, iimes.ru, <http://www.iimes.ru/?p=13547> (Accessed on: 14.07.2025).
7. Cavatorta F., Merone F. 2013, Moderation through Exclusion? The Journey of the Tunisian Ennahda from Fundamentalist to Conservative Party, Democratization, N 20 (5), 857–875.
8. Cherif Y. 2017, The Gulf Crisis Threatens Tunisia's Stability, Atlantic Council, atlantic-council.org, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-gulf-crisis-threatens-tunisia-s-stability/> (Accessed on: 12.07.2025).

9. Cherif Y. 2017, Tunisia's Fledgling Gulf Relations, Carnegie Endowment for International Peace, [carnegieendowment.org](https://carnegieendowment.org/sada/2017/01/tunisias-fl edgling-gulf-relations-pub-67811), <https://carnegieendowment.org/sada/2017/01/tunisias-fl edgling-gulf-relations-pub-67811> (Accessed on: 12.07.2025).
10. CSIS 2018, Maghreb Neutrality and Maghreb-Gulf Arab Ties after the GCC Split, [csis.org](https://www.csis.org), <https://www.csis.org/analysis/maghreb-neutrality-maghreb-gulf-arab-ties-gcc-split> (Accessed on: 22.07.2025).
11. Fadli A. 2018, Qatar's Soft Power is Alive and Well, The Washington Institute for Near East Policy, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/qatars-soft-power-alive-an d-well> (Accessed on: 26.07.2025).
12. Feuer S. 2014, Elections in Tunisia: Steps toward Democratic Consolidation, The Washington Institute, [washingtoninstitute.org](https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/s/elections-tunisia-steps-toward-democratic-consolidation), <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/s/elections-tunisia-steps-toward-democratic-consolidation> (Accessed on: 15.08.2025).
13. France24 2011, Tunisia Official Election Results Give Victory to Ennahda Party, [france24.com](https://www.france24.com), <https://www.france24.com/en/20111114-tunisia-official-election-results-islam ist-ennahda-party-constituent-assembly-ben-ali> (Accessed on: 16.08.2025).
14. Gaver, Craig D. 2020, "What are the Riyadh Agreements?" EJIL: Talk! Blog of the European Journal of International Law, <https://www.ejiltalk.org/what-are-the-riyadh-agreemen ts/> (Accessed on: 12.08.2025).
15. Geopolitical Monitor 2020, Between Qatar, Saudi Arabia and the UAE: Tunisia's Quest for Neutrality, [geopoliticalmonitor.com](https://www.geopoliticalmonitor.com), <https://www.geopoliticalmonitor.com/between-qatar-saudi-arabia-and-the-uae-tunisias-quest-for-neutrality/> (Accessed on: 20.08.2025).
16. Ghaddar H. 2017, The Gulf Crisis Threatens Tunisia's Stability, Atlantic Council, [atlanticcouncil.org](https://www.atlanticcouncil.org), <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-gulf-crisis-threatens-tunisia-s-stability/> (Accessed on: 15.08.2025).
17. Gulf Times 2012, Qatar, Tunisia Sign Investment Accords, [gulf-times.com](https://www.gulf-times.com), <https://www.gulf-times.com/story/32048/qatar-tunisia-sign-investment-accords> (Accessed on: 10.09.2025).
18. Holsti K. 1970, National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy, *International Studies Quarterly*, N 14(3), 233–309.
19. IEMed 2020, The Maghreb: A Battle Ground for the Intra-Sunni Cold War, European Institute of the Mediterranean, [iemed.org](https://www.iemed.org), <https://www.iemed.org/publication/the-maghreb-a-battle-ground-for-the-intra-sunni-cold-war/> (Accessed on: 14.09.2025).
20. Kamrava M. 2013, *Qatar: Small State, Big Politics*, Ithaca, Cornell University Press.
21. Khatib L. 2013, Qatar's Foreign Policy: The Limits of Pragmatism, *International Affairs*, N 89(2), The Royal Institute of International Affairs, 417–431.
22. Khatib L. 2023, Al Jazeera and Qatari Soft Power in Tunisia, in: *The Oxford Handbook of Media and Politics in the Middle East and North Africa*, De Gruyter Brill, 62–78.
23. Laghmari J. 2012, Qatar Giving Tunisia \$1 Billion Loan, May Provide Jobs, Bloomberg, [bloomberg.com](https://www.bloomberg.com), <https://www.bloomberg.com/news/articles/2012-04-26/qatar-giving-tunisia-1-billion-loan-may-provide-jobs> (Accessed on: 18.09.2025).

-
24. Lang H., Awad M., Juul P., Katulis B. 2014, Tunisia's Struggle for Political Pluralism after Ennahda, 37, https://constitutionnet.org/sites/default/files/tunisas_struggle_for_political.pdf (Accessed on: 18.09.2025).
 25. Mahjar-Barducci A. 2013, Tunisian Interim President Moncef Marzouki: "The Invention of a President, the Illusion of a Democracy", Middle East Media Research Institute (MEMRI), <https://www.memri.org/reports/tunisian-interim-president-moncef-marzouki-invention-president-illusion-democracy> (Accessed on: 19.09.2025).
 26. Malka H. 2018, Maghreb Neutrality: Maghreb-Gulf Arab Ties Since the GCC Split, Center for Strategic and International Studies, csis.org, <https://www.csis.org/analysis/maghreb-neutrality-maghreb-gulf-arab-ties-gcc-split> (Accessed on: 16.09.2025).
 27. MEMRI 2013, Tunisian Interim President Moncef Marzouki: Tunisia Is an Illusion of Democracy, memri.org, <https://www.memri.org/reports/tunisian-interim-president-moncef-marzouki-invention-president-illusion-democracy> (Accessed on: 20.09.2025).
 28. Newlines Institute 2022, Gulf Influence in the Maghreb, newlinesinstitute.org, <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/gulf-influence-in-the-maghreb/> (Accessed on: 18.09.2025).
 29. North Africa Post 2015, Tunisia, Tunis, Doha Seal Several Co-operation Agreements, Security Underscored, northafricapost.com, <https://northafricapost.com/10157-tunisia-tunis-doha-seal-several-co-operation-agreements-security-underscored.html> (Accessed on: 18.09.2025).
 30. Nye J. 2008, Public Diplomacy and Soft Power, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 94–109.
 31. Reuters 2012, Qatar Lends Tunisia \$500 mln, reuters.com, <https://www.reuters.com/article/world/africa/qatar-lends-tunisia-500-mln-cbank-idUSL6E8FIFNE/> (Accessed on: 16.09.2025).
 32. Sargsyan K. 2024, Between Blocs and Blockades: Qatar's Diplomatic Dilemma and Strategic Maneuvers, *Contemporary Eurasia*, Gitutyun Publishing of NAS RA, 44–63.
 33. Sons S. 2023, Gulf Engagement in Tunisia: Past Endeavor or Future Prospect?, Atlantic Council, atlanticcouncil.org, <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/tunisia-gulf-engagement-future/> (Accessed on: 14.09.2025).
 34. Steinberg G. 2014, The Gulf States and the Muslim Brotherhood. German Institute for International and Security Affairs (SWP). Presented at the Visions of Gulf Security workshop, https://pomeps.org/the-gulf-states-and-the-muslim-brotherhood?utm_source (Accessed on: 18.09.2025).
 35. The Guardian 2013, Tunisian Opposition Figure Killed with Same Gun Used in Earlier Assassination, *Theguardian.com*, <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/26/tunisian-opposition-killed-same-gun> (Accessed on: 24.09.2025).
 36. The Peninsula 2013, Tunisia Signs \$500m Loan Deal with Qatar, *The Peninsula*, <https://thepeninsulaqatar.com/article/24/11/2013/tunisia-signs-500m-loan-deal-with-qatar> (Accessed on: 14.10.2025).
 37. Ulrichsen K.C. 2017, Domestic Implications of the Arab Uprisings in the Gulf, in: Echagüe A. (Ed.), *The Gulf States and the Arab Uprisings: Foreign Policy and the Quest for Stability*, Oxford, Oxford University Press, 35–47.

**ՀՀ ՀԱՆՐԱՎՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՐԱԿԱՎԱՆ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ 2000-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

**QUALITATIVE TRANSFORMATIONS OF THE GENERAL EDUCATION SYSTEM
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE 2000S**

**КАЧЕСТВЕННЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБЩЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ РА В 2000-ЫЕ ГОДЫ**

Սուրեն Ավետիսյան^{1*}, Վարդուշ Գյոզալյան²

Suren Avetisyan^{1*}, Vardush Gyozyan²

Сурен Аветисян^{1*}, Вардуш Гёзаян²

¹ Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

² Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ suren.avetisyan@academhistory.am
Author for correspondance suren.avetisyan@academhistory.am
Автор, ведущий корреспонденцию: suren.avetisyan@academhistory.am

Հեղինակների ներդրումը. ՍԱ – գաղափար, նախնական տեքստ; ՎԳ – խմբագրում
Author contrubutios: SA – conceptualization, writing original draft; VG – editing
Вклад авторов: СА – концептуализация, написание текста; ВГ – редактирование

The authors declare no competing interests
Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Received: 07.02.2025; Revised: 11.02.2026; Accepted: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 07.02.2025; գրախոսվել է՝ 11.02.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Представлено: 07.02.2025; рецензировано: 11.02.2026; принято: 15.07.2026

© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-134

Ամփոփում – Հոդվածում վերլուծվում են Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթության համակարգի որակական փոխակերպումները 2000-ական թվականներին՝ կրթական քաղաքականության և ինստիտուցիոնալ զարգացումների համատեքստում: Հետազոտությունը հիմնված է այն դրույթի վրա, որ տվյալ ժամանակահատվածը հանրակրթության համար եղել է անցումային և կուտակային փուլ, որի ընթացքում միաժամա-

նակ պահպանվել են համակարգի ինստիտուցիոնալ հիմքերը և կուտակվել խորքային որակական խնդիրներ: Հոդվածում ներկայացվում է հանրակրթության որակի հայեցակարգային ըմբռնումը համաշխարհային կրթական միտումների շրջանակում, ինչպես նաև վերլուծվում են ՀՀ հանրակրթության որակական պատկերի հիմնական բնութագրերը 2000-ականներին՝ ժողովրդագրական փոփոխությունների, ուսուցչական կազմի թվաքանակի և սոցիալ-տնտեսական վիճակի, տարածքային անհամաչափությունների և կրթական ենթակառուցվածքների զարգացման տեսանկյունից: Հետազոտության առանցքային ուղղությունը կենտրոնացած է հանրակրթության որակի բարելավմանն ուղղված պետական քաղաքականության առաջնահերթությունների, դրանց ինստիտուցիոնալ ձևակերպումների և գործնական իրականացման վրա: Եզրակացվում է, որ 2000-ական թվականներին ՀՀ հանրակրթության համակարգում կրթության որակի բարելավման քաղաքականությունը եղել է ձևավորման փուլում՝ ինստիտուցիոնալ շարունակականության և կառուցվածքային խզումների միջև առկա հակասությունների պայմաններում, որն էականորեն պայմանավորել է հետագա կրթական բարեփոխումների տրամաբանությունը և սահմանները:

Abstract – This article analyzes the qualitative transformations of the general education system of the Republic of Armenia during the 2000s within the context of educational policy and institutional developments. The study is based on the premise that this period represented both a transitional and an accumulative stage for general education, during which the institutional foundations of the system were preserved while deep-seated qualitative problems simultaneously accumulated. The article presents a conceptual understanding of educational quality within the framework of global educational trends and examines the main characteristics of the qualitative profile of general education in the 2000s, considering demographic changes, the size and socio-economic conditions of the teaching workforce, regional disparities, and the development of educational infrastructure. The research places particular emphasis on state policy priorities aimed at improving education quality, their institutional design, and practical implementation. It is concluded that during the 2000s, the policy for improving the quality of education in the general education system was still in a formative stage, shaped by tensions between institutional continuity and structural disruptions, which significantly influenced the logic and limitations of subsequent educational reforms.

Аннотация – В статье анализируются качественные преобразования системы общего образования Республики Армения в 2000-ые годы в контексте образовательной политики и институциональных изменений. Исследование основывается на положении о том, что данный период стал для общего образования переходным и накопительным этапом, в ходе которого сохранялись институциональные основы системы и одновременно накапливались глубинные качественные проблемы. В статье раскрывается концептуальное понимание качества образования в русле мировых образовательных тенденций, а также анализируются основные характеристики качественного состояния общего образования в 2000-ые годы с точки зрения демографических изменений, численности и социально-экономического положения педагогических кадров, территориальных диспропорций и развития образовательной инфраструктуры. Особое внимание уделяется приоритетам государственной политики, направленной на повышение качества образования, их институциональное оформление и практическую реализацию. Исследование позволяет заключить, что в 2000-ые годы политика повышения качества образования в системе

общего образования находилась на стадии формирования в условиях наличия противоречий между институциональной преемственностью и структурными разрывами, что существенно предопределило логику и рамки последующих образовательных реформ.

Հիմնաբառեր – կրթություն, որակ, քաղաքականություն, բարեփոխում, զարգացում:

Keywords – education, quality, policy, reform, development.

Ключевые слова – образование, качество, политика, реформа, развитие.

Ներածություն

XXI դարում կրթության որակը դարձել է ոչ միայն կրթական, այլև սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նշանակության հիմնախնդիր: Կրթությունը դիտարկվում է որպես մարդկային կապիտալի ձևավորման և երկարաժամկետ զարգացման առանցքային գործոն, իսկ դրա որակը՝ այդ գործառույթների իրականացման նախապայման: Ժամանակակից գիտական մոտեցումներում կրթության որակն ընկալվում է որպես բազմաշերտ համակարգ, որը ներառում է ոչ միայն ուսումնական արդյունքները, այլև կրթական բովանդակությունը, ուսուցման գործընթացը, կառավարման մոդելները և սոցիալական ազդեցությունը (Biesta 2010, 1–2; Fullan 2007, 87):

Առկա համաշխարհային միտումների համատեքստում հետխորհրդային երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության, կրթական համակարգերը 2000-ական թվականներին կանգնած էին յուրահատուկ մարտահրավերների առաջ: Անկախությունից հետո ձևավորված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը, ժողովրդագրական անկումը, արտագաղթը և պետական ինստիտուտների վերակազմավորման գործընթացներն էապես ազդել էին հանրակրթության համակարգի որակական ցուցանիշների վրա: Միևնույն ժամանակ, կրթության ոլորտը շարունակում էր կրել խորհրդային շրջանի կառավարչական, բովանդակային և մանկավարժական ժառանգության ազդեցությունը, որը բարդացնում էր որակական փոփոխությունների իրականացումը և պահանջում համակարգային վերափոխումներ:

Կրթության որակի խնդիրը գիտական գրականության մեջ դիտարկվում է նաև կառավարման և քաղաքականության տեսանկյունից: Մի շարք հեղինակներ շեշտում են, որ կրթական համակարգում որակական բարելավումները հնարավոր են միայն այն դեպքում, երբ քաղաքական որոշումները, ինստիտուցիոնալ կառուցվածքները և կիրառելիությունը գործում են փոխկապակցված և փոխլրացնող ձևով (Hanushek, Woessmann 2015, 54–56; Hargreaves, Fullan 2012, 178): Այս տեսանկյունից հատկապես կարևոր է հասկանալ, թե ինչպես են ազգային-կրթական քաղաքականությունները արձագանքել գլոբալ կրթական օրակարգին, և ինչպիսի տեղայնացված լուծումներ են առաջարկվել կոնկրետ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում: Հոդվածի նպատակը ՀՀ հանրակրթության համակարգի որակական փոխակերպումների վերլուծությունն է 2000-ական թվականներին՝ կրթական քաղաքականության և ինստիտուցիոնալ զարգացումների համատեքստում: Խնդիր է դրվում վեր հանել այն գործոնները, ո-

րոնք ձևավորել են հանրակրթության որակական պատկերը տվյալ ժամանակահատվածում, ինչպես նաև գնահատել պետական քաղաքականության առաջնահերթությունների և գործիքների համապատասխանությունը այդ խնդիրներին:

Հոդվածի մեթոդական հիմքը կազմված է որակական և քանակական վերլուծության համադրմամբ: Կատարվել են նորմատիվ-իրավական և ռազմավարական փաստաթղթերի բովանդակային վերլուծություն, պաշտոնական վիճակագրական տվյալների երկրորդային մշակում, ինչպես նաև կիրառվել է համադրական վերլուծության մեթոդը՝ միջազգային կրթական տեսական մոտեցումների և ՀՀ փորձի միջև փոխկապակցվածությունը բացահայտելու նպատակով:

Հանրակրթության որակի հայեցակարգը և համաշխարհային մարտահրավերները 2000-ական թվականներին

Հանրակրթության որակ հասկացությունը ժամանակակից կրթագիտական խոսույթում դիտարկվում է որպես բազմաշերտ և համակարգային բնույթ ունեցող կատեգորիա, որը չի սահմանափակվում միայն սովորողների ակադեմիական առաջադիմության չափումով: Միջազգային մոտեցումներում կրթության որակը կապվում է կրթական նպատակների սոցիալական համապատասխանության, կրթական գործընթացի արդյունավետության և կրթության արդյունքների հասարակական ազդեցության հետ (UNESCO 2005, 4):

Հանրակրթության որակը ներառում է փոխկապակցված բաղադրիչներ՝ կրթական բովանդակություն, ուսուցման գործընթաց, ուսուցիչների մասնագիտական կարողություններ, նյութատեխնիկական պայմաններ և կառավարման մեխանիզմներ, որոնք անմիջական ազդեցություն ունեն ինչպես անհատների եկամուտների, այնպես էլ տնտեսական աճի և մրցունակության վրա (World Bank 2007, 2-5):

2000-ականներից միջազգային կրթական քաղաքականությունը շեշտադրեց ոչ միայն գիտելիքները, այլև հմտությունները, քննադատական մտածողությունը և քաղաքացիական արժեքները՝ կրթությունը կապելով մարդկային կապիտալի զարգացման հետ (OECD 2001, 3): Վերջին տարիների միջազգային գնահատումներն արձանագրում են, որ 2000-ականների սկզբից ցայսօր կրթության որակի համաշխարհային պատկերը շարունակել է փոխվել՝ ուղեկցվելով մի շարք կարևոր միտումներով: Վերջին գնահատումները ցույց են տալիս, որ, չնայած դպրոցական ընդգրկվածության աճին, ուսումնական արդյունքները հաճախ չեն համապատասխանում ժամանակակից պահանջներին, որը վկայում է կրթության որակի գլոբալ խնդիրների մասին (UNESCO Global Education Monitoring Report 2024/25, 1):

Համաշխարհային կրթական օրակարգի ձևավորման և զարգացման համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում այն հարցը, թե ինչպես են որակական առաջնահերթություններն ընկալվել, տեղայնացվել և գործնականում իրականացվել առանձին երկրների կրթական քաղաքականություններում: Ըստ այդմ՝ Հայաստանում 2000-ականներին կրթության որակի վիճակի

և դրա բարելավմանն ուղղված կրթական քաղաքականության վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու այն ինստիտուցիոնալ, կառավարչական և բովանդակային գործոնները, որոնք ձևավորել են հանրակրթության համակարգի ներկա որակական պատկերը և շարունակում են ազդել ժամանակակից կրթական բարեփոխումների ուղղությունների, արդյունավետության և կայունության վրա՝ համաշխարհային կրթական օրակարգի համատեքստում:

ՀՀ հանրակրթության որակական պատկերը 2000-ական թվականներին. ժառանգություն և մարտահրավերներ

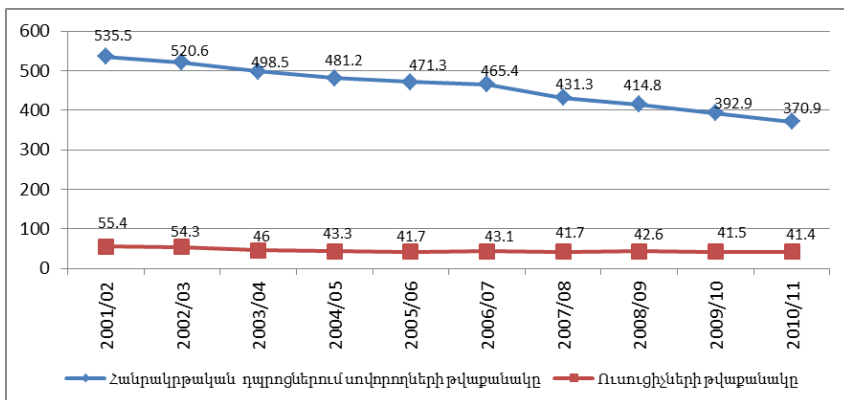
Սոցիալ-տնտեսական ոչ բարենպաստ վիճակով պայմանավորված՝ 2000-ականների սկզբին հանրակրթության ոլորտում առաջացել էին բազմաբնույթ խնդիրներ: Բնակչության կենսամակարդակի շարունակական անկումը և աղքատության բարձր մակարդակը անմիջականորեն արտացոլվել էին նաև կրթության համակարգում՝ ազդելով կրթության որակի վրա և հանգեցնելով համընդհանուր կրթվածության անկման (Ավետիսյան 2025, 119): 2000-ականների հանրակրթության զարգացումներն աչքի ընկան սովորողների և ուսուցչական կազմի էական կրճատմամբ (զժ. 1):

Գծապատկեր 1

ՀՀ-ում սովորողների և ուսուցիչների թվաքանակի շարժընթացը 2000-ական թթ.՝

ըստ ուսումնական տարիների (հազ. մարդ)

Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության տարեգրքերի տվյալների (<https://www.armstat.am/am/?nid=586>)

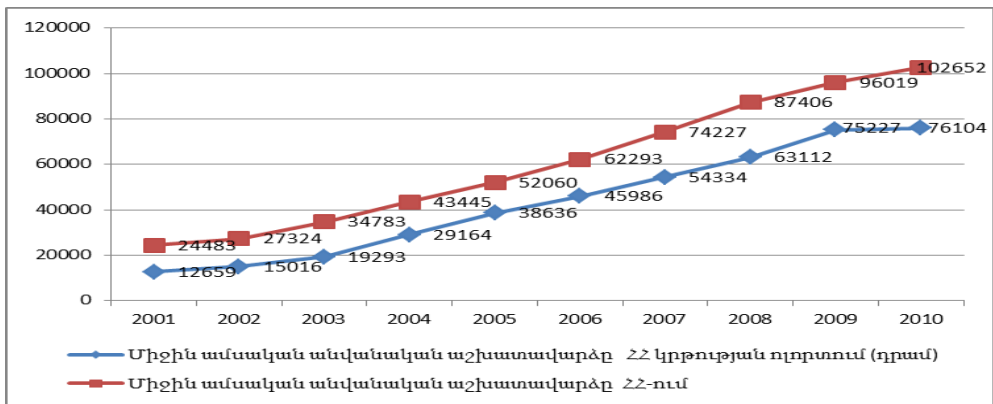


Գծապատկերի տվյալներից երևում է, որ 2000-ականներին զգալիորեն կրճատվել է հանրակրթական դպրոցներում սովորողների թվաքանակը, որը էապես պայմանավորված էր ինչպես 90-ականների ծնելիության անկմամբ, այնպես էլ արտագաղթի գործոնով: Ուսուցիչների թվի շեշտակի նվազումը պայմանավորված է ոչ միայն սովորողների թվի նվազումով և օպտիմալացման գործընթացներով, այլև առաջին հերթին ուսուցչական մասնագիտության գրավչության նվազմամբ՝ պայմանավորված ցածր աշխատավարձով:

Ավանդաբար ՀՀ-ում կրթության ոլորտը աչքի է ընկել միջին աշխատավարձի ցածր մակարդակով: Գծապատկեր 2-ից ակնհայտ է, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում կրթության ոլորտի միջին աշխատավարձը ոչ միայն էականորեն ցածր է եղել տնտեսության միջին աշխատավարձից, այլև խզումն այս ցուցանիշների միջև հընթացս խորացել է: Այս միտումներն անմիջականորեն իրենց ազդեցությունն ունեցան կրթության որակական խնդիրների վրա. ցածր վարձատրությունը հանգեցրեց կրթության ոլորտում բարձր որակավորում ունեցող և մրցունակ մասնագետների ներգրավման հնարավորությունների սահմանափակման՝ բերելով ուսուցչական կազմի ծերացման և նվազեցնելով մասնագիտական զարգացման դրդապատճառը (Ավետիսյան 2025, 121):

Գծապատկեր 2

ՀՀ-ում միջին ամսական անվանական աշխատավարձի և կրթության ոլորտում միջին ամսական անվանական աշխատավարձի շարժընթացը 2000-ական թթ. (դրամ)
Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության տարեգրքերի տվյալների (<https://www.armstat.am/am/?nid=586>)



Մանկավարժական կրթության որակը ևս ցածր էր՝ պայմանավորված դիմորդների թույլ պատրաստվածությամբ, ռեսուրսների սահմանափակությամբ և բարեփոխումների դանդաղ ներդրմամբ:

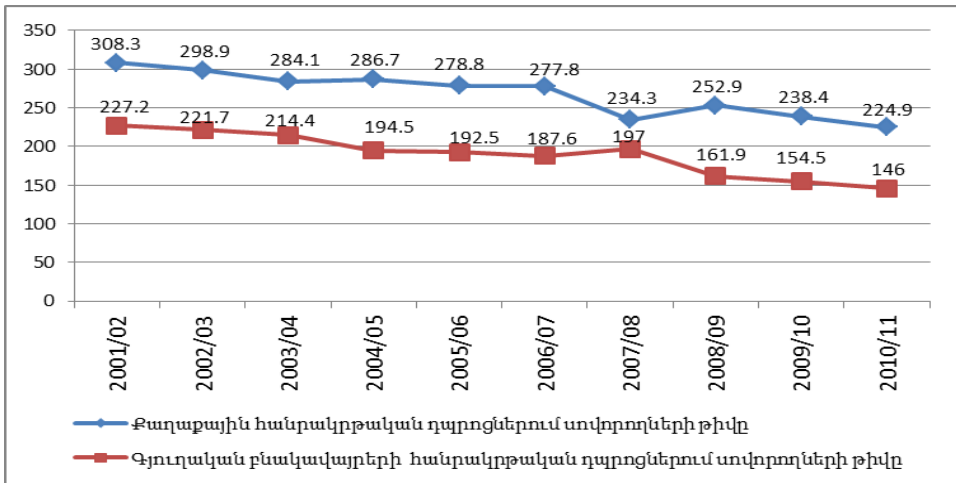
Հանրակրթության ոլորտում, որպես որակի վրա առանցքային ազդեցություն ունեցող գործոն, շարունակում է առաջնային մնալ և խորանալ տարածքային անհամաչափության հիմնախնդիրը:

Քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում սովորողների թվի կրճատումը համադրելի էր բացարձակ արժեքներով, սակայն հարաբերականորեն ավելի խորն էր գյուղական համայնքներում՝ պայմանավորված արտագաղթով և ժողովրդագրական անկմամբ (գծ. 3): Միաժամանակ, քաղաքային և գյուղական դպրոցների միջև առկա էին զգալի տարբերություններ նյութատեխնիկական ապահովվածության, ռեսուրսների և կադրերի հասանելիության առումով, որը

հանգեցնում էր կրթության որակի տարածքային տարբերական և սոցիալական անհավասարությունների վերարտադրության:

Գծապատկեր 3

Քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի սովորողների թվի շարժընթացը
2000-ական թթ.՝ ըստ ուսումնական տարիների (հազ. մարդ)
Գծապատկերը կազմվել է ըստ ՀՀ ԱՎԾ տարեգրքերի տվյալների
(<https://www.armstat.am/am/?nid=586>)



2000-ականների սկզբի տվյալներով՝ դպրոցներից միայն մոտ 400-ն ուներ համակարգչային տեխնիկա, իսկ ինտերնետային կապ գործում էր հանրապետության դպրոցների 5 տոկոսում: Ամբողջական կամ մասնակի նորոգման կարիք ուներ շուրջ 350 դպրոց (հիմնականում՝ գյուղական) (Ավետիսյան 2025, 121):

ՀՀ դպրոցների շենքային պայմանների, համակարգչային և ինտերնետային ապահովվածության մասին համակարգված վիճակագրություն ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայությունը սկսել է վարել միայն 2010 թվականից:

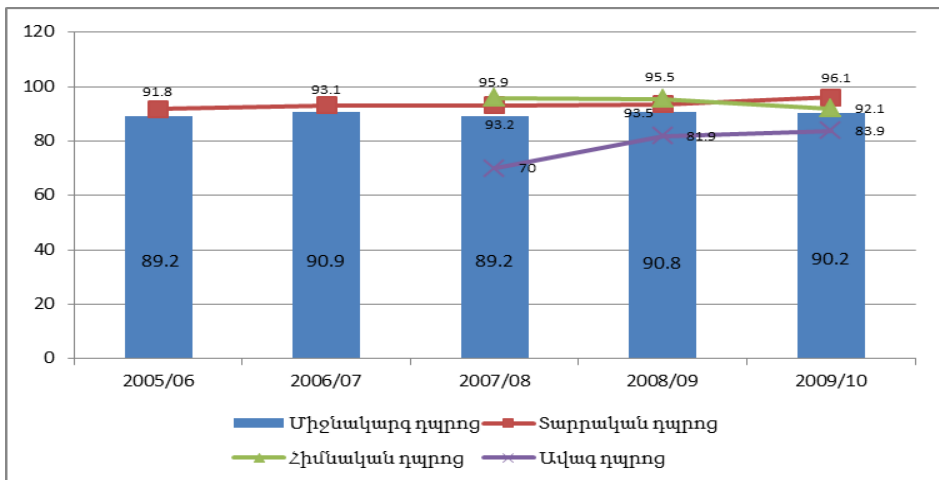
Այդուամենայնիվ, 2010 թ. տվյալները ևս բավական խոսուն են և արտահայտում են կրթական համակարգի այս ասպեկտի՝ նախորդող տարիների կուտակված խնդիրները: Այսպես, 2010 թ. դրությամբ ՀՀ-ում շենքային բավարար պայմաններ ուներ հանրակրթական 586 դպրոց (որից 122-ը՝ Երևանում), կապիտալ վերանորոգման կարիք ուներ 601 դպրոց (որից 106-ը՝ Երևանում), ընթացիկ վերանորոգման կարիք ուներ 263 դպրոց (որից 31-ը՝ Երևանում): 2010 թ. դրությամբ ՀՀ-ում 164 դպրոց գրկված էր ջրօգտագործման հնարավորությունից, 229-ը չուներ կոյուղի, 660-ը՝ գազամատակարարում, 244-ը՝ ֆիքսված հեռախոսակապ (գերակշիռ մասը՝ մարզային, հատկապես գյուղական դպրոցներ), ինտերնետ կապով ապահովված էր 1450 դպրոցից 1180-ը, որից 252-ը՝ Երևանում (ՀՀ ԱՎԾ տվյալների բանկ, <https://statbank.armstat.am>): 2010 թ.

այս վիճակագրական տվյալները պետք է դիտարկել ոչ թե որպես մեկ տարվա ընթացիկ իրավիճակ, այլ տարիների ընթացքում ձևավորված ինստիտուցիոնալ անբավարարության հետևանք, որն իր հետագա ազդեցությունն է թողել կրթության որակի և տարածքային անհամաչափության ու անհավասարության խորացման վրա՝ հատկապես մարզային և սոցիալապես խոցելի համայնքներում:

Ընդգրկվածության ցուցանիշները, հատկապես տարրական, հիմնական և միջնակարգ դպրոցներում, պահպանեցին կայուն միտումը. զգալիորեն ցածր էր ավագ դպրոցում ներգրավվածությունը այս մակարդակի ներդրման առաջին տարիներին, որը, սակայն, ևս արագորեն սկսեց դրսևորել աճի միտում (գծ. 4):

Գծապատկեր 4

ՀՀ հանրակրթության ընդգրկվածության ցուցանիշի շարժընթացը
2005–2010 թթ.՝ ըստ ուսումնական տարիների (տոկոս)
Աղբյուրը՝ Կրթության զարգացման 2011–2015 թթ. պետական ծրագիր
(2001/02–2004/05 ուսումնական տարիների համար ընդգրկվածության
պաշտոնական ցուցանիշներ հրապարակված չեն)



Քանակական ցուցիչներից զատ, առաջին հերթին խնդիր էր նաև կրթական բովանդակության արդիականությունը: Դպրոցական ծրագրերն ու դասագրքերը մեծ մասամբ հիմնված էին խորհրդային շրջանում ձևավորված մոտեցումների վրա և հաճախ չէին արտացոլում ժամանակակից հասարակության պահանջները: Ուսումնական բովանդակությունը գերազանցապես ուղղված էր փաստական գիտելիքների յուրացմանը, իսկ գործնական հմտությունների և կարողությունների ձևավորմանը տրվում էր սահմանափակ դեր:

Դիտարկվող ժամանակահատվածի համար հանրակրթության որակի առավել վստահելի ցուցանիշը Հայաստանի դպրոցականների՝ մաթեմատիկայի և բնական գիտությունների բնագավառներում ձեռքբերումների գնահատման, մաթեմատիկայի և բնագիտության միջազգային միտումների հետազոտության

(Trends in International Mathematics and Science Study, TIMSS) արդյունքներն են, որին Հայաստանը մասնակցել է 2003 և 2007 թվականներին: 2007 թվականին, 2003 թվականի համեմատ, Հայաստանն արձանագրեց աննախադեպ առաջընթաց (աղ. 1): Գրեթե բոլոր ցուցանիշներով Հայաստանը զբաղեցրեց միջին դիրք՝ առաջ անցնելով եվրոպական շատ երկրներից:

Աղյուսակ 1

Հայաստանի դպրոցականների՝ մաթեմատիկայի և բնական գիտությունների բնագավառներում ձեռքբերումների միջազգային գնահատման (ԹԻՄՍՍ, TIMSS) արդյունքներ
Աղբյուրը՝ Կրթության զարգացման 2011–2015 թթ. պետական ծրագիր

		Մաթեմատիկա 4-րդ դասարան	Մաթեմատիկա 8-րդ դասարան	Բնագիտական առարկաներ 4-րդ դասարան	Բնագիտական առարկաներ 8-րդ դասարան
2003	Հայաստան	456	478	43.7	463
	Միջազգային միջին	495	467	489	474
2007	Հայաստան	500	499	484	488
	Միջազգային միջին	500	500	500	500

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ 2000-ականներին հանրակրթության որակական պատկերը ձևավորվում էր կրթական միջավայրի անհամաչափ զարգացման և երկակիության պայմաններում: Մի կողմից, պահպանվել էր հանրակրթության ինստիտուցիոնալ հիմքը և հասարակության բարձր սպասումները կրթության նկատմամբ, մյուս կողմից՝ կուտակվել էին որակական խնդիրներ, որոնք պահանջում էին համակարգային և երկարաժամկետ լուծումներ:

Կրթության որակի բարելավման պետական քաղաքականությունը. առաջնահերթություններ և ուղղություններ

2000-ական թվականներին ՀՀ հանրակրթության համակարգում կուտակված որակական խնդիրների խորացումն աստիճանաբար հանգեցրեց կրթության ոլորտի ընդգրկմանը պետական ռազմավարական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ավելի լայն օրակարգում: Եթե տասնամյակի սկզբին կրթության քաղաքականությունը հիմնականում ձևավորվում էր ոլորտային ծրագրերի շրջանակում, ապա ժամանակի ընթացքում կրթության որակը սկսեց դիտարկվել որպես աղքատության կրճատման, մարդկային կապիտալի զարգացման և երկարաժամկետ տնտեսական աճի կարևոր գործոն:

Կրթության որակի բարելավման ուղղությամբ պետական քաղաքականության ձևակերպման առանցքային հանգրվաններից մեկը դարձավ հանրակրթության զարգացման միջնաժամկետ ծրագրերի ընդունումը: 2001 թվականին հաստատված «ՀՀ կրթության զարգացման 2001–2005 թվականների պետա-

կան ծրագիրը» առաջին անգամ համակարգային մակարդակով փորձեց սահմանել կրթության որակի բարձրացման նպատակները՝ դրանք կապելով կրթական բովանդակության արդիականացման, կառավարման արդյունավետության բարձրացման և մարդկային ռեսուրսների զարգացման հետ (ՀՀ կրթության զարգացման 2001–2005 պետական ծրագիր 2001, www.arlis.am):

Պետական քաղաքականության առաջնահերթ ուղղություններից առաջինը կրթական բովանդակության արդիականացումն էր, որն ամրագրվել է հանրակրթության զարգացման առաջին պետական ծրագրում, ապա հետագա փուլում նույն մոտեցումը խորացվել է «Կրթության զարգացման 2011–2015 թթ. պետական ծրագրում», որտեղ կրթության որակը կապվում է ոչ միայն գիտելիքների ծավալի, այլև սովորողների կարողությունների, հմտությունների և արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման հետ: Այս համատեքստում սկսվեցին հանրակրթության պետական չափորոշիչների վերանայման և ուսումնական ծրագրերի արդիականացման գործընթացներ, որոնք նպատակ ունեին կրթության բովանդակությունը մոտեցնել միջազգային միտումներին և համահունչ դարձնել կյանքի ընթացքում ուսումնառության գաղափարին:

«Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրում» (2003) կրթությունը դիտարկվում է որպես աղքատության վերարտադրության կանխարգելման հիմնական գործիք, իսկ կրթության որակի բարձրացումը՝ սոցիալական շարժունակության ապահովման առանցքային պայման (ԱՀՌԾ 2003, <https://www.arlis.am/hy/acts/44725>):

Երկրորդ կարևոր ուղղությունը ուսուցիչների մասնագիտական կարողությունների բարձրացումն էր: Այս առաջնահերթությունը արտացոլվել է ոչ միայն կրթական ռազմավարական փաստաթղթերում, այլև պետական ֆինանսական պլանավորման գործիքներում: Մասնավորապես, 2000-ականների կեսերից ընդունված միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերում (ՄԺԾԾ) կրթության ոլորտի ծախսերի կառուցվածքում առանձին ուշադրություն է դարձվում աշխատավարձերի քաղաքականությանը և ուսուցչական կազմի կայունացման խնդիրներին: (Հայաստանի Հանրապետության պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրեր 2003–2005, 2005–2007, 2007–2009 <https://www.gov.am/am/medium-term/>):

Պետական քաղաքականության երրորդ առանցքային ուղղությունը կրթության կառավարման և որակի գնահատման համակարգերի զարգացումն էր: Այս ուղղությունը ձևավորվում էր ոչ միայն ոլորտային քաղաքականության շրջանակում, այլև պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացման ընդհանուր օրակարգի համատեքստում: Պետական բյուջեի մասին օրենքներում կրթության ոլորտի ծախսերի ծրագրային դասակարգման աստիճանական ներդրումը նպաստում էր կրթական քաղաքականության նպատակների և ֆինանսական միջոցների ավելի հստակ կապակցմանը, որն էլ կարևոր նախապայման էր որակի կառավարման ինստիտուցիոնալացման համար (ՀՀ պետական բյուջեի մասին օրենքներ, 2005–2010):

Որակի գնահատման և հաշվետվողականության մեխանիզմների զարգացման համատեքստում կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայաստանի մասնակցությունը միջազգային կրթական գնահատումներին, մասնավորապես TIMSS հետազոտությանը, որի արդյունքները սկսեցին օգտագործվել ոչ միայն համեմատական վերլուծության, այլև կրթական քաղաքականության ձևավորման նպատակներով (Կրթության զարգացման 2011–2015 թթ. պետական ծրագիր):

Չորրորդ առաջնահերթ ուղղությունը կրթական անհավասարությունների կրճատումն էր և կրթության հասանելիության որակական բաղադրիչի ուժեղացումը: Այս մոտեցումը հստակ արտացոլված է ինչպես «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրում», այնպես էլ պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերում, որտեղ կրթության ոլորտը դիտարկվում է որպես սոցիալական պաշտպանության և հավասար հնարավորությունների ապահովման առանցքային ոլորտ: Ընդհանուր առմամբ, 2000-ականներին կրթության որակի բարելավման պետական քաղաքականությունը կարելի է բնութագրել որպես ձևավորման և համակարգայնացման փուլ: Այն դեռևս ամբողջությամբ չէր հաղթահարել ոլորտի կուտակված կառուցվածքային խնդիրները, սակայն հստակ սահմանում էր զարգացման հիմնական առաջնահերթությունները և ուղղությունները: Այս քաղաքականությունը զգալիորեն համահունչ էր միջազգային կրթական մոտեցումներին, որոնց համաձայն՝ կրթության որակը դիտարկվում է որպես սոցիալական համախմբման, մարդկային կապիտալի զարգացման և երկարաժամկետ տնտեսական աճի հիմնարար գործոն (UNESCO 2005, 4; World Bank 2007, 2–5):

Հանրակրթության համակարգի ինստիտուցիոնալ զարգացումները. շարունակականություն և խզումներ

2000-ական թվականներին ՀՀ հանրակրթության համակարգի զարգացումները բնութագրվում էին ինստիտուցիոնալ երկակիությամբ, որտեղ միաժամանակ համատեղ գոյակցում էին խորհրդային շրջանից ժառանգված կառուցվածքային լուծումները և նոր քաղաքական օրակարգից բխող բարեփոխումները: Այս ժամանակահատվածում հանրակրթության համակարգը ոչ թե միանգամից ենթարկվեց ամբողջական վերափոխման, այլ զարգացավ աստիճանական փոփոխությունների և մասնակի խզումների միջոցով, որոնք հաճախ չէին կազմում միասնական և ներքին տրամաբանությամբ համակարգված բարեփոխումների շղթա: Ինստիտուցիոնալ շարունակականության ամենաէական դրսևորումներից մեկը կառավարման կենտրոնացված մոդելի պահպանումն էր: Չնայած անկախությունից հետո ձևավորվել էր տեղական ինքնակառավարման համակարգ, հանրակրթության ոլորտում հիմնական ռազմավարական և բովանդակային որոշումները շարունակում էին ընդունվել կենտրոնական մակարդակում: Այս մոդելը, մի կողմից, ապահովում էր համակարգի հարաբերական կայունություն, մյուս կողմից՝ սահմանափակում էր տեղական նախաձեռնությունների և դպրոցների պատասխանատվության զարգացումը:

2000-ականների կարևորագույն ինստիտուցիոնալ խզումներից մեկը հանրակրթության կառուցվածքային վերափոխումն էր՝ ավագ դպրոցի ներդրմամբ, որի գործնական իրականացումը սկսվեց 2007–2008 ուսումնական տարուց՝ կառավարության և ոլորտային ենթաօրենսդրական ակտերի հիման վրա, իսկ իրավական ամրագրումը կատարվեց ավելի ուշ՝ ՀՀ «Հանրակրթության մասին» օրենքով:

12-ամյա հանրակրթության մոդելը ենթադրում էր ավագ դպրոցի առանձնացում՝ որպես առանձին հանրակրթական մակարդակ: Վերջինիս ներդրումը նպատակ ուներ ապահովել կրթության բովանդակային մասնագիտացում, սովորողների կարողությունների զարգացմանն առավել համապատասխան ուսումնական միջավայր և հանրակրթության ու մասնագիտական կրթության ավելի հստակ սահմանազատում: Սակայն ավագ դպրոցի ինստիտուցիոնալ ներդրումը ուղեկցվեց մի շարք կառուցվածքային և սոցիալական խնդիրներով: Առաջին տարիներին ավագ դպրոցում ընդգրկվածության ցածր մակարդակը վկայում էր, որ համակարգը պատրաստ չէր այդ փոփոխությանը՝ ինչպես նյութատեխնիկական, այնպես էլ մարդկային ռեսուրսների տեսանկյունից: Շատ դպրոցներ ձևականորեն վերակազմավորվեցին առանց ուսումնական միջավայրի և մանկավարժական մոտեցումների էական փոփոխության, իսկ մասնագիտացված հոսքերի ներդրումը հաճախ սահմանափակվում էր անվանափոխությամբ (Կրթության զարգացման 2011–2015 թթ. պետական ծրագիր, <https://www.arlis.am/hy/acts/69872>): Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ավագ դպրոցի ներդրումը գնահատել որպես ինստիտուցիոնալ խզում, որի իրական ազդեցությունը համակարգի որակի վրա դրսևորվեց հետաձգված և ոչ միատեսակ ձևով:

Այս առումով, 2000-ական թվականներին ՀՀ հանրակրթության համակարգի ինստիտուցիոնալ զարգացումները կարելի է բնութագրել որպես մասնակի և ոչ համաժամանակյա վերափոխումների գործընթաց: Շարունակականությունը դրսևորվում էր կառավարման կենտրոնացված մոդելի, ուսուցչական կրթության կառուցվածքի և բովանդակային մոտեցումների պահպանման մեջ, մինչդեռ խզումները վերաբերում էին կրթության կառուցվածքային վերաձևմանը, ֆինանսավորման և պլանավորման նոր մեխանիզմների ներդրմանը և որակի գնահատման նոր գործիքների ի հայտ գալուն: Այս ինստիտուցիոնալ երկակիությունը, մի կողմից, թույլ տվեց պահպանել համակարգի գործունակությունը սոցիալ-տնտեսական սահմանափակումների պայմաններում, մյուս կողմից՝ սահմանափակեց կրթության որակի արագ և խորքային բարելավման հնարավորությունները:

Եզրակացություններ

Հոդվածում իրականացված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 2000-ական թվականները ՀՀ հանրակրթության համակարգի համար եղել են որակական երկակիության և կուտակված հակասությունների ժամանակաշրջան: Մի կող-

մից, պահպանվել են հանրակրթության ինստիտուցիոնալ հիմքերը, համընդհանուր ընդգրկվածության համեմատաբար բարձր մակարդակը և հասարակության կայուն սպասումները կրթության նկատմամբ, մյուս կողմից, համակարգում խորացել են կառուցվածքային և որակական խնդիրներ, որոնք էապես սահմանափակել են կրթության զարգացման ներուժը:

Հոդվածի շրջանակում ներկայացված քանակական և որակական տվյալների համադրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հանրակրթության որակի վրա առավել ուժեղ ազդեցություն են ունեցել ոչ թե մեկուսացված գործոններ, այլ դրանց համակցված ազդեցությունը: Սովորողների և ուսուցիչների թվի կրճատումը, աշխատավարձերի երկարաժամկետ ցածր մակարդակը, կրթական ենթակառուցվածքների անբավարար վիճակը և մանկավարժական կրթության համակարգի պահպանողականությունը փոխկապակցված կերպով ձևավորել են մի միջավայր, որտեղ կրթության որակի բարելավումը դարձել է առավելապես փաստաթղթային նպատակ, քան լիարժեք իրականացված ռազմավարություն: Միևնույն ժամանակ, վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 2000-ականներին ձևավորվել են նաև այն քաղաքական և ինստիտուցիոնալ նախադրյալները, որոնք հետագա տարիներին հիմք են դարձել կրթության ոլորտում որակական փոփոխությունների համար: Կրթության զարգացման պետական ծրագրերի ընդունումը, կրթության որակի ընդգրկումը աղքատության հաղթահարման և միջնաժամկետ ծախսերի քաղաքականության օրակարգերում, ինչպես նաև միջազգային գնահատումներին մասնակցությունը վկայում են, որ կրթության որակը աստիճանաբար սկսեց ընկալվել որպես ազգային զարգացման ռազմավարական բաղադրիչ: Սակայն այդ քայլերը հիմնականում կրել են հատվածական և ոչ ամբողջապես համակարգված բնույթ, որի հետևանքով դրանց ազդեցությունը համակարգի որակական պատկերի վրա եղել է սահմանափակ և հետաձգված:

Շնորհակալական

Մեր երախտագիտության խոսքն ենք հայտնում ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոնի պրոֆեսոր Ամալյա Սարիբեկյանին՝ սույն հետազոտության շրջանակում ցուցաբերած մասնագիտական և տեղեկատվական աջակցության համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր 2003, Երևան, <https://www.arlis.am/hy/acts/44725> (ներբեռնման օրը՝ 07.01.2026): Poverty Reduction Strategy Paper 2003, Yerevan, <https://www.arlis.am/hy/acts/44725> (Accessed on: 07.01.2026) (in Armenian).
2. Ավետիսյան Ս. 2025, Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթության վիճակը և հիմնախնդիրները 2000-ական թվականների սկզբին, Վանաձորի պետական համա-

լսարանի գիտական տեղեկագիր, հումանիտար և հասարակական գիտություններ, N 1, Վանաձոր, 116–123:

Avetisyan S. 2025, The State and Key Issues of General Education in the Republic of Armenia at the Beginning of the 2000s, Scientific Bulletin of Vanadzor State University: Humanities and Social Sciences, N 1, Vanadzor, 116–123 (in Armenian).

3. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը Հանրակրթության մասին 2009, <https://www.arlis.am/hy/acts/71908> (ներբեռնման օրը՝ 04.01.2026).
Law of the Republic of Armenia "On General Education" 2009, <https://www.arlis.am/hy/acts/71908> (Accessed on: 04.01.2026) (in Armenian).
4. Հայաստանի Հանրապետության 2003–2005 թթ. պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր 2002, ՀՀ կառավարություն, Երևան, <https://www.gov.am/files/docs/54.pdf> (ներբեռնման օրը՝ 18.12.2025).
Medium-Term Expenditure Framework of the Republic of Armenia for 2003–2005, Government of the Republic of Armenia 2002, Yerevan, <https://www.gov.am/files/docs/54.pdf> (Accessed on: 18.12.2025) (in Armenian).
5. Հայաստանի Հանրապետության 2005–2007 թթ. պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր 2004, ՀՀ կառավարություն, Երևան, <https://www.gov.am/files/docs/54.pdf>, (ներբեռնման օրը՝ 20.12.2025).
Medium-Term Expenditure Framework of the Republic of Armenia for 2005–2007 2004, Government of the Republic of Armenia, Yerevan, <https://www.gov.am/files/docs/52.pdf> (Accessed on: 20.12.2025) (in Armenian).
6. Հայաստանի Հանրապետության 2007–2009 թթ. պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր 2006, ՀՀ կառավարություն, Երևան, <https://www.gov.am/files/docs/49.pdf> (ներբեռնման օրը՝ 22.12.2025):
Term Expenditure Framework of the Republic of Armenia for 2007–2009 2006, Government of the Republic of Armenia, Yerevan, <https://www.gov.am/files/docs/52.pdf> (Accessed on: 22.12.2025) (in Armenian).
7. Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի մասին օրենքներ (2005–2010 թթ.), <https://www.gov.am/am/budget/> (ներբեռնման օրը՝ 05.12.2025):
Laws of the Republic of Armenia on the State Budget (2005–2010), <https://www.gov.am/am/budget/> (Accessed on: 05.12.2025) (in Armenian).
8. Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման 2001–2005 թվականների պետական ծրագիր 2001, Երևան, <https://www.arlis.am/hy/acts/39398> (ներբեռնման օրը՝ 01.12.2025):
State Program for the Development of Education of the Republic of Armenia for 2001–2005 2001, Yerevan, <https://www.arlis.am/hy/acts/39398> (Accessed on: 01.12.2025) (in Armenian).
9. Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման 2011–2015 թվականների պետական ծրագիր 2011, Երևան, <https://www.arlis.am/hy/acts/69872> (ներբեռնման օրը՝ 03.12.2025):
State Program for the Development of Education of the Republic of Armenia for 2011–2015 2011, Yerevan, <https://www.arlis.am/hy/acts/69872> (Accessed on: 03.12.2025) (in Armenian).

10. Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայության տարեգրքեր, <https://www.armstat.am/am/?nid=586> (ներբեռնման օրը՝ 26.11.2025): Statistical Yearbooks of the Statistical Committee of the Republic of Armenia, <https://www.armstat.am/am/?nid=586> (Accessed on: 26.11.2025) (in Armenian).
11. Biesta G. 2010, Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics, Democracy, Boulder, CO: Paradigm Publishers.
12. Data Bank of Statistical Committee Republic of Armenia https://statbank.armstat.am/pxweb/en/ArmStatBank/ArmStatBank__2%20Population%20and%20social%20processes__22%20Education__222%20General%20education%20institutions/ps-ed-gei03.px/table/tableViewLayout1/ (Accessed on: 28.11.2025).
13. Fullan M. 2007, The New Meaning of Educational Change (4th ed.), New York, Teachers College Press.
14. Hargreaves A., Fullan M. 2012, Professional Capital: Transforming Teaching in Every School, New York, Teachers College Press.
15. Hanushek E.A., Woessmann L. 2012, The Knowledge Capital of Nations: Education and the Economics of *Growth*, Cambridge, MA: MIT Press.
16. UNESCO 2005, Education for All: The Quality Imperative, Paris, UNESCO Publishing, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000137333> (Accessed on: 15.11.2025).
17. World Bank 2007, Education Quality and Economic Growth, Washington, DC, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/885051468141302837/pdf/395110Edu1Quality1Economic1Growth.pdf> (Accessed on: 21.11.2025).
18. OECD, Knowledge and Skills for Life: First Results from PISA 2000, Paris, OECD Publishing, <https://www.oecd.org/en/data/datasets/pisa-2000-database.html> (Accessed on: 24.11.2025).
19. UNESCO Global Education Monitoring Report Team 2024, Global Education Monitoring Report 2024/25: Leadership in Education – Lead for Learning, Paris, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391406> (Accessed on: 26.11.2025).
20. United Nations 2015, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, New York, United Nations General Assembly, Resolution A/RES/70/1, <https://sdgs.un.org/2030agenda> (Accessed on: 11.11.2025).

**ԴԱՐՁՅԱԼ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ-ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ-ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՆԵՐԳԻԿ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

**AGAIN ON SYNERGIC INTERACTIONS OF
ECONOMY-SCIENCE-EDUCATION AND THE EFFICIENCY OF SCIENCE**

**ОПЯТЬ О СИНЕРГЕТИЧЕСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ ЭКОНОМИКИ,
НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ НАУКИ**

Յուրի Սուվարյան
Yuri Suvaryan
Юрий Суварян

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Academician of the NAS of the RA
Академик НАН РА

Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ, Հայաստան
Division of Armenology and Social Sciences, National Academy of Sciences, Armenia
Отделение арменоведения и общественных наук, Национальная академия наук, Армения

suvaryan@sci.am

Ներկայացվել է՝ 26.01.2026; գրախոսվել է՝ 20.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 26.01.2026; Revised: 20.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 26.01.2026; рецензировано: 20.06.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence–ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-149

Ամփոփում – Սույն հրապարակումը նշված թեմայով հեղինակի երրորդ աշխատությունն է: Առաջինը «Տնտեսություն, գիտություն, կրթություն» մենագրությունն է (Ե., «Գիտություն», 2014), հաջորդը՝ «Գիտության և գիտատեխնիկական գործունեության կառավարման համակարգի բարեփոխման գերակայությունները» (ՀՀ ԳԱԱ Ձեկույցներ, 2025, հատոր 125, թ. 2) հոդվածը: Սույն աշխատանքը վերջինիս լրամշակված տարբերակն է: Երկրորդ գիտատեխնոլոգիական վերելքի, որակյալ տնտեսական աճի, թողարկված արտադրանքի միջազգային մրցունակության բարձրացման, հուսալի արտաքին անվտանգության ապահովման համար օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է տնտեսության, գիտության և կրթության սիներգիկ փոխառնչությունների հաշվառմամբ համակցված ռազմավարական կառավարումը: Այդ համակարգում իբրև պետական կարգավորման գործիք հարկ է կիրառել պետական պատվերը: Ըստ այդմ՝ հիմնարար և կիրառական հետազոտությունների ֆինանսավորման ծավալի շուրջ 2/3-ը նպատակահարմար է հատկացնել գիտության առավելապես պետական պատվերի կատարմանը, 1/3-ը՝ դրամաշնորհային

ծրագրերի իրագործմանը: Էական է խրախուսական միջոցներ գործադրել գործարար կառույցներին գիտատեխնիկական գործունեության մեջ ներգրավելու և ավելացնելու գիտության ֆինանսավորման ու նորաստեղծության հնարավորությունները: Գիտական ստորաբաժանումների և գիտաշխատողների գործունեությունը նախընտրելի է գնահատել պետական պատվերի կատարման, գիտական արդյունքների և միջազգային ու հայրենական գիտական հանդեսներում հրապարակումների չափանիշներով: Գիտության և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունավետությունը հնարավոր է գնահատել առաջարկվող մասնակի և ամփոփ ցուցանիշներով: Գիտության առաքելության ամբողջական իրագործման նպատակով տրամաբանական է ՀՀ հանրային կառավարման կառուցվածքում կազմակերպել գիտության և տեխնոլոգիաների նախարարություն (կամ պետական կոմիտե), որի առանցքային գործառույթներից է գիտահետազոտական գործունեության, տեխնոլոգիական զարգացման ու նորաստեղծության համակարգումը: Հաշվի առնելով, որ գիտությունն ու կրթությունն ունեն ներհատուկ և յուրօրինակ խնդիրներ, նպատակահարմար է դրանց գործունեությունը կարգավորել առանձին օրենսդրական ակտերով: Առաջարկված երաշխավորությունների իրագործումը մեր հանրապետությունում հնարավորություն կընձեռի գիտությունը գիտության և կրթության համար հայեցակարգից իրական անցում կատարել գիտությունը գիտության, տեխնոլոգիաների և կրթության համար հեռանկարային հայեցակարգին:

Abstract – This publication is the author's third work on the mentioned topic. The first is the monograph "Economy, Science, Education" (Yerevan, "Gitutyun", 2014), and the next is the article "Priorities of Reforming the Management System of Science and Scientific and Technical Activities" (Reports of the NAS RA, 2025, vol. 125, N 2). This article is a revised version of the latter. For the scientific and technological upsurge in the country, quality economic growth, increasing the international competitiveness of the manufactured products, and ensuring reliable external security, it is an objective necessity to combine strategic management with the consideration of synergistic interactions between the economy, science, and education. In this system, it is necessary to use the state order as a state regulation tool. Accordingly, it is advisable to allocate about 2/3 of the volume of financing for fundamental and applied research to the fulfillment of the state order for science, and 1/3 to the implementation of grant programs. It is essential to use incentive measures to encourage business structures to engage in scientific and technical activities and increase the possibilities of financing science and innovation. The activities of scientific departments and researchers are preferably evaluated by the criteria of the fulfillment of the state order, scientific results, and publications in international and domestic scientific journals. The effectiveness of science and scientific and technical activities can be assessed by the proposed partial and summary indicators. In order to fully implement the mission of science, it is advisable to organize a Ministry of Science and Technology (or State Committee) in the public administration structure of the Republic of Armenia, one of the key functions of which is the coordination of scientific research activities, technological development, and innovation. Taking into account that science and education have inherent and unique problems, it is advisable to regulate their activities with separate legislative acts. The implementation of the proposed recommendations will enable our republic to make a real transition from the concept of science for science and education to the perspective concept of science for science, technology, and education.

Аннотация – Данная публикация является третьей работой автора по указанной теме. Первой была монография «Экономика, наука, образование» (Е., «Гитутюн», 2014), следующей – статья «Приоритеты реформирования системы управления наукой и научно-технической деятельностью» (Доклады НАН РА, 2025, т. 125, N 2). Настоящая статья является переработанной версией последней. Для научно-технического подъема страны, качественного экономического роста, повышения международной конкурентоспособности производимой продукции и обеспечения надежной внешней безопасности объективной необходимостью является сочетание стратегического управления с учетом синергического взаимодействия экономики, науки и образования. В этой системе необходимо использовать государственный заказ как инструмент государственного регулирования. Соответственно, целесообразно выделить около 2/3 объема финансирования фундаментальных и прикладных исследований на выполнение государственного заказа в сфере науки и 1/3 на реализацию грантовых программ. Необходимо использовать стимулирующие меры в целях поощрения бизнес-структур к участию в научно-технической деятельности и расширения возможностей финансирования науки и инноваций. Деятельность научных отделов и исследователей предпочтительно оценивать по критериям выполнения государственного заказа, научных результатов и публикаций в международных и отечественных научных журналах. Эффективность науки и научно-технической деятельности может быть оценена с помощью предложенных частичных и сводных показателей. Для полноценного выполнения миссии науки целесообразно организовать в структуре государственного управления Республики Армения Министерство науки и технологий (или Государственный комитет), одной из ключевых функций которого должна быть координация научно-исследовательской деятельности, технологического развития и инноваций. Исходя из того, что наука и образование имеют свои собственные и уникальные проблемы, целесообразно регулировать их деятельность отдельными законодательными актами. Реализация предложенных рекомендаций позволит нашей республике осуществить реальный переход от концепции науки для науки и образования к перспективной концепции науки для науки, техники и образования.

Հիմնաբառեր – գիտություն, տնտեսություն, կրթություն, տեխնոլոգիա, արդյունավետություն:
Keywords – science, economy, education, technology, efficiency.

Ключевые слова – наука, экономика, образование, технология, эффективность.

Ներածություն

Մարդկային քաղաքակրթության պատմության նախաշեմին, շուրջ 12 հազար տարի առաջ տեղի է ունեցել հողագործական հեղափոխություն, որը նշանավորվել է բույսերի մշակման, կենդանիների ընտելացման և մարդկանց նստակեցության երևույթներով (Հարարի 2020, 13): Դրան անհրաժեշտաբար հաջորդել է արհեստների առաջացումը, ըստ էության՝ արդյունաբերական արտադրության ստեղծումը՝ իբրև աշխատանքի գործիքների և դեռևս պարզագույն տեխնոլոգիաների ստեղծման գործընթաց:

Այս ամենն ուղեկցվել է աշխատանքի առաջին հասարակական բաժանման դրսևորումներով՝ հողագործությունը տարանջատվել է խաշնարածությունից, առաջացել է արհեստագործների խավը, այնուհետև արտադրության զարգաց-

ման ընթացքում առաջացել են տնտեսության առանձին ճյուղերը, հասարակական գործունեության առանձին ոլորտները՝ գիտությունը, կրթությունը, մշակույթի առանձին բնագավառները:

Հին աշխարհում մարդու նստակյաց կյանքը և տնտեսական գործունեությունը կարող էին հնարավոր դառնալ բնությունից սովորելու և բուսական ու կենդանական աշխարհի զարգացման սկզբունքներին տիրապետելու շնորհիվ: Գոյատևելու համար մարդն սկսում է ձեռք բերել շրջապատող աշխարհի մասին օբյեկտիվ գիտելիքներ, այսինքն՝ տեղի է ունենում ճանաչողական նպատակային գործունեություն, որն աստիճանաբար վերաճում է մարդկային հոգևոր գործունեության, հասարակական գիտակցության ձևի, իսկ ավելի ուշ ճանաչողական գործունեությունը լրացվում է տեսական ընդհանրացումներով ու համակարգմամբ, և ձևավորվում է գիտությունը՝ իբրև հասարակական գործունեության կարևորագույն բնագավառ: Ի սկզբանե գիտելիքների ձեռքբերման ու դրանց կիրառության շարժառիթներ են դարձել տնտեսական գործունեության իրականացումը և ապա՝ մարդկանց անվտանգության ապահովման հրամայականը:

Շրջակա միջավայրի և հասարակության վերաբերյալ գիտելիքների պաշարի կուտակումը անհրաժեշտություն է առաջացրել դրանք փոխանցելու նոր սերունդներին և պատրաստելու տնտեսության ու հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների և ինքնուրույն գործունեության բնագավառ դարձող գիտության համար բարձր որակավորման մասնագետներ: Այդ կարևոր առաքելությունը գրավոր խոսքի ստեղծումից հետո դարեր շարունակ հաջողությամբ կատարում է կրթությունը: Ըստ Յու. Հարարիի՝ «առաջին թագավորությունները, գիրը և դրամը, բազմաստված կրոնները առաջացել են 5000 տարի առաջ (Հարարի, 2020, 13): Այսինքն՝ եթե տնտեսությունը և գիտությունը առաջացել են միաժամանակ, ապա կրթությունը՝ դրանցից շուրջ 7 հազար տարի հետո:

Ժամանակակից աշխարհի բոլոր ժողովուրդները և դրանք միավորող պետություններն անցել են տնտեսության, գիտության և կրթության զարգացման ճանապարհը, բայց տարբեր հաջողություններով: Որոշ երկրներ ունեն հզոր տնտեսություն և գիտություն, անվտանգության վիթխարի երաշխիքներ, որոշները՝ համեմատաբար միջին, մեծ մասամբ՝ նվազ հնարավորություններ:

Նման իրավիճակի մեկնաբանությանը անդրադարձել են Դ. Աջեմօղլուն և Դ. Ռոբինսոնը: Նրանց համոզմամբ՝ տնտեսական առաջընթացը կարող է ապահովվել, եթե ստեղծված են ներառական (ինկլյուզիվ) քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտներ, մասնավորապես հանրային կառավարման մարմինների ընտրական համակարգ, ազատ շուկայական տնտեսավարման կառուցակարգ, արտաքին առևտրի ապամենաշնորհացում և այլն: Նրանց դիտարկմամբ՝ հենց այդ նույն պատճառներով առաջին արդյունաբերական հեղափոխությունը XVIII դարում տեղի ունեցավ Անգլիայում (Аджемоглу, Робинсон 2016, 284–285): Միանգամայն ճշմարիտ համարելով տնտեսական զարգացման գործում քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների կարևորագույն նշանակությունը, սակայն, մեր կարծիքով, էական է հաշվի առնել նաև տարբեր ժողո-

վուրդների քաղաքակրթական զարգացման մակարդակը և ըստ այդմ՝ տնտեսության ու գիտակրթական համակարգի նպատակասլաց, սիներգիկ փոխառնչությունների հաշվառմամբ և համակցված ռազմավարական կառավարման արդյունավետությունը: Հատկապես այդ առումով էական նշանակություն ունեցան Անգլիայում Նյուտոնի կողմից տիեզերական ձգողության օրենքի (1666 թ.), շարժման օրենքների (1667 թ.) հայտնագործությունները, գիտական այլ ձեռքբերումները Եվրոպայի մյուս երկրներում, ԱՄՆ-ում (100 великих научных открытий, 2018): Ի դեպ, ներառական քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտները ևս տեսական մտքի արդյունք են: Այդ առումով հիշենք շոտլանդացի տնտեսագետ Ա. Սմիթին (1723–1790 թթ.)՝ ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարախոսության հիմնադիրին (Тойнби 1991, 25; Սուվարյան 2023, 84–85):

Ստեղծված քաղաքական-տնտեսական ու գիտական միջավայրի շնորհիվ է, որ XVIII դարում Անգլիայում ինտենսիվ զարգանում էին ծովային և երկաթուղային տրանսպորտը, տեքստիլ արդյունաբերությունը, գիտական նորարարական հետազոտությունները, կրթական համակարգը: Հենց արդյունաբերության զարգացումն էլ խթանում էր նորարարությունը կամ նորաստեղծությունը՝ պահանջարկ առաջացնելով նոր տեխնոլոգիական լուծումների համար:

Իբրև նշված դրույթի հաստատում է նաև հետևյալ տեսակետը. «Անհերքելի է, որ 1850 թվականից ի վեր եվրոպական գերիշխանությունը մեծ մասամբ հիմնված է եղել ռազմագիտաարդյունաբերական համալիրի ու տեխնոլոգիական հրաշքների վրա (Հարարի 2020, 342):

Նորբեյյան մրցանակի դափնեկիր Զ. Ստիգլիցի համոզմամբ՝ ժողովրդի հարստությունը հենվում է երկու սյուների վրա. առաջինը աշխատանքի արտադրողականության աճն է, որի գլխավոր աղբյուրը պետության կողմից ֆինանսավորվող հիմնարար հետազոտությունների շնորհիվ իրագործված տեխնիկական առաջադիմությունն է, երկրորդը՝ հասարակության բարվոք կառուցվածքը, որը բնութագրվում է օրենքի գերակայությամբ, ժողովրդավարությամբ, անհրաժեշտ իրավական գործընթացներով, զսպումների և հակակշիռների համակարգով (Стиглиц 2020, 14–15):

Ընդհանուր առմամբ՝ հզոր և ապահով պետություն ունենալու համար հարկ է ապավինել քաղաքակրթության երկու կարևորագույն բաղադրիչներին՝ գիտությանը և քաղաքական-կառավարչական արդյունավետ համակարգին:

Սույն հոդվածում քննական վերլուծության են ենթարկվում հանրային կառավարման համակարգում տնտեսության, գիտության, կրթության գործառութային փոխառնչությունների նպատակասլաց համակարգման, նորամուծական գործունեության արդյունավետ խթանման, նշյալ ոլորտների համակցված ռազմավարական կառավարման գործընթացները և հիմնավորվելու երաշխավորություններ՝ տնտեսության ու գիտակրթական գործունեության ինտենսիվացման, դրանց արդյունավետ ինտեգրման և մրցունակության էական բարձրացման նպատակադրմամբ:

Հանրային կառավարման համակարգում տնտեսության, գիտության և կրթության գործառնությունների փոխադարձ առնչությունները

Ժամանակակից տնտեսությունը բազմաճյուղ է, ներառում է տնտեսության իրական հատվածը և ծառայությունների ընդարձակ ոլորտը, որոնց առաքելությունը մարդկանց սպառողական, անվտանգային, կեցության, մշակութային, կրթական, առողջապահական, տրանսպորտային, հաղորդակցական և այլ պահանջմունքների բավարարումն է: Ունենալով վիթխարի նշանակություն երկրի բնակչության բարեկեցության և արտաքին անվտանգության ապահովման գործում՝ տնտեսությունը նաև վճռորոշ դեր ունի գիտության և կրթության զարգացման գործընթացում: Առավել ակնհայտը դրանում այն է, որ առանց ֆինանսական և նյութական ռեսուրսների հնարավոր չէ իրականացնել լուրջ ու խոր գիտական հետազոտություններ: Հանրահայտ է, որ գիտական արդյունքներն առավել շրջափելի են այն երկրներում, որտեղ գիտությանը հատկացվող միջոցների տեսակարար կշիռը մեծ է ՀՆԱ-ում: Միաժամանակ, ակտիվ գործող և մեծամասշտաբ տնտեսությունը, հատկապես արդյունաբերությունը, խթանում են գիտության զարգացումը՝ ստեղծելով պահանջարկ գիտական արդյունքների նկատմամբ, նոր ու մրցունակ արտադրանք թողարկելու նպատակով:

Արդի տնտեսության զարգացումն ընթանում է առաջադիմական տեխնոլոգիաներով, ուստի կադրերի արտադրության կազմակերպումը առանց պատշաճ մակարդակի անհնար կլինի: Տնտեսության պահանջով պատրաստվում են բարձր որակավորման մասնագետներ, ինչի համար ծախսվում են նյութական ու ֆինանսական ռեսուրսներ: Բարձր զարգացած տնտեսությունը ստեղծում է նյութական նախադրյալներ կադրերի պատրաստման համար, նաև պահանջարկ նրանց նկատմամբ: Որքան բազմաճյուղ է տնտեսությունը, այնքան լայն է բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստման շրջանակը: Եթե երկրում առաջանցիկ զարգացում ունեն ծառայությունների ոլորտի ճյուղերը, և ՀՆԱ-ում գերակշռում է դրանց տեսակարար կշիռը, ապա դա կարող է հանգեցնել կրթության կառուցվածքի դեֆորմացմանը: Մասնավորապես, եթե ՀՆԱ-ում փոքր է բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության (մեքենաշինություն, սարքաշինություն, քիմիական արդյունաբերություն) բաժինը, ապա կրթության կառուցվածքում կարող են գերակշռել հումանիտար մասնագիտությունները, ինչպես, օրինակ, ՀՀ-ում է: Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տեղեկատվության՝ ՀՆԱ-ում 2023 թ. առևտրի և ծառայությունների տեսակարար կշիռը կազմել է 59%, մշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռը՝ 11.1%, իսկ վերջինիս կազմում գերակշռում է սննդի արդյունաբերությունը (63.3%): Բարձր ու միջին տեխնոլոգիական մակարդակի արտադրանքի և ծառայությունների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում կազմել է 7.6% (Սուվարյան, Մանուչարյան 2024, 16–35), որն, անշուշտ, խիստ ցածր է: Տնտեսության նման ճյուղային կառուցվածքի երկարաժամկետ գոյության պայմաններում բուռնորեն հումանիտար և հասարակական մասնագիտություններով սովորողների տեսակարար կշիռը ՀՀ ՎԿ տվյալներով վերջին տարիներին հասել է 64–65%-ի. դրա պատճառը բարձր

տեխնոլոգիական աշխատատեղերի պական է: Ի դեպ, նման պարագայում նվազում է նաև տեխնոլոգիական մտավորականության թիվը, ինչը բացասաբար կարող է անդրադառնալ երկրում նորարարական ակտիվության վրա:

Շրջակա միջավայրի և հասարակության վերաբերյալ գիտելիքների պաշարի կուտակմանը զուգընթաց մարդը դրանք դարձրել է տեխնոլոգիաներ, արտադրանքի տեսակներ, այդպիսով՝ գիտությունը գիտության համար հայեցակարգից անցում է կատարվել գիտության՝ տեխնոլոգիաների և կրթության համար հայեցակարգին: [Այդ գործընթացը սկիզբ է առել XVII դարում, երբ Ֆ. Բեկոնն առաջարկեց միավորել գիտությունն ու տեխնոլոգիաները: XVIII–XIX դարերում դրանց կապը դարձավ անխզելի (<արարի 2020, 318–319)]:

Գիտության զարգացման շնորհիվ դրա աշխարհաճանաչողության գործառույթին զուգընթաց ձևավորվեց նոր գործառույթ՝ գիտության նվաճումների հիմքի վրա նորաստեղծությունը՝ նոր արտադրատեսակների և տեխնոլոգիաների ստեղծումն ու ներդրումը արտադրության մեջ: Այդպիսով XVIII դարի կեսերից սկսվեցին միմյանց հաջորդող արդյունաբերական հեղափոխությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը նշանավորում էր գիտության և տեխնոլոգիաների զարգացման որոշակի նվաճումներ, որոնք մարդկային քաղաքակրթության համար ունեցան պատմահեղափոխական նշանակություն: Դրանցից առաջինը Անգլիայում արդյունաբերական հեղափոխությունն էր, որը վերաբերում էր մանածագործության ասպարեզում ձեռքի աշխատանքից մեքենայականին անցմանը:

Դրան հաջորդեցին ստանդարտացումը, հոսքային գծերի արմատավորումը, ռոբոտային տեխնիկայի և արհեստական բանականության նվաճումների ներդրումը մարդկային գործունեության տարբեր ոլորտներում: Ի դեպ, եթե առաջին երեքը առնչվում էին մարդու մեխանիկական գործողությունների փոխարինմանը մեքենայականով, ապա վերջին երկուսը վերաբերում են մտավոր գործողությունների մասնակի փոխարինմանը արդի կատարելագործված տեխնիկական միջոցներով: Իր այդ գործառույթով գիտությունը դարձավ վճռորոշ գործոն տնտեսության զարգացման, հատկապես երկրի արտաքին անվտանգության ապահովման համար և պատահական-հավանական զարգացման ընթացքից վերաճեց ծրագրված ու նպատակային նշանակության գործունեության չափազանց կարևոր ոլորտի: [Վերջին 500 տարվա ընթացքում ժամանակակից գիտությունը հրաշքներ է գործել մեծ մասամբ կառավարությունների, բիզնեսների, հիմնադրամների ու մասնավոր հովանավորների պատրաստակամության շնորհիվ, որոնք միլիարդավոր դոլարներ են ուղղել գիտական հետազոտություններին (<արարի 2020, 331)]: Ըստ այդմ՝ այն, ունենալով մշտապես աճող հանրային պահանջարկ, դարձավ պետական, այնուհետև՝ հանրային, կառավարման կարևոր օբյեկտ: Ավելին, գիտությունը դարձավ պետական քաղաքականության կարևորագույն նպատակներից մեկը: Օրինակ, << սահմանադրությամբ (հոդված 86.14) ամրագրված է, որ պետական քաղաքականության հիմնական նպատակներից է «հիմնարար և կիրառական գիտության զարգացումը» (տե՛ս << Սահմանադրություն (փոփոխություններով) 2019, 39–40):

Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրության մեջ 2020 թ. առաջին անգամ ներառվել է «գիտատեխնոլոգիական զարգացում» հասկացությունը (հոդված 114.1)՝ ընդգծելով գիտության և տեխնոլոգիաների կարևորությունն ու միասնությունը (Криворучко 2024, 155): Գիտությունը և գիտատեխնիկական գործունեությունը վերաճելով հանրային աշխատանքի կարևորագույն ոլորտի՝ կարևորվում է դրա արդյունավետության գնահատումը, ինչին կանդիդատները հաջորդիվ:

Այսպիսով, գիտության առաքելությունն է մարդկային քաղաքակրթության զարգացման բնաաշխարհագրական ու հասարակական բնույթի օրինաչափությունների բացահայտման, գիտելիքների պաշարի կուտակման, տեխնոլոգիական հասարակության համար բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստման նախադրյալների ստեղծման հիման վրա հանրային կյանքի տնտեսական, անվտանգային ու մշակութային զարգացման գերակայությունները կանխատեսելը և դրանց իրագործման կանոնակարգերը մշակելը:

Այդ առաքելությունը կենսագործելու համար գիտական ու գիտատեխնիկական գործունեությունն ունի հետևյալ հատուկ, ըստ էության՝ կարևորագույն գործառույթները, որոնք ուղղակիորեն ընդգրկում են նաև տնտեսության ու գիտության զարգացման խնդիրները.

- բնական ու հասարակական երևույթների առաջացման ու զարգացման ընթացքի հետազոտության հիման վրա հիմնավոր օրինաչափությունների բացահայտում և ձևավորում՝ որպես գիտական արդյունք կամ նոր գիտելիք,

- գիտական արդյունքների հիման վրա նոր արտադրատեսակների և տեխնոլոգիաների ստեղծում ու ներդրում արտադրության մեջ՝ իբրև նորաստեղծություն կամ նորամուծություն,

- նորաստեղծ գիտական տեսությունների (արդյունքների) հրապարակում՝ գիտելիքների կուտակման ու աշխարհաճանաչողության նպատակով սերունդներին փոխանցման ու կրթական համակարգի կազմակերպման համար,

- օժանդակել կրթական համակարգին բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստման համար: Գիտության՝ իբրև համակարգի ձևավորման և կրթության լիարժեք կազմակերպման գործընթացներում դրանց միջև փոխառնչությունները դառնում են սիներգիկ, ինչը, սակայն, չի նշանակում, թե գիտության գլխավոր խնդիրը կրթության զարգացմանը նպաստելն է: Դա գիտության գործառույթներից մեկն է,

- ապահովել երկրի տնտեսության միջազգային մրցունակության շարունակական բարձրացումը՝ բարձր գիտատար արտադրանքի թողարկման համար տեխնոլոգիական նախադրյալների ստեղծմամբ և այդպիսով նաև երաշխավորել արտաքին անվտանգությունը: Հզոր տնտեսություն և հզոր բանակ. աշխարհաքաղաքական արդի պայմաններում դրանք են հզոր պետություն և ամուր պետականություն ունենալու բաղադրիչները: Այս դեպքում էլ գիտության և տնտեսության կապը սիներգիկ է, որովհետև ամուր տնտեսությունն է գիտության կայուն և անհրաժեշտ ֆինանսավորման երաշխիքը,

– իբրև մտավոր մշակույթի ոլորտ նպաստել հայրենի երկրի ու նրա ժողովրդի էական ներդրմանը մարդկային քաղաքակրթության վերելքի ասպարեզում:

Նշված հատուկ գործառույթներից բացի, գիտության և գիտատեխնիկական գործունեության կառավարմանը բնորոշ են նաև հետևյալ հիմնական գործառույթները.

– հետազոտությունների գիտական ուղղությունների և գործունեության ծավալների ռազմավարական ծրագրավորում,

– գիտության կառավարման կազմակերպական կառուցվածքների ստեղծում,

– գիտաշխատողների աշխատանքի արդյունավետ խթանման համակարգի ներդրում,

– գիտաշխատողների և գիտական կազմակերպությունների գործունեության գնահատման ու վերահսկողության կառուցակարգի գործարկում:

Վերը շարադրվածից ակնհայտ է, որ տնտեսությունն իր առաջնային առաքելությունից բացի էականորեն նպաստում է գիտության և կրթության զարգացմանը, որոնք էլ որոշիչ դեր ունեն բարձր տեխնոլոգիական մրցունակ տնտեսության ստեղծման ու գործունեության համար, ինչը փաստում է տնտեսության, գիտության ու կրթության փոխառնչություններին ներհատուկ սիներգիկ բնույթը, որը հարկ է հաշվի առնել նշված ոլորտների ռազմավարական կառավարման ընթացքում:

Տնտեսության ու գիտակրթական համակարգի ռազմավարական կառավարման հիմնական սկզբունքները

Պատմականորեն տնտեսության ու գիտության զարգացման համակարգում իրականացվել է որոշակի յուրահատկություններով ու մեթոդաբանությամբ: Տնտեսության զարգացումը համակարգելու հանրահայտ եղանակներ են սեփականության ձևերի ազատության հիմքով շուկայական կարգավորումը և պետական սեփականության վրա հիմնված տնտեսության կենտրոնացված պետական կառավարումը: Ներկայումս աշխարհում տիրապետող տնտեսավարման եղանակը ազատ շուկայական կարգավորումն է: Ի սկզբանե գիտությունը գործել է տիրապետող տնտեսական համակարգում, և գիտական հետազոտություններն ու դրանց արդյունքները ստացվել են պատահական-հավանական սկզբունքով, առանց միասնական նպատակալաց համակարգման: Գիտության նշանակության շեշտակի աճը XX–XXI դարերում տնտեսության և երկրների անվտանգության ապահովման չափազանց կարևոր բնագավառներում հանգեցրեց գիտահետազոտական և նորամուծական գործունեության կազմակերպման ու ֆինանսավորման հանրային ռազմավարական կառավարման, որին մասնակցում են թե՛ պետական, թե՛ մասնավոր կազմակերպությունները:

Ազատ շուկայական տնտեսության պայմաններում պետական կազմակերպությունների հետ մեկտեղ կարող են գործել նաև մասնավոր կառույցներ: Լայն առումով ոլորտի կառավարումը մակրոմակարդակում կրում է պետական կար-

զավորման բնույթ, ինչը չի բացառում պետական կազմակերպությունների ուղղակի կառավարումը թե՛ մակրո, թե՛ միկրոմակարդակներում:

Տնտեսության և գիտակրթական համակարգի ռազմավարական կառավարումը արդյունավետ կարող է լինել, եթե ապահովվում են հետևյալ սկզբունքային պահանջները.

- տնտեսության, գիտության և կրթության զարգացման գերակայությունները և արդեն նկարագրված սիներգիկ փոխառնչությունները,

- քանի որ գիտության արդյունքների ստացումը, արտադրության մեջ դրանց ներդրումը ենթադրում են որոշակի ժամանակային լագ, ապա ռազմավարական ծրագիրը հարկ է մշակել առնվազն 10–15 տարվա տեսլականով՝ հաշվի առնելով նաև գիտության և տեխնոլոգիաների զարգացման կանխատեսումային ուղղությունները,

- գիտակրթական ոլորտի կազմակերպական կառավարման, ֆինանսավորման ու նյութական խթանման նպատակասլաց համակարգի անհրաժեշտությունը, ինչը միտված պետք է լինի դրա արդյունավետության բարձրացմանը,

- գիտակրթական գործունեության և տնտեսության ռազմավարական ծրագրի կատարման արդյունքների նկատմամբ վերահսկողության հստակ կառուցակարգի ապահովումը՝ հետադարձ կապի հնարավորություններով:

Նշված ոլորտների համապարփակ ռազմավարական կառավարումը ՀՀ-ում դեռևս լիարժեքորեն չի իրագործվում, իսկ ռազմավարական ծրագրերը մշակվում և իրականացվում են ըստ առանձին բնագավառների:

Գիտատեխնիկական և նորամուծական գործունեության կանոնակարգման համար ընդունվել են ՀՀ օրենքները «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» (05.12.2000 թ.), ՀՀ ԳԱԱ-ի մասին (2011 թ.), «Արտոնագրերի մասին» (08.12.2004 թ.), «Արտոնագրային վճարների մասին» (22.12.2010 թ.), նորամուծական գործունեության զարգացման վերաբերյալ ընդունվել է փաստաթղթերի փաթեթ, ՀՀ կառավարությունը 20.01.2005 թ. հավանություն է տվել «ՀՀ ինովացիոն գործունեության հայեցակարգին» (28.09.2005 թ.), հաստատել է «ՀՀ ինովացիոն համակարգի ձևավորման 2005–2010 թթ. ծրագիրը» և այլն (Սուվարյան 2014, 228–230):

Գիտության պետական կոմիտեն ստեղծվել է 2007 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով: 2010 թ. մայիսի 27-ին ՀՀ կառավարությունը հաստատել է «Գիտության ոլորտի զարգացման ռազմավարությունը», որում, իբրև գիտության առաքելություն, ընդգծվում է՝ «ձևավորել գիտության և առաջատար տեխնոլոգիաների ոլորտի կայուն զարգացումն ապահովող համակարգ» (Գիտության պետական կոմիտե. հրապարակումներ և իրավական ակտեր 2015, 377): Ռազմավարությամբ նաև նախատեսվում էր «ձևավորել գիտության, տեխնոլոգիաների և ինովացիա պարունակող գիտելիքների զարգացումն ապահովող ներդաշնակ համակարգ՝ խթանելով մասնավոր բիզնեսի ներգրավումը դեպի գիտություն և ապահովել այդ գիտելիքների նպատակաուղղված ներդրումը կրթության և տնտեսության այս կամ այն ոլորտ», իսկ իբրև առաջին թի-

րախ՝ նախատեսվում էր «գիտության և առաջատար տեխնոլոգիաների ոլորտի կայուն զարգացումն ապահովող համակարգի ձևավորում» (Գիտության պետական կոմիտե. հրապարակումներ և իրավական ակտեր 2015, 378):

Վերը շարադրվածը վկայում է, որ իրավական և ռազմավարական փաստաթղթերի մշակման սկզբնական փուլում գիտությունը, տեխնոլոգիաները և նորաստեղծությունը դիտվել են որպես օրգանական ամբողջություն, ինչը, ցավոք, իրականություն չի դարձել, տիրապետել է գիտությունը գիտության և կրթության համար հայեցակարգը: Իսկ տեխնոլոգիաների ստեղծումն ու գործադրումը, նորաստեղծությունը՝ իբրև գիտության շարունակություն, մնացել են տեսլականի կարգավիճակում, գիտության պետական կոմիտեն դարձել է բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտե, որին վերապահված գործառույթների թվում բացակայում են երկրում տեխնոլոգիական և նորամուծական զարգացման խնդիրները («Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի 03.05.2023 թ. լրացված տարբերակի 15.1 հոդված), մինչդեռ նույն օրենքի 15-րդ հոդվածում («ա» և «բ» ենթակետեր) գիտության պետական կառավարման խնդիրներից են «գիտական և բարձր տեխնոլոգիական ոլորտի աշխատանքների համակարգումը, գիտության և արտադրության միջև փոխշահավետ հարաբերությունների ստեղծմանն օժանդակելը, նոր տեխնոլոգիաների ներդրմանը նպաստելը»:

Անհայտ է, թե որ պետական մարմինն է պարտավոր զբաղվել գիտության նվաճումների կիրառման, տեխնոլոգիական զարգացման և նորաստեղծության կարևորագույն խնդիրներով:

2025 թ. սեպտեմբերի 11-ին ՀՀ ազգային ժողովն ընդունեց «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» ՀՀ նոր օրենքը, որի՝ ուժի մեջ մտնելուց հետո ուժը կորցրած են ճանաչվել «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» (05.12.2000 թ.) և ՀՀ ԳԱԱ-ի մասին (14.04.2011 թ.) օրենքները:

Ըստ օրենքի առաջին հոդվածի 2.1 կետի, «պետության հանրային և տնտեսական առաջընթացին, տեխնոլոգիական զարգացմանը և անվտանգության ապահովմանը նպաստող կրթության և հետազոտությունների խթանումը» պետական քաղաքականության հիմնական ուղղություններից է: Հաջորդ ուղղությունը «գիտելիքի և տեխնոլոգիաների փոխանցման արդյունավետ համակարգի ձևավորումն ու զարգացումն է» (հ. 1, կետ 2.3):

Օրենքի 9-րդ հոդվածի առաջին կետով ՀՀ ԳԱԱ գիտական կազմակերպությունները չեն ներառվում ակադեմիայի կազմում և, ըստ 44-րդ հոդվածի 9-րդ կետի, փոխանցվում են ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության ենթակայությանը:

Հոդված 37.8 կետով բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեն «աջակցում է գիտական արդյունքի առևտրայնացմանն ու գործնական կիրառություններին և նորարական գործունեության իրականացմանը», ինչպես նաև բազային ֆինանսավորման միջոցառման շրջանակում կազմակերպում է գիտական արդյունքների առևտրայնացման, տնտեսական շրջանառության մեջ

ընդգրկման, նորարարական գործունեության ֆինանսական աջակցության ծրագրեր (հոդված 37.14):

Այսպիսով, ստացվում է, որ նորաստեղծությունը գիտական կազմակերպության գործառույթներից է, մինչդեռ այն առնվազն երկկողմանի գործընթաց է՝ հետազոտություն իրականացնող և դրա արդյունքները կիրառության նպատակով ներդնող պետական կամ մասնավոր արտադրական կառույցների համագործակցությամբ: Ավելին, հաշվի առնելով հայրենական շուկայի սահմանափակ ծավալը և միջազգային մրցունակություն ապահովելու անհրաժեշտությունը, գիտության արդյունքների առևտրայնացումը, մասնավորապես ռազմարդյունաբերական ուղղվածության արտադրության զարգացման համար, պահանջում է պետության ու մասնավոր հատվածի սերտ համագործակցությունը:

Այսպիսով, գիտակրթական գործունեությունը կանոնակարգող նոր օրենքում պատշաճ լուծում չի ստացել նորաստեղծության կառուցակարգը, որը կարող էր ինտեգրել տնտեսությունը և գիտությունը, նպաստել երկրի տեխնոլոգիական առաջընթացին, տնտեսական մրցունակության մակարդակի բարձրացմանը:

ՀՀ ԳԱԱ գիտական կազմակերպությունների ներուժի նպատակային օգտագործման փոխարեն կազմակերպական փորձառությունների ենթարկելը հազիվ թե նպաստի հայկական գիտության, հատկապես շատ անհրաժեշտ արտադրության տեխնոլոգիական վերելքին, ինչը չափազանց էական է արդի և ապագա աշխարհաքաղաքական մարտահրավերների, ինչպես նաև միջազգային գիտատնտեսական մրցակցության պայմաններում:

Սակայն ակնհայտ է, որ մեր և ապագա ժամանակների հրամայականով հարկ էր ստեղծել գիտության և տեխնոլոգիաների նախարարություն (կամ պետական կոմիտե), որը պատասխանատվություն պետք է ունենա գիտության արդիական ուղղությունների զարգացման, դրանց նվաճումների ներդրման, նորաստեղծական գործունեության, ըստ այդմ՝ նաև տնտեսության գիտատարության և միջազգային մրցունակության էական բարձրացման, երկրի արտաքին անվտանգության ապահովման կարևոր հարցում: Ահա թե ինչու գիտության կառավարման բարեփոխման առաջին քայլը պետք է լինի պետական կառավարման նշված մարմնի ստեղծումը՝ վերաթվարկյալ արհեստական բանականության ժամանակաշրջանին հարիր լիազորություններով:

Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության կառավարման համակարգը ՀՀ գործադիր իշխանության կազմում կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծանկարով, որտեղ կետագծերը արտացոլում են միայն գործառույթային, ոչ թե վարչական ենթակայությունը:

Ըստ դիտարկվող օրենքի 39-րդ հոդվածի 4-րդ կետի՝ գիտատեխնոլոգիական գործունեության պետական բյուջետային ֆինանսավորման ձևերն են՝ բազային, թիրախային և գիտական դրամաշնորհային:

Ի դեպ, «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» նոր օրենքում կատարվել են որոշ եզրաբանական փոփոխություններ, որոնք, սակայն, չեն նպաստել գիտության կառավարման գործընթացում օգտագործվող եզրույթների լա-

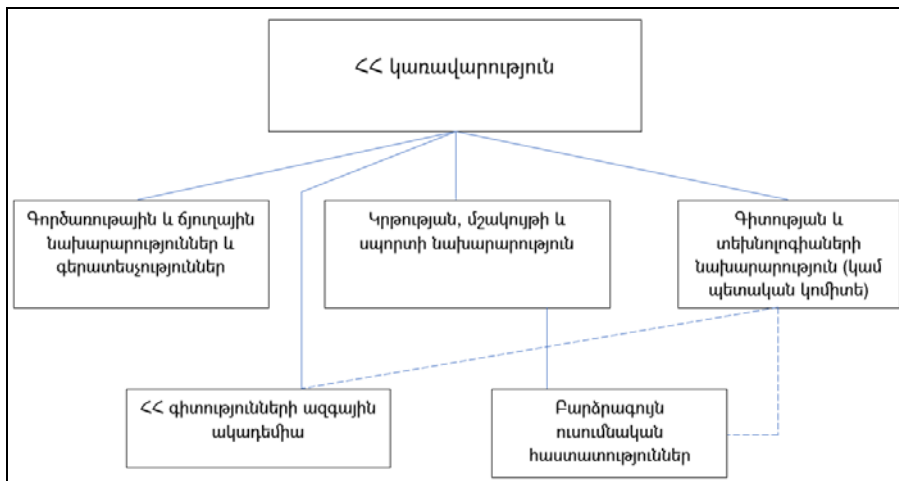
վարկմանը, օրինակ, «գիտատեխնիկական գործունեություն» եզրի փոխարեն գործածվում է «գիտատեխնոլոգիական գործունեություն» տերմինը (հոդված 3.5 և այլն), ինչը չի արտահայտում արտադրանքի նոր տեսակների ստեղծման գործընթացը՝ սահմանափակվելով միայն տեխնոլոգիաներով:

Նախկինում գործածվող «նպատակային-ծրագրային ֆինանսավորում» եզրի փոխարեն կիրառվում է, ինչպես նշվել է, «թիրախային ֆինանսավորում» արտահայտությունը: Նշված փոփոխությունն իմաստային չէ, իսկ արտահայտչաձևը ավելի հստակ չէ, քան նախկինը: Բացի այդ, թիրախը, ըստ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանի» (1972, հ. 2, 204), առաջին իմաստով արհեստական կամ բնական նշանառության կետ է, չորրորդ իմաստով՝ նպատակակետ, մինչդեռ ֆինանսավորվում է ոչ թե նշանառության կետը կամ նպատակակետը, այլ նպատակն ապահովող ծրագիրը:

Անդրադառնանք մի խնդրի, որը կարևոր է ռազմավարական ծրագրի կատարման վերահսկողական գործառույթի իրագործման համար:

Գծանկար

Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության կառավարման համակարգը
 << գործադիր իշխանության կազմում



Կան մարդկային գործունեության տեսակներ, որոնց արդյունքները բազմաբնույթ նշանակություն ունեն, ինչի պատճառով դրանց միանշանակ գնահատումը գործնականում բարդ է: Գործունեության նման տեսակներից են արվեստի, գրականության, կրթության, նաև գիտության ոլորտները: Այս բնագավառներում գործադրվում են մարդկանց և կազմակերպությունների աշխատանքի արդյունքների գնահատման միմյանց լրացնող ցուցանիշներ՝ ընդհանուր գնահատական ստանալու նպատակով: Օրինակ, գիտահետազոտական գործունեության համար նման ցուցանիշներ են գիտաշխատողների թիվը, ֆինանսավորման ծավալը, գիտական հրապարակումների քանակական ցուցանիշները և

այլն: Ակնհայտ է, որ դրանք անուղղակի ցուցանիշներ են, մինչդեռ գլխավորը ստացված գիտական արդյունքներն են, նոր գիտական գաղափարները, որոնց էությունը և նշանակությունը գնահատելը դժվար խնդիր է, բայց անլուծելի չէ: Հնարավոր լուծումները չափանիշների համակարգի կիրառության ոլորտում են, բայց դրանք պետք է լինեն նպատակային և նպաստեն գիտության ու տեխնոլոգիաների, նաև մշակույթի այնպիսի զարգացմանը, որը հանգեցնում է ոչ միայն գիտության, այլ նաև տնտեսական, անվտանգային ու կրթամշակութային առաջընթացին:

Մեր կարծիքով, այդպիսի չափանիշներից են՝

- գիտության ոլորտում սահմանված պետական պատվերի կատարումը,
- գիտահետազոտական աշխատանքի արդյունքների փորձագիտական հիմնավոր գնահատումը,

- միջազգային և հայրենական գիտական հրապարակումները:

«Գիտական և գիտահետազոտական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի 15 ա հոդվածով պահանջվում էր իբրև գիտության պետական կառավարման խնդիր «գիտական, գիտատեխնիկական, պետական և նպատակային ծրագրերի մշակումը, պետական պատվերի տեղադրումը»: «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» նոր օրենքում այդ հարցը շարունակություն չի ստացել:

Մինչդեռ հարցի լուծումը, այսինքն՝ չեղարկված օրենքի նշված պահանջի պահպանումը և կատարումն առաջին հերթին հնարավորություն կընձեռեն կապակցել երկրի տնտեսական ու սոցիալական զարգացման և գիտատեխնիկական գործունեության ուղղությունները, ինչը նորաստեղծական զարգացման նախադրյալն է: Բացի այդ, տնտեսական ու գիտատեխնիկական ընդհանուր շահերով պայմանավորված, պետական պատվերի կատարումը կդառնա գիտական կազմակերպությունների և առանձին գիտաշխատողների գործունեության գնահատման չափանիշ:

Գիտահետազոտական գործունեության շնորհիվ ստացվում են զանազան բարդ խնդիրների լուծման գիտական արդյունքներ, նոր օրինաչափություններ, նոր գիտելիքներ, որոնց հիմնավորվածությունը և գիտագործնական նշանակությունն ի վիճակի են գնահատելու մասնագետ-գիտնականները, գիտական խորհուրդները, փորձագիտական կառույցները: Հազիվ թե հիմնավոր է փորձագիտական գնահատումը ստորադասել որևէ գիտական հանդեսի խմբագրակազմի (հաճախ՝ գործարար կառույցների) որոշմանը: Մանավանդ հաջորդ չափանիշը գիտական հրապարակումներն են, առաջին հերթին՝ միջազգային, սակայն նպատակահարմար չէ գիտական գործունեության հիմնական գնահատականը համարել միջազգային շտեմարաններում ընդգրկված գիտական հանդեսներում հրապարակումները:

Միջազգային տնտեսական մրցակցությունը գիտական հիմքով տեխնոլոգիաների մրցակցություն է, որն աշխարհաքաղաքական մեթոդյա պայմաններում նաև դրսևորվում է ռազմական մրցակցության տեսքով: Ահա թե ինչու գիտական աշխատանքի արդյունքները միշտ չէ, որ հրապարակային են, հաճախ

դրանք գաղտնի են, իսկ աշխարհում այդ պատճառով տարածում ունի «արդյունաբերական լրտեսություն» կոչվող երևույթը: Ուստի միջազգային մրցակցությունում սեփական արտադրության տեխնոլոգիական շահերը ևս պահանջում են հաշվի առնել գիտահետազոտական նվաճումների անվտանգության ապահովման անհրաժեշտությունը:

Ռազմավարական կառավարման կարևոր խնդիրներից է ռազմավարական ծրագրի ռեսուրսներով ապահովումը, որոնց թվում էական են ֆինանսական միջոցները:

Գիտահետազոտական աշխատանքի պետական ֆինանսավորումը տրամաբանական է իրականացնել հետևյալ սկզբունքներով.

- գիտության պետական պատվերի չափով բյուջետային ֆինանսավորում, ինչը նպատակ ունի ապահովելու գիտության և բարձր տեխնոլոգիական հիմքով մրցունակ տնտեսության ու երկրի անվտանգ զարգացումը. այդ ֆինանսական հատկացումները կարող են կազմել գիտության բյուջետային ֆինանսավորման 2/3-մասը,

- հաշվի առնելով, որ գիտահետազոտական աշխատանքը ազատ ստեղծագործական գործունեության տեսակներից է և գիտաշխատողը պետք է ունենա նախընտրած հեռանկարային բնագավառում գործելու հնարավորություն, անհրաժեշտ են բյուջետային հատկացումներ դրամաշնորհային ծրագրերի իրագործման համար (բյուջետային ֆինանսավորման 1/3-ի չափով),

- քանի որ գիտությունը տեխնոլոգիական զարգացման գլխավոր գործոնն է, հարկ է գործադրել խրախուսական միջոցներ (հարկային արտոնություններ, ներդրումային հարկային վարկը և այլն) գիտություն-արտադրություն կապն ամրապնդելու և աշխարհում լայնորեն կիրառվող՝ գործարար կազմակերպություններին ներգրավելու գիտատեխնիկական գործունեության ֆինանսավորման ոլորտը, ակտիվացնելով գիտության հանդեպ պահանջարկը և նորաստեղծական գործունեությունը:

Գիտության ֆինանսավորման ներկայումս գործող բազային, նպատակային-ծրագրային և գիտական դրամաշնորհային ֆինանսավորման եղանակները գործում են ՀՀ անկախության հռչակման առաջին տարիներից (1992 թ.) և ուղղված էին երկրի գիտական ներուժի պահպանմանը: Սակայն պետական գույքի, հատկապես արդյունաբերական ձեռնարկությունների անարդյունավետ և ոչ նպատակային մասնավորեցումը հանգեցրել է հիմնականում գիտատար սարքաշինական, էլեկտրատեխնիկական, քիմիական արտադրությունների փոշիացմանը, և գիտատեխնիկական ու տեխնոլոգիական պահանջարկի էական նվազեցմանը: XXI դարում առանց բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության, ռազմարդյունաբերական համալիրի չի կարող լինել հզոր պետություն՝ մրցունակ տնտեսությամբ և արտաքին անվտանգությունը երաշխավորող զինված ուժերով: Գիտության պետական ֆինանսավորման ծավալը վերջին տարիներին էականորեն աճել է, ուստի հարկ է այն նպատակաուղղել առաջավոր տեխնոլոգիաների մշակման ու տնտեսության մեջ ներդրման կարևորագույն

խնդիրների լուծմանը, որպեսզի ՀՀ-ում համախառն ներքին արդյունքի ծավալում բարձր գիտատար արտադրանքի տեսակարար կշիռը էականորեն ավելանա՝ 7.6-ից դառնալով առնվազն 20–25 տոկոս:

Բազային ֆինանսավորման գործող կարգի պայմաններում ֆինանսավորողը, որքան էլ որ զավեշտալի է, հստակ չգիտե, թե ինչ արդյունք է ակնկալվում հատկացված միջոցների դիմաց: Օրինակ, կրթության ոլորտում սահմանվում է պետական պատվեր բակալավրիատի և մագիստրատուրայի որոշակի մասնագիտություններով ու թվով մասնագետների պատրաստման համար, գիտության ֆինանսավորման պարագայում խնդիրը կարող է լուծվել նույնպես պետական պատվերի սահմանմամբ: Այդ դեպքում գիտական ու տնտեսական (նաև անվտանգային) ռազմավարությունները կշաղկապվեն ու կդառնան սիներգիկ:

Գիտության ու տեխնոլոգիական գործունեության բազային ֆինանսավորումը քառաբաղադրիչ է՝ հիմնարար և կարևորագույն նշանակության կիրառական հետազոտությունների իրականացում, գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության ենթակառուցվածքների պահպանում և զարգացում, ինչպես նաև պետական (նախկինում՝ ազգային) արժեք ներկայացնող գիտական օբյեկտների պահպանում («Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» նոր օրենքի հոդված 39.4): Նշված օրենքով սահմանվել է նաև չորրորդ բաղադրիչը՝ գիտական կադրերի պատրաստմանն ուղղված ֆինանսավորումը՝ գիտական շարժունակության ծրագրերի իրականացման և երիտասարդ կադրերի ներգրավման համար: Պետական պատվերի սահմանումը վերաբերում է առաջին բաղադրիչին, քանի որ մյուսները հասցեական են ու որոշակի:

Գիտություն-արտադրություն սիներգիկ զարգացման նման ռազմավարության շնորհիվ գործարար կազմակերպությունները շահագրգռված կլինեն ապահովելու գիտության համընդհանուր ֆինանսավորման 40–45 տոկոսը, ինչպես աշխարհի զարգացած երկրներում է:

Գիտության արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանությունը

Գիտության արդյունավետության բարձրացումը դրա կառավարման առանցքային նպատակներից է: Արդյունավետությունը տնտեսագիտական կատեգորիա է, որի էությունը դասական առումով ստացված արդյունքների համադրումն է կատարված ծախսերին: Արդյունավետության հանրահայտ մասնակի ցուցանիշներից են աշխատանքի արտադրողականությունը, արտադրանքի նյութատարությունը, ֆոնդահատույցը, որոնք չափվում են ստացված արդյունքի (ՀՆԱ, ձեռնարկությունների արտադրանքի ծավալ) և ծախսերի (աշխատանք, նյութական ռեսուրսներ, հիմնական ֆոնդեր) համադրմամբ: Մասնակի նշված ցուցանիշներից բացի, կիրառվում են նաև ընդհանրական ցուցանիշներ, որոնցից է ամբողջական աշխատանքի արտադրողականությունը, որը մակրոմակարդակում հաշվարկվում է ՀՆԱ-ի և ամբողջական ծախսերի (կենդանի աշխատանք, նյութական ծախսեր, հիմնական ֆոնդերի տարեկան մաշվածք),

տարեկան չափմամբ կապիտալ ներդրումների համադրմամբ (Суварян 1987, 41–60):

Գիտության առումով՝ տնտեսական արդյունավետությունը գնահատելու համար սկզբունքային բարդությունը վերաբերում է գիտահետազոտական և նորաստեղծական գործունեության արդյունքներին, քանի որ դրանք բազմաբնույթ են: Դրանցից գլխավոր գիտական արդյունքներն են նոր գիտական գաղափարները: Դրանք վերաբերում են աշխարհաճանաչողությանը, բնաշխարհագրական և հասարակական զարգացման օրինաչափությունների և սկզբունքների բացահայտմանը, որոնք քանակապես գնահատելը գոնե ուղղակիորեն անհնար է: Հաջորդ արդյունքը գիտական հրապարակումներն են իբրև գիտական հոդվածներ, մենագրություններ: Գիտական նոր գաղափարները կիրառություն են ստանում կրթության ոլորտում, հարստացնում են մարդկանց գիտելիքները, դրանց հիման վրա պատրաստվում են նոր մասնագետներ: Գիտության հիմնական առաքելությունը, ինչպես արդեն նշվել է, նորաստեղծությունն է, նոր տեխնոլոգիաների և նոր արտադրատեսակների ստեղծումը: Իրականում գիտական նոր գաղափարները կարող են առարկայանալ նորաստեղծության և դրանց զարգացումն ապահովող մասնագետների ջանքերի շնորհիվ: Նոր տեխնոլոգիաները և արտադրանքի տեսակները, նպաստելով երկրի տնտեսության առաջընթաց զարգացմանը, ապահովում են երկրի անվտանգությունը և բնակչության բարեկեցությունը: Հետևաբար, գիտահետազոտական գործունեության և տեխնոլոգիական զարգացման ու բարձր որակավորման կադրերի պատրաստման միջև ժամանակային լագի հաշվառմամբ, գիտության համընդհանուր արդյունք կարող է դիտարկվել երկրում ստեղծված բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքը՝ ներառյալ ժամանակակից տեղեկատվական ծառայությունները:

Անշուշտ, գիտության զարգացման շնորհիվ հասարակական-տնտեսական իրականության մեջ կատարվում են էական փոփոխություններ, որոնք ևս գիտության արդյունավետության գնահատման անուղղակի, սակայն որակական մասնակի ցուցանիշներն են: Մասնավորապես դրանցից են.

- գիտական նոր գաղափարները, բնության ու հասարակության շարժընթացի նոր օրինաչափությունների բացահայտումը և միջազգային ու հայրենական գիտական հրապարակումները,
- գիտական նոր գաղափարների կիրառությունը՝ նորաստեղծությունը, ստացված ու իրացված արտոնագրերի թիվը,
- երկրում տնտեսական աճի որակը, ՀՆԱ-ում բարձր գիտատար արտադրանքի տեսակարար կշիռը,
- ռազմաարդյունաբերության համալիրի ինքնաբավության մակարդակը,
- բնակչության բարեկեցության, այդ թվում՝ առողջապահական սպասարկման մակարդակը,
- երկրի ներքին կյանքի և արտաքին հարաբերությունների կառավարման առումով՝ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, իրավական հարաբերությունների կարգավորման, արտաքին քաղաքականության ռազմավարու-

թյան ու մարտավարության գիտագործնական մակարդակը և հեռանկարային միտվածությունը:

Այսպիսով, գիտության և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունավետության համընդհանուր քանակական ցուցանիշն արտահայտվում է հետևյալ տեսքով՝

$$E = \frac{Q}{F+I}, \text{ որտեղ՝}$$

E-ն գիտության և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունավետության մակարդակն է,

Q-ն բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի և ծառայությունների տարեկան հավելածի ծավալն է,

I-ն նորաստեղծության համար տարեկան ներդրումներն են,

F-ն արտահայտում է գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության ֆինանսավորման տարեկան ծավալը:

Գիտության և նորաստեղծության միջև լազը հաշվի առնելու նպատակով կարող են համադրվել նշված ցուցանիշների վերջին հինգ տարիների (լազի տևողության չափով) միջին թվաքանական մեծությունները: Գիտությունը կարող է գնահատվել արդյունավետ, եթե համարիչը գերազանցում է հայտարարին և դրսևորում է շարունակական աճի միտում: Այդ և արդյունավետության մասնակի ցուցանիշներով կարող են կատարվել միջազգային համեմատություններ:

ՀՀ ԳԱԱ-ն գիտության կառավարման բարեփոխման համատեքստում

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան 1943 թ. ստեղծվել է որպես ԽՍՀՄ ԳԱ մանրակերտը ՀԽՍՀ-ում: Այն չի ունեցել բժշկագիտության, ագրարային գիտության, մանկավարժության և հոգեբանության գերակա ուղղություններով բաժանմունքներ ու գիտական կազմակերպություններ, մինչդեռ ԽՍՀՄ-ում դրանք ներկայացված էին առանձին ակադեմիաներով:

Հայաստանում 1991 թ. անկախության հաստատումից հետո ակադեմիական գիտության առումով հարկ էր լուծել առնվազն երկու խնդիր՝

– ամբողջացնել ակադեմիական հետազոտության շրջանակները՝ ներառելով վերը նշված խիստ կենսական գիտական ոլորտները,

– ակադեմիան դարձնել անկախ պետականության կառուցման ու հզորացման կարևոր դերակատար՝ գիտատեխնոլոգիական նվաճումներով և հիմնավոր խորհրդատվությամբ նպաստելով ոչ միայն գիտակրթական համակարգի զարգացմանը, այլև ակտիվ մասնակցելով հանրային կառավարման, ազգային անվտանգության ապահովման, ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրների գիտական մշակմանը: Դա նշանակում էր բարեփոխել ակադեմիական գիտության կառավարման հայեցակարգը՝ համապատասխանեցնելով անկախ պետության շահերին, մասնավորապես՝ ազատ շուկայական տնտեսության տրամաբանությանը, ներքին ու արտաքին մարտա-

հրավերների հաղթահարմանը՝ պետական կառավարման մարմինների հետ սերտ համագործակցությամբ:

«Լավ է ուշ, քան երբեք» սկզբունքով՝ ներկայումս երկրի առջև ծառացած խնդիրների լուծման բանալին գիտությունն է և այդ առումով՝ ակադեմիական գիտության բովանդակային բարեփոխումներն այսօր էլ արդիական են:

Վերը նշված խնդիրներից առաջինի լուծումը համեմատաբար դյուրին է, ունի կազմակերպական բնույթ, որի համար կան գիտական ու կադրային նախադրյալներ:

Ակադեմիական գիտության բովանդակային բարեփոխման նպատակով անհրաժեշտ է՝

- ստանձնել պարտավորություններ՝ պետական համապատասխան գերատեսչությունների հետ մշակելու երկրում գիտության ու տնտեսության զարգացման համակցված ռազմավարություն՝ հաշվի առնելով նաև անվտանգության ապահովման խնդիրները և դրա հիման վրա ձևակերպել գիտատեխնիկական գործունեության պետական պատվերի նախագիծը և ներկայացնել ՀՀ կառավարության հաստատմանը,

- գիտության և տեխնոլոգիաների զարգացման հիմնախնդիրների համակարգման պետական լիազոր մարմնի հետ գերակա մասնակցություն ունենալ պետական պատվերի տեղաբաշխմանը, կատարմանը և նորաստեղծական գործունեությանը,

- էականորեն ակտիվացնել ԳԱԱ գիտական կազմակերպությունների անմիջական մասնակցությունը երկրում կարևորագույն գիտատեխնոլոգիական խնդիրների լուծմանը և նորաստեղծական գործունեությանը՝ համագործակցելով համապատասխան գերատեսչությունների ու կազմակերպությունների հետ,

- ԳԱԱ համակարգում դարձնել սովորական աշխատանքային առօրյա գիտահետազոտական աշխատանքի հետ մեկտեղ և դրա արդյունքներով օժանդակելու համապատասխան պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմիններին լուծելու երկրում օրենսդրական դաշտի ձևավորման, միջազգային հարաբերությունների ու քաղաքական հիմնախնդիրների գիտական մշակման, տնտեսական ու սոցիալական ծրագրերի հիմնավորման համար՝ տրամադրելով անհրաժեշտ խորհրդատվություն նախապես սահմանված կարգով,

- հայագիտական հետազոտություններով նպաստել հայ մտավոր և նյութական մշակույթի պահպանմանը, զարգացմանն ու հանրահռչակմանը, մասնավորապես՝ հայոց լեզվի ու հայ գրականության, հայոց պատմության, հայկական արվեստի բոլոր բնագավառների բազմակողմանի զարգացմանն ու ծավալմանը, այդպիսով՝ հայկական ինքնության, մեր պատմության ու մշակույթի՝ օտար ոտնձգություններից պաշտպանությանը:

Նշված խնդիրները կարող են լուծվել, եթե գիտական կազմակերպությունները գործում են մեկ ամբողջական համակարգում՝ ՀՀ ԳԱԱ-ում: Մանավանդ չափազանց կարևոր է միջգիտակարգային հետազոտությունների կազմակեր-

պումը, որը կարող է իրագործվել, եթե գիտական կազմակերպությունները գործում են մեկ հարկի տակ:

«Ակադեմիական քաղաք» ծրագիրը, որ ներկայումս հանրահռչակվել է, մեր համոզմամբ, մեծ մասամբ վերաբերում է բարձրագույն կրթությանը, քանի որ այսօր գիտությունն ունի ուրույն խնդիրներ, որոնց մասին արդեն նշվել է: Ծրագրով նախատեսվող՝ բուհերի խոշորացման, բուհական կրթության որակի էական բարձրացման, բուհական գիտության զարգացման խնդիրներն արդիական են և կարող են լուծվել բարձրագույն կրթության բարեփոխումների միջոցով: Այդ ամենի շնորհիվ կստեղծվեն կրթության ու գիտության ժամանակակից համակարգեր, որոնց միջև կծավալվի ավանդական համագործակցություն, բայց նաև մրցակցություն, որը կդառնա երկու ոլորտների զարգացման շարժիչ ուժերից մեկը:

Ակնհայտորեն գիտությունն ու կրթությունը ունեն զարգացման յուրօրինակ խնդիրներ, որոնք ավելի շատ վերաբերում են առանձին ոլորտներին, քան ընդհանուր, ուստի նպատակահարմար է դրանց գործունեության կարգավորման համար ընդունել ոչ թե ընդհանուր, այլ առանձին օրենսդրական ակտեր:

Եզրակացություններ

ՀՀ-ում ներկայումս չափազանց կարևոր է իրական անցումը գիտությունը գիտության և կրթության համար հայեցակարգից գիտությունը՝ գիտության, տեխնոլոգիաների և կրթության համար հայեցակարգին:

Տնտեսության, գիտության և կրթության գործառույթների սիներգիկ փոխառնչությունների հաշվառմամբ, դրանց համընդհանուր զարգացումը կարող է ապահովվել ռազմավարական և համակարգային կառավարման հիմնական սկզբունքների գործադրման միջոցով:

Քանի որ գիտության առաքելությունը ոչ միայն աշխարհաճանաչողությունն է, այլ նաև գիտության ստացած արդյունքներով բարձր տեխնոլոգիական զարգացման և երկրի անվտանգության ապահովումը, ապա հարկ է ստեղծել հանրային կառավարման մարմին՝ գիտության և տեխնոլոգիաների նախարարություն (պետական կոմիտե), որի կարևորագույն գործառույթներից են գիտության ու տեխնոլոգիական առաջընթացի համակարգումը և նորաստեղծությունը:

Գիտական ու գիտատեխնիկական գործունեության արդյունավետության բարձրացման ու սոցիալ-տնտեսական և անվտանգային խնդիրների համակցված լուծման նպատակներով անհրաժեշտ է կարևորել գիտության պետական պատվերի սահմանումը գիտական կազմակերպությունների համար, չբացառելով նաև դրամաշնորհային ծրագրերը՝ իբրև ազատ գիտական-ստեղծագործական գործունեության հնարավորություն, գիտաշխատողների և առանձին գիտական ստորաբաժանումների աշխատանքը գնահատել պետական պատվերի կատարման, գիտական արդյունքների, ինչպես նաև հայրենական և միջազգային գիտական հանդեսներում հրապարակումների չափանիշներով: Վերակառուցել գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության ֆինանսավորման համա-

կարգը՝ այն նպատակամղելով գիտատեխնոլոգիական արդյունքների ստացմանը և նորաստեղծությանը:

Գիտության և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունավետությունը կարող է գնահատվել առաջարկվող մասնակի և ամփոփ ցուցանիշներով:

Գիտությունն ու կրթությունն առանձին համակարգեր են, ունեն առանձնահատուկ խնդիրներ, որոնք ավելի շատ ներհատուկ են, քան ընդհանուր, ուստի դրանց գործունեության օրենսդրական կարգավորումները նպատակահարմար է առանձնացնել:

Շնորհակալական

Իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռ. Կոստանյանին՝ հողվածում առաջադրված դրույթների քննարկման ու խորհուրդների, Ա. Մելքոնյանին՝ տեքստի համակարգչային շարվածքի համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Գիտության պետական կոմիտե. հրապարակումներ և իրավական ակտեր 2015, Երևան, «Ճարտարապետ»:
State Committee of Science 2015, Publications and Legal Acts, Yerevan, Chartarapet (in Armenian).
2. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1972, հ. 2, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.:
Explanatory Dictionary of the Modern Armenian Language 1972, vol. 2. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
3. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» (11.09.2025 թ.):
Law of the Republic of Armenia "On Higher Education and Science" (11 September 2025). (in Armenian).
4. Հարարի Յու.Ն. 2020, Sapiens: Մարդկության համառոտ պատմություն, Երևան, «New mag»:
Harari Y.N. 2020, Sapiens: A Brief History of Humankind, Yerevan, New Mag (in Armenian).
5. ՀՀ Սահմանադրություն (փոփոխություններով) 2019, Երևան, Պաշտոնական տեղեկագիր ՓԲԸ:
Constitution of the Republic of Armenia (with Amendments) 2019, Yerevan, Official Bulletin CJSC (in Armenian).
6. Սուվարյան Յու.Մ. 2014, Տնտեսություն, գիտություն, կրթություն, Երևան, «Գիտություն»:
Suvaryan Yu.M. 2014, Economy, Science, Education, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
7. Սուվարյան Յու.Մ. 2023, Հայկական պետականության կառավարչական հիմնախնդիրները, Երևան, «Գիտություն»:
Suvaryan Yu.M. 2023, Governance Problems of Armenian Statehood, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).

8. Սուվարյան Յու. Մ. 2025, Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության կառավարման բարեփոխման գերակայությունները, ՀՀ ԳԱԱ Զեկույցներ, Երևան, հ. 125, թ. 2, 12–27:
 Suvaryan, Yu.M. 2025, Priorities for Reforming the Management of Scientific and Scientific-Technical Activities, Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, vol. 125, N 2, 12–27 (in Armenian).
9. Սուվարյան Յու. Մ., Մանուչարյան Մ.Գ. 2024, «Տնտեսական զարգացման որակը և արդյունավետությունը ՀՀ-ում», «Սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները արհեստական բանականության նվաճումների ներդրման պայմաններում» (միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՏԻ, 16–35:
 Suvaryan Yu.M., Manucharyan M.G. 2024, "The Quality and Efficiency of Economic Development in the Republic of Armenia". In: Problems of Socio-Economic Development under the Conditions of Implementing Artificial Intelligence Achievements (Proceedings of the International Scientific Conference), Yerevan, Institute of Economics of NAS RA, 16–35 (in Armenian).
10. Аджемоглу Д., Робинсон Дм. 2016, Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты, Москва, «АСТ».
 Acemoglu D., Robinson J.A. 2016, Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty, Moscow, AST (in Russian).
11. Криворучко В.В. 2024, О сепарации научной деятельности и госкорпоративной форме управления наукой в современной России. Управления наукой: теория и практика, т. 6, N 1, 13–31.
 Krivoruchko V.V. 2024, On the Separation of Scientific Activity and the State-Corporate Form of Science Governance in Contemporary Russia, Science Management: Theory and Practice, vol. 6, N 1, 13–31 (in Russian).
12. Суварян Ю.М. 1987, Управление ростом производительности труда в промышленности, Ереван, «Айастан».
 Suvaryan Yu.M. 1987, Managing the Growth of Labor Productivity in Industry, Yerevan, Hayastan (in Russian).
13. Стиглиц Дж. 2020, Люди, власть и прибыль: прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства, Москва, «Альпина Паблишер».
 Stiglitz J. 2020, People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent, Moscow, Alpina Publisher (in Russian).
14. 100 великих научных открытий 2018, Харьков, «Клуб Семейного Досуга» (КСД).
 100 Great Scientific Discoveries 2018, Kharkiv, Klub Semeynego Dosuga (KSD) (in Russian).
15. Тойнби А.Дж. 1991, Постигание истории, Москва, «Прогресс».
 Toynbee A.J. 1991, A Study of History, Moscow, Progress (in Russian).

СТРАТЕГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ

ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

STRATEGY FOR CIVIC EDUCATION DEVELOPMENT IN THE INFORMATION SOCIETY

Марианна Арутюнян

Մարիաննա Հարությունյան

Marianna Harutyunyan

Российско-армянский университет, Армения

Ռուս-հայկական համալսարան, Հայաստան

Russian-Armenian University, Armenia

marianna.harutyunyan@rau.am

Представлено: 10.02.2025; рецензировано: 22.06.2025; принято: 15.07.2026

Ներկայացվել է՝ 10.02.2025; գրախոսվել է՝ 22.06.2025; ընդունվել է՝ 15.07.2026

Received: 10.02.2025; Revised: 22.06.2025; Accepted: 15.07.2026

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence–ի պայմաններով

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-171

Аннотация – Статья посвящена политологическому анализу стратегии формирования гражданского образования в условиях становления информационного общества и цифровой трансформации образовательных систем. В условиях трансформации социально-политических структур образовательная политика превращается в ключевой механизм политической социализации и закрепления нормативной модели гражданственности, а стратегические приоритеты государства определяют содержательные и методологические основания гражданского образования. Методологическую основу исследования составляют сравнительно-политический, институциональный, конструктивистский и системный подходы, что позволяет комплексно осмыслить взаимосвязь между государственными стратегическими приоритетами и моделями гражданского образования. На основе анализа международного опыта в статье выделяются и систематизируются базовые модели гражданского образования: либерально-плюралистическая, компетентностно-инновационная и государственно-патриотическая. Показано, что различия между моделями обусловлены типом политического режима, характером взаимодействия государства и гражданского общества, историко-культурными особенностями и стратегическими приоритетами национального развития. Обосновывается тезис о том, что в условиях информационного общества гражданское образование выходит за рамки педагогической категории и превращается в элемент государственной символической и институ-

циональной политики, охватывающей регулирование цифровой среды, медиапространства и платформенной инфраструктуры. Делается вывод о том, что выбор модели гражданского образования отражает стратегию конструирования гражданской идентичности и адаптации общества к вызовам цифровой эпохи. Результаты исследования могут быть использованы в Республике Армения при разработке государственной стратегии в сфере гражданского образования в условиях цифровизации образования.

Ամփոփում – Հոդվածը նվիրված է քաղաքացիական կրթության ձևավորման ռազմավարության քաղաքագիտական վերլուծությանը՝ տեղեկատվական հասարակության կայացման և կրթական համակարգերի թվային վերափոխման պայմաններում: Սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքների վերափոխման պայմաններում կրթական քաղաքականությունը վերածվում է քաղաքական սոցիալականացման և քաղաքացիության նորմատիվ մոդելի ամրապնդման առանցքային մեխանիզմի, իսկ պետության ռազմավարական առաջնահերթությունները սահմանում են քաղաքացիական կրթության բովանդակային և մեթոդաբանական հիմքերը: Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը կազմում են համեմատական-քաղաքագիտական, ինստիտուցիոնալ, կոնստրուկտիվիստական և համակարգային մոտեցումները, որոնք հնարավորություն են տալիս համակողմանիորեն ըմբռնել պետական ռազմավարական առաջնահերթությունների և քաղաքացիական կրթության մոդելների փոխկապակցվածությունը: Միջազգային փորձի վերլուծության հիման վրա հոդվածում առանձնացվում և համակարգվում են քաղաքացիական կրթության հիմնական մոդելները՝ լիբերալ-պլուրալիստական, կոմպետենցիային-նորարարական և պետական-հայրենասիրական: Ցույց է տրվում, որ մոդելների միջև տարբերությունները պայմանավորված են քաղաքական ռեժիմի տեսակով, պետության և քաղաքացիական հասարակության փոխգործակցության բնույթով, պատմամշակութային առանձնահատկություններով և ազգային զարգացման ռազմավարական առաջնահերթություններով: Հիմնավորվում է այն թեզը, որ տեղեկատվական հասարակության պայմաններում քաղաքացիական կրթությունը դուրս է գալիս մանկավարժական կատեգորիայի սահմաններից և վերածվում է պետական խորհրդանշական և ինստիտուցիոնալ քաղաքականության տարրի, որը ներառում է նաև թվային միջավայրի, մեդիա տարածքի և հարթակային ենթակառուցվածքների կարգավորումը: Եզրակացվում է, որ քաղաքացիական կրթության մոդելի ընտրությունը արտացոլում է քաղաքացիական ինքնության կառուցման և հասարակության՝ թվային դարաշրջանի մարտահրավերներին հարմարվելու ռազմավարությունը: Հայաստանի Հանրապետությունում հետազոտության արդյունքները կարող են կիրառվել քաղաքացիական կրթության և կրթական քաղաքականության պետական ռազմավարությունների մշակման գործընթացում՝ կրթության թվայնացման պայմաններում:

Abstract – The article presents a political science analysis of the strategy for developing civic education within the framework of an emerging information society and the broader digital transformation of educational systems. Amid the transformation of socio-political structures, educational policy functions as a central mechanism for political socialization and the consolidation of normative citizenship models, while state strategic priorities determine the substantive and methodological foundations of civic education. The study employs comparative political, institutional, constructivist, and systems-based approaches to examine the alignment between state priorities and models of civic education. Based on an analysis of international experience, three archetypal models are identified: the liberal-pluralist, competence-based in-

novative, and state-patriotic models. Differences among these frameworks are dictated by political regime type, the dynamics of state–civil society relations, and overarching national development priorities. The analysis demonstrates that civic education transcends pedagogical boundaries, serving as an integral component of state symbolic and institutional policy, particularly regarding media regulation and the governance of the digital sphere. Ultimately, the choice of a civic education model reflects a deliberate strategy for constructing civic identity and building societal resilience against the challenges of digital transformation. The insights and framework articulated in this study offer actionable policy benchmarks for the Republic of Armenia in formulating national strategies in this domain.

Ключевые слова – образование, модели, стратегия, общество, цифровизация.

Հիմնարաներ – կրթություն, մոդելներ, ռազմավարություն, հասարակություն, թվայնացում:

Keywords – education, models, strategy, society, digitalization.

Вступление

Актуальность темы обусловлена трансформацией социально-политического пространства в условиях становления информационного общества, в котором процессы цифровизации радикально изменяют механизмы политической социализации, воспроизводства гражданской идентичности и взаимодействия государства и общества. В новых условиях гражданское образование становится инструментом формирования ценностных ориентиров, нормативных моделей поведения и цифровых компетенций граждан.

Вызовы современного информационного общества, такие как информационная фрагментация, медиаманипуляции, кризис доверия к институтам, усиление глобальной конкуренции в сфере технологий требуют выработки системной государственной стратегии формирования образования.

В современной политологической науке исследование гражданского образования формируется на пересечении нормативно-теоретических и эмпирических подходов и опирается на труды ряда ключевых авторов, определяющих логику и актуальность научного дискурса. Нормативно-теоретические основания гражданского образования были заложены в работах Эми Гутманн (Gutmann 1999), которая рассматривала демократическое образование как необходимое условие воспроизводства политического сообщества и поддержания демократического порядка.

В сфере сравнительных эмпирических исследований доминируют работы Вольфрама Шульца и коллектива IEA, реализовавших масштабные международные проекты, охватившие десятки стран и ставшие общепринятыми стандартами измерения гражданской компетентности (Schulz 2016).

В контексте информационного общества особую актуальность приобретают исследования Питера Штрэндбринка и европейского консорциума DEMOCRAT, зафиксировавшего конвергенцию национальных подходов к партиципаторной модели при сохранении устойчивых диспропорций в цифровой грамотности (Kalev, Hytti, Hallik, Sandström, 2025).

В настоящее время гражданское образование выступает объектом междисциплинарного научного анализа, в рамках которого различные науки исследуют данный феномен в соответствии со спецификой собственных предметных областей. Так, в политической науке гражданское образование анализируется в контексте формирования гражданственности, политической культуры, моделей политического участия и взаимодействия граждан с институтами власти. Развитие личностных качеств и воспитание чувства гражданства – это ключевая задача для любой современной государственной системы, поэтому термин «гражданское образование» часто пересекается с такими понятиями, как «политическое» или «патриотическое воспитание» (Юрченко 2024).

Существенный вклад в исследование гражданского образования вносят правоведение и конституционное право, где оно рассматривается как инструмент формирования правосознания, правовой культуры и понимания механизмов защиты прав и свобод человека и гражданина. В рамках данного подхода гражданское образование рассматривается как общественно-государственная, социально – ориентированная система непрерывного обучения и воспитания, направленная на формирование гражданской компетентности, демократической культуры, удовлетворение потребностей в социализации в интересах личности, гражданского общества и правового государства. Главной целью гражданского образования можно считать формирование гражданских качеств на основе новых знаний, умений и ценностей, способствующих личности разрешать возникающие проблемы, адаптироваться к изменяющимся социально-экономическим и политическим условиям, а также представлять и защищать свои права и интересы, уважая интересы и права других людей (Сунгуров 2009).

В условиях становления информационного общества к анализу гражданского образования все активнее подключаются исследования в области медиакоммуникаций и информационных технологий, акцентирующие внимание на формировании медиаграмотности, цифровых компетенций и новых форм гражданского участия в онлайн среде. Медиа образование в современном мире рассматривается как процесс развития личности с помощью и на материале средств массовой коммуникации с целью формирования культуры общения с медиа, творческих, коммуникативных способностей, критического мышления, умений полноценного восприятия, интерпретации, анализа и оценки медиатекстов, обучения различным формам самовыражения при помощи медиатехники (Федоров 2004).

Несмотря на значительное количество исследований, в научной литературе недостаточно комплексно разработан вопрос о взаимосвязи государственной стратегии, моделей гражданского образования и процессов цифровой трансформации, что определяет научную новизну данной работы.

Методологическую основу исследования составляют следующие подходы и методы: сравнительный метод используется для анализа различных моделей

гражданского образования и выявления их зависимости от стратегических приоритетов государства; институциональный метод позволяет рассмотреть гражданское образование как элемент государственной политики и как механизм воспроизводства политических институтов и норм; конструктивистский подход применяется для анализа гражданской идентичности как результат целенаправленного конструирования в рамках образовательной стратегии; системный подход используется для рассмотрения гражданского образования как подсистемы государственной образовательной политики, функционирующей во взаимосвязи с цифровой, информационно и культурной стратегией государства.

Целью исследования является политический анализ стратегии формирования гражданского образования в условиях цифровизации образования и выявление взаимосвязи между государственной стратегией и моделями гражданского образования

Образовательная политика как инструмент политической социализации

В условиях трансформации социально-политических структур и перехода к информационному обществу образовательная политика становится ключевым инструментом политической социализации, закрепления ценностных ориентиров и воспроизводства нормативной модели гражданственности. Государство, формируя стратегические приоритеты развития, одновременно определяет содержательные и методологические основания гражданского образования.

В данной связи особую значимость приобретает государственная стратегия в сфере образования, которая выступает ключевым фактором, определяющим направленность и содержание гражданского образования.

Именно на стратегическом уровне формулируются приоритеты образовательного развития, закрепляются ценностные основания и социальная ответственность личности. Государственная стратегия в условиях информационного общества становится инструментом не только управления образовательной системой, но и конструирования социально-политического пространства.

В рамках политологии существуют различные интерпретации гражданского образования. Одни исследователи акцентируют внимание на его содержательной стороне, связывая гражданское образование с совокупностью ценностей, знаний и навыков, необходимых гражданину для осознанного и активного участия в общественно-политической жизни. Особенно данного подхода придерживаются западные демократические государства, например, США и Германия.

Другие авторы рассматривают гражданское образование, прежде всего, как длительный и многоуровневый процесс гражданской социализации, в рамках которого конструируется модель гражданского поведения, политическая культура, гражданская идентичность и отношение гражданина к государству и обществу в целом (Медведева 2009, 58–62).

В данной статье понятие гражданское образование рассматривается как институционализированный процесс формирования ценностей, знаний и компетенций, направленный на гражданскую социализацию личности и реализуемый в рамках государственной стратегии развития общества и политической системы.

Несмотря на то, что гражданское образование по своей природе ориентировано на свободу личности в выборе образовательных траекторий, форм и содержания обучения, в современной практике многих государства именно государство выступает ключевым актором в определении направленности гражданского образования. Посредством национальных образовательных стратегий государственная власть задает нормативные рамки, ценностные ориентиры и институциональные механизмы формирования гражданских установок, моделей политического участия и представлений о желаемом типе гражданина.

Важным аспектом анализа является то, что государственные стратегии в сфере гражданского образования не носят универсального характера и формируются в соответствии с историческими, культурными и политико-институциональными особенностями конкретных стран. Это обуславливает разнообразие моделей гражданского образования: от ориентированных на демократическое участие и диалог до моделей, направленных на консолидацию общества и укрепление государственной/гражданской идентичности.

Анализ научных источников позволяет утверждать, что, несмотря на значительное разнообразие терминов и исследовательских традиций, основные концепции гражданского образования могут быть сведены к двум укрупненным моделям: либерально-плюралистической и государственно-патриотической. Данное обобщение носит интегративный и систематизированный характер. Предложенная классификация позволяет выявить ключевые различия в понимании целей гражданского образования, роли государства, ценностных основах гражданской социализации.

Либерально-плюралистическая модель гражданского образования представляет собой теоретически наиболее разработанную и институционально укорененную парадигму формирования гражданственности в западных демократиях, которая, в свою очередь опирается на философские основания политического либерализма и педагогическую традицию демократического образования (Heater 2004, 3–18). В центре данной модели находится представление о гражданине как автономном, рационально мыслящем субъекте, способном самостоятельно формировать собственные политические убеждения и ценностные ориентации в условиях открытого публичного дискурса, не подвергаясь при этом идеологическому давлению со стороны государственных институтов.

В рамках данной модели предоставление права свободы выбора означает отказ от шаблонного и стандартизированного универсального пути к получению

образования. Обучающиеся вольны самостоятельно принимать решения, за которые им и предстоит нести ответственность (Авдонина 2019, 64).

Данная модель исходит из того, что государство не вправе навязывать ни религиозные, ни метафизические, ни моральные концепции. Государство должно ограничиваться формированием базовых принципов справедливости, толерантности и демократического сотрудничества.

Ключевым педагогическим аспектом данной модели выступает ориентация на участие. Данная модель концептуально связана с идеями Джона Дьюи, который рассматривал гражданское образование не как способ передачи знаний о демократических институтах, а как практику демократического участия обучающихся через школьное самоуправление, дискуссионные практики и вовлечение учащихся в реальные процессы принятия решений (Dewey 1930, 87).

Либерально-плюралистическая модель демонстрирует высокую эффективность в условиях стабильных демократий с развитой культурой публичного дискурса и политического участия.

Среди государств, наиболее последовательно реализующих либерально-плюралистическую модель гражданского образования, особое внимание заслуживают Германия, Канада и т.д. Каждое из перечисленных государств воплощает данную модель в специфическом национальном контексте, придавая ей собственные институциональные черты и педагогические акценты.

Так, например, Канада, в свою очередь, представляет уникальный случай конституционного закрепления мультикультурализма как государственной идентичности, что превращает управление культурным разнообразием в системообразующее ядро национальной модели гражданского образования (Головкина 2004, 44).

Германия создала самую институционально разработанную и нормативно последовательную систему гражданского образования среди всех западных демократий.

Гражданское образование в Германии отличается многоуровневостью и децентрализацией, обусловленной федеративным устройством государства. На федеральном уровне агентство гражданского просвещения, основанное в 1952 году, которое производит образовательные материалы, организует конференции, поддерживает независимые исследования и гражданские инициативы, позиционирует себя как политически нейтральная площадка. На уровне федеральных земель действуют собственные центры политического образования, адаптирующие общие принципы свободы, демократии и прав человека к региональной специфике.

В условиях информационного общества гражданское образование в Германии столкнулось с новыми вызовами. Во-первых, усилилась напряженность между нормативной ориентацией на демократические ценности и глобальными процессами радикализации, поляризации и распространения дезинформации в

цифровой среде. Гражданское образование оказалось недостаточно адаптированным к логике социальных сетей, алгоритмического отбора информации и фрагментации публичного пространства. Во-вторых, выявились разрывы между универсалистским подходом гражданского образования и растущим социальным, культурным и миграционным разнообразием немецкого общества, что осложняет формирование общей гражданской идентичности и равного участия различных групп. В-третьих, сохраняется институциональное неравенство между формальным школьным гражданским образованием и внеинституциональными формами политической социализации, где влияние цифровых платформ зачастую превосходит возможности образовательных институтов.

Вместе с тем в условиях информационного общества данная модель обнаруживает структурные уязвимости. Ставка на критическое мышление как универсальный инструмент противодействия манипуляции оказывается недостаточной перед лицом алгоритмически структурированных целенаправленных дезинформационных компаний, тогда как декларируемая ценностная нейтральность государства рискует порождать не плюрализм, а аномию (ценностный вакуум), заполняемую радикальными политическими нарративами.

Разновидностью либерально-плюралистической модели в современном мире можно считать компетентностно-инновационную модель, описываемую через понятия «Цифровое гражданство», «Инновационная гражданская педагогика». В рамках данной модели гражданственность не как совокупность усвоенных знаний или ценностей, а как динамическая система практических компетенций, позволяющих индивиду эффективно ориентироваться и действовать в сложной, постоянно меняющейся среде. Теоретическим фундаментом данной модели выступает концепция цифрового гражданства, разработанная такими учеными, как Карен Моссбергер, Кэролайн Толбер и Рамона Макнил (Mossberger, Tolbert, McNeal 2008, 95–123). В рамках данной концепции цифровое гражданство понимается как способность индивида полноценно и ответственно участвовать в жизни онлайн-сообществ, использовать цифровые технологии для реализации гражданских прав и обязанностей, а также для включенности в общественно-политические процессы. Данную модель можно продемонстрировать на примерах Финляндии и Эстонии.

Финская система гражданского образования демонстрирует целостную модель, в которой цифровизация выступает не как самоцель, а как инструмент обеспечения образовательной справедливости, повышения качества обучения и расширения гражданских и профессиональных компетенций личности.

Финская инновационная модель базируется на развитии экосистем цифрового образования, включающих инфраструктуру (доступ к интернету и устройствам), цифровые платформы управления обучением, профессиональное развитие педагогов и создание адаптивного образовательного контента. Особое внимание уделяется подготовке учителей как ключевых агентов трансформа-

ции: цифровые инструменты направлены на снижение административной нагрузки, повышение качества педагогического планирования и усиление вовлеченности обучающихся. Финский опыт демонстрирует устойчивую связь между цифровыми решениями, ученико-центрированными педагогическими подходами и ориентацией на развитие самостоятельности и практико-ориентированных навыков.

Финляндия является бесспорным мировым лидером в области интеграции медиаграмотности в систему образования. Медиаграмотность в Финляндии направлена на развитие критического мышления, способностей к анализу медиа, а также на обучение тому, как пользоваться цифровыми инструментами и платформами. Особо подчеркиваются мультидисциплинарные подходы, сквозные компетенции.

Цифровое образование в Финляндии рассматривается одновременно как механизм сокращения образовательного разрыва. При этом принципиально подчеркивается, что без опоры на ценностные основания цифровизация может воспроизводить и усиливать неравенство, что требует системного, стратегического подхода на уровне государственной политики

Эстония представляет уникальный пример постсоветского государства, избравшего стратегию цифровой трансформации государственного управления и гражданского образования в качестве главного инструмента национального государственного строительства. Концепция «электронного гражданства» (e-residency) и масштабная цифровизация государственных услуг превратили Эстонию в глобальный образец «цифрового государства», в котором гражданское участие системно реализуется через цифровые платформы. В образовательном измерении эстонская модель уделяет большое внимание формированию навыков аргументации, дебатов, критической оценки информации и активного участия в цифровых гражданских процессах.

В Эстонии «Цифровой поворот» в обучении в течение всей жизни рассматривается как системная трансформация образовательной политики, направленная на формирование цифровой культуры и устойчивых навыков адаптации к изменениям.

Однако есть опасение, что акцент на практические цифровые компетенции может вытеснить нормативно-ценностное ядро гражданского образования, превратив его в технократическую цифровую грамотность, лишенную подлинного нравственного и политического измерения.

Нормативно-ценностное ядро гражданского образования

Государственно-патриотическая модель гражданского образования может выступать как альтернатива либерально-демократической и компетентностно-инновационной парадигме. В рамках данной концепции государство открыто претендует на формирование определенного типа гражданской идентичности,

транслируя ценностный комплекс, включающий в себя патриотизм, лояльность к государственным институтам, приверженность традиционным национальным ценностям и историческому нарративу, легитимирующему существующий политический порядок. В государственно-патриотической модели плюрализм рассматривается как потенциальная угроза национальной сплочённости и государственной безопасности. Информационное пространство же воспринимается как пространство конкуренции нарративов.

С этой позиции гражданское образование рассматривается как инструмент воспроизводства коллективной идентичности, общего блага и моральных оснований политического сообщества, а не как нейтральный механизм передачи процедурных знаний о демократии. Данную модель можно рассмотреть на примерах Китайской Народной Республики и Российской Федерации.

Гражданское образование в Китае может быть охарактеризовано как нормативно закреплённая государственно-патриотическая модель, где образование выполняет функцию идеологической социализации и выступает инструментом воспроизводства доминирующего политического курса Коммунистической партии.

Идея гражданского образования в Китае появилась в начале XX века, её продвигал известный просветитель Цай Юаньпей, однако её реализация на практике была отложена до 50-х годов из-за активной перестройки государства и решения более насущных и фундаментальных вопросов. Настоящий же импульс гражданское образование в Китае получило в 80-х годах после принятия концепции образования, направленной на формирование человеческого капитала и на нравственное воспитание (концепция «качественного образования»). Цель нового подхода сводилась к «повышению качества нации», в том числе к развитию у учащихся чувства социальной ответственности (Галкина, Никольский 2024, 144).

Начиная с 1991 года в КНР реализуется масштабная программа патриотического образования. Принятие в 2024 году «Закона КНР о патриотическом воспитании» стимулировало развитие как традиционных, так и новых форм организации патриотического воспитания. Особое внимание уделяется центрам патриотического воспитания, деятельность которых направлена на решение задач формирования у молодежи ценностных ориентаций, а также умений содействовать укреплению национального единства в стране (Чжан, Карнух 2024, 56).

В сфере цифровой инфраструктуры образования Китай добился исключительных результатов. Развитие «умных кампусов» на базе технологий 5G, внедрение искусственного интеллекта в образовательный процесс и создание единой цифровой образовательной экосистемы являются инструментами повышения качества и доступности образования в Китае. Одновременно эти инструменты служат средством мониторинга и контроля за образовательным процессом. Китайская модель гражданского образования может быть интерпретирована как уникальная форма нормативно-институционального конструирования

ния гражданственности, в которой государство выступает не только регулятором, но и архитектором ценностного пространства.

В Российской Федерации гражданское образование исторически развивается при активном участии государства и концептуализируется как элемент обеспечения национальной безопасности и устойчивости политического порядка. Еще в СССР образование играло ведущую роль в формировании идеологических установок и в воспитании, однако понятие «гражданское образование» в Российской Федерации в научной сфере появилось только в 1990-х годах.

Социально-экономический кризис и реформирование государственной политики в сфере образования РФ сопровождалось смещением акцента с воспитательной функции на образовательную, что привело к снижению роли общественных институтов в формировании гражданской идентичности. Вместе с тем происходила институционализация гражданского образования через введение специализированных учебных дисциплин, создание центров подготовки педагогических кадров и расширение взаимодействия государства с международными и национальными общественными организациями.

С начала 2000-х годов в образовательной политике начинает доминировать стратегически ориентированный государственный подход, в рамках которого государство вновь консолидирует статус ключевого субъекта нормативного регулятора и инициатора трансформаций в сфере гражданского образования. Разработка проектов Концепции гражданского образования (2003) и утверждение «Концепции модернизации российского образования до 2010 года» институционализирует гражданское образование как приоритет государственной образовательной политики. Гражданское образование начинает рассматриваться не только как педагогическая практика, но и как инструмент воспроизводства нормативного консенсуса и укрепления легитимности политического порядка.

Концептуальным стержнем закрепления государственно-патриотической модели РФ выступают «традиционные ценности», закрепленные в Указе Президента Российской Федерации N 809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей».

В данном Указе определяется приоритет установки на формирование традиционных ценностей, учет национальных интересов в гражданском образовании, что проявляется и в возвращении в качестве одного из приоритетов государственной политики в сфере образования патриотического воспитания (включающего военно-патриотическое и гражданско-патриотическое воспитание); обращение к проектной модели гражданского образования, введение проектирования на всех уровнях образования и создание условий для реализации социальных проектов гражданами; ориентир на системный подход в формировании гражданских компетенций (знания, отношения, умения, опыт деятельности); обеспечение связи

институтов образования и гражданского общества; повышение статуса воспитания (Бобровская, Лапаева, Попова, Харламова 2021).

В РФ цифровизация образования рассматривается не только как технологический процесс, но и как стратегическое направление государственной политики, ориентированное на модернизацию социально-экономической системы и укрепление суверенитета в условиях информационного общества. В сфере образования цифровая трансформация институционализирована через национальные и федеральные проекты, такие как «Цифровая образовательная среда», «Учитель будущего», «Современная школа» «Патриотическое образование», направленные на формирование цифровой образовательной среды, развитие инфраструктуры, внедрение онлайн платформ и повышение цифровых компетенций педагогических кадров (Калашникова, Жаркова, Белорукова 2019, 24).

Вместе с тем процесс цифровизации носит противоречивый характер: наряду с расширением доступа к знаниям, ростом управляемости образовательных процессов и повышением прозрачности оценки качества обучения сохраняются проблемы неравномерности регионального развития инфраструктурных ограничений, цифрового неравенства и дефицита методологически выверенных моделей цифровой педагогики

Заключение

Изучив модели образования, можно прийти к выводу что в современных условиях информационного общества гражданство все в большей степени осмысливается как социально-политический конструкт, формируемый в процессе институционального и ценностного воспроизводства. В этом контексте гражданское образование в широком смысле выступает ключевым инструментом данного конструирования.

Проведенное исследование показывает, что на содержание и институциональную конфигурацию гражданского образования существенное влияние оказывает государственная стратегия и выбранный политический курс государства. Именно стратегические приоритеты определяют нормативное ядро гражданского образования, его целевые установки и инструментарий. Соответственно, трансформация государственной политики неизбежно влечет за собой переосмысление целей, содержания и методов гражданского образования.

В условиях цифровизации государственная стратегия начинает определять не только содержание гражданского образования, но и структуру цифровой среды, через которую осуществляется его реализация: платформенные решения, алгоритмические механизмы отбора информации, регуляция медиaproстранства, инструменты контроля и участия. Проведенный сравнительный анализ моделей гражданского образования свидетельствует о том, что ни одна из них не может быть механически перенесена на почву другого государства без учета историко-культурной, геополитической и социокультурной специфики.

С одной стороны, гражданское образование должно способствовать укреплению национальной идентичности и исторической памяти как фактора политической консолидации. С другой – оно обязано интегрировать индивида в пространство современного информационного общества, формируя компетенции цифрового гражданства, медиаграмотности и институционального взаимодействия.

С политологической точки зрения гражданское образование должно рассматриваться как механизм институционализации ценностей правового государства, ответственности, участия и солидарности. Его задача заключается не в декларативной трансляции демократических норм, а в формировании практик повседневного участия и навыков критической рефлексии, способных обеспечить устойчивость политической системы в условиях внешних и внутренних вызовов.

Благодарность

За ценные замечания по данной статье выражаем благодарность проректору по науке Российско-армянского университета, доктору философских наук, профессору Паргеву Аветисяну.

Литература/Գրականություն/References

1. Авдони́на Н.С. 2019, Ценности либерального образования, Три «М»: Метод – методика – методология, <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennosti-liberalnogo-obrazovaniya> (дата обращения: 02.02.2025).
Avdonina N.S. 2019, Values of liberal education, Three "M": Method – methodology – methodology, <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennosti-liberalnogo-obrazovaniya> (Accessed on: 02.02.2025) (in Russian).
2. Бобровская Е., Лапаева Е., Попова И., Харламова Е. 2021, Гражданское образование в России, Country Profiles: Citizenship Education Around the World, <https://www.bpb.de/die-bpb/partner/nece/339555/grazhdanskoe-obrazovanie-v-rossii/> (дата обращения: 25.02.2026).
Bobrovskaya E., Lapaeva E., Popova I., Kharlamov E. 2021, Civic education in Russia, Country Profiles: Citizenship Education Around the World, <https://www.bpb.de/die-bpb/partner/nece/339555/grazhdanskoe-obrazovanie-v-rossii/> (Accessed on: 25.02.2026) (in Russian).
3. Галкина А.Д., Никольский В.С. 2024, «Воспитание чувства долга и ответственности перед обществом»: специфика подхода «Обучение служением» в Китае, Высшее образование в России, <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-chuvstva-dolga-i-otvetstvennosti-pered-obschestvom-spetsifika-podhoda-obuchenie-sluzheniem-v-kitae> (дата обращения: 01.12.2025).
Galkina A.D., Nikolsky V.S. 2024, "Fostering a Sense of Duty and Responsibility to Society": Specifics of the "Service-Learning" Approach in China, Higher Education in Russia, <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-chuvstva-dolga-i-otvetstvennosti-pered-obschestvom-spetsifika-podhoda-obuchenie-sluzheniem-v-kitae> (Accessed on: 01.12.2025) (in Russian).

4. Головкина О.В. 2004, Канадский мультикультурализм как основа национальной идентичности Канады, Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, <https://cyberleninka.ru/article/n/kanadskiy-multikulturalizm-kak-osnova-natsionalnoy-identichnosti-kanady> (дата обращения: 23.11.2025).
Golovkina O.V. 2004, Canadian Multiculturalism as the Basis of Canada's National Identity, Bulletin of Volgograd State University. Series 4: History. Regional Studies. International Relations, <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-chuvstva-dolga-i-otvetstvennosti-pered-obschestvom-spetsifika-podhoda-obuchenie-sluzheniem-v-kitae> (Accessed on: 23.11.2025) (in Russian).
5. Калашникова Н.Г., Жаркова Е.Н., Белорукова Е.М. 2019, Федеральный проект учитель в будущем. Инновационные проекты и программы в образовании, <https://cyberleninka.ru/article/n/federalnyy-proekt-uchitel-buduschego-cto-i-kak-menyaetsya-v-regionalnyh-sistemah-dopolnitelnogo-professionalnogo-obrazovaniya> (дата обращения: 25.02.2026).
Kalashnikova N.G., Zharkova E.N., Belorukova E.M. 2019, Federal project teacher in the future, Innovative projects and programs in education, <https://cyberleninka.ru/article/n/federalnyy-proekt-uchitel-buduschego-cto-i-kak-menyaetsya-v-regionalnyh-sistemah-dopolnitelnogo-professionalnogo-obrazovaniya> (Accessed on: 25.02.2026) (in Russian).
6. Медведева М.Е. 2009, Гражданское образование как фактор социализации личности, Человек и образование, N 2 (19), Москва.
Medvedeva M.E. 2009, Civic education as a factor in the socialization of the individual, Man and education, N 2 (19), Moscow (in Russian).
7. Сунгуров А.Ю. 2009, Гражданское образование и правовое просвещение: модели регионального развития, Гражданско-правовое образование, под ред. А.Ю. Сунгурова. Серия «Библиотека Уполномоченного по правам человека в субъекте РФ», вып. 6, СПб., «Норма», <https://www.civisbook.ru/publ.html?id=585> (дата обращения: 18.02.2025).
Sungurov, A.Yu. 2009, Civic Education and Legal Awareness: Models of Regional Development, Civil and Legal Education, Ed. by A.Yu. Sungurov. Series "Library of the Human Rights Commissioner in the Subject of the Russian Federation", Issue 6, St. Petersburg, Norma, <https://www.civisbook.ru/publ.html?id=585> (Accessed: 18.02.2025) (in Russian).
8. Федоров А.В. 2004, Медиаобразование и медиаграмотность. Учебное пособие для вузов, Таганрог, изд. Кучма, https://www.researchgate.net/publication/278512949_Mediaobrazovanie_i_mediagramotnost (дата обращения: 17.02.2026).
Fedorov A.V. 2004, Media Education and Media Literacy. A Textbook for Universities, Taganrog, Kuchma Publishing House, https://www.researchgate.net/publication/278512949_Mediaobrazovanie_i_mediagramotnost (Accessed: 17.02.2026) (in Russian).
9. Чжан Шуан, Карнук Н.В. 2024, Роль центров патриотического воспитания в реализации идеи национального единства в Китае. Отечественная и зарубежная педагогика <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tsentrov-patrioticheskogo-vospitaniya-v-realizatsii-idei-natsionalnogo-edinstva-v-kitae> (дата обращения: 07.01.2026).
Zhang Shuang, Karnukh N.V. 2024, The role of patriotic education centers in implementing the idea of national unity in China, Domestic and foreign pedagogy, <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tsentrov-patrioticheskogo-vospitaniya-v-realizatsii-idei-natsionalnogo-edinstva-v-kitae>

- ka.ru/article/n/rol-tsentrov-patrioticheskogo-vospitaniya-v-realizatsii-idei-natsionalnogo-edinstva-v-kitae (Accessed on: 07.01.2026) (in Russian).
10. Юрченко М.А. 2024, Социально-политические исследования, N 2 (23), Формирование национальной идентичности и воспитание гражданственности в системе образования, https://www.researchgate.net/publication/383986159_Formirovanie_nacionalnoj_identichnosti_i_vospitanie_grazdanstvennosti_v_sisteme_obrazovania_Formation_of_National_Identity_and_Education_of_Citizenship_in_the_Education_System (дата обращения: 19.02.2025). Yurchenko M.A. 2024, Social and political research, N 2 (23), Formation of national identity and education of citizenship in the education system, https://www.researchgate.net/publication/383986159_Formirovanie_nacionalnoj_identichnosti_i_vospitanie_grazdanstvennosti_v_sisteme_obrazovania_Formation_of_National_Identity_and_Education_of_Citizenship_in_the_Education_System (Accessed: 19.02.2025) (in Russian).
 11. Ami Gutmann 1999, Democratic education. With a New Preface and Epilogue, Princeton University press, Princeton, New Jersey, https://www.academia.edu/42184921/Democratic_Education_by_Amy_Gutmann (Accessed on: 21.02.2025).
 12. Dewey J. 1930, Democracy and Education. An introduction to the philosophy of Education, New York, The Macmillan company.
 13. Heater D. 2004, A History of Education for Citizenship, Routledge.
 14. Mossberger K., Tolbert C.J., McNeal R.S. 2008, Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation, MIT Press.
 15. Schulz W., Ainley J., Fraillon J., Losito B., Agrusti G, Friedman T. 2018, Becoming Citizens in a Changing World: IEA ICCS 2016 International Report. Springer, https://www.researchgate.net/publication/324863520_Becoming_Citizens_in_a_Changing_World#fullTextFileContent (Accessed: 26.02.2025).
 16. Kalev L., Hytti M., Hallik M., Sandström N. 2025, Citizenship Education for Contemporary Democracy: Challenges and Gaps in Six European Countries. *Societies*, 15 (12), <https://doi.org/10.3390/soc15120355> (Accessed: 16.01.2025).

**ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄԸ Ա. ԴՅՈՒՄԱ ՈՐԴՈՒ
«ԿԱՄԵԼԻԱԶԱՐԴ ՏԻԿԻՆԸ» ՎԵՊԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
THE TRANSLITERATION OF PROPER NAMES IN TRANSLATIONS OF
A. DUMAS FILS' NOVEL "THE LADY OF THE CAMELIAS"
ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЁН В ПЕРЕВОДАХ РОМАНА
А. ДЮМА-СЫНА «ДАМА С КАМЕЛИЯМИ»**

Անի Ավագյան
Ani Avagyan
Ани Авагян

Խ. Արովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, Հայաստան
Armenian State Pedagogical University, named after Kh. Abovyan, Armenia
Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна, Армения

avagyanani01@aspu.am

Ներկայացվել է՝ 11.11.2024; գրախոսվել է՝ 10.02.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 11.11.2024; Revised: 10.02.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 11.11.2024; рецензировано: 10.02.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-186

Ամփոփում – Հոդվածում ներկայացվում է Ա. Դյումա որդու «Կամելիազարդ տիկինը» վեպում գործածված և ժամանակակից գրական հայերենի երկու տարբերակներից մեկով (արևմտահայերեն) թարգմանված, իսկ մյուսով (արևելահայերեն) փոխադրված հատուկ անունների զուգադրական քննությունը հնչյունաբանական մակարդակում (ծայնավորներ, երկհնչյուններ): Ներկայացվում են նաև տառադարձումը և գրադարձումը՝ որպես լեզվաբանական, թարգմանաբանական կարևոր երևույթներ, նրանց իրագործման սկզբունքները, օրինաչափությունները: Տառադարձման դեպքում կարևորվում է օտար լեզվում առկա տառադարձվող բառի արտասանության փոխանցումը, իսկ գրադարձման դեպքում՝ գրադարձվող բառի «գրաֆիկական պատկերի» պահպանումը: Ընդունված է ոչ թափանցիկ ուղղագրություն ունեցող լեզուներից իրականացնել տառադարձում, իսկ թափանցիկ ուղղագրություն ունեցող լեզուներից՝ գրադարձում: Ինչպես հայտնի է, լեզվական երևույթները նորմավորվում, օրինաչափ են դառնում որոշակի ժամանակահատվածում: Շատ ու շատ ձևեր դառնում են ընդունելի, որոշները դուրս են մղվում և մերժվում: Նույն ձևով էլ տառադարձման դեպքում: Երբեմն որոշ ձևեր համարվում են սխալ, անընդունելի, սակայն պետք է նկատի ունենալ նաև այն կարծիքը, ըստ որի՝ տառադարձման ճիշտ և սխալ ձևեր չկան, այլ կան որոշ ձևեր, որոնք չեն համապատասխանում տվյալ ժամանակահատվածում ընդունված

լեզվական նորմերին: Քննված են ծայնավորներին և երկինջյուններին վերաբերող մի շարք երևույթներ ֆրանսերեն-արևմտահայերեն-արևելահայերեն շղթայում: Ուսումնասիրության նյութ են դարձել վեպը, դրա արևմտահայերեն թարգմանությունը, նաև արևմտահայերենից արևելահայերեն փոխադրությունը: Նկատված ձևերը ստուգվում և առանձնացվում են՝ հիմնականում նկատի ունենալով արևելահայերենի վերաբերյալ տերմինաբանական կոմիտեի ընդունած որոշումները: Վերջինների հետ էլ համեմատվում են արևմտահայերեն ձևերը: Գրական հայերենի երկու ձևերում նկատելի է տառադարձված ձևերի համապատասխանություն, սակայն յուրաքանչյուրը պահպանում է սեփական ուղղագրական օրինաչափությունները:

Abstract – This article presents a comparative phonological analysis (vowels, diphthongs) of proper names in Alexandre Dumas fils' novel *The Lady of the Camellias*, as translated into one of the two variants of modern Literary Armenian (Western Armenian) and subsequently transferred into the other (Eastern Armenian). Transcription and transliteration are also presented as important linguistic and translation phenomena, along with their principles and regularities of implementation. In transcription, priority is given to conveying the pronunciation of the word in the source language, whereas in transliteration, preserving the word's "graphic form" is emphasized. It is generally accepted that transcription is applied to languages with non-transparent orthography, while transliteration is used for languages with transparent orthography. As is well known, linguistic phenomena become standardized and regularized over a given historical period. Many forms become acceptable, while others are gradually excluded and rejected. The same applies to transcription. Although certain forms are sometimes considered incorrect or unacceptable, one must take into account the perspective that there are no absolute correct or incorrect forms of transcription, but rather forms that do not conform to the linguistic norms of a given period. A number of phenomena related to vowels and diphthongs in the French-Western Armenian-Eastern Armenian continuum are examined. The research material includes the novel, its Western Armenian translation, and its subsequent transfer from Western Armenian into Eastern Armenian. The identified forms are examined and classified, primarily with reference to the decisions on Eastern Armenian adopted by the Language Committee. Western Armenian forms are then compared against these decisions. In both variants of Literary Armenian, a correspondence of transcribed forms is observed; however, each preserves its own orthographic regularities.

Аннотация – В статье представлен сопоставительный фонологический анализ (гласные, дифтонги) собственных имён в романе Александра Дюма-сына «Дама с камелиями», переведённом на один из двух вариантов современного литературного армянского языка (западноармянский) и изложенном на другом (восточноармянском). В исследовании также рассматриваются транскрипция и транслитерация как важные лингвистические и переводоведческие явления, а также принципы и закономерности их реализации. В случае транскрипции основное внимание уделяется передаче произношения слова в языке-источнике, тогда как при транслитерации подчёркивается сохранение «графического облика» передаваемого слова. Принято считать, что при работе с языками с непрозрачной орфографией применяется транскрипция, а с языками с прозрачной орфографией – транслитерация. Как известно, языковые явления нормируются и приобретают закономерный характер в определённый исторический период. Многие формы становятся приемлемыми, в то время как другие постепенно вытесняются и от-

вергаются. Сказанное относится и к транскрипции. Иногда некоторые формы считаются ошибочными или недопустимыми, однако следует учитывать и точку зрения, согласно которой не существует абсолютно правильных или неправильных форм транскрипции, а есть формы, не соответствующие языковым нормам, принятым в данный период. В статье рассмотрен ряд явлений, связанных с гласными и дифтонгами в цепочке французский – западноармянский – восточноармянский. Материалом исследования послужили роман, его перевод на западноармянский язык, а затем с западноармянского на восточноармянский. Выявленные языковые формы проверены и классифицированы преимущественно с учётом решений, принятых Терминологическим комитетом по вопросам восточноармянского языка. С ними сопоставляются и западноармянские формы. В обоих вариантах литературного армянского языка наблюдается соответствие транскрибированных форм, однако каждый из них сохраняет собственные орфографические закономерности.

Հիմնաբառեր – տառադարձում, գրադարձում, թարգմանություն, ծայնավորներ, երկինյուններ:
Keywords – transliteration, transcription, translation, vowels, diphthongs.

Ключевые слова – транслитерация, транскрипция, перевод, гласные, дифтонги.

Ներածություն

Լեզուների զուգադրումը գրեթե բոլոր ժամանակներում եղել է գիտական հանրության ուշադրության կենտրոնում, քանի որ վերջինս հնարավորություններ է ընձեռում ինչպես աշխարհաճանաչողության, այնպես էլ մի շարք այլ ասպարեզներում: Այն կարող է իրականացվել ոչ միայն մի քանի լեզուների ներգրավվածությամբ, այլև մի լեզվի ճյուղերի կամ նրանց զուգահեռ կիրառմամբ:

Մեր աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել հատուկ անունների տառադարձման տարբերությունները գրական հայերենի երկու ձևերում՝ որպես նյութ ունենալով Ա. Դյումա որդու «Կամելիազարդ տիկինը» վեպի հայերեն տարբերակները: Նշենք, որ արևմտահայերեն տարբերակը թարգմանություն է (թարգմանող՝ Ժ. Շիրակացի), իսկ արևելահայերեն տարբերակը փոխադրություն է արևմտահայերենից (փոխադրող՝ Էդ. Աղայան):

Հատուկ անունների տառադարձման տարբերությունները «Կամելիազարդ տիկինը» վեպի արևմտահայերեն և արևելահայերեն տարբերակներում (զուգադրական քննություն)

Պատմական իրադարձությունների բերումով Հայաստանի արևելյան և արևմտյան բաժանումը բերում է նրան, որ այդ երկու հատվածներում սկզբնավորվում և զարգանում են նոր հայերենի երկու տարբերակներ, որոնցից մեկը՝ արևմտահայերենը, կազմավորվում է՝ հիմքում ունենալով Կ. Պոլսի բարբառը, իսկ մյուսը՝ արևելահայերենը՝ Արարատյան բարբառը: Մի շարք հեղինակներ նշում են, որ կրկին պատմական իրադարձությունների բերումով արևմտահայերեն ավելի շատ շփումներ ունեին եվրոպական պետությունների հետ, և ըստ այդմ՝ արևմտյան հատվածի լեզուն ավելի մոտ է ֆրանսերենին, իսկ արևելահայերենը՝ Ռուսաստանի հետ, ուստի արևելահայերենն ավելի մոտ է ռուսերենին:

Ժամանակակից լեզվաբանությանը հետաքրքրում են այդ երկու տարբերակների ինչպես նմանությունները, այնպես էլ տարբերությունները լեզվաբանական տարբեր մակարդակներում: Ինչպես նշում է Ա. Սարգսյանը, հայագիտության համար կարևոր է պարզել, թե ինչ հարաբերակցության մեջ են հայերենի երկու ճյուղավորումները և թե ինչպես պետք է որակել դրանց տարբերությունները (Սարգսյան 1975, 34): Եվ ըստ այդմ էլ պետք է դիտարկել ֆրանսերենի և արևմտահայերենի ու արևելահայերենի վեպի լեզվական նյութը: Քանի որ ֆրանսերենը համարվում է ոչ թափանցիկ ուղղագրություն ունեցող լեզու, նրանից իրականացվում է տառադարձում: Թարգմանական աշխատանքի, լեզուների զուգադրման, համեմատության ժամանակ հանդիպում է նաև նման մեկ այլ երևույթ՝ գրադարձում անունով:

Անդրադառնանք այդ երկու երևույթներին՝ հասկանալու համար, թե ինչով են տարբերվում դրանք: Այսպես, տառադարձումը որևէ լեզվի հնչույթների, հնչյունների, արտասանական առանձնահատկությունների փոխանցումն է մի այլ լեզվի տառերով: Տառադարձման դեպքում կարևորվում է բառի արտասանությունը փոխանցելը: Սրան հակադրվում է գրադարձումը, որն արդեն որևէ լեզվի նշանների, տառերի փոխանցումն է մի այլ լեզվի գրային նշանների, տառերի միջոցով: Սրա դեպքում կարևորվում է գրաֆիկական պատկերի փոխանցումը: Տառադարձումն իրականացվում է ոչ թափանցիկ ուղղագրություն ունեցող լեզուներից (անգլերեն, ֆրանսերեն), գրադարձումը, ընդհակառակը՝ թափանցիկ ուղղագրություն ունեցող լեզուներից (ռուսերեն, վրացերեն, իսպաներեն): Ա. Քամալյանը, օրինակ, նշում է, որ մաքուր տառադարձում, ինչպես նաև գրադարձում, ոչ միշտ է հանդիպում (Քամալյան 2020, 93–94):

Ժամանակի ընթացքում տարբեր լեզվաբաններ առանձնացրել և մշակել են տառադարձման օրինաչափություններ, որոնք ենթարկվում են փոփոխությունների կամ էլ առհասարակ մերժելի են դառնում: Սակայն, ինչպես նշում է Կ. Դյումաջյան-Գրիգորյանը, տառադարձված այս կամ այն ձևի վերաբերյալ քննարկումները սխալ են ի սկզբանե: Ոչ թե կա ճիշտ կամ սխալ տառադարձություն, այլ կան տառադարձումներ, որոնք չեն համապատասխանում լեզվի զարգացման տվյալ փուլում հաստատված որոշ նորմերի: Իսկ տառադարձման նորմերը, ինչպես մնացած բոլոր լեզվական նորմերը, հաստատվում են աստիճանաբար և զարգանում են բարեփոխման ուղիով (Դյումաջյան-Գրիգորյան 2008, 162):

Մեր ուսումնասիրած օրինակները մեծ մասամբ համապատասխանում են Տերմինաբանական կոմիտեի ընդունած ձևերին:

Մի շարք դեպքերում ֆրանսերենի տառակապակցությունը հայերենի երկու տարբերակներում արտահայտվում է տառով: Բերենք օրինակներ՝ ասվածը հաստատելու համար: Այսպես, ֆրանս. *ou* տառակապակցությունը գրական հայերենի երկու տարբերակներում արտահայտվում է *ու* տառով. օրինակ՝ ֆրանս. *Point-du-Jour*, արևելահայ. Պուան դյու Ժուր, արևմտահայ. Բուան դիւ

ժուռ, ֆրանս. *Louis-le-Grand*, արևելահայ. *Լուի լը Գրան*, արևմտահայ. *Լուի լը Կրան*, ֆրանս. *Toulon*, արևելահայ. *Տուլոն*, արևմտահայ. *Թուլոն* և այլն:

Նույնպիսի հարաբերություն ենք նկատում ֆրանս. *au//eau*, *eu//eux*, *ai//ais*, *en* կապակցությունների դեպքում. ֆրանս. *au//eau*, տառակապակցությունը՝ *n//o* հնչյունով. ֆրանս. *Jean Jacques Rousseau*, արևելահայ. *ժան-ժակ-Ռուսո*, *ժան-ժագ-Ռուսո*, ֆրանս. *Lescout*, արևելահայ. *Լեսկո*, արևմտահայ. *Լեսքո*, ֆրանս. *Vaudeville*, արևելահայ. *Վոդրվիլ*, արևմտահայ. *Վօտվիլ*, ֆրանս. *Aucoc*, արևելահայ. *Օկոկ*, արևմտահայ. *Օքոք*:

Հանդիպում են նաև ձևեր, որոնցում ֆրանսերեն տառակապակցությունը գրական հայերենի երկու տարբերակներում արտահայտված է տառակապակցությամբ: Ինչպես ֆրանս. *oi//oy* տառակապակցության դիմաց գրական հայերենի երկու տարբերակներում էլ ունենք *ուա* համարժեքը. օրինակ՝ ֆրանս. *Point-du-Jour*, արևելահայ. *Պուան դյու ժուր*, արևմտահայ. *Բուան դի ժուռ*, ֆրանս. *Palais-Royal*, արևելահայ. *Պալե Ռուայալ*, արևմտահայ. *Բալե Ռուայալ*, ֆրանս. *Croissy*, արևելահայ. *Կրուասի*, արևմտահայ. *Քրուասի*, ֆրանս. *Duvernoy*, արևելահայ. *Դյուվեռնուա*, արևմտահայ. *Տիււեռնուա* և այլն:

Ըստ Տերմինաբանական կոմիտեի ընդունած «Հայոց լեզվի նորմավորման ընդհանուր սկզբունքների»՝ օտար փոխառությունների հիմնական աղբյուրը համարվում է ռուսաց լեզուն: Վերջինիս միջնորդությամբ փոխառվող օտար բառերի հայերեն գրության ու արտասանության մեջ պետք է հաշվի առնել մայրենի լեզվի արտասանությունը, ինչպես նաև այդ բառերի հայերեն ավանդական տառադարձությունը, եթե այդպիսին կա (Բարսեղյան 2006, 28):

Անվանի լեզվաբան, ակադ. Գ. Զահուկյանը ևս զբաղվել է տառադարձման հարցերով: Իր «Օտարազգի բառերի տառադարձման սկզբունքները» հոդվածում առաջարկում է ֆրանս. *eu*, *eou*, *u* ձայնավորները, որոնք ռուսերեն տառադարձվում են *э*, *ю*, տառադարձել *յո*, *յու* (Զահուկյան 1972, 30): Կամ *eu//eux* տառակապակցությունը՝ արևելահայ. *յո*, արևմտահայ. *յօ*. ֆրանս. *Des Grieux*, արևելահայ. *Դե Գրիյո*, արևմտահայ. *Տե Կրիօ*: Լատիներեն *ea*, *ia* և համապատասխան ռուսերեն *ея*, *ия* կապակցությունները անհրաժեշտ է տառադարձել *եա*, *իա* (Զահուկյան 1972, 29):

Ընդունված է լատ. *e-ն* (ֆրանս. նաև *ai*) բառասկզբում տառադարձել է, իսկ բառամիջում և բառավերջում՝ *ե*. այս սկզբունքը պահպանված է արևելահայերենի դեպքում, իսկ արևմտահայերենի դեպքում համապատասխանեցված է ուղղագրական սեփական սկզբունքներին: Ինչպես՝ ֆրանս. *ai//ais* տառակապակցությունը՝ *ե//է* հնչյունով. ֆրանս. *Palais-Royal*, արևելահայ. *Պալե Ռուայալ*, արևմտահայ. *Բալե Ռուայալ*, ֆրանս. *Anglais*, արևելահայ. *Անգլե*, արևմտահայ. *Անկլե*, ֆրանս. *Voltaire*, արևելահայ. *Վոլտեր*, արևմտահայ. *Վօլթեռ* և այլն:

En տառակապակցությունը տառադարձվում է *ան* հնչյունակապակցությամբ, օր.՝ ֆրանս. *Provence*, արևելահայ. *Պրովանս*, արևմտահայ. *Բրովանս*: *In* տառակապակցությունը *են//էն* հնչյունակապակցությամբ, ֆրանս. *D'Antin*, դ'Անտեն, դ'Անթեն:

Լեզվական նման իրողությունները զգալի մեծ թիվ են կազմում, որից սույն հոդվածում ներկայացնում ենք հիմնական, գրեթե ամեն մի առանձնահատուկ երևույթի մասին պատկերացում տալու նպատակով:

Եզրակացություններ

1. Ֆրանսերեն-արևելահայերեն-արևմտահայերեն շղթայում տառադարձման սկզբունքների ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ գրական հայերենի երկու տարբերակներում ձայնավորների և երկհնչյունների մակարդակում նկատելի է հնչյունի համապատասխանեցման նույնություն՝ համապատասխան ուղղագրական տարբերություններով:

2. Ֆրանսերենի մի շարք հնչյունակապակցություններ արևելահայ և արևմտահայ տարբերակներում արտահայտվում են կամ միագիր (մեկ տառով), կամ հնչյունակապակցությամբ:

3. Ուշադրության առարկա նյութի քննությունը կարևոր է ոչ միայն հայերենի և ֆրանսերենի զուգադրական ուսումնասիրության, այլև գրական հայերենի երկու տարբերակների առնչության տեսանկյունից:

Շնորհակալական

Այս թեմայի ուսումնասիրության ժամանակ տրված մասնագիտական խորհուրդների, աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավար Բ.Գ.Ռ., պրոֆ. Վ.Գ. Համբարձումյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ա. Դյումա որդի 2013, Կամելիազարդ տիկինը, Երևան, «Անտարես»:
Dumas A. fils 2013, The Lady of the Camellias, Yerevan, Antares (in Armenian).
2. Ա. Տիմա որդի 1925, Քամելիազարդ կինը, Կ. Պոլիս, Բ տպագրություն:
Dumas A. fils 1925, The Lady of the Camellias, Constantinople, Second Printing (in Armenian).
3. Բարսեղյան Հ. 2006, Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևան, «9-րդ հրաշալիք» հրատ.:
Barseghyan H. 2006, Terminological and Orthographic Reference Guide, Yerevan, 9th Miracle Publishing House (in Armenian).
4. Դոյմաջյան-Գրիգորյան Կ. 2008, Ֆրանսերենի ղնգային հնչյունների և երկբարբառների տառադարձման կանոնների նախագիծ, Հայ-ֆրանսիական լեզվամշակութային առնչություններ, Ֆրանսիայում Հայաստանի տարվա միջոցառումների շրջանակներում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 162–167:
Doimajyan-Grigoryan K. 2008, Draft Rules for the Transcription of French Nasal Sounds and Diphthongs, In: Armenian-French Linguocultural Relations, Proceedings of the International Conference Organized within the Framework of the "Year of Armenia in France" Events, Yerevan, 162–167 (in Armenian).

5. Զահուկյան Գ. 1972, Օտարազգի բառերի տառադարձման սկզբունքները, Երևան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, 25–34:
Jahukyan G. 1972, Principles of Transliteration of Foreign Words, Yerevan, Herald of Social Sciences, N 3, 25–34 (in Armenian).
6. Սարգսյան Ա. 1975, Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգադրական քննության հարցի շուրջը, Երևան, Լեզվի և ոճի հարցեր, 34–49:
Sargsyan A. 1975, On the Issue of Comparative Study of Eastern Armenian and Western Armenian Literary Languages, Yerevan, Issues of Language and Style, 34–49 (in Armenian).
7. Քամալյան Ա. 2020, Թարգմանության տեսության հիմունքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Kamalyan A. 2020, Fundamentals of Translation Theory, Yerevan, Yerevan, State University Press (in Armenian).

SEMANTISCHE BESONDERHEITEN VON WÖRTERN, SPRICHWÖRTERN UND REDEWENDUNGEN IM DEUTSCHEN IM VERGLEICH ZU ÄHNLICHEN ERSCHEINUNGEN IN DER ARMENISCHEN SPRACHE

ԲԱՌԵՐԻ, ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆՈՒՄ՝ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՆՄԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, ПОСЛОВИЦ И ИЗРЕЧЕНИЙ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В СОПОСТАВЛЕНИИ С АНАЛОГИЧНЫМИ ЯВЛЕНИЯМИ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Sonya Tabaghyan
Սոնյա Թաբաղյան
Соня Табагян

Armenian State University of Economics, Armenia
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Հայաստան
Армянский государственный экономический университет, Армения

Tabaghyan.sonya@asue.am

Received: 30.05.2025; Revised: 29.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 30.05.2025; գրախոսվել է՝ 29.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Представлено: 30.05.2025; рецензировано: 29.06.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-193

Ամփոփում – Հոդվածում համեմատական վերլուծության միջոցով քննության են առնվել ուսուցման մեթոդաբանության մեջ լեզվի առանձնահատկությունները ներառող բառերի, բառակապակցությունների, ասույթների, ասացվածքների և իդիոմների (Redewendungen) գրական թարգմանությունների եռալեզու կառուցվածքային՝ իմաստային հատկանիշների հետ կապված, հաղորդակցության ժամանակ հանդիպող բարդությունները թարգմանական գործընթացում: Բերված բազմաթիվ օրինակները իրենց եռալեզու (գերմաներեն, հայերեն, ռուսերեն) թարգմանություններում հիմնավորում են այն մոտեցումը, թե միշտ չէ, որ պետք է կատարել բառացի թարգմանություններ: Տվյալ դեպքում առավել նպատակահարմար է ստեղծագործական մոտեցում դրսևորել, որը ենթադրում է իմաստային համարժեքների որոնումը ասույթների, ասացվածքների, արտահայտությունների ամբողջության և առանձին լեզվական միավորների համար թարգմանվող լեզվում: Դա պահանջում է հաշվի առնել մի շարք գործոններ՝ լեզվի կառուցվածքը, բառերի բազմիմաստությունը, դրանց ստուգաբանությունը, բառապաշարը, ինչպես նաև ազգային և մշակութային առանձնահատկությունները (պատմություն, ավանդույթ, հումոր, անեծք և օրի-

նանք): Հոդվածում ուսումնասիրվում են նաև բառերի կիրառության տարբեր ձևերը՝ կախված խոսքի մասերի իմաստներից: Օրինակները ցույց են տալիս, որ նույն բառը կարող է գործածվել որպես գոյական, ածական, մակբայ և այլն: Հոդվածն Թումանյանի, Խնկո Ապրի և Ղազարոս Աղայանի հեքիաթներում, առակներում և հումորային երկխոսություններում լայնորեն օգտագործվում են նման արտահայտություններ, որոնք արտացոլում են ժողովրդի հուզական ապրումները: Դրանք ընդգծում են ասացվածքների և ասույթների արդիականությունը բարբառներում, գրական լեզվում և բանասիրությունում: Ներկայացված դիտարկումներն ու օրինակները կարող են օգտակար լինել թարգմանության տեսության, լեզվամշակութաբանության և գերմաներենի դասավանդման մեթոդաբանության բնագավառներում՝ նպաստելով լեզվական ու մշակութային համարժեքության ապահովմանը:

Abstract – This article presents a comparative analysis of the structural and semantic characteristics of culturally marked words, collocations, sayings, proverbs, and fixed idiomatic expressions (Redewendungen), highlighting the specific challenges they pose in the translation process. Drawing on numerous trilingual examples (German, Armenian, and Russian), the study demonstrates that literal translation frequently fails to convey idiomatic and cultural nuances. Instead, it advocates for dynamic translation strategies aimed at identifying functional and conceptual equivalents in the target language. This process requires careful consideration of structural and etymological factors, lexical composition, and socio-cultural dimensions – including historical context, folk traditions, humor, and formulaic speech acts such as curses and blessings. The article further examines morphosyntactic flexibility, illustrating how identical lexical items fulfill distinct grammatical functions (e.g., functioning as nouns, adjectives, or adverbs) across different contexts. Such phraseological wealth is prominent in the fairy tales, fables, and humorous dialogues of classic Armenian authors – including Hovhannes Tumanyan, Khnko Aper, and Ghazaros Aghayan – whose works reflect the collective ethos and cultural memory of the nation. This underscores the enduring vitality of proverbs and fixed expressions across regional dialects, literary registers, and folklore. Ultimately, the analysis confirms that linguistic and national-cultural specificities are integral to effective translation, where the faithful rendering of idiomatic units not only facilitates cross-cultural communication and preserves heritage values but also serves as a vital tool in foreign language pedagogy.

Аннотация – В статье на основе сравнительного изучения анализируются структурные и семантические особенности слов, словосочетаний, изречений, пословиц и устойчивых выражений (Redewendungen), содержащих национально-культурные особенности языка, а также сложности, возникающие в процессе перевода. Многочисленные примеры в их трёхязычных переводах (немецкий, армянский, русский языки) подтверждают, что буквальный перевод не всегда является наиболее удачным решением. Более целесообразным представляется творческий подход к переводу, предполагающий поиск смысловых эквивалентов для изречений, пословиц, устойчивых выражений и отдельных языковых единиц в языке перевода. При этом необходимо учитывать ряд факторов: структуру языка, многозначность слов, их этимологию, лексический состав, а также национально-культурные особенности, включая историю, культуру, традиции, юмор, проклятия и благопожелания. В статье рассматриваются также различные способы употребления слов в зависимости от их частеречной принадлежности. На примерах показано, что одно и то же слово может выступать в языке как существительное, прилагательное, на-

речие и т.д. В сказках, баснях и юмористических диалогах Ованеса Туманяна, Хнко Апера и Газароса Агаяна широко используются подобные выражения, отражающие эмоциональные переживания народа. Это подчёркивает актуальность пословиц и поговорок как в диалектах, так и в литературном языке и фольклоре. Анализ показывает, что в процессе перевода особое значение имеют языковые, культурные и национальные особенности. Адекватная передача пословиц и устойчивых выражений способствует эффективной коммуникации, сохранению языково-культурных ценностей и повышению качества преподавания иностранных языков.

Keywords – proverbs, polysemy, interlocutor, idioms, translation.

Հիմնաբառեր – ասացվածքներ, բազմիմաստություն, գրուցակից, իդիոմներ, թարգմանություն:

Ключевые слова – пословицы, многозначность, собеседник, идиомы, перевод.

Einleitung

In der Methodik des Deutschunterrichts spielt die Frage der Sprachkompetenz eine bedeutende Rolle. Wie die Praxis des Fremdsprachenunterrichts zeigt, können Lernende einer Fremdsprache laut dem Linguisten L. Newmark zwar alle sprachlichen Strukturen frei anwenden, jedoch Schwierigkeiten im Übersetzungsprozess haben, wenn sie die semantischen Besonderheiten der Sprache nicht ausreichend beherrschen. Für die richtige Anwendung einzelner Wörter, idiomem (Redewendungen) und Sprichwörter in der Kommunikation sind nationale Sprachkenntnisse, sowie die korrekte Verwendung der grundlegenden Konzepte der Sprachkultur von großer Bedeutung. Beispielsweise verfügt die deutsche Grammatik über drei grammatische Geschlechter der Substantive (Maskulinum, Femininum und Neutrum), während im Armenischen bestimmte sprachliche Besonderheiten zur Unterstützung dienen, etwa Pronomen, Artikel, sowie verschiedene Wortendungen, darunter die Endung – *nihh*, die eine weibliche Person bezeichnet.

In letzter Zeit betonen Sprachwissenschaftler zunehmend, dass die kulturbezogene Linguistik zu einem der wichtigsten Aspekte des Sprachunterrichts werden sollte, da nicht nur die Nationen, sondern auch ihre sprachlichen und kulturellen Besonderheiten unterschiedlich sind. Jede "Sprachgemeinschaft" besitzt bekanntlich eigene Formen des sprachlichen Denkens. So ist beispielsweise in Gesprächen zwischen Gesprächspartnern, wenn etwas abgelehnt oder vorgeschlagen wird, nicht immer klar, ob dies vom Gegenüber als Empfehlung oder als Beleidigung verstanden wird. An dieser Stelle kommt die Semantik von Wörtern, Ideomen und Sprichwörtern Sprachwissenschaftlern und Sprachlehrenden zu Hilfe. Ausgehend davon lässt sich behaupten, dass Gesprächspartner in der Kommunikation – sei sie schriftlich oder mündlich, einschließlich Dialogen – wissen müssen, wann, wie und in welchen Situationen sie das sprachliche Äquivalent eines bestimmten Wortes, einer Wortverbindung, einer Redewendung oder eines Sprichworts richtig auswählen sollten. Bevor der Kommunikationsstil oder das Ausdrucksmittel berücksichtigt wird, sollte der Gesprächspartner oder Übersetzer darauf achten, wie das Gesagte von einem Vertreter einer anderen Nation bzw. Kultur aufgenommen wird: "Der Grund

für die außergewöhnliche Beliebtheit von Sprichwörtern und Redensarten liegt darin, dass sie auf alle Fragen, die das Volk bewegen, unmittelbare Antworten geben. Deshalb werden sie bei jeder Gelegenheit und zu jeder Zeit verwendet” (Ղախախյան 1951, 13).

National geprägte Wörter

In der Sprache gibt es viele Wörter und Begriffe, deren Verwendung sich bei verschiedenen Völkern zur Gewohnheit entwickelt hat – unabhängig davon, ob sie passend oder unpassend eingesetzt werden. So verwenden wir Armenier beispielsweise häufig Wörter wie “*jan*”, “*janik*”, “*urmen*” oder “*ban*” in der Alltagssprache. Durch diese Ausdrücke bringen wir Wärme, Nähe, Vertrautheit, Wohlwollen und Freundlichkeit zum Ausdruck. Ein Deutscher oder Vertreter einer anderen Nation könnte diese Nuancen jedoch möglicherweise nicht vollständig verstehen, solange er sich nicht intensiver mit der national-kulturellen Semantik auseinandersetzt. So wir auch unseren Gesprächspartner aus einer anderen Kultur respektieren, sollten wir diesen Umstand stets berücksichtigen.

Im Übersetzungsprozess ist es notwendig, ein fremdsprachiges Äquivalent zu finden, das die genaue Bedeutung des Wortes korrekt wiedergibt und eine angemessene Bedeutungsübertragung gewährleistet. In manchen Fällen sollte ein Ausdruck jedoch besser gar nicht wörtlich übersetzt werden. Im Russischen gibt es beispielsweise ähnliche Wörter wie «*голубка*», «*голубушка*» und «*дорогуша*». Im Deutschen lassen sich ähnliche Formen durch Wörter wie “*Liebling*”, “*Heilige*” oder “*Nun*” ausdrücken. Im Russischen werden zudem häufig Ausdrücke wie “*ну*” oder «*так сказать*» verwendet. Bei solchen Übersetzungen muss besonders auf die Verbindung zwischen Wortbildung (Kontext) und Semantik geachtet werden. Darüber hinaus können Übersetzungsbeschränkungen auftreten, die sich aus den spezifischen semantischen Eigenschaften der jeweiligen Sprache ergeben.

a) Sprachstrukturalismus/Sprachstruktur

Hier wird die Bedeutung des Sprachsystems besonders hervorgehoben, das im Prozess der historischen Sprachentwicklung untersucht wird. Das Sprachsystem ist das, was objektiv in einem bestimmten sprachlichen Material vorhanden ist und sich unter dem Einfluss dieses sprachlichen Materials im individuellen Sprachgebrauch offenbart.

Einige Linguisten sind der Ansicht, dass das Sprachsystem in der Lexikologie das Ergebnis der Paradigmatik der Sprache, sowie des Systems der Wortauswahl ist. Andere wiederum bringen die Entstehung des Systems mit den Wortarten einer bestimmten Sprache in Verbindung, ausgehend von den Besonderheiten der Klassifikation und den grammatischen Kategorien. Wenn der Übersetzer eine sprachliche Einheit oder einen Begriff aus der Perspektive der Wortarten betrachtet (Substantiv, Adjektiv, Verb), können diese unterschiedlichen strukturellen Typen der

Semantik angehören. Zum Beispiel: *die Liebe* (als Substantiv) – *Meine erste Liebe, liebe* (als Adjektiv) – *liebe Eltern, lieben* (als Verb) – *Ich liebe dich*.

Ein weiteres Beispiel: *die Stille* (als Substantiv) – *in der Stille* (“Ruhe”), *still* (als Adjektiv oder Adverb) – *still machen* (“ruhig machen”), *stille Straße* (“ruhige Straße”).

Diese Beispiele zeigen, dass ein und dieselbe Wortwurzel je nach Wortart unterschiedliche semantische und strukturelle Funktionen erfüllen kann, was im Übersetzungsprozess besonders berücksichtigt werden muss.

b) Polysemie der Wörter (Mehrdeutigkeit)

In der Sprache kann ein einzelnes Wort viele unterschiedliche, auch fachsprachlich spezialisierte Bedeutungen haben. Zum Beispiel kann das Wort *das Bild* verschiedene Bedeutungen annehmen (Ивлева 1978, 21), wie etwa *Bild, Darstellung, dekoratives Bild, Szene oder Akt in einer Aufführung, Filmsequenz* oder *Symbol*. Beispiele: *das Bild des Malers* – das Gemälde bzw. Bild des Malers, *das Bild des Vaters* – das Foto des Vaters, *das Bild der Dekoration in der Szene* – die Bühnendekoration bzw. Szene.

Die Rolle der Mehrdeutigkeit in der Semantik ist von großer Bedeutung, da die Einheit der verschiedenen Wortbedeutungen oft aus einer gemeinsamen Grundidee oder einem gemeinsamen Begriff hervorgeht, der die unterschiedlichen Bedeutungen miteinander verbindet. Zum Beispiel besitzt das Wort *der Wagen* die gemeinsame Grundidee der *Bewegung*. Daraus ergeben sich verschiedene Bedeutungen: 1. Eisenbahnwagen bzw. Wagen, 2. Kutsche, 3. Auto bzw. Fahrzeug.

Es gibt jedoch auch Fälle, in denen die Mehrdeutigkeit eines Wortes keine gemeinsame Grundidee besitzt (Сущинский 1993). Zum Beispiel: *die Wirtschaft* – 1. Wirtschaft bzw. Ökonomie, 2. Gaststätte, Bierstube, Gasthaus oder Restaurant, 3. Haushaltsführung bzw. in bestimmten Kontexten auch Misswirtschaft oder sittlicher Verfall. Solche Fälle der Mehrdeutigkeit erfordern im Übersetzungsprozess besondere Aufmerksamkeit, da die richtige Bedeutung stets aus dem jeweiligen Kontext erschlossen werden muss. Der Mangel – 1. Bedürfnis, 2. Armut, 3. Unzulänglichkeit, 4. negative Erscheinung (Անոնյան 2006, 31).

c) Etymologie der Wörter

Nach Ansicht vieler Linguisten steht die Erklärung der Wortbedeutung auch mit der Etymologie der Wörter in Verbindung. Die Grundidee bzw. der Grundbegriff eines Wortes entsteht aus seiner etymologischen Herkunft.

Zum Beispiel liegt dem Wort *der Raum* die Grundidee des *Raumes* bzw. der *Ausdehnung* zugrunde. Alle weiteren Bedeutungen dieses Wortes stehen semantisch mit dieser Grundvorstellung in Zusammenhang und überschneiden sich mit dem Begriff “Raum”. *der Raum* – 1. Saal, 2. Raum bzw. Fläche, 3. Zimmer.

M.M. Pokrowski behauptet: “Obwohl ein bekanntes Wort viele Bedeutungen haben kann, schreibt der Zuhörer ihm im konkreten sprachlichen Ausdruck

gewöhnlich nur eine bestimmte Bedeutung zu, ohne dabei weder an Synonyme noch an andere Bedeutungen desselben Wortes zu denken” (Покровский 1895, 12–21).

d) Lexik (Wortschatzkunde)

Hier kommt die Sprachgeschichte zur Hilfe, die in den Entwicklungsphasen einer Sprache eingehender untersucht wird. Angefangen von der althochdeutschen Phase (Althochdeutsch) über das Mittelhochdeutsche bis hin zur modernen Sprachentwicklungsphase (Neuhochdeutsch) wird untersucht, welche Veränderungen ein Wort – abgesehen von orthographischen Änderungen – in diesen drei Entwicklungsstufen erfahren hat.

Dadurch entsteht und festigt sich die Verbindung zwischen Sprachgeschichte und den Ausdrucksformen der Sprache. Alle diese charakteristischen Einschränkungen spielen eine wichtige Rolle bei der Erklärung und Bestimmung sprachlicher Einheiten bzw. Begriffe. Wenn ein bestimmtes Wort in seiner Bedeutung in der Umgangssprache aller Sprachgemeinschaften akzeptiert wird, können dennoch unterschiedliche Bedeutungen desselben Wortes in regionalen Dialekten oder Dorf-mundarten stärker hervortreten und gebräuchlicher sein. Alle diese Varianten gelten dennoch als sprachliche Einheiten innerhalb des Wortschatzes einer Sprache. Dabei wird die Beziehung zwischen der allgemeinen und der spezifischeren bzw. fachsprachlichen Bedeutung eines Wortes berücksichtigt. Zum Beispiel wird das Wort “*Grosch*” (armenisch: գոշ), das aus der indoeuropäischen Sprachfamilie stammt, in armenischen Dialekten verwendet, um etwas von geringem Wert oder unbedeutender Eigenschaft auszudrücken, wie in den Redewendungen: “*Du hast keinen Groschen Verstand*” (Մի գոշի խելք չունես), “*Eine Drei-Groschen-Oper*” (Երեք գոշանոց օպերա).

In Österreich hingegen besitzt *Groschen* die Bedeutung von *Kleingeld* und stellte zusammen mit dem österreichischen Schilling eine Währungseinheit dar.

Im Fall von Redewendungen und Sprichwörtern gestaltet sich die semantische Betrachtung jedoch etwas anders. Alle Sprachen – darunter Armenisch, Deutsch und Russisch – sind reich an Redewendungen und Sprichwörtern, die im Übersetzungsprozess häufig Schwierigkeiten bereiten. Nicht ohne Grund vertritt W. Mirsojan in seinem Buch “Das Sprichwort als Verhaltensnorm” die Auffassung, dass “das Sprichwort eine Kommunikations- und Verhaltensnorm ist” (Միրզոյան 2004, 3).

Die wissenschaftlichen Arbeiten von Sarkis Harutjunjan, insbesondere «*Հայ ժողովրդական հանելուկներ*» (“Armenische Volksrätsel”, veröffentlicht 1960), sowie «*Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանասիրության մեջ*» (“Das Genre von Fluch und Segen in der armenischen Folklore”, veröffentlicht 1975), stellen deutliche Belege hierfür dar.

Damit ein Satz in der Zielsprache korrekt verstanden wird, müssen nicht nur schriftliche, sondern auch mündliche Ausdrucksformen, sowie dialektale Besonderheiten berücksichtigt werden. Beobachtungen zu alltäglichen oder wissenschaftli-

chen Themen, fachliche Beratungen und überzeugende Erklärungen bilden eine wichtige Grundlage dafür, Redewendungen und Sprichwörter präzise und angemessen zu übersetzen, sowie sie in wissenschaftlichen und literarisch-wissenschaftlichen Genres richtig darzustellen.

Ein Übersetzer sollte Sprichwörter und Redewendungen nicht wortwörtlich übertragen, sondern in der Zielsprache nach der passendsten und gebräuchlichsten Entsprechung suchen. Eine wörtliche Übersetzung ist nicht immer akzeptabel oder verständlich.

Spruchwörter und volkstümliche Ideomen unterscheiden sich inhaltlich stark voneinander, da sie aus der nationalen Denkweise, der Volksweisheit, sowie der historischen und epischen Vergangenheit eines Volkes hervorgehen. Oft enthalten sie belehrende, organisatorische und traditionelle Elemente. Häufig besitzen sie einen erzieherischen Charakter und vermitteln Werte wie Güte, Ehrlichkeit, Pünktlichkeit, sowie Liebe zur Nation, zum Glauben, zur Heimat, zu den Eltern oder zum geliebten Menschen. Ihre Anwendungsbereiche sind vielfältig: im Unterricht, bei alternativen Lernmethoden, Sprachspielen und Übungen, Seminaren, Diskussionen, Dialogen, sprachlichen Fortbildungen, sowie wissenschaftlichen Konferenzen. Um Sprache praktischer, anschaulicher und ausdrucksstärker zu machen, werden von Jahr zu Jahr neue Ausdrucksmittel entwickelt.

Betrachten wir einige Beispiele aus dem Übersetzungsprozess, um solche Fälle besser zu verstehen: *Die Arbeit ist des Lebens Würze* – wörtlich: “Die Arbeit ist die Würze des Lebens”. Die sinngemäße armenische Entsprechung lautet: “Das Leben ist Arbeit”, während im Russischen «Работа – это жизнь» (Рыбникова 2025) (“Arbeit ist Leben”) verwendet wird. *Ein Mann, ein Wort* – wörtlich: “Ein Mensch, ein Wort”. Die entsprechende Bedeutung im Armenischen lautet: “Ein ehrlicher Mensch hält sein Wort”. *Eine Schwalbe macht keinen Frühling* – russisch: «Одна ласточка весны не делает». Das armenische Sprichwort lautet: “Mit einer Blume kommt noch kein Frühling”. *Guter Gruß, gute Antwort* – russisch: «На добрый привет, добрый и ответ» (“Auf einen guten Gruß folgt eine gute Antwort”). *Schöne Blumen stehen nicht lange am Wege* – wörtlich: “Schöne Blumen bleiben nicht lange am Wegesrand”. Die armenische Entsprechung lautet: “Ein behauener Stein bleibt nicht auf dem Boden liegen” oder “Ein wertvoller Stein behält selbst im Schlamm seinen Wert”. Im Russischen lautet das Sprichwort: «Красивый цветок на дороге не останется».

Auch nationaler Humor beeinflusst solche Übersetzungen: *Einmal ist keinmal* – armenisch: “Einmal zählt nicht”, russisch: «Один раз не в счёт».

Es existieren zudem Sprichwörter lateinischen Ursprungs. Das Lateinische gilt als tote Sprache und bildet eine Grundlage der indoeuropäischen Sprachfamilie. Zum Beispiel: *Aurora musis amica* (19. Jahrhundert) – historisch geprägt. Im Armenischen entspricht dies: “Gott hilft dem, der früh aufsteht”. Im Deutschen lautet das entsprechende Sprichwort: “Morgenstund hat Gold im Mund”. *Alles hat sein Maß* –

russisch: “*Всё в меру*” (“Alles in Maßen”), armenisch: “Überschreite dein Maß nicht” oder “Kenne dein Maß”.

In Sprichwörtern finden sich oft Elemente des Alltagslebens, der Politik, der Romantik, der Kritik oder der Ironie (Witze). Zum Beispiel: “Das Barometer ist gefallen”. “Viel”, “Bis auf den Fußboden” (Անոնյաւ 2006, 31).

Zum Beispiel: *Die Arbeit ist kein Bär, sie läuft nicht in den Wald* – russisch: “*Работа не волк, в лес не убежит*”. Armenisch: “Der Arbeit kann man nicht entkommen”. *Keine Antwort ist auch eine Antwort* – russisch: “*Тихое молчание – тоже ответ*”. Armenisch: „Schweigen ist ein Zeichen der Zustimmung (oder Geduld)”. *Wo Rauch ist, da ist auch Feuer* – russisch: “*Нет дыма без огня*”. Armenisch: “Ohne Feuer gibt es keinen Rauch”.

Viele Redewendungen enthalten Tierbilder, Charaktereigenschaften oder Körperteile.

Zum Beispiel: *Ein schwarzes Huhn legt auch weiße Eier* – russisch: “*Чёрная корова да белое молоко*». Im Armenischen existieren zwei gleichwertige Entsprechungen: 1. “Auch ein schwarzes Huhn legt weiße Eier”. 2. “Auch die Milch einer schwarzen Kuh ist weiß”.

Es gibt ebenfalls Sprichwörter, die Naturerscheinungen oder Naturkatastrophen beschreiben. Zum Beispiel: *Berg und Tal kommen nicht zusammen, wohl aber Menschen* – russisch: “*Гора с горой не сойдётся, а человек с человеком встретится*». Armenisch: “Berg trifft Berg nicht, aber Mensch begegnet Mensch”.

Im Deutschen sind insbesondere folgende Werke hervorzuheben (Eiselein 1840; Толстой 1918).

Schlussfolgerung

Wie bereits aus den oben genannten Beispielen ersichtlich wurde, können Redewendungen und Sprichwörter, die in verschiedenen Sprachen dieselbe Bedeutung ausdrücken, hinsichtlich ihres Klanges, sowie ihres Wortbestandes unterschiedlich sein. Dennoch stellen sie allesamt weise volkstümliche Ausdrucksformen dar.

Bereits seit vielen Jahrhunderten – ungefähr seit dem 10. Jahrhundert – wurden diese durch mündliche und schriftliche Überlieferung weitergegeben. Im Laufe der Zeit wurden sie unter dem Einfluss nationaler und volkstümlicher Besonderheiten, sowie unterschiedlicher Interpretationen erneuert oder durch neue, sprachlich reichere und gedanklich prägnantere Formen ergänzt. Dabei spiegeln sie die Besonderheiten ihrer jeweiligen Epoche, Geschichte, Kultur und Folklore wider. Viele bekannte Schriftsteller und Sprachwissenschaftler haben im Laufe der Jahre Sammlungen von Redewendungen, Sprichwörtern und Spruchweisheiten veröffentlicht.

Im Armenischen sind die bereits erwähnten wissenschaftlichen Arbeiten von S. Harutyunyan von großer Bedeutung. Darüber hinaus begegnet man zahlreichen Redewendungen und Sprichwörtern auch in den Werken berühmter armenischer

Schriftsteller, insbesondere in literarischen Texten mit Tierfiguren, etwa bei Hovhannes Tumanyan, Ghazaros Aghayan, Khnko Aper und anderen.

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass Idiomen und Sprichwörter nicht nur sprachliche Ausdrucksmittel sind, sondern auch Träger nationaler Denkweisen, kultureller Werte und historischer Erfahrungen. Daher ist ihre korrekte und sinn-gemäße Übersetzung von besonderer Bedeutung im interkulturellen Verständnis und in der Übersetzungspraxis (Граф 1997, 52).

Danksagung

Während der Arbeit an diesem Artikel kooperierte ich mit Lilit Hakobyan, außerordentliche Professorin für armenische Sprache und Literatur an der ASUE. Ich danke den Mitarbeitern der Nationalbibliothek Armeniens und der Nationalen Akademie der Wissenschaften Armeniens herzlich für die Bereitstellung von Material und Literatur für diesen Artikel.

Literaturverzeichnis/References/Գրականություն/Литература

1. Eiselein J. 1840, Die Sprichwörterbuch und Sinnreden des deutschen Volkes, Freiburg, "F. Wagner Buchhandlung".
2. Անտոնյան Զ. 2006, Գերմաներեն կատակներ, Վանաձոր, Վանատուր ՍՊԸ տպարան:
Antonyan J. 2006, German Jokes, Vanadzor, Vanatur LLC Printing House (in Armenian).
3. Հարությունյան Ս. 1960, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Harutyunyan S. 1960, Armenian Folk Riddles, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
4. Հարությունյան Ս. 1975, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Harutyunyan S. 1975, The Genre of Curse and Blessing in Armenian Folklore, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
5. Ղանալանյան Ա.Տ. 1951, Հայկական առածանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ghanalanyan A.T. 1951, Armenian Fables, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
6. Միրզոյան Վ.Ա. 2004, Առածանին՝ վարքականոն: Հայ ժողովրդական ասացվածքներն ու առածները որպես կառավարման և ինքնակառավարման գործնական վարքականոն, Երևան, «Գրիգոր Տաթևացի»:
Mirzoyan V.A. 2004, Proverbs: Code of Conduct. Armenian Folk Proverbs and Proverbs as Practical Code of Conduct for Governance and Self-Government, Yerevan, Grigor Tatevatsi (in Armenian).
7. Граф А.Е. 1997, Словарь немецких и русских пословиц, более 6000 единиц., Санкт-Петербург, «Лань».
Graf A.E. 1997, Dictionary of German and Russian Proverbs, More than 6000 Units, St. Petersburg, Lan (in Russian).

8. Ивлева Г.Г. 1978, Семантические особенности слов в немецком языке. Уч. пособие, Москва, «Высшая школа».
Ivleva G.G. 1978, Semantic Features of Words in the German Language. Study Guide, Moscow, Higher School (in Russian).
9. Покровский М.М. 1895, Семасиологические исследования в области древних языков, Москва, Университетская типография.
Pokrovsky M.M. 1895, Semasiological Studies in the Field of Ancient Languages, Moscow, University Printing House (in Russian).
10. Рыбникова М.А. 2025, Русские загадки, пословицы и поговорки, Москва, «Культура».
Rybnikova M.A. 2025, Russian Riddles, Proverbs and Sayings, Moscow, Kultura (in Russian).
11. Сущинский И.И. 1993, Коммерция и юридическое право. Русско-немецкие соответствия. Справочное пособие, Москва, «Высшая школа».
Sushchinsky I.I. 1993, Commerce and Legal Right. Russian-German Correspondences. Reference Manual, Moscow, Higher School (in Russian).
12. Толстой Л.Н. 1918, Рассказы и пословицы: сборник шестой, Москва, изд. редакции журнала «Юная Россия».
Tolstoy L.N. 1918, Stories and Proverbs: Sixth Collection, Moscow, Published by the Editorial Board of the Magazine "Young Russia" (in Russian).

ПРАГМОНИМЫ КАК ИНСТРУМЕНТ ЭКСПРЕССИИ И ОЦЕНКИ В МЕДИАДИСКУРСЕ

ԳՈՐԾԱՆՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԱՐՏԱՀԱՅՏԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ ՄԵԴԻԱԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

PRAGMONYMS AS AN INSTRUMENT OF EXPRESSION AND EVALUATION IN MEDIA DISCOURSE

Светлана Барсегян¹, Агнеса Арутюнян^{1*}

Սվետլանա Բարսեղյան¹, Ագնեսա Հարությունյան^{1*}

Svetlana Barseghyan¹, Agnesa Harutyunyan^{1*}

¹ Ванадзорский государственный университет имени О. Туманяна, Армения
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարան, Հայաստան
Vanadzor State University named after H. Tumanyan, Armenia

* Автор, ведущий корреспонденцию: info@vsu.am

Գրագրություն վարող հեղինակ՝ info@vsu.am

Author for correspondence: info@vsu.am

Вклад авторов: АА – концептуализация, написание текста; СБ – редактирование
Հեղինակների ներդրումը. ԱՀ – գաղափար, նախնական տեքստ; ՍԲ – խմբագրում
Author contributios: AH – conceptualization, writing original draft; SB – editing

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին

The authors declare no competing interests

Представлено: 20.02.2026; рецензировано: 29.06.2026; принято: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 20.02.2026; գրախոսվել է՝ 29.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 20.02.2026; Revised: 29.06.2026; Accepted: 15.07.2026

© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-203

Аннотация – Статья посвящена лингво-прагматическому анализу прагмонима как номинативной единицы, функционирующей в товарном дискурсе и сочетающей в себе оценочные и экспрессивные функции. Целью исследования является выявление и описание механизмов реализации оценочной и экспрессивной функции в структуре прагмонима и рекламного дискурса, с опорой на лингвистические и прагматические аспекты. Рассматривается статус прагмонима в системе ономастики, его промежуточное положение между собственными именами и апеллятивами, а также его роль как инструмента целенаправленного речевого воздействия на адресата. Обосновывается, что прагмонимы выступают как когнитивно-культурные маркеры и триггеры потребительских стереотипов,

репрезентирующих аксиологические установки общества и активизирующих потребительские стереотипы через апелляцию к ценностям, эмоциям, культурным сценариям. Их оценочная и экспрессивная природа реализуется через комплекс лексико-семантических и дискурсивных стратегий. Анализ основывается на корпусе современных русскоязычных товарных наименований, извлеченных из маркетинговых и рекламных источников. Авторы выделяют следующие лексико-семантические, стилистические и дискурсивные механизмы выражения оценки и экспрессии: метафора, эвфемизация, языковая игра, национально-культурная экспрессия, иноязычная инкорпорация, прецедентность, которые обеспечивают формирование позитивной аксиологической установки и эмоциональной вовлеченности потребителя. Делается вывод о том, что прагмоним представляет собой интегральную дискурсивно-прагматическую единицу, оценочная маркированность которой выполняет функцию речевого воздействия и играет ключевую роль в формировании потребительского выбора.

Ամփոփում – Հոդվածը նվիրված է գործանվան՝ որպես ապրանքային խոսույթում օգտագործվող և գնահատողական ու արտահայտչական գործառույթները համատեղող անվանական միավորի լեզվագործաբանական վերլուծությանը: Հետազոտության նպատակն է գնահատողական ու արտահայտչական գործառույթների իրականացման մեխանիզմների բացահայտումը և գնահատումը գործանվան ու գովազդային խոսույթի կազմում: Քննվում է գործանվան կարգավիճակը անվանագիտության համակարգում, դրա միջանկյալ դիրքը հատուկ ու հասարակ անունների միջև, ինչպես նաև դրա դերը՝ որպես խոսակցի վրա նպատակային խոսքային ազդեցության գործիք: Հիմնավորվում է, որ գործանուններն ի հայտ են գալիս որպես սպառողական կարծրատիպերի ճանաչողամշակութային մարկերներ և տրիգերներ, որոնք արժեքների, ապրումների, մշակութային սցենարների միջոցով արտացոլում են սպառողի կարծրատիպերը: Դրանց գնահատողական և արտահայտչական բնույթն իրացվում է բառագիտափմաստաբանական և խոսքային ռազմավարությունների համալիրի միջոցով: Վերլուծությունը հիմնված է մարքեթինգային ու գովազդային աղբյուրներից քաղված ժամանակակից ռուսալեզու ապրանքանիշների կորպուսի վրա: Հեղինակներն առանձնացնում են արտահայտչության և գնահատման արտահայտման հետևյալ բառագիտափմաստաբանական, ռճաբանական և խոսքային մեխանիզմները՝ փոխաբերություն, մեղմասություն, լեզվական խաղ, ազգային-մշակութային արտահայտչություն, օտարալեզու ներառում, նախադեպ, որոնք ապահովում են սպառողի դրական արժեքաբանական դիրքորոշման և ապրումային ներգրավվածության ձևավորումը: Եզրակացությունն այն է, որ գործանունն ամբողջական խոսքագործնական բնույթ կրող միավոր է, որի գնահատողական դրոշմավորվածությունն իրականացնում է խոսքային ազդեցության գործառույթ և առանցքային դեր է խաղում սպառողական ընտրության ձևավորման մեջ:

Abstract – The article is devoted to the linguo-pragmatic analysis of the pragmonym as a nominative unit functioning within commercial discourse and combining evaluative and expressive functions. The aim of the study is to identify and describe the mechanisms through which evaluative and expressive functions are realized in the structure of pragmonyms and advertising discourse, with reference to linguistic and pragmatic aspects. The paper examines the status of the pragmonym within the system of onomastics, its intermediate position between proper names and common nouns, as well as its role as an instrument of purposeful verbal influence on the recipient. It is argued that pragmonyms function as cognitive-cultural mark-

ers and triggers of consumer behavior, representing the axiological attitudes of society and activating consumer perceptions through appeals to values, emotions, and cultural scenarios. Their evaluative and expressive nature is realized through a combination of lexical-semantic and discursive strategies. The analysis is based on a corpus of contemporary Russian-language product names extracted from marketing and advertising sources. The authors identify the following lexical-semantic, stylistic, and discursive mechanisms of expressing evaluative content and expressiveness: metaphor, euphemization, puns/wordplay, national-cultural expressiveness, foreign-language incorporation, and precedent phenomena, all of which contribute to the formation of a positive axiological attitude and the consumer's emotional engagement. The study concludes that the pragmonym constitutes an integral discursive-pragmatic unit whose evaluative nature performs the function of verbal influence and plays a key role in shaping consumer choice.

Ключевые слова – прагмоним, оценка, экспрессия, дискурс, аксиология.

Հիմնարաներ – գործանուն, գնահատում, արտահայտչություն, դիսկուրս, արժեքարանագրություն:
Keywords – pragmonym, evaluation, expression, discourse, axiology.

Вступление

Современные исследования в области лингвистики демонстрируют устойчивую тенденцию к изучению прагматически значимых единиц, обладающих актуальной функцией в потребительской коммуникации. Одним из таких феноменов выступает прагмоним – наименование товара, бренда, обладающее прагматической направленностью и способное воздействовать на адресата в условиях потребительского дискурса.

Введение понятия прагмонима в научный оборот связано с необходимостью обозначить особый тип имен собственных, функционирующих преимущественно в коммерческой и рекламной сферах и выполняющих не только *номинативную*, но и *воздействующую, оценочную и экспрессивную функции*. Прагмоним представляет собой результат стратегического языкового выбора, нацеленного на формирование определенного имиджа объекта и мотивацию потребительского выбора.

Актуальность исследования обусловлена возрастающим значением оценочных и экспрессивных компонентов в структуре прагмонима в условиях глобализации рынка. Современные наименования товаров и услуг насыщены семантико-стилистическими маркерами, апеллирующими к эмоциям, ценностям, стереотипам, что требует их системного лингво-прагматического анализа.

Целью настоящего исследования является выявление и описание механизмов реализации оценочной и экспрессивной функции в структуре прагмонима и рекламного дискурса, с опорой на лингвистические и прагматические аспекты.

Поставленная цель определила задачи исследования:

- Дать определение прагмонима и рассмотреть его прагматические характеристики.
- Проанализировать лингвистические механизмы экспрессии и оценки.

- Выявить типы оценочных значений в прагмонимах.
- Описать роль аксиологических и экспрессивных компонентов в формировании эффективного коммерческого имени.

Предметом исследования являются оценочные и экспрессивные компоненты, реализуемые в языковой структуре прагмонимов, рассматриваемых как лингвистические единицы с прагматической направленностью, функционирующие в дискурсивной среде потребления и рекламы. Это *лексико-семантические, стилистические, прагматические и аксиологические* характеристики, которые формируют экспрессивно-оценочный профиль наименования и определяют его коммуникативную и эмоционально-психологическую эффективность.

Особое внимание уделяется семантико-прагматической природе оценки и экспрессии, способам их языковой актуализации (лексическим, морфологическим, фонетическим, композиционным), а также взаимодействию между субъективной (эмоциональной) и социально обусловленной (культурно-ценностной) составляющей в рамках прагмонима.

Объектом исследования выступает совокупность прагмонимов – номинативных единиц, выполняющих функцию коммерческого наименования (названия брендов, товаров), функционирующих в современном медиадискурсе (реклама, маркетинговые платформы, упаковка, онлайн- и оффлайн-магазины). Объект включает как реальные примеры из русскоязычного языкового пространства, так и теоретически описанные модели прагмонимов в научной литературе.

Для анализа были отобраны прагмони́мы, демонстрирующие выраженную экспрессивно-оценочную нагрузку, а также сложные языковые конструкции (словослияния, метафорические номинации, культурные аллюзии), отражающие ментальные и эмоциональные стратегии воздействия на адресата.

Теоретико-методологическая база исследования

Теоретико-методологическая база исследования опирается на положения современной лингвистической прагматики, аксиолингвистики, когнитивной и дискурсивной лингвистики. В основе работы лежит представление о прагмониме как прагматически нагруженной единице, функционирующей в потребительском и рекламном дискурсе и нацеленной на речевое воздействие посредством оценочных и экспрессивных компонентов.

Методологической опорой исследования служат:

- теория речевых актов Дж. Остина и Дж. Серля (прагматический аспект именования);
- теория оценки и аксиологических координат в языке В.Г. Гака, Т.А. Ван Дейка, Н.Г. Комлева;
- теория экспрессивных средств и стилистических маркеров в рекламной и медиаречи (В.Г. Гак, Ш. Балли, И.В. Арнольд, О.С. Ахманова и др.).

Такая интеграция подходов позволяет рассматривать прагмоним как дискурсивную, концептуально нагруженную единицу, которая участвует в формировании образа товара и в реализации стратегии коммуникативного воздействия.

Для решения поставленных задач используется комплекс лингвистических и прагматико-дискурсивных методов:

1. Прагматический анализ позволяет рассмотреть прагмоним как единицу речевого акта, направленную на достижение определенного эффекта (внимание, доверие, интерес, мотивация к покупке). Анализируются цели и установки адресата, стратегия влияния на адресата.

2. Семантико-стилистический анализ применяется для выявления экспрессивных средств в структуре прагмонима: эмотивная лексика, эпитеты, метафоры, неологизмы, фонетическая игра. Оценивается их функция и коммуникативная нагрузка.

3. Аксиологический анализ исследует ценностные ориентиры, транслируемые прагмонимами: категории качества, комфорта, здоровья, элитарности, природности и пр. Особое внимание уделяется скрытой оценке как инструменту влияния.

4. Дискурсивный анализ позволяет изучить прагмонимы в условиях их реального функционирования – на упаковке, в рекламе, на сайтах и в потребительских текстах. Анализируется контекстуальное усиление оценки и экспрессии.

Эмпирическую основу исследования составляют:

- наименования товаров и брендов, отобранные из открытых источников (рекламные сайты, маркетинговые платформы, витрины магазинов, упаковки);
- корпуса коммерческих текстов (лозунги, слоганы, описания товаров);
- рекламные и медиаматериалы (баннеры, видеоролики, соцсети);
- базы данных Роспатента, содержащие зарегистрированные товарные знаки.

Анализу были подвергнуты около 50 прагмонимов, представляющих товарные категории продуктов питания. Особое внимание уделяется метафоризации, культурной маркированности и эмоционально-смысловой доминанте.

Новизна исследования заключается:

- в выявлении и систематизации типовых моделей экспрессивно-оценочной маркировки в структуре прагмонима;
- в описании взаимодействия оценочной и экспрессивной функций в коммерческой номинации как системообразующего признака прагмонима;
- в прагматико-аксиологической типологии прагмонимов с опорой на когнитивные и культурные параметры.

Прагмоним как лингвистическое явление: подходы, определения, прагматические характеристики

Современное состояние наименований в сфере товаров и услуг свидетельствует о бурном развитии особой подсистемы имен собственных, функциони-

рующих в коммерческом, маркетинговом и рекламном дискурсе. Хотя изначально товарные знаки рассматривались преимущественно как объект юридического, экономического или маркетингового анализа, в последние десятилетия они стали активно изучаться и в рамках лингвистики, прежде всего ономастики и прагматики.

Как подчеркивается в ряде исследований, товарные знаки выполняют не только идентифицирующую функцию, традиционно свойственную именам собственным, но и ряд других функций: информативную, рекламную, психологическую, охранную, гарантийную и перлокутивно-прагматическую (Суперанская 2005; Подольская 1988; Артеменко 2010). Эта полифункциональность позволяет рассматривать их в качестве особой категории ономастических единиц, находящихся на стыке собственных и нарицательных имен, а также вербализующих смысловые интенции производителя и ожидания потребителя.

Как мы уже отметили, товарный знак представляет собой многоаспектную коммуникативную единицу, выполняющую не только номинативную, но и воздействующую функцию, поэтому вполне закономерным стало стремление ономастов осмыслить такую единицу как особый вид онимов. По мере систематизации соответствующих языковых явлений в научной литературе стал утверждаться специальный термин – прагмоним, который впервые был предложен С.А. Асланян и З.П. Комоловой и образован по ономастической модели: от греч. *pragma* – «вещь, товар» и *онута* – «имя» (Комолова 2001). Он должен был служить обозначением для таких единиц, как названия марок, товаров, номенклатурных единиц и сортовых обозначений, в совокупности образующих коммерческую ономастическую сферу современного языка.

Тем не менее, несмотря на быстрое распространение этого термина, в лингвистической среде вопрос терминологического оформления данной категории остается предметом научной дискуссии.

Так, в фундаментальной работе А.В. Суперанской «Общая теория имени собственного» подобные языковые единицы определяются как *товарные знаки*, т.е. «особые обозначения марок товаров, а также различных видов бытовых услуг, возникшие в сфере торговли» (Суперанская 2005, 193–194). Данная дефиниция акцентирует внимание на сфере функционирования единицы, однако оставляет открытым вопрос о ее ономастическом статусе.

Н.В. Подольская в «Словаре русской ономастической терминологии» предлагает уточненное определение, обозначая такие единицы термином *прагматоним*, который, по ее мнению, более корректен с точки зрения древнегреческой морфологии (традиций терминообразования) (*pragma*, *pragmatos*), определяет его как «номен для обозначения сорта, марки, товарного знака» (Подольская 1988, 113). Тем самым *прагматоним* был поставлен в один ряд с *товарным знаком*, выступая либо в качестве синонима, либо как его лингвистически маркированный эквивалент.

Вместе с тем, термин *прагматоним* объединяет достаточно широкий круг онимов, связанных с практической деятельностью человека, таких как хремотонимы (собственное имя уникального предмета материальной культуры, произведенного или добытого руками человека), урбанонимы (собственное имя любого внутригородского топографического объекта), ойконимы (собственное имя любого поселения, в том числе городского типа), порейонимы (собственное имя транспортных средств) и пр., а наряду с ними и словесные товарные знаки. Именно последние некоторыми исследователями принято называть *прагмонимами* в силу краткости, семантической прозрачности и гибкости данного термина (Мадиева, Супрун 2015, 95). И, следовательно, термин *прагматоним* нами принимается родовым по отношению к термину *прагмоним*.

Наряду с этими терминами в научной литературе предпринимались попытки ввести и другие обозначения: *товароним*, *словесный товарный знак*, *рекламное имя*, *коммерческое имя*, *знак обслуживания*, *коммерческая номинация*, *коммерческий номен* и др. Однако большинство из них оказалось терминологически непродуктивными: они либо не отвечают требованиям лексической экономики, либо нарушают словообразовательные принципы, принятые в ономастике (например, отсутствие греко-латинской морфологической базы), либо страдают семантической размытостью.

Тем не менее, несмотря на существующее множество альтернатив, именно термин *прагмоним* получил наибольшее распространение и устойчивое закрепление в научной практике. Это объясняется, прежде всего, его семантической адекватностью, лаконичностью, соответствием ономастической традиции и способностью дифференцировать объект описания от юридического понятия товарного знака.

Таким образом, *прагмоним* – это не просто знак идентификации, а инструмент целенаправленного коммуникативного воздействия на адресата.

Принципиально важный теоретический аргумент в пользу самостоятельного статуса *прагмонима* был выдвинут А.В. Суперанской и Т.А. Соболевой (Суперанская, Соболева 2023, 66). По их мнению, наименования товаров и услуг находятся на границе между собственными именами и апеллятивами и должны рассматриваться как *особая подсистема* в лексико-ономастической структуре языка. А.В. Суперанская подчеркивает: «Теснейшее соединение товарных знаков с предметными признаками товаров – основная черта, не позволяющая причислить их к именам собственным в строгом смысле слова» (Суперанская 2005, 212). Исходя из данного определения, *прагмонимы* представляют собой гибридный тип именования, сочетающий черты номинативных и прагматически нагруженных единиц.

Подобный подход восходит к идеям А.А. Реформатского, рассматривавшего товарные обозначения как *соционимы*, т.е. имена, обозначающие социальные коллективы или формы собственности (Реформатский 1970, 27). Промежу-

точность прагмонима проявляется также в его функциональной гибридности: он идентифицирует, рекламирует, интерпретирует, транслирует культурные коды и одновременно воздействует.

Именно многофункциональность, стратегическая мотивация и коммуникативная эффективность позволяют считать прагмоним не только объектом ономастики, но и языковым инструментом прагматического воздействия. Названия продуктов, марок, фирм – это перформативные знаки, участвующие в конструировании социальной реальности и взаимодействии с массовым сознанием.

Эта специфика обуславливает необходимость выделения прагмонима в особую категорию ономастической системы – категорию, в которой пересекаются семантика, прагматика, психолингвистика и социокультурные параметры. Как подчеркивает И.В. Артеменко: «Прагмоним – это не просто имя. Это – средство смысловой репрезентации бренда, вербальная оболочка его коммуникативной личности» (Артеменко 2010, 98).

Таким образом, прагмонимы выполняют многоуровневую коммуникативную функцию, охватывая как языковую форму (фонетическую, морфологическую, словообразовательную), так и семиотическую структуру смысла, включающую в себя когнитивные схемы, идеологические импликации и ценностные ориентации.

Сопоставительный анализ приведенных подходов позволяет прийти к следующему заключению: несмотря на наличие терминологических расхождений (прагмоним, прагматоним, товарный знак и др.), в научной традиции все более укрепляется понимание прагмонима как языкового феномена, обладающего самостоятельным лингвистическим статусом. Это имя, выполняющее не только номинативную, но и стратегически-коммуникативную функцию, ориентированную на реализацию определенной прагматической интенции – привлечение внимания, формирование положительного имиджа, мотивация к потреблению. В свете этих характеристик прагмоним может быть определен как: *собственное имя, созданное и функционирующее в коммерческой, рекламной и маркетинговой сфере, целью которого является идентификация объекта и целенаправленное прагматическое воздействие на потребителя.*

Такое понимание прагмонима позволяет включить его в современную лингвистическую картину мира как важную часть дискурсивного пространства потребления, где язык выступает не только средством выражения, но и инструментом воздействия, убеждения и социального конструирования реальности. Такой подход опирается на теории речевых актов (Austin 1962; Searle 1969) и когнитивной прагматики, согласно которым всякая языковая единица, тем более имя, – это акт, изменяющий реальность. Прагмоним, как указывает Дж. Серл, можно рассматривать как речевой акт, «который не просто описывает мир, но формирует отношение к нему» (Searle 1969, 16). Название бренда способно влиять на восприятие самого товара, его ценности, качества, надежности.

Прагмоним, как единица речевого акта, направлен на достижение определенного прагматического эффекта – *убедить, привлечь, побудить к действию*. Его структура апеллирует не только к логике, но и к ценностям, культурным стереотипам и эмоциональному опыту реципиента. Именно в этом контексте актуализируется аксиологическая функция, которая проявляется в способности прагмонима репрезентировать культурные и потребительские ценности. Так, например, прагмоним *Домик в деревне* (молочная продукция) транслирует идею экологичности, традиционного образа жизни и натуральности. В его семантическом ядре заложены *ценности природности, деревенской простоты, уюта*, что позволяет потребителю воспринимать продукт как «чистый», «настоящий», вне зависимости от условий массового производства. Здесь бренд становится не просто наименованием, а *носителем идеологии доверия и «домашнего качества»*.

Прагмоним *Слобода* (растительные масла, кисломолочная продукция) активизирует культурно-исторический пласт, связанный с русским народным бытом, понятием вольности, укорененности, самобытности. Через этот образ транслируются *ценности национальной идентичности, независимости, натуральности*, что особенно актуально в условиях современного маркетингового дискурса, нацеленного на «возврат к истокам».

Прагмоним *Артек* (вафли, кондитерская продукция) репрезентует идею полезности, заботы о здоровье и, одновременно, детской безопасности, свободы и отдыха. Советская, а сегодня и российская идеологема Артек в прагмоне становится своеобразным индикатором знака качества.

Таким образом, аксиологическая функция прагмонима реализуется через его *семантический, культурный и эмоциональный потенциал*, позволяющий имени товара не только информировать, но и выражать систему значимых для потребителя ценностей.

Прагматическая эффективность прагмонима во многом определяется совпадением экспрессивно-оценочного профиля наименования с ожиданиями целевой аудитории, а также его способностью вызывать определенные ассоциации и ментальные образы.

Понимая прагмоним как интегральную единицу коммуникативной стратегии потребительского дискурса, невозможно игнорировать его лингво-прагматическую структуру, в которой взаимодействуют денотативный, экспрессивный и оценочный компоненты. Примером может служить прагмоним *Шармэль*, апеллирующий к идее изысканности, французского качества и гастрономической культуры. Здесь происходит культурно мотивированная оценка через эксплицитную активацию фоновых знаний, ассоциированных с французским брендом. Подобные случаи иллюстрируют, что прагмоним, будучи частью слогана или продуктовой репрезентации, реализует аттрактивную функцию: он ориентиро-

ван на привлечение внимания, формирование позитивной эмоции и актуализирует в сознании механизмы суггестивного восприятия.

Таким образом, прагмоним функционирует как оценочный и экспрессивный конденсат, в котором семантика товара или бренда подвергается переработке в соответствии с установками корпоративного дискурса и ожиданиями целевой аудитории. Его лингвистическая сущность заключается в способности модифицировать восприятие реальности, воздействовать на установки потребителя и закрепляться в сознании как носитель определенной ценности. Это позволяет рассматривать прагмоним как дискурсивно-прагматическую единицу, где оценка и экспрессия выступают как структурно необходимые компоненты.

Теория оценки и аксиологических координат в языке: концептуальные основания

В рамках аксиологического подхода к языку оценивающая функция рассматривается как способность языковой единицы вербализовывать ценностные ориентации субъекта и репрезентировать аксиологические параметры социальной реальности. Аксиологическая функция языка реализуется через *оценочное значение*, возникающее на пересечении ментального акта оценки и его вербализации. Прагмонимы – это лексические единицы, функционирующие в прагматическом пространстве маркетинга, брендинга и массового потребления, – выполняют важную аксиологическую функцию, репрезентируя в языке социально значимые ценности, связанные с едой, здоровьем, комфортом, традицией и статусом.

Аксиологическая функция лексемы-продукта обусловлена ее *оценочным компонентом значения*, закрепленным в массовом сознании и соотносимым с ментальными стереотипами потребления.

Современная лингвистика уделяет особое внимание исследованию языковых механизмов выражения оценки – коммуникативной стратегии, через которую реализуется отношение субъекта речи к объекту описания. Оценка неразрывно связана с категорией *оценочности*, которая, как подчеркивается в научной литературе, представляет собой соотнесенность слова с оценкой (Воронцова 2006, 44). Это позволяет рассматривать оценку как интегральную семантико-прагматическую составляющую любого дискурса, особенно медиального и рекламного, ориентированных на манипулятивное воздействие.

Как отмечает Н.Д. Арутюнова, дискурс представляет собой «речь, погруженную в жизнь» (Арутюнова 1990, 116), и в рамках институционального (в частности, медиального) дискурса оценка реализуется не только на эксплицитном уровне, но часто – имплицитно. Языковое манипулирование, как указывает Т.А. Ван Дейк, осуществляется с использованием «особенностей языка и принципов его употребления с целью скрытого воздействия на адресата» (Ван Дейк, 2000, 221).

Оценка как универсальная категория реализуется на различных языковых уровнях – от лексико-семантического до текстового – посредством разнообразных эксплицитных и имплицитных средств. Наиболее изученным является лексико-семантический уровень, где оценка выражается через прилагательные (*холодный, ароматный*), наречия (*здорово, вкусно*), существительные (*барахло, кляча*) и глаголы (*лодырничать, тащиться*) (см.: Вольф, Арутюнова, Стернини др.).

Синтаксически оценка реализуется преимущественно в восклицательных конструкциях (*Какой человек! Что за дети!*) и фразеологизмах (*синий чулок, сесть в калошу*), а также в интонационно-маркированных структурах, что придает ей прагматический характер.

На морфологическом уровне ведущую роль играют субъективно-оценочные словообразовательные суффиксы (–ушк– / –юшк–; –ышк– / –ишк–; –оньк– / –еньк–; –оват– / –еват–; –ик– / –ек– / –ок–).

Оценка может также проявляться на уровне текста, где, по выражению И.М. Деевой, «актуализируются скрытые или потенциальные семы, вытекающие из сущности признака» (Деева 121).

Механизмы имплицитной оценки прагмонимов многообразны и включают как семантические, так и прагматические стратегии. На основе анализа корпуса авторы выделяют следующие механизмы выражения оценки и экспрессии: *метафора, эвфемизация, языковая игра, национально-культурная экспрессия, иноязычная инкорпорация, прецедентность*. Все эти механизмы способствуют экспликации ценностных смыслов.

- Оценочная метафора – средство семантической транспозиции, позволяющее передавать положительное или отрицательное отношение к объекту через перенос смысла. Например, прагмонимы *Золотой петушок* (молочный коктейль) или *Русская нива* (хлеб) содержат элементы *положительной концептуальной метафоры*, апеллирующей к идеям «домашнего», «родного», «национально узнаваемого». Так, «золото» в названии символизирует высокое качество, ценность и традицию, а «нива» – сельское поле – активизирует культурный сценарий изобилия и экологичности.

- Эвфемизация – лексико-семантический механизм смягчения оценки, направленный на формирование благожелательной перцепции. Например, названия типа *Милашка* (конфеты), *Чудо* (йогурт), *Веселый молочник* (молочная продукция) иллюстрируют *эвфемистическую стратегию* формирования оценки через создание эмоционального образа. Использование уменьшительно-ласкательных форм, номинаций с семами «радость», «удовольствие», «чудо» способствует не только нейтрализации тревожности при выборе товара, но и генерации доверия к бренду.

- Контаминация и языковая игра – смысловая и формальная гибридизация, рождающая новые оценочные коннотации. Языковая игра – особый тип экспрессивного конструирования смысла, основанный на нарушении речевой

нормы, использовании омонимии, графической нестандартности и семантической контрастности. В контексте прагматонимии языковая игра проявляется как важнейший инструмент, выполняющий целый ряд коммуникативных и манипулятивных функций. Согласно В.З. Санникову, языковая игра обладает лингвотворческим потенциалом, поскольку способствует обогащению и обновлению лексической системы языка (Санников 2002, 27). Значимую роль в прагматонимии играет также оценочная функция языковой игры, на которую указывает В.И. Шаховский (Шаховский 2008, 201). Она тесно связана с функцией речевого воздействия: используя оценочно-экспрессивные средства, языковая игра влияет на эмоциональное и поведенческое восприятие реципиента. Особенно активно это проявляется в рекламной и маркетинговой прагматонимии, где наименование становится не только носителем информации, но и инструментом манипуляции.

Например, прагмони́мы *Агуша* (детское питание) или *Фрутоняня* демонстрируют *контаминацию* и *языковую игру*, придающие имени экспрессивную окраску. Так, *Фрутоняня* – результат слияния слов *фрукты* и *няня* – образует образ заботы, ухода, натуральности и нежности, что особенно релевантно в сегменте детского питания. *Агуша* же содержит в себе звучание, напоминающее детский лепет – что также вызывает положительную ассоциацию и ощущение безопасности.

В рамках прагматонимического дискурса (в частности, в наименованиях продуктов питания и сладостей) выделяются различные типы языковой игры:

- *орфографическая игра* позволяет переосмыслить значение за счет изменения графической формы: например, «*КонфиТайм*» (от конфета + англ. time) апеллирует к ассоциативному ряду «время для сладкого»;

- *графическая игра* реализуется через капитализацию, необычное начертание или выделение букв: например, «*ШОко!*» (графическая акцентуация на экспрессии вкуса);

- *словообразовательная игра* проявляется в сочетании русской и иностранной морфематики: «*ChocoЛэнд*», «*SnackOK*», «*ВкусЛэнд*» – в этих примерах происходит соединение иноязычных и русских элементов, что усиливает визуальную привлекательность бренда;

- *морфологическая игра* выражается в использовании иностранных частей слова или междометий: например, «*ЯгОК*» (ягода + междометие ОК), «*СладОК*» (сладость + ОК), которые формируют экспрессивную оценку и эмоционально окрашенное восприятие.

Эффективность языковой игры в прагматонимах напрямую зависит от уровня языковой компетенции адресата. Следует отметить, что языковая игра, будучи элементом развлекательного плана, способна выполнять образовательную, когнитивную и культурно-регулятивную функции. Она разрушает шаблон-

ность восприятия и стимулирует креативную интерпретацию, превращаясь из инструмента маркетинга в культурный феномен.

- Национально-культурная экспрессия апеллирует к культурным архетипам, устойчивым образам и национальному менталитету.

Прагмонимы *Бабушкино лукошко*, *Домик в деревне* (молочная продукция), *Тема* (детское питание) актуализируют *национальные архетипы*: деревенская идиллия, бабушкина забота, сельская натуральность. Эти имена структурированы по модели «языкового нарратива», где на фоне повседневной жизни транслируется идея органичности, «настоящего» и доверия.

- Прецедентность как механизм выражения оценки: прецедентные феномены (имена, тексты, выражения, события), включенные в прагмоним, активируют у потребителя фоновое знание, служат когнитивными триггерами и репрезентируют ценности, закрепленные в коллективной памяти. Например, прагмоним *«Золотой ключик»* (конфеты, сладости) апеллирует к сказочному образу, символизируя «волшебство вкуса». Такое наименование вызывает у адресата ассоциации с детством, чудом и безопасностью, выполняя мелиоративную оценочную функцию. Аналогично, прагмонимы, связанные с известными историко-культурными реалиями (*«Кремлевский»*, *«Космический обед»*), актуализируют дух, мораль национальной гордости или инновационности. Прецедентность, таким образом, выступает не только как интертекстуальная стратегия, но и как аксиологическая марка, которая усиливает доверие и вовлеченность потребителя.

- Иноязычные инкорпорации и эстетизация бренда формируют образ элитарности, изысканности и высокого качества. Такие названия ориентированы на культурную ассоциацию с европейской гастрономией, особенно французской, усиливают эстетическое восприятие бренда. Иноязычные элементы придают прагмониму статусность и отличают продукт от массовых, повседневных марок. Примеры типа *Bonduelle* (консервы), *Danone* (молочная продукция), *Heinz* (кетчупы, соусы), *NeoMilk*, *Milkiland* (молочная продукция) демонстрируют использование иноязычных элементов, усиливающих эффект эстетизации и элитарности. Французские (либо иноязычные) или псевдофранцузские прагмонимы встраиваются в культурный контекст высокого качества, изысканности и гастрономической культуры, формируя позитивную аксиологическую установку через язык.

В исторической перспективе наблюдается смена стратегий: если для советской идеологической публицистики была характерна открытая оценка, выраженная через пейоративные и мелиоративные номинации (Барушкова 2021, 40), то современный медиадискурс тяготеет к латентной экспрессии, где оценка интегрируется в глубинную структуру текста и воспринимается не как факт, а как норма.

Можно сказать, что оценка в языке – это комплексная категория, актуализирующая ценностные смыслы на всех уровнях языковой системы, а словооб-

разование, в частности субъективно-оценочные суффиксы, представляет собой один из наиболее значимых инструментов экспрессивной маркировки высказывания, связанный с культурно-ментальными установками.

Структура значения прагмонима включает *денотативный, сигнификативный и коннотативный* макрокомпоненты. При этом оценочный компонент, как правило, локализуется в коннотативной части, отражая эмотивные, образные, ассоциативные характеристики продукта. В ряде случаев продуктовая лексема содержит социально-культурный и идеологический компонент, формируя ассоциативные конструкции, например:

- «Бабушкины рецепты» – символ традиционности, домашнего уюта;
- «Фитнес-йогурт» – знак ориентированности на здоровье и стройность;
- «Premium Gold» – маркирует элитарность и мелиоративную оценку.

Как отмечает В.Н. Телия, «рациональный оценочный микрокомпонент» входит в дескриптивную часть значения, а «эмоциональный – в коннотативную» (Телия 1986, 121).

Оценка в рамках прагмонима понимается как ментально-вербальное действие, отражающее коллективные и индивидуальные нормы питания и вкуса, выступая в роли коммуникативного маркера социальной идентичности потребителя.

Прагмони́мы активно эксплуатируют этот механизм: «Экохлеб», «Живое молоко», «БезГМО» не только обозначают товар, но и манифестируют ценности – натуральность, экологичность, здоровье.

Оценочные мотивировки потребителя базируются на аксиологическом поле. В случае прагмонимов это может быть:

- здоровье (слова: «эко», «био», «без глютена»),
- вкус (например: «насыщенный», «ароматный»),
- статус («премиум», «деликатес»),
- национальные стереотипы («итальянский», «домашний»).

Прагмони́мы, способные включать в себя целую шкалу ценностей и выполнять не только номинативную, но и ценностно-регулятивную функцию, строятся по осям: натуральное – искусственное / вкусное – пресное / элитное – массовое / традиционное – инновационное.

Как отмечает Трипольская Т.А., «ценностная парадигма, или оценочная шкала, говорящего социума /.../ формирует аксиологические ориентиры индивида» (Трипольская 1996, 14). Такие шкалы служат когнитивными ориентирами в процессе потребительского выбора. Модусы оценки реализуются в продуктах через *оценочные предикаты*, например: «*полезный завтрак*», «*изысканный вкус*», «*честный продукт*» и др. Они апеллируют к аксиологическим ожиданиям общества и выстраивают доверие потребителя.

Таким образом, оценка в языке – это сложная, многоуровневая система, которая реализуется посредством явных и скрытых механизмов, функциони-

рующих на всех уровнях языка – от фонетики до дискурса. Она играет ключевую роль в формировании идеологических, аксиологических и поведенческих установок и требует комплексного междисциплинарного анализа на стыке лингвистики, прагматики и когнитологии.

Экспрессивные средства и стилистические маркеры в продовольственном и рекламном дискурсе

Экспрессия в лингвистике трактуется как семантико-прагматическая категория, связанная с усилением эмоционального воздействия на адресата. Современный медиа-продовольственный дискурс функционирует в аксиологически и оценочно-эмоционально нагруженной коммуникации, где экспрессивные и оценочные средства языка становятся инструментом вербального воздействия на потребителя. В этом контексте рекламная речь, обращенная к потребительскому сознанию, насыщается экспрессивно-оценочной лексикой, стилистическими фигурами и тропами, формируя выразительное поле продуктов питания.

Понятие *экспрессии* в лингвистике определяется через метафорическую и нетерминологическую лексику: формируется семантическая цепочка «экспрессия» – «выразительный» – «яркий». В «Словаре лингвистических терминов» Д.Э. Розенталя и М.А. Теленковой экспрессия (лат. *expressio* – выражение) трактуется как «Выразительно-изобразительные качества речи, сообщаемые ей лексическими, словообразовательными и грамматическими средствами (экспрессивной лексикой, особыми аффиксами, тропами, фигурами)».

Экспрессивность в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» определяется как «совокупность семантико-стилистических признаков языковой единицы, обеспечивающих ее способность выступать в коммуникативном акте как средство субъективного выражения отношения говорящего к содержанию или адресату речи».

Экспрессивные средства тесно связаны с понятием коннотации – «добавочных семантических или стилистических оттенков, служащих для выражения эмоционально-экспрессивной окраски» (Розенталь и Теленкова). Например, фрагменты дискурса «*Нежный творожок*», «*Золотое зерно*», «*Веселый молочник*» – демонстрируют ласкательно-игровую, эвфемистическую или фольклорно-интонационную окраску; «*Вкусно и точка*», «*Ешь, не думай*», «*Улетный перекус*» демонстрируют сниженный, разговорный или молодежный регистр речи, насыщенный экспрессивной прагматикой.

Экспрессивная лексика, по определению Розенталя и Теленковой, – это слова, «выражающие ласку, шутку, иронию, неодобрение, пренебрежение, фамильярность и т.д.», например: *сыночек*, *глупышка*, *трепач*, *балбес*. В медиа-поле продуктов питания она реализуется в игровых, разговорных и уменьшительно-ласкательных номинациях: «*Кефирчик*», «*Сырочек*», «*Пюрешка*», апеллирующих к детскому или домашнему опыту. Примеры «*Огромный батон*»,

«Шоколадка с характером», «Мясной король» – демонстрируют использование гиперболы, иронии или персонификации как стилистических маркеров рекламного и потребительского дискурса.

Медиадискурс продуктов питания активно задействует тропы: метафору, гиперболу, литоту, иронию, эпитет, которые служат усилению экспрессивной функции. В рамках продуктового рекламного текста активно функционируют тропы:

Метафора: «Вкус победы», «Энергия утра», «Солнечный хлеб» – соотношение вкуса и чувственного опыта.

- Гипербола: «Обжорный рай», «Суперплотный завтрак» – подчеркивает насыщенность и уникальность.

- Ирония и лексические противопоставления: «Грешно не съесть», «Постная радость», «Папа может» – создают когнитивный диссонанс и привлекают внимание.

Среди фигур речи частотными в медиатекстах являются анафора, инверсия, эллипсис, риторический вопрос:

- «Сочно. Нежно. Наш продукт» (анафора);
- «Как не купить? Как устоять?» (риторический вопрос);
- «Вкусно. Без слов» (эллипсис).

Суффиксы субъективной оценки в рекламной речи являются одним из ключевых механизмов экспрессивности. Так, ласкательные и уменьшительные аффиксы придают эмоциональную окраску:

- булочка – булочКа, сосиска – сосисОЧка, тортик – тортИЩе.

Метафорически усиленная и экспрессивно маркированная речь, основанная на словообразовательной игре, создает эффект приближенности, доверия, родства между брендом и потребителем.

Заключение

Таким образом, рекламная и медиаречь продуктов питания формируется как экспрессивное дискурсивное пространство, где лексико-грамматические, стилистические и интонационные средства взаимодействуют для создания эффективного речевого воздействия. Экспрессивность, как «способность языковой единицы выражать психическое состояние говорящего» (ЛЭС, 2002), в сфере продовольственного дискурса выполняет функции эмоциональной идентификации, эстетического убеждения и риторического внушения, опираясь на коннотативные и оценочные стратегии речевого оформления.

Благодарность

Авторы выражают искреннюю благодарность коллегам – Арустамян К.С. и Тадевосяну Т.В. за ценные замечания и рекомендации, высказанные в ходе обсуждения результатов исследования.

Литература/Գրականություն/References

1. Артеменко И.В. 2010, Прагмоним как инструмент формирования бренда. Язык, сознание, коммуникация, N 3, 97–102.
Artemenko I.V. 2010, Pragmonym as an Instrument of Brand Formation. Language, Consciousness, Communication, N 3, 97–102 (in Russian).
2. Арутюнова Н.Д. 1990, Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В.Н. Ярцева), Москва, Советская энциклопедия.
Arutyunova N.D. 1990, Discourse. Linguistic Encyclopedic Dictionary. (Ed.) V.N. Yartseva, Moscow, Soviet Encyclopedia (in Russian).
3. Барушкова С.Б. 2021, Лексические особенности французского рекламного слогана. Преподаватель XXI век, N 2, 369–375.
Barushkova S.B. 2021, Lexical Features of the French Advertising Slogan. Teacher of the 21st Century, N 2, 369–375 (in Russian).
4. Воронцова Т.А. 2006, Речевая агрессия: вторжение в коммуникативное пространство, Ижевск, Удмуртский Университет.
Vorontsova T.A. 2006, Speech Aggression: Intrusion into the Communicative Space, Izhevsk, Udmurt University (in Russian).
5. Деева И.М. 1990, Проявление оценочности в тексте. Коммуникативные аспекты значения, Волгоград, Волгр. пед. ин.
Deeva I.M. 1990, Manifestation of Evaluation in the Text. Communicative Aspects of Meaning, Volgograd, Volgograd State Pedagogical Institute (in Russian).
6. Дейк Т.А. ван, Кинч В. 1988, Стратегии понимания связного текста. Новое в зарубежной литературе, вып. 23, Москва, «Прогресс».
van Dijk T.A., Kintsch W. 1988, Strategies of Connected Text Comprehension. New Trends in Foreign Linguistics, Issue 23, Moscow, Progress (in Russian).
7. Комолова З.П. 2001, Прагмонимы как вид онимов, Вестник Тюменского государственного университета, N 5.
Komolova Z.P. 2001, Pragmonyms as a Type of Onyms, Bulletin of Tyumen State University, N 5 (in Russian).
8. Лингвистический энциклопедический словарь (Гл. ред. В.Н. Ярцева) 2002, 2-е изд., доп, Москва, Большая Российская энциклопедия, Режим доступа: <https://rus-lingvist-dict.slovaronline.com/1298> (дата обращения: 07.06.2026).
Linguistic Encyclopedic Dictionary (Ed. by V.N. Yartseva) 2002, 2nd ed., revised and enlarged, Moscow, Great Russian Encyclopedia (Accessed on: 07.06.2026) (in Russian).
9. Мадиева Г.Б., Супрун В.И. 2015, Теория и практика ономастики. Учебное пособие. Алматы, Қазақ университеті, Волгоград, изд. ВГСПУ «Перемена».
Madiyeva G.B., Suprun V.I. 2015, Theory and Practice of Onomastics: Textbook. Almaty, Qazaq Universiteti, Volgograd, VSPU "Peremena" Publishing House (in Russian).
10. Подольская Н.В. 1988, Словарь русской ономастической терминологии, Москва, «Наука».
Podolskaya N.V. 1988, Dictionary of Russian Onomastic Terminology, Moscow, Nauka (in Russian).

11. Реформатский А.А. 1970, Введение в языкознание, Москва, «Просвещение».
Reformatsky A.A. 1970, Introduction to Linguistics, Moscow, Prosveshchenie (in Russian).
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. 1985, Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителя. 3-е изд., испр. и доп., Москва, Просвещение, <https://rus-yaz.niv.ru/doc/linguistic-terms/fc/slovar-202.htm#zag-603> (дата обращения: 07.06.2026).
Rozental D.E., Telenkova M.A. 1985, Dictionary-Reference Book of Linguistic Terms: A Manual for Teachers. 3rd ed., revised and enlarged, Moscow, Prosveshchenie, <https://rus-yaz.niv.ru/doc/linguistic-terms/fc/slovar-202.htm#zag-603> (Accessed on: 07.06.2026) (in Russian).
13. Санников В.З. 2002, Русский язык в зеркале языковой игры, Москва, Языки славянской культуры.
Sannikov V.Z. 2002, The Russian Language in the Mirror of Language Play, Moscow, Languages of Slavic Culture (in Russian).
14. Суперанская А.В. 2005, Общая теория имени собственного, Москва, «ЛКИ».
Superanskaya A.V. 2005, General Theory of Proper Names, Moscow, LKI (in Russian).
15. Суперанская А.В., Соболева Т.А. 2023, Товарные знаки, Москва, «ЛЕНАНД».
Superanskaya A.V., Soboleva T.A. 2023, Trademarks, LENAND (in Russian).
16. Телия В.Н. 1986, Коннотативный аспект семантики языковых единиц, Москва, «Наука».
Teliya V.N. 1986, The Connotative Aspect of the Semantics of Linguistic Units, Moscow, Nauka (in Russian).
17. Трипольская Т.А. 1999, Эмотивно-оценочный дискурс: когнитивный и прагматический аспекты, Новосибирск, изд. НПГУ.
Tripolskaya T.A. 1999, Emotive-Evaluative Discourse: Cognitive and Pragmatic Aspects, Novosibirsk, NSPU Publishing House (in Russian).
18. Земская Е.А. 2001, Язык современной рекламы. Русский язык в научном освещении, N 2(4), 138–147.
Zemskaya E.A. 2001, The Language of Modern Advertising. Russian Language in Scientific Coverage, N 2(4), 138–147 (in Russian).
19. Журавлев Ю.С. 2004, Товарные знаки как лингвистический феномен, СПб., СПбГУ.
Zhuravlev Yu.S. 2004, Trademarks as a Linguistic Phenomenon, Saint Petersburg, Saint Petersburg State University (in Russian).
20. Шаховский В.И. 2008, Лингвистическая теория эмоций, Москва, «Гнозис».
Shakhovsky V.I. 2008, Linguistic Theory of Emotions, Moscow, Gnosis (in Russian).
21. Austin J.L. 1962, How to Do Things with Words, Oxford, Clarendon Press.
22. Searle J.R. 1969, Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge University Press.

HORSESHOE-SHAPED TOWER-TYPE STRUCTURES ON THE SOUTHERN SLOPES OF MOUNT ARAGATS

ԱՐԱԳԱՏԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԼԱՆՁԵՐԻ ՊԱՅՏԱՁԵՎ ԱՇՏԱՐԱԿԱՏԻՊ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ

ПОДКОВОООБРАЗНЫЕ БАШНИ НА ЮЖНЫХ СКЛОНАХ ГОРЫ АРАГАЦ

Levon Mkrtchyan

Լևոն Մկրտչյան

Левон Мкртчян

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, Հայաստան,
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

Shirak Armenological Research Center, National Academy of Sciences, Armenia

Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, Հայաստան
Ширакский центр арменоведческих исследований, Национальная академия наук, Армения

levon.mkrtchyan@iae.am

Received: 29.01.2026; Revised: 19.05.2026; Accepted: 15.07.2026

Ներկայացվել է՝ 29.01.2026; գրախոսվել է՝ 19.05.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026

Представлено: 29.01.2026; рецензировано: 19.05.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-221

Abstract – The present article is devoted to the study of horseshoe-shaped tower-type stone structures distributed across the southern slopes of Mount Aragats and in the adjacent high-land zones, within the context of the Bronze and Iron Ages. The research focuses on two main areas – the Avan-Kosh and Ujan (Vzhan) zones – as well as a single isolated example from the vicinity of Vanki Averk (Bkoy Village). The combination of systematic field investigations, architectural measurements, drone-based aerial photography, digitization, and spatial analysis conducted within a GIS environment has made it possible to consider these structures not as isolated constructions, but as components of spatially organized systems. The article applies a component-based analytical approach, identifying the main structural elements, including internal chambers, approach platforms, entrance-adjacent platforms, and, in certain cases, altars. It is demonstrated that the presence of internal chambers constitutes an almost universal characteristic of this type of structure and, from a structural perspective, exhibits clear similarities with chambered and dolmen-type structures known from regional burial grounds. At the same time, the analysis of approach platforms and stone alignments reveals the significant role of movement, access, and the gradual negotiation of the landscape in the spatial

organization of these monuments. As a result, the horseshoe-shaped tower-type structures are interpreted as components of multilayered architectural and ritual landscapes, the meaning and function of which can be understood only within their broader landscape and systemic contexts.

Ամփոփում – Սույն հոդվածը նվիրված է Արագածի հարավային լանջերին և հարակից բարձրադիր գոտիներում տարածված պայտաձև, աշտարակատիպ քարաշեն կառույցների ուսումնասիրությանը՝ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների համատեքստում: Հետազոտությունը կենտրոնանում է երկու հիմնական տեղամասերի՝ Ավան-Կոշ և Ուջան (Վժան), ինչպես նաև Վանքի ավերակի (Բքոյի գյուղ) մեկական օրինակի վրա: Դաշտային համակարգված ուսումնասիրությունների, ճարտարապետական չափագրությունների, դրոնային օդալուսանկարահանման, թվայնացման և GIS միջավայրում իրականացված տարածական վերլուծության համադրումը հնարավորություն է տվել այս կառույցները դիտարկել ոչ թե մեկուսացված շինությունների, այլ տարածականորեն կազմակերպված համակարգերի բաղադրիչների շրջանակում: Հոդվածում կիրառվում է բաղադրատարրային վերլուծության մոտեցում՝ առանձնացնելով կառուցվածքային հիմնական տարրերը՝ ներքին խցերը, պլատֆորմ-ուղիները, մուտքի մոտի հարթակները և որոշ դեպքերում նաև զոհասեղանները: Ցույց է տրվում, որ ներքին խցերի առկայությունը տվյալ տիպի կառույցների համար գրեթե համընդհանուր հատկանիշ է և կառուցողական առումով ունի ակնհայտ ընդհանրություններ տարածաշրջանի դամբարանադաշտերում հայտնի խցային և դոլմենատիպ շինությունների հետ: Միաժամանակ, պլատֆորմ-ուղիների և քարաշարային կապերի վերլուծությունը բացահայտում է շարժման, մոտեցման և լանդշաֆտի աստիճանական հաղթահարման կարևոր դերը այս կառույցների տարածական կազմակերպման մեջ: Նկատի առնելով այդ հանգամանքը՝ առաջարկվում է պայտաձև, աշտարակատիպ կառույցները մեկնաբանել որպես բազմաշերտ ճարտարապետական և ծիսական միջավայրերի բաղկացուցիչներ, որոնց իմաստն ու գործառույթը բացահայտվում են միայն լանդշաֆտային և համակարգային համատեքստում:

Аннотация – Настоящая статья посвящена изучению подковообразных башнеобразных каменных сооружений, распространённых на южных склонах горы Арагац и в прилегающих высокогорных зонах, в контексте бронзового и железного веков. Исследование охватывает две основные территории – Аван-Кош и Уджан (Вжана), а также окрестности руин монастыря (деревня Бкой). Совмещение систематических полевых исследований, архитектурных обмеров, дронной аэрофотосъёмки, цифровой фиксации и пространственного анализа в среде GIS позволило рассматривать эти сооружения не как изолированные постройки, а как компоненты пространственно организованных систем. В статье применяется компонентный аналитический подход, в рамках которого выделяются основные структурные элементы: внутренние камеры, платформы-подходы, площадки у входа и в отдельных случаях – жертвенники. Показано, что наличие внутренних камер является практически универсальной характеристикой данного типа сооружений и в конструктивном отношении обнаруживает очевидные параллели с камерными и дольменобразными постройками, известными в региональных могильниках. Одновременно анализ платформ-подходов и каменных рядов выявляет важную роль движения, доступа и постепенного освоения ландшафта в пространственной организации этих памятников. В результате проведенных исследований подковообразные башнеобразные сооружения

предлагается интерпретировать как составные элементы многослойных архитектурных и ритуальных ландшафтов, смысл и функция которых раскрываются исключительно в ландшафтном и системном контексте.

Keywords – Aragats, landscape, tower, route, ritual.

Հիմնարաներ – Արագած, լանդշաֆտ, աշտարակ, ճանապարհ, ծես:

Ключевые слова – Арагац, ландшафт, башня, дорога, ритуал.

Introduction

Systematic field investigations carried out over the past decade on the southern slopes of Mount Aragats and the adjacent highland zones have substantially expanded our understanding of monumental stone-built structures dating to the Bronze and Iron Ages. These studies have identified a distinct group of tower-type monuments characterized predominantly by a horseshoe-shaped ground plan. Until recently, such structures were either not considered as an independent architectural phenomenon or were discussed only through partial and isolated descriptions. The integration of detailed architectural measurements, drone-based aerial documentation, digital modeling, and GIS-based spatial analysis has made it possible to examine these monuments as components of spatially organized systems defined by internal structural and topographic relationships.

The material analyzed in this study is concentrated in two major areas – Avan-Kosh and Ujan (Vzhan) – and is supplemented by a single, isolated example documented in the context of the Vanqi Averk site (Bkoyi village). In the Avan-Kosh area, a north-south-oriented chain of monuments has been recorded within the zone extending between the Avan-Aragats and Kuash fortresses. This chain comprises tower-type structures interconnected by stone alignments, approach platforms, and entrance platforms, forming a continuous and coherent spatial configuration. In the Ujan area, horseshoe-shaped structures are concentrated on the eastern elevated sector of the Motkan-Smbataberd fortress, positioned along a terraced ridge and associated with other tower-type monuments, tombs, and altars. In both areas, the spatial arrangement and interconnections of the monuments indicate deliberate planning and systematic organization of the landscape.

One of the defining structural features of the horseshoe-shaped tower-type structures is the presence of an internal chamber. Drone-based aerial imagery and surface observations demonstrate that central chambers are preserved in nearly all recorded examples, although in many cases they are disturbed or obscured by stone fill and vegetation. The presence of lintels at the chamber entrances and construction principles approaching corbelled (false-vault) solutions allow these structures to be considered within a broader context of constructive parallels with chambered monuments and dolmen-like structures known from regional cemeteries. At the same time, such parallels are noted strictly at the level of constructional similarities,

without predetermining function or categorizing these monuments unequivocally as funerary structures.

The examined monuments do not occur in isolation but are consistently associated with a set of related components, including approach platforms, entrance platforms, stone alignments, and, in certain cases, altars. The combination of these elements forms a spatial model in which movement, approach, and the gradual negotiation of the landscape play a central role. Comparable organizational principles are observed at a number of sites across the Armenian Highlands, as well as in neighboring regions, where roads and pathways constitute integral structural components of monumental complexes.

Accordingly, the horseshoe-shaped tower-type structures documented on the southern slopes of Mount Aragats should be interpreted not as isolated architectural units, but as constituent elements of spatially organized systems whose meaning and potential functions become intelligible only through the analysis of their mutual relationships. This perspective defines the structure of the present study, which proceeds to a component-based analysis of these monuments, examining the chamber, the approach platform–route, the entrance platform, and the altar as fundamental structural elements of the identified systems.

Component-based Analysis

A. Chamber

One of the principal structural elements of horseshoe-shaped tower-type constructions is the presence of an internal chamber. The synthesis of field observations, architectural measurements, and drone-based aerial documentation demonstrates that the existence of a chamber constitutes an almost universal feature of this architectural type, although in many cases it is disturbed, filled with stone debris, or concealed beneath soil and vegetation layers. As a rule, the chambers are located in the central or near-central part of the structures and can be identified by the presence of entrance lintels, as well as by constructional solutions in the upper part that approach the principle of a corbelled vault. These features are documented through architectural measurements and aerial imagery (fig. 7, 13).

Such chambered constructions are not unique to this region. On the southern slopes of Mount Aragats – particularly within the zone between the Avan–Aragats and Kuash fortresses – as well as in the eastern highland sector of the Motkan–Smbataberd fortress area (the Vzhan locality), and in the context of their adjacent cemeteries, stone mounds containing built chambers are widely attested. In disturbed or looted examples, chambers with rectangular or slightly widening ground plans are clearly observable; their walls are constructed of large stone slabs, while the upper courses gradually narrow to form constructional solutions close to the corbelled vault principle (fig. 12). Such structures are documented, in particular, in the

cemeteries associated with the fortresses of Nazrvan, Harich, and several other sites, where they are often characterized as dolmen-type constructions (Хачатрян 1975, 36).

The chambers of horseshoe-shaped tower-type constructions, displaying clear structural and planimetric affinities with the aforementioned funerary buildings, provide grounds for discussing their possible connection with burial or relic-related functions. In this context, the presence of a chamber should not be regarded as an isolated architectural feature, but rather as an element embedded within the overall structural composition of the monument, its associated components, and its landscape setting. For this reason, the interpretation of chambered solutions is best approached as a scientifically grounded possibility, while deliberately avoiding unequivocal or premature functional definitions.

B. Approach Platform

Within the structural system of horseshoe-shaped tower-type monuments, the platform–pathway constitutes a key component, linking the structure to the surrounding landscape and shaping the architectural scheme of its gradual accessibility. The combined analysis of field observations, architectural measurements, and drone-based aerial documentation demonstrates that such pathways represent a recurrent and characteristic element of this monument type, functioning not as incidental or secondary additions, but as integral components of the overall architectural concept (fig. 8, 9).

Platform–pathways are generally formed as corridors defined by parallel or near-parallel stone alignments, originating from the lower slopes and gradually ascending toward the tower or its immediate surroundings. Their orientation and gradient are determined by the local topography; however, they simultaneously reflect deliberate planning, expressed through a clearly articulated axis, continuity, and structural coherence.

On the southern slopes of Mount Aragats, several tower-type monuments are associated with platform–pathways of considerable length and clearly defined directionality. In particular, the Aragatsotn 1 and Aragatsotn 2 towers are interconnected by a stone-paved route approximately 450 m long, which not only facilitates physical movement but also establishes a unified spatial axis. Comparable monumental approach routes have been documented at other sites, including Aragats 2 (c. 218 m) and Aragats 4 (c. 220 m), while the most extensive example is observed at Arshaluis 1, where the platform–pathway exceeds 400 m in length.

It is noteworthy that platform–pathways often exhibit a marked widening near the monument, gradually converging toward the central zone of the structure's internal layout. However, in contrast to a number of kurgan complexes – where stone-paved roads directly approach the entrance and in some cases form an organic continuation of a dromos – the platform–pathways associated with the horseshoe-shaped tower-type monuments on the southern slopes of Mount Aragats generally do not

lead toward the entrance. Instead, they approach the monument from the opposite side, terminating in proximity to a sector that, based on planimetric and architectural observations, corresponds to the presumed terminal or axial zone of the centrally located chamber. Even in cases where the platform–pathway does not physically abut the structure, its orientation and endpoint remain clearly focused on this axial area.

The structural and conceptual significance of platform–pathways finds close parallels in neighboring regions as well. In the kurgan complexes of Trialeti, stone-paved roads constitute an organic component of the complexes, guiding movement toward the central monuments and, in many cases, merging with entrance systems. Several of these roads reach lengths of up to 500 m, and their construction, orientation, and integration into the landscape attest to a deliberate and non-random role within the overall architectural scheme (Narimanishvili et al. 2019, 82–90).

Thus, platform–pathways should be regarded as a fundamental component of the spatial organization of horseshoe-shaped tower-type monuments, integrating movement, approach, and the gradual negotiation of the surrounding landscape. They function not only as physical routes but also as structuring elements of perception and spatial experience, shaping the manner in which the monument is approached, encountered, and comprehended. In this sense, platform–pathways establish the conceptual and spatial framework for the analysis of the next architectural component – the entrance platform.

C. Entrance Platform

One of the significant constituent elements of horseshoe-shaped tower-type monuments is the platform located in the immediate vicinity of the entrance, functioning as a spatial node that precedes direct access to the structure. Field observations and architectural measurements indicate that these platforms are generally situated directly in front of the entrance or within its immediate surrounding zone and are often characterized by a leveled surface, stone fill, or partially preserved stone alignments defining their edges. Although their degree of preservation varies, in several cases the presence of such platforms remains discernible even when covered by soil and vegetation.

Archaeological parallels demonstrate that comparable platforms are also attested in other burial grounds. In particular, platforms have been documented in the cemeteries of Aygeshat and Sevasar, where they have been interpreted as important components of the spatial organization of funerary ritual practices (Avetisyan et al. 2019, 149–150). Nevertheless, these parallels must be applied with caution and should not be understood as implying direct functional equivalence. The entrance platforms associated with horseshoe-shaped tower-type monuments cannot be automatically interpreted within the same ritual framework; rather, they represent a broader spatial and architectural manifestation of the phenomenon.

Data obtained through field investigations further indicate that similar stone-built platforms or their remains are characteristic not only of horseshoe-shaped monuments but also of other types of tower-type structures. In particular, stone platforms or traces thereof have been documented in the south-eastern sector of the Aragatsotn 1 tower, as well as in the western part of the Shamiram 1 monument and at several other locations. These observations suggest that entrance or near-entrance platforms constitute a recurring element in the spatial organization of tower-type monuments, regardless of their specific planimetric or constructional features. Within this framework, the entrance platforms of horseshoe-shaped structures should be understood as a localized expression of a broader phenomenon, embedded within a deliberately structured system of approach and access surrounding tower-type monuments.

D. Stone Alignment

Within the spatial organization system of horseshoe-shaped tower-type monuments, stone alignments constitute a fundamental structural component that ensures the interconnection of individual elements and adjacent features. Field observations and spatial analyses indicate that, in this context, stone alignments exhibit clear directionality, continuity, and functional significance, extending beyond the scope of simple boundary markers or incidental constructions.

In the zone between the Avan–Aragats and Kuash fortresses, as well as in the eastern highland sector of the Motkan–Smbataberd fortress (the Vzhan area), stone alignments frequently connect horseshoe-shaped tower-type monuments to one another or link them to approach platforms, entrance platforms, and nearby funerary features. These connections form spatially organized systems in which individual structures are perceived not as isolated entities, but as components embedded within a network of mutual relationships.

A significant parallel for the structural role of stone alignments connecting platforms and central monuments is provided by the Aylakh complex, where a stone alignment approximately 65 m long extends southward from the main platform and constitutes a key organizing element of the complex (Avetisyan et al. 2025, 29–30; 159). A comparable organizational principle is observed at the Andokaberd 2 cemetery, where remnants of a fortification wall preserved along the summit of the hill attest to the systematic spatial arrangement of the area (Avetisyan et al. 2025, 41).

Stone-built routes leading toward funerary areas are also well attested in burial ground contexts. Pathways defined by stone alignments have been documented at Talin Cemetery No. 10 (Avetisyan et al. 1994, 5–6), in the eastern sector of the Shamiram settlement (Арешян 1978, 503–505), and at the Karashamb cemetery (Melikyan 2015, 9–10). These examples are of particular comparative value, as they demonstrate that the creation of spatial connections through stone alignments

represents a characteristic phenomenon within ritual and commemorative landscapes of the Bronze and Early Iron Ages.

Field research further demonstrates that similar alignment-based connections are characteristic of tower-type monuments as well. Stone alignments may link towers to one another or connect them with funerary groups or modified rock outcrops, thereby forming spatially integrated systems. Such patterns of interconnection have been recorded, among other sites, in the Aygashat and Norakert complexes, where stone alignments establish directed and continuous links between tower-type monuments.

Thus, stone alignments should be regarded as a fundamental component of the spatial organization of tower-type monuments, integrating individual features into coherent systems and shaping the structural logic through which the landscape is perceived and navigated. This role of stone alignments is directly connected to the analysis of the next component – roads and pathways.

E. Roads and Pathway

The ritual landscape formed on the eastern highland sector of the Motkan–Smbataberd fortress is characterized by a terraced organization, in which a massive road ascending from the foothills of the mountain spur functions as a primary spatial axis, while stone-built paths branching from each terrace and joining this road create a clearly articulated system of movement and approach. This structural principle – where the road not only connects individual monuments but also organizes the landscape as a whole – finds direct parallels in the ancient sanctuary of Berdik, where stone-defined pathways constitute a fundamental component of the complex's spatial framework (Avetisyan et al. 2025, 44–45). The presence of such extended and directionally organized routes is likewise documented in other areas of the southern slopes of Mount Aragats, including contexts distant from the Avan–Kosh zone and associated with other tower-type monuments. This broader distribution indicates that the use of roads and pathways represents a widely attested phenomenon in the spatial organization of tower-type and ritual constructions.

The Avan-Kosh Area

The Avan-Kosh area represents the most densely concentrated and structurally coherent cluster of horseshoe-shaped tower-type monuments recorded on the southern slopes of Mount Aragats. The area extends from the immediate surroundings of the Avan-Aragats fortress to the approaches of the Kuash fortress, encompassing the lower sections of the mountain spur and the adjacent predominantly flat terrain, where the spatial distribution of the monuments forms a clearly articulated north–south-oriented chain.

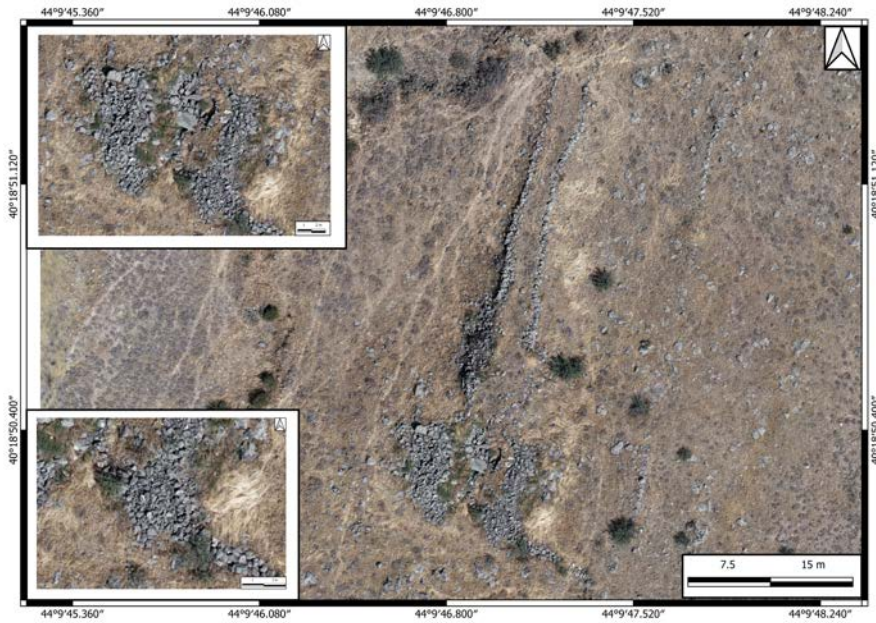


Fig. 1. Kuash 20: Orthophoto plan of the overall area, with details of the central part of the structure and the entrance platform

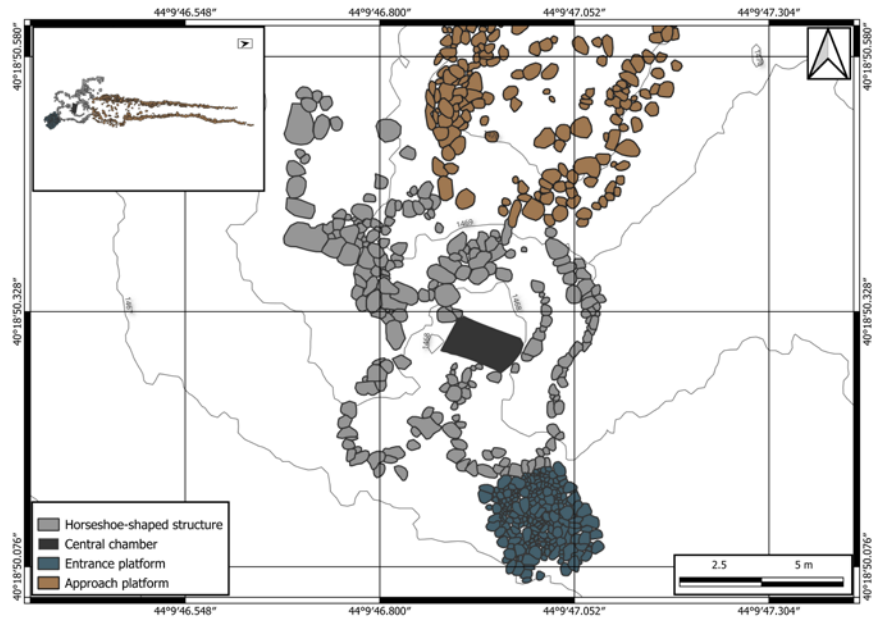


Fig. 2. Kuash 20: Architectural measurements and central plan, with details of the overall dimensions of the structure

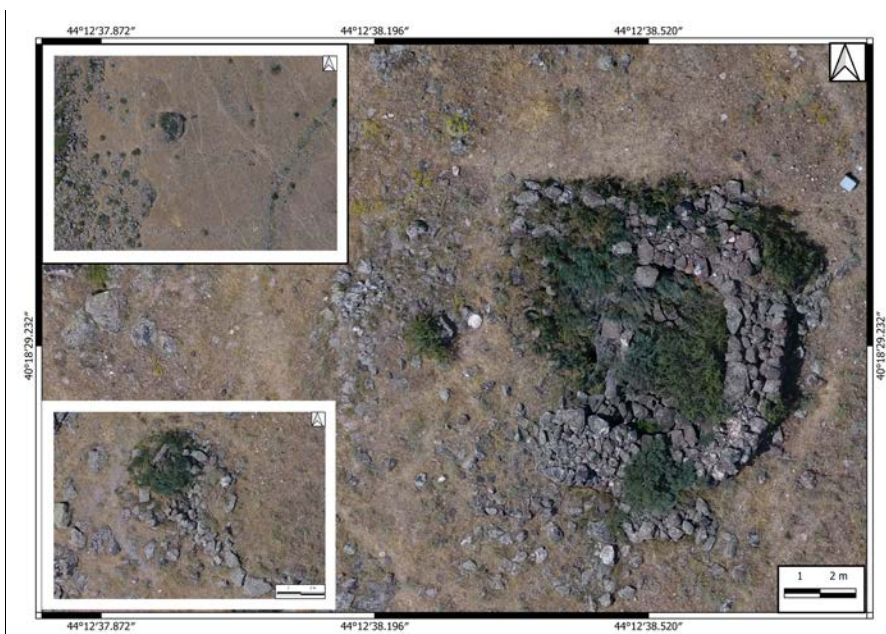


Fig. 3. Vzhn 18: Orthophoto plan of the structure, with details of the occupied area, the main stone-built road, and an associated burial monument in the surrounding context

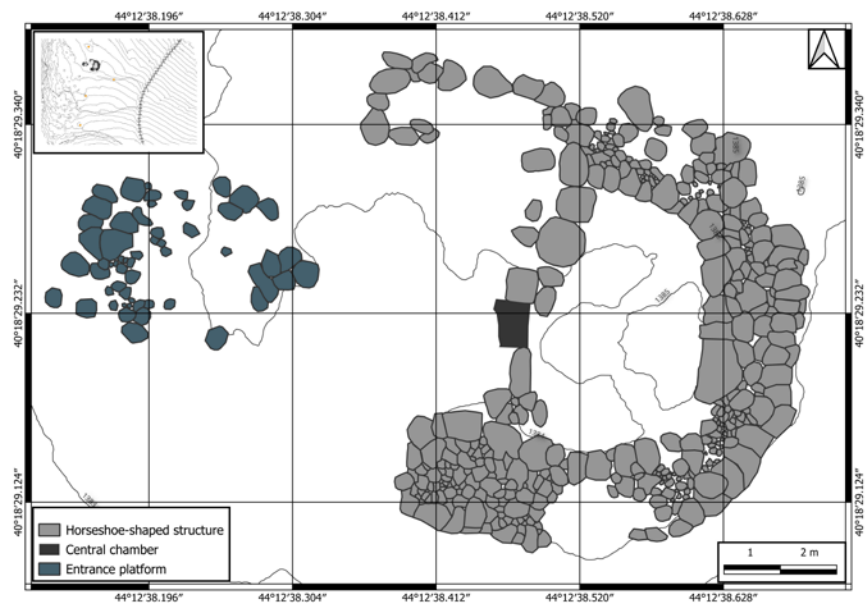


Fig. 4. Vzhn 18: Architectural measurements and spatial context of the structure, with details of the burial monument, stone alignments, and the main road



Fig. 5. Kuash 20: Aerial photograph of the monument, view from the south, 2025



Fig. 6. Kuash 20: General view from the south, 2018



Fig. 7. Kuash 20: Detail of the chamber and the entrance lintel stone, 2018



Fig. 8. Kuash 20: Detail of the approach platform with Avan-Aragats fortress in the background, 2018



Fig. 9. Kuash 20: Architectural-technical detail of the approach platform, highest preserved section



Fig. 10. Vzhan 1: General view, northern aspect, 2017



Fig. 11. Vzhan 1: Looted tomb within the cemetery adjacent to the tower, 2017



Fig. 12. Vzhan 18: General view, southeastern aspect, 2017



Fig. 13. Vzhan 18: Detailed view of the chamber entrance and lintel, 2017

This chain consists of a series of monumental stone-built structures interconnected through various architectural and spatial elements. The combined presence of these connections indicates that the monuments should be interpreted not as isolated constructions, but as components of a unified and deliberately organized system.

One of the defining characteristics of the area is the clarity of the spatial and structural relationships preserved between the monuments. The horseshoe-shaped towers are positioned primarily on flat or gently sloping surfaces, in locations that ensure both visual and physical connectivity. This circumstance allows the Avan-Kosh area to be understood as a landscape-integrated structural system, in which each monument plays a specific role within the overall organization.

The internal chambered arrangements documented within the monuments, together with their planimetric organization and constructional features, further emphasize the complex and multi-component character of these structures in the Avan-Kosh area. On the one hand, these features are integrated into the general spatial organization of the area; on the other, they provide an essential basis for the comparative analysis of this monument type.

Thus, the Avan-Kosh area emerges as a complete and developed example of the spatial organization of horseshoe-shaped tower-type monuments, whose analysis is best approached not through isolated elements, but within the framework of an integrated system.

A. Kuash 20. Horseshoe-Shaped Tower-Type Site

The horseshoe-shaped tower-type monument Kuash 20 occupies a key position within the linear system of the Avan-Kosh area and is distinguished by its dimensions, monumentality, and degree of preservation. It is situated along the principal north-south axis of the complex and represents one of the largest and most architecturally pronounced examples within this chain (fig. 1, 2, 5–9).

The structure displays a clear north-south orientation, with the entrance opening toward the south. The external dimensions measure approximately 10.00 m east-west and 8.20 m north-south. The horseshoe-shaped plan is formed by a developed curved section on the northern side, with an average wall thickness of approximately 2.00 m. The lateral walls differ in thickness: the right lateral wall measures about 2.75 m, while the left reaches approximately 3.00 m, locally increasing toward the terminal section to nearly 4.00 m, imparting a pronounced monumental character to the structure.

The maximum preserved height reaches approximately 3.00 m, particularly in the northern curved sector and the initial part of the left lateral wall. The volume of collapsed stone observed within the structure indicates that the original height was substantially greater.

The internal space is relatively narrow. The internal width measures approximately 2.50 m, while the internal depth reaches about 4.50 m. In the entrance zone, a marked narrowing is observed, with the lateral walls approaching one another closely. This condition may result from collapse and disturbance of wall courses, as well as from an originally intentional architectural solution.

The masonry is predominantly double-faced. Medium and large stones were used, frequently reaching lengths of up to 70 cm. The arrangement is partially irregular, with stones laid longitudinally in some sections and transversely in others. The core fill consists of small and medium-sized stones. The exterior faces of the walls are locally covered by soil and vegetation.

Within the interior of the structure, the presence of a central chamber is recorded. The chamber is partially legible but filled with collapsed stones. A large lintel stone has been preserved, measuring approximately 2.10×1.10 m, indicating the significant size and structural importance of the chamber.

In the southern sector of the structure, immediately adjacent to the right lateral wall, a nearly square platform is preserved, measuring approximately 3.20×2.80 m and reaching a height of about 0.70 m. At present, it does not obstruct the entrance. The masonry of this platform is comparatively rough and, based on its constructional characteristics, may be regarded as an addition to the primary structure.

From the north, Kuash 20 is approached by a substantial **Approach Platform**, which constitutes one of the key elements of the monument's spatial organization. The Approach Platform is oriented north-south and has a total length of approximately 34 m. Its width measures about 3.40 m at the starting point and gradually increases toward the monument, reaching approximately 6.20 m. The preserved height locally attains 2.00 m, and the slope is clearly articulated. In section, lateral stone-built alignments are visible, attesting to a high level of constructional planning.

From the platform area of Kuash 20, a stone alignment extends toward the southeast, leading in the direction of neighboring horseshoe-shaped structures and integrating the monument into the broader linear system of the Avan-Kosh area.

Overall, Kuash 20 represents one of the most monumental and architecturally developed horseshoe-shaped tower-type monuments within the Avan-Kosh area. Its dimensions, wall thickness, chambered layout, and massive Approach Platform underscore its exceptional position within the system and render it a key reference point for the study of this monument type.

The Surroundings of the Vanki Averak (Ruins of Vank, Bqoyi Village)

In the western part of the Vzhan area, within the administrative territory of Bqoyi village, the surroundings of the ruins of Vank represent an isolated yet landscape- and structurally significant locus. The horseshoe-shaped tower-type monument documented here is situated within the immediate sphere of influence of the

fortress, while remaining outside the clearly defined linear or terraced systems that characterize other parts of the Vzhan area (fig. 10).

The structure occupies a naturally leveled, slightly elevated surface, the selection of which appears to have been determined by visibility and the potential for controlling the surrounding terrain. The immediate landscape does not display intensive stone alignments or organized pathway systems, allowing this example to be interpreted as a **freestanding** representative of the horseshoe-shaped tower-type monuments. This circumstance is of particular importance, as it demonstrates that the application of such monuments was not limited exclusively to densely organized complexes, but could also occur in isolated positions adjacent to fortress environments.

The example from the ruins of Vank, despite its relatively limited set of associated components, nevertheless emphasizes its typological affinity with other monuments of the Vzhan area and constitutes an important intermediate link between linear-complex systems and isolated horseshoe-shaped structures.

The Eastern High-Altitude Landscape of the Motkan–Smbataberd Fortress

The principal and most structurally saturated part of the Vzhan area is formed within the eastern high-altitude zone of the Motkan–Smbataberd fortress, where the landscape is characterized by a clearly articulated terraced organization and a north–south-oriented mountain spur. This territory stands out not only for its natural relief but also for the density and interconnectivity of its monuments, forming a spatially organized and coherent environment.

The terraces descend gradually toward the south, providing multiple levels for the placement of architectural structures. Within this system, square, circular, polygonal, and particularly horseshoe-shaped tower-type monuments have been recorded, along with tombs and an altar. At the summit zone of the complex stands a polygonal tower (Vzhan 11), which functions as the spatial and visual focal point of the entire system.

A key organizing element of the landscape is a massive stone-built road that ascends gradually from the foothills of the mountain spur toward the summit areas. This road not only facilitates physical accessibility but also serves as a spatial axis to which stone-lined pathways from individual terraces converge. This networked system establishes a clear structure of movement, approach, and orientation, highlighting the deliberate organization of the landscape.

The horseshoe-shaped tower-type monuments within the Vzhan area are positioned precisely within this terraced and road-based framework, at times directly connected to the main route, and at other times approaching it via subsidiary stone alignments. Such spatial arrangements indicate that the placement of these structures was governed not solely by defensive considerations or visibility, but by a more

complex spatial logic, in which the landscape and architectural elements together form an integrated system.

Thus, the eastern high-altitude zone of the Motkan–Smbataberd fortress should be regarded as the principal ritual–architectural environment of the Vzhan area, in which horseshoe-shaped tower-type monuments function not as isolated features, but as constituent elements of a coherent system defined by terraced organization, road networks, and stone alignments.

A. Vzhan 18

The horseshoe-shaped tower-type monument Vzhan 18 represents one of the most monumental and representative examples within the terraced complex formed on the eastern highland sector of the Motkan–Smbataberd fortress. It is distinguished not only by its dimensions and state of preservation, but also by its positional significance, occupying a key location in relation to the main route organizing the complex (fig. 3, 4, 12, 13).

The structure is situated on an individual terrace and displays a clearly defined orientation, with its entrance directed toward the Motkan fortress, a feature that further emphasizes its visual and symbolic connection with the central sector of the fortress. The overall dimensions of the monument measure 8.40 m along the east–west axis and 8.30 m along the north–south axis. The ground plan is distinctly horseshoe-shaped, with a clearly articulated curved segment measuring approximately 1.70 m; the length of the right lateral wing is approximately 1.90 m, while that of the left wing measures about 1.75 m.

The maximum preserved height of the structure reaches approximately 1 m. At present, the walls are largely covered by a vegetation layer; however, the masonry remains locally well legible and is executed in a double-row construction technique. The stones are medium to large in size, reaching up to 60 cm in length. In the inner row, the stones are laid longitudinally, while in the outer row they are placed transversely; the core is filled with small stones, a constructional feature characteristic of this type of monumental stone architecture.

Within the interior of the structure, a clearly defined central chamber is recorded. The internal width of the chamber measures approximately 4.55 m, and its depth about 4.85 m. The chamber is preserved to a depth of roughly 1 m and has a clearly delineated outline. At the entrance zone, a lintel stone has been preserved in situ, measuring approximately 1.50×0.50 m, whose position attests to the deliberate and planned construction of the chamber.

Vzhan 18 does not possess a platform directly adjoining the structure itself; however, from its southern side begins a stone alignment approximately 35 m in length, which connects the monument to the main route organizing the complex. This connection further underscores the integration of the structure within the

overall spatial system and indicates that it functioned not in isolation, but within a carefully organized environment of movement and approach.

In the immediate vicinity of the monument, additional significant components have been documented: the Vzhan 19 structure is located approximately 43 m to the north on the next terrace, while an altar is situated about 85 m to the southeast. This spatial proximity forms a dense structural and semantic environment, within which Vžan 18 functions as an intermediate and balancing node.

Overall, Vzhan18 constitutes a key example among the horseshoe-shaped tower-type monuments of the Motkan–Smbataberd complex, allowing for a comprehensive understanding of the volumetric solutions, chamber system, and the role of such structures within a terraced, route-organized ritual landscape.

Conclusion

The present study conducted on the southern slopes of Mount Aragats demonstrates that horseshoe-shaped tower-type monuments cannot be interpreted as isolated or incidental architectural phenomena. Rather, they appear as constituent elements of spatially organized systems, whose meaning and function become intelligible only within the context of their landscape setting, internal interconnections, and associated architectural components. The evidence documented in the Avan–Kosh and Ujan (Vzhan) areas indicates that these monuments form clearly structured environments, integrated through stone alignments, approach platforms, entrance-adjacent platforms, and, in certain cases, altars.

The component-based analysis has allowed the identification of several stable and recurring constructive principles. The presence of internal chambers, their architectural solutions, and their central positioning indicate that the chamber system constitutes one of the fundamental characteristics of this monument type. At the same time, the constructive similarities between these chambers and the chambered and dolmen-type structures known from regional cemeteries provide grounds for discussing their potential funerary or relic-related functions, while deliberately avoiding unequivocal or premature conclusions. The approach platforms and road systems, in turn, highlight the role of movement, access, and the gradual negotiation of the landscape in the spatial organization of these monuments, establishing meaningful parallels with other sites in the Armenian Highlands as well as with complexes in neighboring regions.

The results of this study suggest that horseshoe-shaped tower-type monuments should be regarded as components of multilayered architectural and ritual environments, in which constructive, spatial, and symbolic factors are closely intertwined. This perspective offers a framework not only for expanding the documentation and comparative analysis of such monuments, but also for re-evaluating prevailing interpretations of landscape organization and monumental systems during the Bronze and Iron Ages.

Acknowledgements

We express our sincere gratitude to Taron Manukyan, Head of the Agarak Historical and Cultural Reserve (a branch of the *Service for the Protection of Historical and Cultural Museum-Reserves and Historical Environment* SNCO), for his support in the study of these monuments. We are also especially grateful to Arsen Bobokhyan, Director of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, for his valuable observations and professional advice during the preparation of this article.

References/Գրականություն/Литература

1. Avetisyan H., Gnuni A., Sargsyan G., Mkrtchyan L., Bobokhyan A. 2025, Megalithic Culture of Artsakh, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA.
2. Melikyan V. 2015, Newly Found Middle Bronze Age Tombs of Karashamb Cemetery: Preliminary Report, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, IX/1, 9–10.
3. Narimanishvili N., Shanshashvili N., Narimanishvili G. 2019, Kurgans of Trialeti: The Roads to Eternity, in: Proceedings of the International Workshop Held in Florence, Italy, on March 29–30, 2018, Studies on the Ancient Near East and the Mediterranean, 82–90.
4. Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ. 1994, Թալինի դամբարանադաշտի 1991 թ. պեղումները, ՀՀ-ում 1991–1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 5–6: Avetisyan P., Muradyan F. 1994, Excavations of the Talin Cemetery in 1991, in: Scientific Session Dedicated to the Results of Field Archaeological Work Conducted in the Republic of Armenia in 1991–1992, Abstracts of Reports, Yerevan, 5–6 (in Armenian).
5. Ավետիսյան Հ., Բորիսյան Ա., Գնունի Ա., Մկրտչյան Լ., Ավետիսյան Ն. 2019, Թաղման ծեսի իրավիճակային վերլուծության փորձ, Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 145–157: Avetisyan H., Bobokhyan A., Gnuni A., Mkrtchyan L., Avetisyan N. 2019, An Attempt at a Contextual Analysis of the Burial Rite, History and Culture: Journal of Armenian Studies, Yerevan, 145–157 (in Armenian).
6. Арешян Г. 1978, Исследования в Шамираме, Археологические открытия в 1977 г., Москва, 503–505. Areshyan G., 1978, Investigations at Shamiram, in: Archaeological Discoveries in 1977, Moscow, 503–505 (in Russian).
7. Хачатрян Т.С. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, изд. Ереванского государственного университета. Khachatryan T.S. 1975, Ancient Culture of Shirak, Yerevan, Yerevan State University Press (in Russian).

ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ՏՈՒԱԾԻՍԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԸ ՀԱՅ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

THE HERO OF SPRING FESTIVE AND RITUAL PERFORMANCES IN ARMENIAN AND IRANIAN FOLKLORE

ГЕРОЙ ВЕСЕННИХ ПРАЗДНИЧНЫХ И РИТУАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В АРМЯНСКОМ И ИРАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Գառնիկ Գևորգյան^{1, 2}, Թամար Հայրապետյան^{1, 2*}

Garnik Gevorgyan^{1, 2}, Tamar Hayrapetyan^{1, 2*}

Гарник Геворгян^{1, 2}, Тамар Айрапетян^{1, 2*}

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

² Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ tamar.hayrapetyan@iae.am
Author for correspondence tamar.hayrapetyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: tamar.hayrapetyan@iae.am

Հեղինակների ներդրումը. ԳԳ – գաղափար, պարսից բանահյուսություն; ԹՀ – հայ բանահյուսություն
Author contributions: GG – idea, Persian folklore; TH – Armenian folklore
Вклад авторов: ГГ – идея, персидский фольклор; ТА – армянский фольклор

Հեղինակները հայտարարում են շահերի բացակայություն
The authors declare no competing interests
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Ներկայացվել է՝ 29.01.2026; գրախոսվել է՝ 02.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 29.01.2026; Revised: 02.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 29.01.2026; рецензировано: 02.06.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-240

Ամփոփում – Հայ-իրանական մշակութային առնչություններն ունեն հազարամյակների պատմություն: Դրանք սկիզբ են առել հնագույն շրջանի ընդհանուր հավատալիքներից: Թեև վաղ միջնադարում երկու ժողովրդի կրոնահավատալիքային կյանքում տեղի է ունեցել տարանջատում, սակայն բանահյուսական և տոնաճիսական կենցաղում նախ-կին աստվածությունների ու առասպելների վերապրուկները շարունակել են իրենց դե-

րականատարությունը: Մինչև մեր օրեր հասած տոնաձիսական ներկայացումներում կեն-
ցադավարում են նույնական գործառույթ ունեցող մի շարք «երկվորյակ» հերոսներ,
որոնք այդ ընդհանրությունների վերապրուկներն են: Հնագույն բանահյուսական սյուժե-
ներն ապաձիսականանում են, և դրանցում հանդես եկող աստվածությունները կամ
հովանավոր ոգիները մարդեղացած կերպարներով մեզ են ներկայանում հայկական
Սուրբ Սարգսի, Տրնդեզի, Բարեկենդանի, Համբարձման և իրանական Քուսեգարդանի,
Քուսեբարնեշին, Արուս Գոլի, Շուշի և գարնանային ժողովրդական այլ տոնախաղերում:
Մենաստվածական կրոնների (քրիստոնեություն, իսլամ) մերժողական վերաբերմունքն
ստիպել է, որ ժողովուրդն անցյալի իր այս աստվածություններին ներկայացնի ծպտած
կերպարով: Ցամաքային չոր կլիմա ունեցող Հայաստանում և Իրանում պատահական չէ,
որ այս հերոսները ժողովրդական բանահյուսության մեջ պիտի մարմնավորեին ջրային
տարերքը, անձրևաբեր աղոթքները և պտղաբերության աստվածությունների պաշտա-
մունքը: Ըստ այդմ՝ Մեծ պապ/Պապ պապուկ/Ակլատիզ/Ախիլոհը և նրանց այլ փոփո-
խակներ իրանական Նովրուզին նախորդող տոնաձեսերի հերոսներ Քոսայի և Փիր բա-
բուի «երկվորյակներն» են՝ ենթարկված քրիստոնեական ծպտման: Նրանց վերագրվում
են գարնան զարթոնքը, սերմնացանությունը, ջրային տարերքը, հողի պտղաբերությունն
ու սերնդաճը հովանավորող ոգու գործառույթներ:

Abstract – Armenian-Iranian cultural relations span thousands of years. They originate from the common beliefs of the ancient period. Although there was a separation in the religious life of the two peoples during the early Middle Ages, the remnants of former deities and myths continued to play a role in folklore and festive life. There are a number of "twin" heroes with such a function in the festive performances that have survived to the present day, which epitomize these commonalities. As a result of the deritualization of ancient folklore plots, the deities or patron spirits appearing in them reach us in human form in the Armenian Saint Sargis, Trndez, Carnival, and Hambardsum, and the Iranian Kusegardan, Kusebarneshin, Arus Gol, Shush, and other spring folk festivals. The negative attitude of monotheistic religions (Christianity, Islam) forced people to present these deities of the past in disguised form. It is no coincidence that in Armenia and Iran, both of which have a dry continental climate, these heroes embodied the water element, rain-making prayers, and the worship of fertility deities in folklore. Accordingly, Great Grandfather/Pas Papuk, Aklatiz, Akhiloch, and their other substitutes are the "twins" of Kosa and Pir Babu, the heroes of the Iranian Nowruz festivities, under a Christian guise. They are attributed the functions of spirits patronizing the awakening of spring, seed sowing, water elements, soil fertility, and reproduction.

Аннотация – История армяно-иранских культурных связей насчитывает тысячи лет. Они берут начало от распространенных в древности общих верований. Хотя и в раннем Средневековье имело место некое разъединение в религиозной жизни двух народов, но ряд божеств и мифов присутствовали в их фольклоре и ритуальной жизни. В ритуальных представлениях, дошедших до наших дней, обитает множество «героев-близнецов» с идентичными функциями, которые являются наследниками именно этих общих черт. В результате деритуализации древних фольклорных сюжетов выступающие в них божества или духи-покровители в очеловеченном виде были представлены на армянских праздниках Святого Саркиса, Трндеза, Барекендана, Вознесения, а также на иранских Кусегардани, Кусебарнешин, Арус Голи, Шуши и других весенних народных праздниках. Монотеистические религии (христианство, ислам) отвергли этих божеств, что заставило

людей представлять своих божеств прошлого в замаскированных обликах. В Армении и Иране, где преобладает сухой континентальный климат, эти фольклорные герои олицетворяют стихию воды, молитвы о принесении дождя и поклонение божествам плодородия. Таким образом, Мец Папук/Пас Папук, Аклатиз, Ахлудж и другие их варианты являются христианизированными «близнецами» Кусы и Пира Бабу – героев иранских торжеств, предшествующих Новрузу. Им приписываются функции духа, оберегающего пробуждение весны, посев семян, стихию воды, плодородие почвы и рост поколений.

Հիմնաբառեր – Բարեկենդան, Տրնդեզ, Քոսա, Մեծ պապ, Քուսեգարդանի:

Keywords – Barekendan, Trndez, Koosa, Mets pap, Kusegardani.

Ключевые слова – Барекендан, Трндез, Куса, Мец пап, Кусегардани.

Ներածություն

Հազարամյակների դրացիության բերումով հայերի և իրանցիների ժողովրդական հավատալիքներում, հեքիաթներում ու տոնածիսական մշակույթում ծնունդ են առել նույնական գործառույթ ունեցող մի շարք «երկվորյակ» հերոսներ, որոնք նրանց վաղնջական ընդհանուր աստվածությունների և դրանց շուրջ հյուսված առասպելների վերապրուկներն են: Սերունդների հավաքական հիշողությունը մարդեղացած կերպարներով նրանց անթելել է բանահյուսության խոր շերտերում:

Առասպելների առարկայացումը համաժամանակյա առաջացած ծեսերում (Бакиров 2013, 168–171) զուգակցվել է նաև այս ժողովուրդների էթնոմշակութային յուրահատկությունների ու ազգային մտակերտվածքի տարրերի ներառումով:

Ասվածի վկայությունն են հայկական Սուրբ Սարգսի, Տրնդեզի, Բարեկենդանի, Համբարձման և իրանական Քուսեգարդանի (թարգմանաբար՝ քոսապտոյտ), Քուսեբարնեշին, Արուս Գոլի, Շուշի և գարնանային ժողովրդական այլ տոնախաղերը:

Սույն հոդվածում նկարագրական, համեմատական և վերլուծական մեթոդաբանությամբ անդրադառնալու ենք մեռնող և հարություն առնող բնության զարթոնքին, ջրային տարերքին, անձրևականչ ծեսերին և հողի պտղաբերությանը նվիրված ժողովրդական տոնախաղերին, դրանցում գլխավոր դերակատարություն ստանձնած ոգի-աստվածությանը՝ Քոսային (քոսա՝ անբեղ, անմորուք տղամարդ), ինչպես նաև նրա ուղեկից հարսնացուին ու մրցակից դև-հսկային:

Վաղնջական ժամանակներից եկող բանահյուսական սյուժեներն ինչ-որ փուլում ունեցել են նաև տոհմաբանական լեգենդի բնույթ, ուստի Քոսայի ծագումը հնարավոր է բացատրել տոտեմիզմի ոգով ևս: Նրա բացառիկ ուժը և արտասովոր ունակությունները հուշում են նաև Քոսայի կիսակենդանական ծագման հավանականության մասին:

Հոդվածում խնդիր ենք դրել փոխադրմամբ ներկայացնել հայկական և իրանական հիշված տոնածիսական արարողությունները, վերլուծել դրանց իմաստաբանությունները և վեր հանել քննարկման ենթակա հերոսների համանման գործառույթներն ու ծալման ենթարկված կերպարները:

Համադրությունը հնարավորություն է տալիս կարելության սահմաններում վերականգնել նաև հնագույն առասպելի բովանդակությունը, ուրվագծել այն ուղին, որով ապածիսականացված առասպելը փոխակերպվել է հեքիաթի, և դրա ընթացքում անցում է կատարվել առասպելի հերոսի ընդհանուր ճակատագրից անհատականին, տիեզերականից՝ սոցիալականին, դիցաբանական հերոսից՝ հեքիաթի հերոսին, որի առասպելաբանական ակունքներն ու բնավորության գծերը կարոտ են յուրովի մեկնաբանության (Мелетинский 1986, 51):

Այս հերոսի, նրա հետ կապված ծեսերի և գործառույթների ի հայտ գալու մասին վարկածները բազմազան են: Դրանցից մեկում իրանցի բանագետ Աղա Աբբասին կարծիք է հայտնում, որ Քոսան սկզբում ունեցել է ցեղի նախիրների և հոտերի պաշտպանի դեր: Նրա հետ կապված Քուսեգարդանի ծեսը հովիվները կատարել են ձմռան կեսին՝ անասունների բազմացման շրջանի սկզբում:

Ժողովրդական ներկայացումների գլխավոր գործող անձը հովիվն էր, որը գյուղում տնից տուն էր գնում, իր գավազանով թակում տների դռները և օրհնում դրանք, իսկ բնակիչները նրան նվերներ էին տալիս: Որոշ գավառներում հովիվը զանգեր է կրել պարանոցից և գոտկատեղից կախ և իր հետ տարել է մարդկանց մի խումբ, որոնցից յուրաքանչյուրը խորհրդանշական դեր է ունեցել այս պատմության մեջ: Աղա Աբբասի խոսքերով՝ Քուսեգարդանի մասնակիցների թիվը տարբեր վայրերում տատանվել է մեկից մինչև վեց հոգու միջև՝ այծի մորթով և պոզերով Քոսան, նրա կինը կամ հարսնացուն (Նազ խանումը կամ Ծաղիկ հարսնացուն), դև-հսկան, նվիրատվությունների զամբյուղը տեղափոխողը, ճրագակիրը և մի քանի երաժիշտներ (آقا عباسی 2007, 229):

Իրանի հարավում՝ Հորմոզգանում, այս տոն-ծեսը կոչվում է «Շուշի», որ իրականացվում է ձկնորսության շրջանի ավարտին:

Իրանցի մեկ այլ հետազոտող՝ Միր Շոքրային, Քուսեգարդանի ծեսը համարում է որսորդության դարաշրջանի էթնիկ տոտեմներից մեկի արձագանքմնացուկ, որը նոր գործառույթներ է ստացել ավելի ուշ՝ անասնապահական դարաշրջանում (میر شکری 1980, 60; آقا عباسی 2007, 227):

Պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում Քոսան դարձել է գարնան տոնի՝ Նովրուզի գալստյան, ձմռան դժվարությունների, բնության «տգեղ» շրջանի՝ ցրտի և խավարի ավարտի խորհրդանիշ:

Իրանական Քուսեգարդանի ժողովրդական ներկայացման ժամանակ Քոսան հանդես է գալիս փեսացուի դերում, իսկ մրցակից դև-հսկան (վիշապ) անընդհատ սիրահետում և ջանում է գայթակղել նրա հարսնացուին (Իրանի Գիլան նահանգում նախանովրուզյան Արուս Գոլի (թարգմ.՝ Ծաղիկ հարսնացու) կոչվող տոնին Ծաղիկ հարսնացուի հետ ներկայանում է նաև նրա պաշտպան ոգի Քաս խանումը: «Քաս» բառը տեղական բարբառով նշանակում է ծովագույն, կապույտ, հետևաբար՝ «Քաս խանում» նշանակում է կապուտաչյա կին: Այս պատճառով էլ իրանցի որոշ գիտնականներ նրան ևս դասում են ծովային տարերքի հետ կապված ոգիների շարքը): Որոշ հետազոտողներ Քոսայի և դևի

մրցապայքարը ներկայացնում են ծմռան ու գարնան հերթագայության այլաբանական իմաստաբանությամբ:

Փոփոխական հաջողություններով սիրային եռանկյունի հիշեցնող այս արարը ենթադրել է տալիս, որ Քոսան, ամենայն հավանականությամբ, մայր (Արդվիսուրա Անահիտա, Անահիտ) աստվածուհու տաճարի արու սպասավորների մարմնավորումն է նաև, իսկ Քոսապտույտ ծեսը՝ այն վաղնջական ժամանակների մնացուկը, երբ ներքինիները (պրոսկ. խաջեգան) ծառայում էին մայր դիցուհուն (کيا 1996, 180; آقا عباسی 2007, 231):

Այս վարկածը մոտ է ոչ միայն գարնան զարթոնքին նվիրած տոների ծիսական սիրախաղ-բեմականացումների ոգուն, այլ նաև ժողովրդական հեքիաթներում Քոսայի ստանձնած կնամուլ խառնվածքին: Ե՛վ հայկական, և՛ իրանական ժողովրդական հեքիաթներում նա հաճախ է հանդես գալիս կանանց փախցնելու կամ գայթակղելու դերակատարությամբ («Փահլևան հեր ու տղա» (ՀԺՀ 1959, 450), «Քոսի հեքիաթը» (ՀԺՀ 1977, 280), «Քոսակի հեքիաթը» (ՀԺՀ 1977, 314), «Վաճառականի որդին և քոսան» (فرهنگ عامیانه مردم ایران 1999, 151-154) և այլն): Այս հանգամանքը համեմատական է նաև սուրբ Սարգսի՝ աղջիկ փախցնելու մոտիվին, որը տարածված է հայկական ավանդազրույցներում (Հարությունյան 2002, 32-33):

Հաշվի առնելով մենաստվածական կրոնների (քրիստոնեություն, իսլամ) մերժողական վերաբերմունքն անցյալի աստվածությունների նկատմամբ՝ հավանական է, որ ժողովուրդը ծպտել է նրան իր նախնական գործառույթին հակադիր՝ անպտղունակ, անբեղ-անմորուք տղամարդու՝ քոսայի կերպարում:

Հայոց մեջ Բարեկենդանի տոնախաղերում հերոսը Քոսա անունով հանդես է գալիս սահմանափակ դրվագներում, մինչդեռ փոփոխականների (Ակլատիգ/ Պաս պապուկ/Ախըլոճին դիտարկում ենք որպես վաղնջական Քոսա ոգի-աստվածության ծպտված փոփոխակ) մակարդակում նա գրեթե միշտ գլխավոր դերում է:

Թեմայի ուսումնասիրությունն արդիական է նաև ժամանակակից աշխարհում կլիմայական գլոբալ փոփոխությունների համատեքստում: Ցամաքային չոր կլիմա ունեցել Հայաստանում և Իրանում երաշտը մեկ անգամ չէ, որ լուրջ խնդիրների առջև է կանգնեցրել մարդ արարածին: Ուստի, պատահական չէ, որ այս ժողովուրդների բանահյուսության մեջ ջրային տարերքի, անձրևաբեր աղոթքների և պտղաբերության աստվածությունների պաշտամունքն առանձնակի տեղ է զբաղեցրել: Չափազանց արդիական է նաև դրացի ժողովուրդների հոգևոր-մշակութային ընդհանրությունների և հոգեկերտվածքի առանձնահատկությունների վերհանումը, ինչը կնպաստի նրանց բանահյուսական մշակույթի առավել բազմակողմանի ուսումնասիրությանը, միմյանց փոխըմբռնման և փոխճանաչման հնարավորությունների ընդլայնմանը:

Պաս պապ/Մեծ պապ/Ակլատիգ/Ախըլոճը՝ որպես Քոսայի փոփոխակ և քրիստոնեացված Բարեկենդանի ծպտված հերոս

Բարեկենդանը հայոց մեջ համարվել է գարնան գալուստն ավետող ամենասիրված և ամենամարդաշատ տոներից մեկը: Բնության զարթոնքին, վարու-

ցանքին ու առատ պտղաբերությանը միտված տոնի թատերականացված ներկայացումներն իրենց տարատեսակներով տարածված են եղել Հայոց աշխարհի բոլոր գավառներում:

Եվ ահա «Արցախում Քոսային ծաղրող ժողովրդական խաղ-ներկայացման ժամանակ երիտասարդներն իրենց ընկերներից մեկին հագնում էին ոչխարենուց իրենց ձեռքով կարված զգեստ՝ բուրդը դեպի դուրս, վրան կախում էին ոսկորներ և զանազան զենքեր՝ թուր, դաշույն, ատրճանակ, հրացան, գլուխն էին խցկում մի քրքրված գլխարկ՝ ետևը դեպի առաջ, երեսը մուր էին քսում և նստեցնում մատակ էշին՝ դեմքը դեպի գավակը, ու էշի ազին ձեռքը դնելով, ողջ խմբով, զուռնաչիների ու թմբկահարի առաջնորդությամբ, բակից բակ էին գնում, գոռալով՝ «ճամփա էշի պարոնին» կամ՝ «անբեղն է գալիս, ճանապարհ»: Երիտասարդները սրամտում էին, ծաղրում «պարոնին» ու բոլոր հանդիպողներին, ընծաներ պահանջում: Բոլոր հանդիպող տներից բերում էին ձու, յուղ, այլուր, ցորեն, պատրաստի խորտիկներ, դրամ: Երեկոյան հավաքված խորտիկներով ջահել տղաների ողջ խումբը խնջույք էր կազմակերպում» (Խառնատյան 2005, 86):

Բարեկենդանի օրերին Քոսային կամ նրա փոփոխական ռազմական գործառույթով օժտելն իր դրսևորումն է գտել ոչ միայն Արցախում (թրով, դաշույնով, հրացանով ևն սպառազինելը), այլ նաև Վասպուրականում իրականացվող «շահ-շահ» և «ղոշուն-ղոշուն» ներկայացումներում: Ժողովրդական խաղում ընտրվել է *ռես կամ զգիր*, որի երեսը ներկայացման մասնակիցները մրոտել են, հանդերձավորել ոչխարի մորթիներով, շալակը զցել թրիքի կապոցներ, ձեռքին՝ հին լաթի կտորներ կապած ձող տվել, ուսերին՝ դյուրավառ ցախի խրճեր դրել: Նրա նմանությամբ հանդերձավորված խմբակիցները շարժվել են դեպի հարևան գյուղ, որտեղ «ճակատամարտել են» տեղի նույնահանդերձ «զորքի» հետ: Պարտված խմբի *ռեսին* կամ *զգիրին* «թագադրել են», թարս նստեցրել ավանակի վրա, ուսերին դրված խրճերը կրակ տվել և նրան հասցրել մինչև գետ կամ դատարկ հոր: Այնուհետև հայտնվում է տերտերը և միջնորդում, ազատում նրան՝ փրկագին պահանջելով: Գործին խառնվում են նաև գյուղի մեծամեծերը՝ հարթելով արդեն «խեղկատակ տերտերի» և փրկագին վճարողների միջև ծագած վեճը (Խառնատյան 2005, 85–86):

«Խեղկատակ տերտերի», փրկագնման և կողմերի միջև ծագած վեճի դրվագի հայտնվելը ծեսում ակնհայտորեն խոսում է *ռեսի* կամ *զգիրի* կերպարի ներքո վաղնջական մեկ այլ դերակատարության՝ քրիստոնեությունից ծպտելու գործընթացի մասին: Խաղ-ծեսի մասնակիցների կողմից պարտված խմբի *զգիրին* կամ *ռեսին* դեպի գետ կամ դատարկ ջրհոր տանելը հուշում է դրա՝ ջրային տարերքին և անձրևին միտված լինելու հանգամանքը:

Հերոսների դեմքը մրոտելը և գոտկատեղից ոսկոր կամ զանգեր կախելը հուշում է մեռյալների աշխարհից կամ ստորերկրայքից վերածնվելու ընկալումների մասին (شوشتری، مختاریان 2017, 93–115):

Չի բացառվում նաև մերժված կրոնի աստվածությանը «սևերեսելու» կամ ծպտման ենթարկելու հանգամանքը:

Իրանի որոշ բնակավայրերում Քոսան և հարսանիք-խաղի դերակատար տղամարդիկ երբեմն հանդես են գալիս պատառոտված հագուստով և սպառազինված: Շվեդ կրոնագետ Գեո Վիդենգրենը կարծում է, որ ծեսերում հերոսի պատառոտված հանդերձանքը վերջինիս՝ զինական դասի ներկայացուցիչ լինելու վերհուշ է (ویدن گرن 2017, 74): Այս գործառույթը Հայաստանում փոխարինվել է Բարեկենդանի օրերին Ավարայրի ճակատամարտի ներկայացմամբ, որին ավելի շատ հակված է եղել եկեղեցին:

Այսպիսի օրինակները բազմաթիվ են: «Ավելագլուխ իշով թագավոր» անվամբ այս հերոսին առաջին անգամ գտնում ենք XVII դարի հայ պատմիչ և մատենագիր Զաքարիա Քանաթեցու վկայության մեջ (Զաքարեայ Սարկաազ 1870, 118–119):

Իրանի Գիլան նահանգում փետրվարի սկզբներին նշվող «Արուս գոլի» (Ծաղիկ հարսնացու) նախանովրուզյան տոնի ընթացքում ևս հանդիպում ենք ավելատիպ պոզեր ունեցող Փիր բաբու (պարսկ. թարգմ.՝ ծեր կամ մեծ պապ) անունով հերոսին: Ժողովուրդը նրա ոչ միայն պոզերը, այլ նաև ողջ հանդերձանքն է պատրաստում բրնձի ցողուններից: Բուսական հագուստն այստեղ հատկանշում է հերոսի՝ մեռնող և հարություն առնող բնության հովանավոր ոգի-աստվածություն լինելու խորհուրդը:

Քանի որ հայկական ժողովրդական ծեսերում քրիստոնեական գաղափարաբանությունը չափազանց խորն է թափանցել և բավականին իմաստափոխել դրանցում հանդես եկող դերակատարների գործառույթները, վերջիններիս և հեքիաթներում գործող նրանց նմանակների միջև գրեթե անճանաչելիության հասնող գործառույթային շեղում է գոյացել: Հետևաբար, ենթադրվում է, որ հերոսի նախնական գործառույթը հեքիաթում ավելի անաղարտ է պահպանվել, քան ծեսերում:

Այս պատճառով մեր առջև դրած խնդրի՝ հերոսի նախնական գործառույթները վերականգնելու նպատակին հասնելու ճանապարհին հայկականի համեմատ մասամբ ավելի ապավինել ենք իրանական ժողովրդական նույնաբովանդակ ծեսերին: Դրանք առավել անաղարտ են պահպանել հնագույն հավատալիքների ու առասպելի ոգին և նվազ չափով են ենթարկվել իսլամական կրոնադավանական գաղափարներին: Բացի այդ, Հայաստանում արդեն ավելի քան մեկ հարյուրամյակ Բարեկենդանը դուրս է մղվել նշվող ժողովրդական տոների ցանկից, մինչդեռ Իրանի կենտրոնական և ծայրամասային շրջաններում այսօր դեռևս ապրում է Քուսեգարդանին իրականացնելու սովորույթը: Հայաստանում այն շարունակում է նկատվել միայն Արագածի տարածաշրջանի՝ իրանական ծագում ունեցող եզդիների ծիսական կենցաղում:

Այնուամենայնիվ, հայ բանագետները, բարեբախտաբար, այդ տոների և ծեսերի առանձին պատառիկներ, թեկուզև քրիստոնեացված տարբերակներով, արձանագրել են Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում և ավանդել սերունդներին: «Եկեղեցին, չկարողանալով հին հեթանոսական աստվածների արարքներն ու հատկությունները ոչնչացնել, դրանք վերագրել է քրիստոնեական սրբերին, և վերջիններիս անվան տակ դեռ ապրում և հարատևում էր հեթանոսությունը» (Աբեղյան 1966, 428): «Հայկական տոների ժամանակ կա-

տարվող ժողովրդական արարողությունները զգալի չափով ձեռք են բերել քրիստոնեական բառամթերք, բովանդակություն: Ջորջինակ՝ Սուրբ Սարգսի շաբաթ օրը վերջանում է հաջորդ, շատ սիրված տոնի՝ Բարեկենդանի ազդարարումով: «Մեծ պապն» է, որ պետք է ընտանիքները մտնի և հայտնի, որ Բարեկենդանը եկել է» (Խառատյան 2005, 8–9):

Վերջինս իր փոփոխակներով (Ակլատիզ/Պաս պապ/Ախըլոճ/Քոսակելիճ և այլն) սերտ համընկնումներ ունի իրանական նախանովորույցյան տոների հերոսների՝ Քոսայի և Փիր բաբուի (բոց. թարգմն.՝ ծեր պապիկ/պապուկ) հետ, ինչի մասին առավել մանրամասն կխոսվի իրանական Քոսապտույտի նկարագրությանը նվիրված գլխում:

Քոսայի՝ որպես ջրային տարերքի հովանավոր ոգու պաշտամունքին առնչվող որոշ տարրեր քրիստոնեական իմաստաբանությամբ շարունակում են ապրել նաև Սուրբ Սարգսի տոնին աղի բլիթ ուտելու սովորույթի մեջ: Ուստի, բացառված չէ, որ սիրահարների՝ երազում ապագա զուգընկերոջից ծարավը կոտրող ջուր ստանալու ակնկալիքը (Սուրբ Սարգիսը և իրանական Քոսապտույտ տոն-ծեսը նշվում են գրեթե նույն օրերին) ջրի պաշտամունքի և անձրևականչ արարողություն-ծեսի կենցաղայնացված վերապրուկ է: Ե՛վ Սուրբ Սարգիս տոնի աղի բլիթը, և՛ Բարեկենդանի գաթան կամ *տարի* կոչվող հացերը գրեթե ամբողջությամբ նույնական են Իրանում Քոսայի հետ տնետուն պտտվող երթի թափորի կողմից հավաքած այլուրից թխած գաթայի փիլիսոփայության հետ: Եթե հայոց ընկալմամբ գաթայի կամ բլիթի մեջ դրված դրամը բաժին ընկածին հաջողություն էր բերում, ապա պարսից մեջ դրամը բաժին հանածին Քոսան բրածեժ է անում այնքան ժամանակ, մինչև նա ցեղի ավագ ներկայացուցչի երաշխավորությամբ ազատվի և անձրևականչ աղոթք արտաբերի:

Ջրի պաշտամունքի տարրերի քրիստոնեացված դրսևորման շարունակությունն ենք տեսնում Սուրբ Սարգսի պասը բացելու համար որևէ սրբավայր գնալու սովորույթի մեջ ևս, երբ ուխտավորը ջուր է լցնում խաչի վրա և Խաչվայի ջրով ու մեղրով փոխինդից խյուս պատրաստում, ուտում, որպեսզի պասն այդպես բացի: Պատահական չէ, որ Սուրբ Սարգսին վերագրվել է նաև ամպրոպ ու կարկուտ բերելու և դրանք դադարեցնելու կարողություն, ինչը մասամբ համեմատելի է նաև հայոց ամպրոպի աստված Վահագնի գործառույթների հետ:

Սուրբ Սարգսի տոնի ավարտին գերդաստանի նահապետը եկեղեցուց վերադառնալուց հետո հանդես էր գալիս Բարեկենդանի ավետաբերի՝ Մեծ պապուկի դերում: Նա փաթաթվում էր ոչխարի մորթու մեջ, գլխին դնում մեծ սրածայր քոլոզ և ձեռքը վերցնում մեծ գավազան: Ընտանիքի անդամներին գինի բաժանելիս նա ասում է. «Եկավ Մեծ պապուկը, հազար բարով մեր Բարեկենդան» (Խառատյան 2005, 69–70): Հայկական Մեծ պապուկի և իրանական Քոսայի/Փիր բաբուի հանդերձավորման նույնականությունը (խորհրդանշում է բրդի խտությամբ բերք) պատահականություն չէ: Բերքի առատություն երաշխավորող անձրևականչ և ջրի պաշտամունքի քրիստոնեացված իմաստաբանություն կա-

րելի է համարել Մեծ պապուկի կողմից գինի (ջրի փոխարեն) մատուցելը գերդաստանի անդամներին:

Հետաքրքրական է գերդաստանի ավագի մատուցած գինին խմողների բարեմաղթանքների և չարակամներին ուղղված անեծքների բովանդակությունը՝ «ձեծվի բրով, խեղդվի ի ծով» (Խառատյան 2005, 69–70): Այն զուգահեռելի է Իրանում Քոսայի կողմից գաթայի մեջ դրված դրամը կամ ավագահատիկը բաժին հանածին բրածեծ անելու և նրանից անձրևականչ աղոթք պահանջելու դրվագին: Հավաքված ամբոխը խնդրում է Քոսային.

– Քոսա՛ Գալին,

Նրան մի՛ խփիր,

Խոսք ենք տալիս, որ

Երկինքը կամպի,

Եվ անձրև կգա:

Բրածեծ լինողը բացականչում է.

– Ո՛վ Աստված,

Ջուրն իմ գլխից մի՛ կտրիր,

Ասա՛, որ երկինքն ամպի,

Ասա՛, որ ամպից անձրև թափվի (ذوالفقاری 2016, 70):

Այս ոգուն հանդիպում ենք նաև Բայազետում Սուրբ Սարգսի տոնի չորեքշաբթի օրը «Քոսա կելին» անվանումով (Հովհաննիսյան 2017, 104–113), որ այժի մոռուքով, ցնցուտիներով դիմակավորված մեկն էր: «Նա պատանիներով ու երեխաներով շրջապատված պտտվում էր փողոցներում, ծաղրում անցորդներին, սրամտում, կատակում և ծիծաղեցնում հանդիսատեսներին: Նա կարող էր ձեծել ցանկացած դուռ, և բոլոր դռները բաց էին նրա ու նրա թափորի առջև» (Խառատյան 2005, 66):

Տևկանցը (Սեդրակ Տեր-Սարգսենց) պատմում է, որ Բուն Բարեկենդանի օրը Վանա գյուղերում մեռել թաղելու ծես էին «բեմադրում»: Իբր թե մահացած մարդու դնում էին որևէ մեկի շենքին, լաց ու կոծով դուռը ծեծում և պատանք ու գինի էին պահանջում տանտերերից. «Երբ նրանք սկսում էին տանտիրոջ դուրս բերած գինին խմել, «մահացածը» պառկած տեղից գինի էր պահանջում և խմելով այն, կենդանանում էր, բարձրանում տեղից, և ամբողջ խումբը կատակներով ու ծիծաղով գնում էր՝ նույնը մի այլ տան շենքին կրկնելու» (Օդաբաշյան 1978, 27):

Այս ծեսը առանձնակի մանրամասներով պահպանվել է Տաթևում և հասել մինչև XX դարի սկիզբը. «Տարվա մեջ երկու անգամ գարնանը՝ Բարեկենդանին, և աշնանը՝ Նավասարդին, գյուղերում հայտնվում էին Քյոսան և Գյալինը՝ իրենց ուղեկիցներով: Քյոսան երթի ընթացքում անընդհատ կերպարանափոխությունների էր ենթարկվում և հաճախ մեռած ձևանում: Վերջին դեպքում գյուղի հարուստները պարտավոր էին նվիրաբերել զանազան ուտելիքներ, մասնավորապես հացահատիկ», ինչը հատկապես աղերսվում է մեռնող և հարություն առնող բնության աստվածության հետ (Օդաբաշյան 1978, 27):

Իրանում ցեղակիցների վրաններն ու տները շրջող Քոսայի արտաբերած բարեմաղթանքների հայկական տարբերակն ենք լսում Տրնդեզի կրակի վրայից

թոշոդ հայ տարեցների արտահայտած իղծերում. «Հավերնիս ածան ըլլա, կովերնիս կթան ըլլա, հարսներնիս ծնան ըլլա», «Մէ փոյթ ցանես՝ հարյուր քաղես» (Խառատյան 2005, 54): Պտղաբերության ու բազմացման նույն տրամաբանությունն է ընկած նաև նշանդրերների և հարսանիքների մեծ մասի՝ Բարեկենդանի շրջանում իրականացնելու ժողովրդական մտածելակերպի մեջ:

«Բարձր Հայքի գյուղերում եղել է որևէ պատանու Ախլըճ դարձնելու սովորությունը: Պատանիները նրան թարս դարձրած քուրք էին հագցնում և վրայից կապում կեկե գոտի: Գոտուց կապում էին մի քանի զանգակ: Ախլըճն ունենում էր երկար բեղ ու մորուք, գլխին կրում բարձր ու բրդոտ փափախ: Երեսը մրտում էին և ձեռքը տալիս մեծ դագանակ: Գոտուն կապած չվանը բռնած պատանին Ախլըճին առաջնորդում էր տնից տուն: Ախլըճի հետ շրջում էին մի քանի տղաներ, որոնք տները մտնելիս երգում էին Մեծ պասին նվիրված երգեր: Երգելու պահին Ախլըճը հանկարծակի թպրտալով «ուշագնաց» վայր էր ընկնում, իբրև թե «մեռնում» էր: Դրան հաջորդում էին հարայիրոցը, սուգ ու շիվանը: ...Խնամածու պատանիներն սկսում էին մեռնողին շոյել, ձեռքերը շփել և արթնացնել: Հենց որ Ախլըճն արթնանում էր, դագանակը վերցնում, ճոճելով շրջում էր տան մեջ, անխոս հետապնդում, վախեցնում դյուրահավատներին: Այս գործողություններն ավարտելուց հետո, երբ Ախլըճը դուրս էր գալիս, տեցիները նրա վրա ջուր էին սրսկում: Դրան ի պատասխան Ախլըճը մտրակահալում էր թրջողին» (Բդոյան 1972, 450):

Նույն ուշաթափության սցենարն ենք տեսնում նաև իրանական Քոսապտույտի տոնին: Քոսան ուշաթափվում է, երբ դևը փախցնում է նրա հարսնացուին, և արթնանում միայն դևի ճանկերից փախած հարսնացուի շոյանքներից: Քոսայի ձեռքին բռնած գավազանի, դրանով հավաքվածներին վախեցնելու և տանտիրոջ կողմից ջրով ցողելու արարողությանը կանդրադառնանք իրանական ծեսերին նվիրված հատվածում: Հայկական հավատալիքներով՝ մահը «մեծ քուն է», իսկ քունը՝ միջանկյալ մահ: Քնելը, հարբելը, թունավորվելը, տեսողության և գիտակցության կորուստը (ուշագնացություն) ժամանակավոր մահ է՝ վերածնվելու պայմանով (Հայրապետյան 2016, 35): Երկու դեպքում էլ «ուշագնացությունը» մեռնող և հարություն առնող աստվածության արձագանքն է, որ տեղ է գտել և՛ հեքիաթներում, և՛ ժողովրդական ներկայացումներում:

Բարեկենդանի Ակլատիզ/Պաս պապին վերագրվող արական գործառույթը ևս զուգահեռելի է Քոսայի նույնաբնույթ դերակատարությանը:

Հրանուշ Խառատյանի «Հայ ժողովրդական տոները» աշխատության մեջ կարդում ենք. «...Ակլատիզի կերպարը հայոց տարբեր ազգագավառներում ընկալվել է որպես տղամարդ-արու էություն, որը ձմռան վերջին հաստատվում էր ընտանիքում, հսկում ընտանիքի անդամների՝ հասարակայնորեն ընդունված բարոյական նորմերը: ...Ծեսի երկրորդ, զուգահեռ իմաստը կարող է առնչվել տղամարդկանց ու կանանց իրական կամ առասպելական դերերի վաղագույն դրսևորումներին կամ ընկալումներին» (Խառատյան 2005, 309, 310, 311, 315):

Վերևում բերված համեմատությունները և օրինակները թեև կարելի է մի քանի անգամ բազմապատկել, սակայն հիշատակածն էլ բավական է փաստելու, որ հնդեվրոպական ցեղերի ընդհանրության շրջանի՝ ծնունդ ավարտը և գարնանամուտը, անձրևառատ եղանակը, ջրային տարերքը, վարուցանքի բերկրանքը, պտղաբերությունը և արական սերնդաճը մարմնավորող ոգու՝ Քուսայի վերապրուկները քրիստոնեական վերաիմաստավորումներով շարունակել են ծաղկած ապրել Ակլատիզ/Պաս պապուկի և Նրա փոփոխականների անվան ներքո հայկական ժողովրդական հեքիաթներում ու տոնածիսական արարողություններում:

Քուսեգարդին Իրանում որպես գարնանամուտի անձրևականչին, ջրային տարերքին և պտղաբերությանը միտված տոն-ծես

Քուսեգարդին, Քուսեբարնեշին, Բարնեշաստան-ե Քուսե, Քուսենաղլայի, Քուսեգալին, Փիր Բաբու, Արուս Գոլի անվանումներով հայտնի ժողովրդական տոնախմբություններն իրանական ժողովուրդների և տարածաշրջանի թյուրքախոս բնակչության շրջանում անցկացվում են փետրվար ամսվա առաջին տասնօրյակում (سبز علی پور 2014, 115): Դրանց ծագումն իրանցի որոշ հետազոտողներ կապում են բաբելոնյան հավատալիքների, ոմանք՝ մայրիշխանական ժամանակների և Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի, ոմանք էլ՝ միհրակա-նության հետ (مژده 2015, 117-142):

Հնագույն առասպելի հետ կապված ծիսական այս ներկայացման գաղափարական ուղերձն Իրանում ևս գարնան գալուստը, վարուցանքի մեկնարկը, մայր հողին հանձնված սերմը կենարար խոնավությամբ բեղմնավորող անձրևների և պտղաբերության շրջանը ողջունող ժողովրդական ուրախությունն է: Այն նախորդում է գարնանը նվիրված գլխավոր տոնին՝ Նովրուզին (անհրաժեշտ է նշել, որ Նովրուզը գարնանային գիշերահավասարից՝ մարտի 21-ից մինչև ապրիլի սկիզբ նշվող արարողություններից գատ (13 օր), նախորդող և հաջորդող ենթատոների յուրօրինակ մայր համակարգ է: Մայր տոնին նախորդող ենթատոներից առաջինը Քոսապտույտն է, որն ընդգրկում է հատկապես ջրային տարերքի պաշտամունքին ու անձրևականչ արարողություններին նվիրված ծեսեր):

Միջնադարյան հեղինակ Աբու Ռեյհան Ալ Բիրունին «Ալ-Թաֆհիմ» (Հասկացություններ աստղագույնականության վերաբերյալ) գրքում վկայում է. «Դեյ (համապատասխանում է դեկտեմբերի 21-ից հունվարի 21-ին – Գ.Գ.) ամսվա վերջին օրը մեզ մոտ եկավ Քուսե անունով մի մարդ, որ նստած էր ավանակին: Նա մի ձեռքով ագռավ էր բռնել, մյուս ձեռքով՝ հովհար, որով հովացնում էր իրեն և բացականչում. «Շոգ է, շատ շոգ է»: Հավաքված մարդիկ ծիծաղում էին, ջուր, ձյուն ու սառույց նետում նրա վրա: Հովհարելով նա հրաժեշտ էր տալիս ծնունդ...: Այս Քուսան փաթաթված էր գույնզգույն կտորների մեջ և հագած էր հին շորեր, որպեսզի մարդիկ ճանաչեն իրեն... (بيروني 1983, 256):

Իրանցի բանագետ Մոհամմադ Ջաֆար Յահադին և թատերագետ Յադոլահ Աղա Աբբասին նշում են, որ Քուսեբարնեշինի ծեսը նույն նախախաղական Նովրուզն է և վերաբերում է ցուրտ եղանակի ավարտին ու գարնան սկզբին:

Ըստ Յահիաղիի՝ բերքն առատացնելու միտումով մարդիկ իրենց հետ ցեխ են բերում և շարտում Քոսայի վրա (ياحيى 2010, 680): Դադստանում ևս երեխաները ծիսական ցանքսի ու վարի արարողապետների վրա հողի կոշտեր էին շարտում, որ տարին անծրևային լիներ (Բդոյան 1972, 467):

Թեև ժողովրդական ներկայացումը մինչ այժմ կենդանի է Իրանի հատկապես Արաքի, Համադանի և Գիլանի տարածաշրջաններում, սակայն այն նախկինում լայն տարածում է ունեցել երկրի գրեթե բոլոր շրջաններում (Քոսա-դև-հարսնացու եռակողմ խաղ-հարսանիքը վերջինիս բովանդակային բազմաճյուղ հյուսվածքի ընդամենը մեկ արարն է): Հետաքրքիր է, որ հայկական «Յոթ քոսա» հեքիաթում քոսային հայ անվանակիցները փնտրում են Իրանում, այն էլ Ռամադան ամսին, որ համընկնում է փետրվար-մարտին՝ Բարեկենդանը տոնելու ամիսներին:

Քոսաները ֆալ (գուշակություն անել) են գցում՝ իմանալու համար, թե ով է գողացել իրենց փողերը, և հայտնաբերում են, որ.

*Ըդ գող՝ քոսա,
Քոսա՝ մեր պես քոսա,
Տոպրակ մը կա մեջքին,
Երկու հաց մեջ տոպրակին,
Ուր անունն է Ռամադան,
Կնգա անուն՝ Գյուլխանդան,
Կապրի քաղաք Համադան:
Հեքիաթի շարունակության մեջ կարդում ենք.
– Ո՞ր գինա դոր է Ռամադան,
– Գացի յա Իրան, յա Թուրան (ՀԺՀ 1967, 211):*

Ջրային տարերքի պաշտամունքի և կենարար անձրևների կանչի առավել ցայտուն մոտիվներ նկատում ենք Ֆարս նահանգի Բախթիար և Ղաշղայի ցեղերի շրջանում իրականացվող Քոսապտույտի ծիսական արարողություններում: Ղաշղայի ցեղի անդամները երաշտ տարիների ձմռան ավարտին մի անձ են ընտրում որպես ծեսի կենտրոնական գործող հերոս՝ Քոսա, գույնզգույն շորեր են հագցնում նրան, ուսերին քեչայից պատմունճան գցում, կզակին ոչխարի կամ այծի բրդով մորուք են կպցնում, դեմքն սպիտակեցնում ալյուրով, իսկ գլխին այծի կամ խոյի եղջյուրներ դնում: Հետո հավաքվում են նրա շուրջբոլորը, աղմուկ-աղաղակ անում, իսկ Քոսան թռվում է ու բարձր ծայնով կանչում.

*– Քոսե Գալինն եմ,
Ոսկե եղջյուր եմ,
Անձրև եմ բերել,
Քաղցր խորտիկ եմ ուզում:
Ուղեկիցներն ի պատասխան բացականչում են.
– Քոսե Գալինն ի՞նչ է ուզում:
Աստծուց անձրև է ուզում:
Երանի Աստված անձրև տա,
Նրա ուխտն ընդունելի դառնա:
Այնքան անձրև տեղա՝ մինչև հեղեղ դառնա,
Այնքան տեղա՝ մինչև որբերը կշտանան,*

Տեղա աղքատների գարու արտերի վրա,

Տեղա ծերերի արտերի վրա,

Աստծո գործը գրքով է սահմանված,

Քոսայի ուզածն էլ երեք անձրև է հորդառապ (ذوالفقاری 2016, 67–68):

Երբ Քոսան շրջում է ցեղակիցների տներում, սկսում է ձեռքի փայտով խառնել նրանց օջախի կրակը: Տան տերն սկսում է աղաչել.

– Քոսա՛ Գալին,

Տունս մի՛ ավերիր,

Ինչ ուզում ես, կրամ:

Քոսան պարասխանում է.

Դու ինձ այրո՛ւր տուր,

Քաղցրավենի՛ք տուր,

Յո՛ւղ տուր,

Ես քեզ անձրև կրամ (ذوالفقاری 2016, 68):

Նույնաբովանդակ արարողություն տեսնում ենք երաշտի ժամանակ Հայաստանի Կարնո գավառում Չիչի-մամայի ծես-արարողության ընթացքում.

Չիչի-մամայն ի՞նչ կուզե,

Երկնքեն ամպեր կուզե:

Չիչի-մամայն ի՞նչ կուզե,

Աստվածու (յայ) անըջ (անձրև) կուզե» (Բդոյան 1972, 493):

Քոսան ու ուղեկիցները ցեղակիցների վրաններում շրջելու ընթացքում հավաքած այլուրով հաց են թխում, որի մեջ ավազի հատիկ են դնում: Այնուհետև Քոսան հացը բաժանում է հավաքված ուղեկիցների միջև: Ում բաժին է հասնում ավազահատիկը, նրան պառկեցնում են գետնին, և Քոսան սկսում է փայտով հարվածել վերջինիս:

Հավաքվածներն սկսում են միջնորդել և խնդրել.

– Քոսա՛ Գալին,

Նրան մի՛ խփիր,

Խոսք ենք տալիս, որ

Երկինքը կամպի,

Եվ անձրև կգա:

Փայտով հարվածներ ստացածը հայացքն ուղղում է երկինք և սկսում բացականչել.

– Ո՛վ Աստված,

Ջուրն իմ գլխից մի՛ կորիր,

Ասա՛, որ երինքն ամպի,

Ասա՛, որ ամպից անձրև թափվի (ذوالفقاری 2016, 68):

Երբ Քոսան մոտենում է ցեղի անդամների վրաններին, նրանք ջուր են ցողում վերջինիս վրա: Քոսային այլուր, խուրմա, բրինձ կամ որևէ այլ նվեր տալը պարտադիր պայման է համարվում: Ով զլանում և որևէ բան չի տալիս, Քոսան անիծում է, որ նրա օջախը հանգչի: Գծուծ տանտիրոջ արարքը «թատերախումբը» պատմում է բոլոր տներում՝ պարսավելով նրան (ذوالفقاری 2016, 69):

Բախթարական ցեղերի շրջանում տարածված է «Հալիալե Քուսե» ծեսը:

Յեղի անդամները Քոսային հանդերձավորում են ցնցոտիներով դրանց վրա զանգովակներ և պարանոցից մեծ զանգ են կախում, իսկ դեմքը սևացնում ածուխով: Այնուհետև նրա ուղեկցությամբ տնետուն և վրանից վրան են պտտվում՝ երգելով.

*Հալ հալե հալունա,
Ասրված մեզ անձրև տա,
Ասրծով անձրևը հորդանա,
Հողի սիրտը լիանա,
Ասրված մեզ անձրև տա,
Ցորենը ծիլ, մեծանա...* (ذوالفقاری 2016, 68–69)

Այստեղ ևս ցեղակիցների տներից հավաքած այլուրով հաց է թխվում, որի մեջ կլոր կարմիր կնիք է դրվում: Հացի մանրատաճ մասերը Քոսան բաժանում է ուղեկիցներին: Կնիքն ում բաժին է ընկնում, այնքան է ծեծի ենթարկվում, մինչև ցեղի ծերերից կամ հեղինակավոր անձանցից մեկը Քոսային երաշխավորում է, որ ծեծվածի աղոթքներից հետո Աստված անձրև կտա, և ժողովրդի մոտ նա սևերես չի մնա (ذوالفقاری 2016, 70): Քոսապտույտի անձրևաբեր գործառույթների բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել, սակայն ասվածն էլ բավական է փաստելու ծեսի բուն անձրևականչ և ջրային տարերքին միտված ուղերձը:

Իրանական Քուսե-հարսնացու-դև սիրախաղ-ներկայացումը՝ որպես վերածննդի և մայր աստվածության՝ պտղավորման հովանավորի այլաբանական վերհուշ

Քոսապտույտը՝ որպես ծես, բացի անձրևականչ ուղերձից, պարունակում է նաև ձմեռ-գարուն հերթափոխի այլաբանական պայքարի պլոտ: Հնագույն վիպական բանահյուսության շրջանակներում բնության ուժերն ու եղանակները մարմնավորող ոգիների մասին ստեղծված որոշակի պատումներ այլաբանական սիրախաղի տեսքով կենտրոնացել են ձմեռ Քոսայի և գարուն հարսնացուի շուրջ՝ խորհրդանշելով տարվա եղանակների հերթազալությունը: Դևն այստեղ մարմնավորում է մեռյալների աշխարհը, ստորերկրայքը, սառնամանիքը, որ, որպես կանոն, պարտվելու է գարնան՝ Քոսայի և նրա հարսնացուի սիրախաղով վրա հասնող բնության զվարթությանն ու վերածննդին:

Ըստ իրանցի բանագետ Անջույ Շիրազիի՝ Քոսապտույտ ծեսի հիմքում ընկած է հնագույն ժամանակներից եկած բանահյուսական մի պատում, որը գրի է առնվել Իրանի հյուսիսում գտնվող Սիահքուլ բնակավայրում: «Ասում են՝ լեռան ստորոտում գտնվող մի անտառում ապրում էր մի մարդ՝ Փիր Բաբուն անունով, որը ամեն օր իր անասուններին տանում էր անտառ՝ արածեցնելու: Մի տարի, Նովրուզից քսան օր առաջ, դև-հսկան դուրս է գալիս իր քարանձավից և տեսնում Փիր բաբուի փայտե խրճիթը: Նրա աչքն ընկնում է վերջինիս Գոլ հարսնացուին/Նազ խանումին: Դևն առանց հապաղելու առևանգում է հարսնացուին և տանում իր քարանձավ: Այդ պահից սկսած՝ Փիր բաբուի և դևի միջև սկսվում է սիրային մրցակցություն հարսնացուի համար (شیرازی 1973, 111–112):

Ծեսի մասնակիցներից յուրաքանչյուրը կատարում է որոշակի պարտականություն և դեր: Հարսնացուի փեսացու Քոսան/Փիր Բաբուն անընդհատ ձգտում է սիրահետել նրան, իսկ դևը, որպես մրցակից, ծիծաղելի շարժումներով փոր-

ծում է առևանգել ու տիրանալ հարսնացուին: Ե՛վ Քոսան/Փիր Բաբուն, և՛ դև-հսկան ճեռքերում փայտեր ունեն բռնած, շարժվում են ամբոխի միջով և զավեշտալի շարժումներով հարձակվում են հանդիսատեսի վրա՝ հարուցելով կանանց և երեխաների ճիչերն ու ուրախությունը (قرسو 2019, 51–75):

Հերոսների մահակերը, ինչպես վերևում ասվեց, զինական դասի և նրանց սպառազինության երբեմնի վերհուշն են, որոնք հայոց մեջ Բարեկենդանի ներկայացումներում փոխարինվել են Ավարայրի ճակատամարտի տեսարանների բեմականացմամբ:

Ըստ Անջույ Շիրազիի՝ Քոսապտույտի ժամանակ դերը հաճախ նաև ուժ է ցուցադրում, սակայն չկարողանալով գտնել հարսնացուին՝ ձևացնում է, թե ուշաթափվում է վշտից և արթնանում միայն Նազ խանումի շորի հպումից և բույրից (طاهری، بشرا 2007, 52) (հմմտ. ուշաթափության վերաբերյալ մեկնաբանությունները Բարեկենդանի նույնատիպ ներկայացումներում):

Այս հարսանիք-խաղի ժամանակ հարսնացու Գոլ խանումի զգեստը սովորական չէ: Երբեմն այն պատրաստված է լինում հին լաթերից, երբեմն՝ բրնձի ցողուններից (لنگرودی 1998, 127): Քոսայի/Փիր Բաբուի և դև-հսկայի զգեստները պատառոտված են, իսկ գլխարկը (շայթոն քուլահ՝ թարգմ.՝ սատանայի գլխարկ)՝ ձագարածն է: Նրանց գոտկատեղից և պարանոցից կախված են փոքրիկ զանգակներ: Մեծ մասամբ դևի դեմքն ածուխով սևացրած է, իսկ հագուստը կարմիր է:

Իրանցի բանագետ Մոհամմադ Բահարը նովրուզյան մեկ այլ հերոսի՝ Հաջի Ֆիրուզի սևացրած դեմքի ու կարմիր հագուստի օրինակով կարծիք է հայտնում, որ հերոսի դեմքի սևությունը խորհրդանշում է նրա վերադարձը մեռյալների աշխարհից, իսկ կարմիր հագուստը՝ վերածնունդը: Ըստ նրա՝ կարմիրը արյան և կյանքի իմաստաբանություն ունի (بهار 1998, 570): Այս ներկայացումը հաճախ բեմադրվում է տների առջև և մարդաշատ վայրերում, ուղեկցվում է պարերով ու երաժշտությամբ: Թեև սյուժեի տրամաբանության համաձայն՝ գլխավոր պարտվողը դևն է, սակայն հեքիաթներում երբեմն Քոսան ու դերը նույնանում են:

Իրանցի բանագետ Մոհամմադ Շադխաթը (شادخاطر 2003, 6) նշում է, որ Գիլանի Ֆուման գետի ավազանում տարածված Արուս Գոլիի սյուժեում կարևոր է ևս մեկ կին հերոսի դերը, որ Ծաղիկ հարսնացուի օգնական-պահապան Քաս խանումն է (Քաս խանում նշանակում է կապուտաշյա կին կամ աղջիկ, երբեմն նաև՝ ագռավաշյա: Հանդիպում է նաև Քաս մար տարբերակով: Քաս բառը հիմնականում կիրառվում է Իրանի Գիլան նահանգում՝ կապույտ իմաստով):

Այս սիրախաղ-բեմականացման մեջ նկատելի են մայրաստվածության պաշտամունքի և նրան վերագրվող պտղավորման ու սերնդաճի հովանավորության խորհրդի տարրեր:

Եզրակացություններ

Հայկական և իրանական զարնանային տոնածիսական արարողությունների զուգադրումը և վերլուծությունը, հերոսների գործառույթների վերծանումը բերում է այն եզրահանգման, որ զարնան զարթոնքին նվիրված հայկական և

իրանական ժողովրդական տոներում ու ծիսախաղերում Քոսան և նրա փոփոխակները մարմնավորում են գարնան գալուստը, մեռնող ու հարություն առնող բնությունը, երկրագործական աշխատանքների մեկնարկը, պտղաբերությունը, անձրևաբեր աղոթքները, ջրային տարերքը, և, ի վերջո, մայր աստվածուհու տաճարին ծառայող արական սեռի երբեմնի սպասավորները:

Բարեկենդանի Մեծ պապուկ/Պաս պապուկը/Ակլատիզը/Ախլոճը և դրանց փոփոխակներն իրանական Նովրուզին նախորդող տոնածեսերի հերոսներ Քոսայի և Փիր բաբուի «երկվորյակներն» են՝ ենթարկված քրիստոնեական ծալման:

Շնորհակալական

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի խմբագրությանը՝ հոգվածը մանրակրկիտ ուսումնասիրելու և օգտակար խորհուրդներ տալու համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Abeghyan M. 1966, Works, A, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
2. Բոյոյան Վ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Bdoyan V. 1972, Agriculture in Armenia, Yerevan, Academy of Sciences (in Armenian).
3. Զաքարեայ Սարկաւագ 1870, Պատմագրութիւն, հ. II, Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի:
Zakaria Sarkavag 1870, Historiography, vol. II, Vagharshapat, Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
4. Խառատյան Հ. 2005, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, «Զանգակ-97»:
Kharatyan H. 2005, Armenian Folk Holidays, Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).
5. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ) 1959, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Armenian Folk Tales 1959, vol. 2, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
6. ՀԺՀ 1977, հ. 8, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Armenian Folk Tales 1977, vol. 8, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, Yerevan (in Armenian).
7. ՀԺՀ, 1967, հ. 10, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Armenian Folk Tales 1967, vol. 10, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
8. Հայրապետյան Թ. 2016, Արքետիպային հարակցումները հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և վիպապատմական բանահյուսության մեջ, Երևան, «Գիտություն»:
Hayrapetyan T. 2016, Archetypal Connections in Armenian Fairy Tales and Historical Folklore, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
9. Հարությունյան Ս. 2002, Սուրբ Սարգիս, Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Մուլնի», 24–42:

- Harutyunyan S. 2002, Saint Sarkis, Conference Proceedings, Yerevan, Mughni, 24-42 (in Armenian).
10. Հովհաննիսյան Կ. 2017, Տրիքստերի արխետիպի հայկական դրսևորումները, Էջմիածին, Ա, 104-113:
Hovhannisyan K. 2017, Armenian Manifestations of the Trickster Archetype, Ejmiatsin, A, 104-113 (in Armenian).
11. Օդաբաշյան Ա. 1978, Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 9, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Odabashyan A. 1978, New Year in the Armenian Folk Calendar, Armenian Ethnography and Folklore, vol. 9, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
12. Бакиров М. 2013, Обрядово-мифологический синкретизм – колыбель древнейшей поэзии, Филология и культура, N 3 (33), 168-171, <https://cyberleninka.ru/article/n/obyadovo-mifologicheskoy-sinkretizm-kolybel-drevneyshey-poezii/viewer> (дата обращения: 14.11.2025).
Bakirov M. 2013, Ritual-Mythological Syncretism is the Cradle of Ancient Poetry, Philology and Culture, N 3 (33), 168-173, <https://cyberleninka.ru/article/n/obyadovo-mifologicheskoy-sinkretizm-kolybel-drevneyshey-poezii/viewer> (Accessed on:14.11.2025) (in Russian).
13. Мелетинский Е. 1986, Введение в историческую поэтику эпоса и романа, Москва, «Наука».
Meletinski E. 1986, Introduction to the historical poetics of the epic and the novel, Moskva, Nauka (in Russian).
- آقا عباسی یدالله 2007، بارانخواهی، مطالعات ایرانی، تهران، فرهنگستان هنر.
Agha Abbasi Y. 2007, Rain-Seeking, Iranian Studies, Tehran, Farhangestan-e Honar (In persian).
- بهار مهرداد 1998، از اسطوره تا تاریخ، تهران، چشمه.
Bahar M. 1998, From Myth to History, Tehran, Chashme (In persian).
- بشرا محمد، طاهری طاهر 2007، جشن ها و آیین های مردم گیلان، آیین های نوروزی، رشت، فرهنگ ایلیا.
Boshra M. and Taheri T. 2007, Celebrations and Rituals of the People of Gilan, Nowruz rituals, Rasht, Farhang-e Ilia (In persian).
- بیرونی ابوریحان 1983، التفهیم لاولل الصناعات التنجیم، تصحیح جلال الدین همای، تهران: انجمن آثار ملی.
Biruni A. 1983, Al-Tafhim, Correction by Jalaluddin Homayi, Tehran, Babak (In Persian).
- ذوالفقاری حسن 2016، بررسی و تحلیل نمایش های بارانخواهی و بارانخواهی در ادبیات عامه ایران، کهن نامه ادب پارسی، پژوهش های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره 7، شماره 4، 61-99.
Zulfughari H. 2016, Study and Analysis of Rain-Seeking and Rain-Reading Expressions in Iranian Popular Literature, The Persian Literature Magazine, Institute of Humanities and Cultural Studies, Year 7, Issue 4, 61-99 (In Persian).
- سبز علیپور جهان دوست 2014، تحلیل اسطوره شناختی عروس گولی، از آیین های باروری گیلان، فرهنگ علمی پژوهشی – نقد ادبی، سال 6، شماره 22، صص. 113-136.
Sabzalipur J. 2013, Mythological Analysis of the Goli Bride, from the Fertility Rituals of Gilan, Literary Criticism, Issue 22, 113-136 (In Persian).
- شادخاطر محمد 2003، کوسه، نوید شاهرود، سال اول، شماره 3، صص 6-7.
Shadkhatir M. 2003, Kue, Navid Shahroud, Year 1, Issue 4, 6-7 (In Persian).

- Տիրազի اتجوی 1973، جشن ها و آداب و معتدات زمستان جلد 1، تهران، امیر کبیر.
 Shirzi A. 1973, Winter Celebrations, Customs, and Beliefs, vol. 1, Tehran, Amir Kabir (In Persian).
- فرهنگ عامیانه مردم ایران 1999، ج. 2، تهران، چشمه.
 Folk Culture of the Iranian People 1999, Tehran, vol. 2, Chashme (In Persian).
- قرسو مریم 2019، مقایسه دو آیین موسیقایی مشابه شوشی و عروس‌گولی در تناظر با آیین کوسه، دوره 9، شماره 1، صص. 51-75
 Gharasu M. 2019, Comparison of Two Similar Musical Rituals, Shushi and Arous Guli, in Correspondence with the Kuse Ritual, Iranian Anthropological Research vol. 9, Issue 1, 51-75 (In Persian).
- کیا، خجسته 1996، قهرمانان بادیا در نمایشهای ایرانی، تهران، مرکز.
 Kia Kh. 1996, Wind-Borne Heroes in Iranian Plays, Tehran, Markaz (In Persian).
- لنگرودی محمد پناه 1998، آیین‌ها و باورداشت‌های گیل و دیلم، چاپ 2، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 Langarudi P. 1998, Rituals and Beliefs of Gil and Daylam, Print 2, Tehran, Institute of Humanities and Cultural Studies (In Persian).
- مختاریان بهار، شوشتری واعظ 2017، تحلیل ساختاری آیین‌های اسب چوبی و کوسه برنشتین در ایران و پیوند آن با آیین‌های فرهنگ هند و اروپایی، مجله پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره: 7، شماره 2، صص. 93-115.
 Mokhtarian B., Shushtari T. 2017, Structural Analysis of the Rituals of the Wooden Horse and the Shark-Riding in Iran and Its Connection with the Rituals of Indo-European Culture, Iranian Anthropological Research, vol. 7, Number 2, 93-115 (In Persian).
- مژده غیبی، الخاص ویسی 2015، تجلی سه نمود حیوانی آناهیتا در افسانه‌های عامیانه ایرانی، دوره 5، شماره 8، مهر، صفحه 117-142.
 Mojdeh Gh., Vaysi E. 2015, The Manifestation of the Three Animal Manifestations of Anahita in Iranian Folk Legends, Two Quarterly Literary Sciences, Year 5, Issue 8, Fall and Winter, 117-142 (In Persian).
- میرشکرایي محمد (1980)، پلگاه اجتماعی نمایشهای عامیانه در مازندران و گیلان، هنر و مردم، دوره 16، شماره 193.
 Mir Shokrayi M. 1980, Social Platform of Folk Performances in Mazandaran and Gilan, Art and People, vol. 16, Issue 193 (In Persian).
- ویدن گرن 2017، جامه‌ی هارلکن و جامه‌ی رهبانی، کلاه دلقک‌ها و درویشان، ترجمه و تحقیق بهار مختاریان، تهران، آگه.
 Widengren G. 2017, Harlequin Robes and Monastic Robes, Clown Hats and Dervishes, Translated and Researched by Bahar Mokhtarian, Tehran, Agah (In Persian).
- باحقی محمد جعفر 2010، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران، فرهنگ معاصر.
 Yahaqi M. 2010, Dictionary of Myths and Stories in Persian Literature, Tehran, Farhang-e Moaser (In Persian).

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ
(1920–1940 ԹԹ.)**

**PROCESSES OF FORMATION AND TRANSFORMATIONS OF SOVIET
GENDER CULTURE IN LENINAKAN (1920–1940)**

**ПРОЦЕССЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИЙ СОВЕТСКОЙ
ГЕНДЕРНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЛЕНИНАКАНЕ (1920–1940 ГГ.)**

Շարինե Բազեյան¹, Գրիգոր Աղանյան^{2*}

Karine Bazeyan¹, Grigor Aghanyan^{2*}

Карине Базеян¹, Григор Аганян^{2*}

¹ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, ԳԱԱ, Հայաստան
Shirak center for Armenological studies, National Academy of Sciences, Armenia
Ширакский центр арменоведческих исследований, Национальная академия наук, Армения

² Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ grigor.aghanyan@iae.am
Author for correspondence: grigor.aghanyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: grigor.aghanyan@iae.am

Հեղինակների ներդրումը. ԿԲ – գաղափար, տեքստի կազմում; ԳԱ – մամուլի նյութեր, խմբագում
Author contrubutios: KB – conceptualization, manuscript preparation; GA – press materials, editing
Вклад авторов: КБ – идея, подготовка текста; ГА – сбор материалов прессы, редактирование

Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
The authors declare no competing interests
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Ներկայացվել է՝ 14.01.2026; գրախոսվել է՝ 03.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 14.01.2026; Revised: 03.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 14.01.2026; рецензировано: 03.06.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-258

Ամփոփում – Խորհրդային կարգերի հաստատումը էական փոփոխություններ առաջացրեց ողջ Հայաստանում, այդ թվում նաև Ալեքսանդրապոլում, որը 1924 թ. վերանվանվեց Լենինական: Նախկինում զարգացած արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող քաղաքում սկսվեցին լուրջ տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով որոշակիորեն փոխվեցին ոչ

միայն բնակչության հիմնական զբաղմունքները, այլև տնտեսական, հասարակական, ընտանեկան հարաբերություններն ու դրանով պայմանավորված՝ նաև կենցաղավարման մյուս ձևերը: Հոդվածը նվիրված է 1920–1940 թվականներին Լենինականում խորհրդային նոր մշակույթի ձևավորման և գենդերային փոխակերպումների գործընթացի համառոտ վերլուծությանը՝ կենտրոնանալով կանանց սոցիալական դերերի փոփոխության տեղային առանձնահատկությունների վրա: Խորհրդային գենդերային քաղաքականությունն ուղղված էր նոր հասարակական կարգի ձևավորմանը, որտեղ կանայք պետք է դառնային արտադրական ու սոցիալ-քաղաքական ակտիվ դերակատարներ: Սակայն դրանց իրականացումը լենինականյան միջավայրում բախվում էր քաղաքի ավանդական նորմերի, ընտանեկան հարաբերությունների և բնակչության պահպանողական արժեքային համակարգի հետ: Լենինականի սոցիալ-ժողովրդագրական առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին 1918–1920 թթ. թուրքական արշավանքների ու 1926 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո ստեղծված իրավիճակով, արտահայտվում էին կյանքի բոլոր ոլորտներում: Ձևավորված բարդ սոցիալական կառուցվածքը, ներգաղթողների հոսքերը և արդյունաբերականացման գործընթացն ազդում էին կանանց հասարակական մասնակցության վրա՝ ստեղծելով ինչպես նոր հնարավորություններ, այնպես էլ նոր սահմանափակումներ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գենդերային փոխակերպումները միանշանակ և համատարած չէին, այլ՝ բարդ, դանդաղ և հակասական գործընթացներ էին, որոնցում սոցիալիստական հավասարության խոսույթը հաճախ չէր համընկնում կանանց իրական սոցիալական փորձառության հետ:

Abstract – The establishment of Soviet rule brought significant changes throughout Armenia, including in Alexandropol, which was renamed Leninakan in 1924. In a city previously known for its strong artisanal traditions, major transformations began to take place, leading to shifts not only in the population's main occupations but also in economic, social, and family relations, and consequently, in other aspects of everyday life. The article is devoted to a brief analysis of the formation of the new Soviet culture and gender transformations in Leninakan between 1920 and 1940, focusing on the local features of changes in women's social roles. Soviet gender policy aimed to shape a new social order in which women were to become active participants in production and socio-political life. However, its implementation in the Leninakan environment encountered traditional norms, family structures, and the conservative value system of the population. The socio-demographic characteristics of Leninakan, shaped by the circumstances following the Turkish offensives of 1918–1920 and the devastating 1926 earthquake, were reflected in all spheres of life. The complex social structure that had taken shape, the influx of refugees and migrants, and the process of industrialization influenced women's public participation, creating both new opportunities and new limitations. Research shows that gender transformations were neither uniform nor universal, but rather complex, slow, and contradictory processes in which the socialist discourse of equality often did not align with women's actual social experiences.

Аннотация – С установлением советской власти произошли значительные изменения в городской культуре Александрополя, который в 1924 г. был переименован в Ленинакан. В городе, ранее отличавшемся развитой ремесленной традицией, начались серьезные преобразования, в результате которых изменились не только основные занятия населения, но и экономические, социальные, семейные отношения, а также другие формы повседневной жизни. Статья посвящена краткому анализу формирования новой совет-

ской культуры и гендерных трансформаций в Ленинкане в 1920–1940 гг. и в этом контексте местным особенностям изменения социальных ролей женщин. Советская гендерная политика была направлена на создание нового общественного порядка, где женщины должны были стать активными участниками производственной и социально-политической жизни. Однако реализация данной политики в ленинканской среде сталкивалась с традиционными нормами, семейными отношениями и консервативной системой ценностей местного населения. Социально-демографические особенности Ленинкана, обусловленные обстоятельствами, возникшими после турецких походов 1918–1920 годов и разрушительного землетрясения 1926 года, проявлялись во всех сферах жизни. Сложившаяся сложная социальная структура, потоки переселенцев и процессы индустриализации оказывали влияние на общественное участие женщин, создавая как новые возможности, так и новые ограничения. Исследования показывают, что гендерные преобразования не были однозначными и повсеместными, а представляли собой сложные, медленные и противоречивые процессы, в которых социалистический дискурс равенства часто не совпадал с реальным социальным опытом женщин.

Հիմնաբառեր – Լենինական, ավանդույթ, գենդեր, սոցիալիզմ, արդյունաբերականացում:
Keywords – Leninakan, tradition, gender, socialism, industrialization.

Ключевые слова – Ленинкан, традиция, гендер, социализм, индустриализация.

Ներածություն

1920–1940-ական թվականները Լենինականում քաղաքային նոր՝ արդյունաբերական-սոցիալիստական մշակույթի ձևավորման այն կարևոր ժամանակաշրջանն էր, երբ պետական քաղաքականության ուղղակի և գործուն մասնակցությամբ հաստատվեց խորհրդային ուրբանիստական մշակույթը, որն ազդեց հասարակության կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների, այդ թվում՝ ընտանիքում սերնդեսերունդ փոխանցվող ավանդույթների պահպանման գործընթացի վրա: Մշակութային ոլորտի և մտածողության համահարթեցման, առօրյա կյանքի զանգվածային չափորոշիչների անցման պայմաններում առավել սուր դարձավ ընտանիքի ներսում արժեքների, կապերի և ավանդույթների պահպանման ճգնաժամը:

Տղամարդկանց հետ կանանց իրավահավասարությանն ուղղված պետական քաղաքականությունը էական փոփոխություններ առաջ բերեց առօրյա կյանքի և մշակութային ավանդույթների հիմքերի՝ տարբեր սեռերի և սերունդների սովորության իրավունքով ամրագրված փոխհարաբերությունների ու կարգավիճակների մեջ, ինչը հանգամանորեն ներկայացված է ժամանակի մամուլի էջերում: Թեմայի ուսումնասիրության համար հատկապես արժեքավոր սկզբնաղբյուր են «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագիրը և «Բանվոր» թերթը, որոնց նյութերը հնարավորություն են տալիս բացահայտելու խորհրդային իշխանության գենդերային քաղաքականության ընթացքն ու հասարակության վերաբերմունքը դրա նկատմամբ:

Լենինականի մասին խորհրդային տարիներին մի շարք գրքեր են գրվել ու հրատարակվել, որոնք, պայմանավորված սոցիալիստական գաղափարախոսու-

թյան պահանջներով, նպատակ են ունեցել ներկայացնել նրա առաջընթացը՝ հակադրելով մինչխորհրդային Ալեքսանդրապոլի հետ (Գևորգյան 1935; Համբարձումյան 1936; Կոզմոյան 1957): Դրանցում մանրամասն նկարագրված են այն փոփոխությունները, որոնք կատարվել են խորհրդային տարիներին՝ ընդգրկելով քաղաքի արդյունաբերական զարգացումը, քաղաքաշինությունն ու բնակարանաշինությունը, բնակչության բարեկեցության բարձրացմանն ուղղված աշխատանքները և մշակութային կյանքը:

Թեմային վերաբերող միակ ուսումնասիրությունը Կ. Սեդրոսյանի աշխատությունն է, որտեղ համառոտ ներկայացված է կանանց կարգավիճակն Ալեքսանդրապոլում և դրա փոփոխությունները խորհրդային տարիներին (Սեդրոսյան 1974, 240–241):

1920–1940-ական թթ. Լենինականում ձևավորվող նոր տիպի մշակույթի և արդյունաբերականացման գործընթացում կանանց մասնակցության հարցերին անդրադարձել է նաև Կ. Բազեյանը, սակայն դեռ բազմաթիվ հիմնախնդիրներ խորը և բազմակողմանի հետազոտության կարիք ունեն:

Հոդվածը հիմնված է բազմազան աղբյուրների՝ մամուլի նյութերի, օրենսդրական ակտերի, ինչպես նաև պատմական հիշողությունների վրա, որոնք թույլ են տալիս վերլուծել պետական գաղափարախոսության և առօրյա կյանքի միջև գոյացած հակասությունները:

Հետազոտությունն իրականացվել է միջդիսցիպլինար մոտեցմամբ, քանի որ խնդրի ձևակերպումն ինքնին ենթադրում է տարբեր գիտական ոլորտների՝ գենդերային ազգաբանության, առօրեականության և սոցիալական պատմության, քաղաքային (ուրբանիստական) տեսության համադրում:

Գենդերային քաղաքականության փուլերը ԽՍՀՄ-ում և դրա դրսևորումները խորհրդային Հայաստանում

Բոլշևիկների գենդերային քաղաքականության հիմքում ընկած էր մարքսիզմի հարացույցը, ինչը, սակայն, ենթարկվեց որոշակի փոփոխությունների և հարմարեցվեց Ռուսական կայսրության առանձնահատկություններին: Հետազոտողներն առանձնացնում են խորհրդային գենդերային քաղաքականության երեք շրջան: Առաջին փուլը թվագրվում է 1918–1930-ական թթ. սկզբով, երբ ոչնչացվում էր դասակարգային, շահագործողական, հայրիշխանական գենդերային համակարգը: Ի. Կոնը այն սահմանում է որպես սեռականության և ընտանեկան-ամուսնական հարաբերությունների ոլորտում բոլշևիկյան փորձարարությունների, իսկ Գեյլ Լապիդուսը դա անվանում է կանանց քաղաքական մոբիլիզացիայի շրջան (Здравомыслова, Тёмкина 2015, 334–335): Երկրորդ փուլը՝ 1930-ականներից մինչև 1950-ականների կեսերը, երբ կառուցվում, ձևավորվում էր կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության վրա հենված ուրույն, սոցիալիստական գենդերային համակարգը և ընկալվում որպես ամբողջատիրական անդրոգինիա, այսինքն՝ կանանց տնտեսական մոբիլիզացիայի շրջան: Երրորդ փուլը՝ 1950-ականների կեսերից մինչև 1980-ականների վերջը,

համընկնում է քաղաքական «ձնհալի» շրջանին, որի սկիզբը առնչվում է ՍՄԿԿ XX համագումարի, զանգվածային բնակարանաշինության ծավալման և կանանց հարցի նոր ձևակերպման հետ, որն ուղղված էր երկրում ժողովրդագրական ճգնաժամի հաղթահարմանը (Варданян 2007, 51–53):

Արդեն 1917 թ. դեկտեմբերին խորհրդային իշխանությունն ընդունեց մի շարք դեկրետներ, որոնք կանանց շնորհեցին տղամարդկանց հավասար քաղաքացիական իրավունքներ և ազատություններ: Խորհրդային պետությունն իր վրա վերցրեց գենդերային հարաբերությունների կարգավորման ողջ պատասխանատվությունը: Սա լիովին նոր երևույթ էր, և մասնագետների կողմից որակվում է որպես «պետական ֆեմինիզմի» կամ «պետականական (էտատիստական) հայրախնամության (պատերնալիզմի)» ժամանակաշրջան (Նիկողոսյան 2005, 119): Մարքսիզմն ընդհանրապես, իսկ լենինիզմը՝ մասնավորապես, գենդերային անհավասարության վերացումը կապում էին դասակարգային պայքարի, սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի և դասակարգերի վերացման հետ: Միայն դասակարգային ճնշումից և շահագործումից ազատ հասարակությունում է հնարավոր կանանց և տղամարդկանց հավասարության կայացումը:

Հայաստանի խորհրդայնացմամբ սկսվեց Ռուսաստանում արդեն ձևավորված խորհրդային տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, մշակութային, նաև գենդերային համակարգերի և կառուցվածքների պարզ, մեխանիկական տեղափոխումը կամ տեղայնացումը ՀԽՍՀ-ում: Այստեղ հարկ է արձանագրել մի կարևոր հանգամանք: Ժամանակի ընթացքում հայ կոմունիստ ղեկավարների համար պարզ դարձավ, որ եթե բոլոր վերը նշված հին, մինչխորհրդային համակարգերի կազմաքանդումը կամ վերացումը հնարավոր եղավ իրականացնել պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցում (1920–1930 թթ.), ապա ազգային, ավանդական գենդերային համակարգի փոխակերպման պարագայում նոր իշխանությունները անպայման բախվելու էին լուրջ հիմնախնդիրների: Շուտով պարզվեց, որ վերոհիշյալ համակարգը անչափ կենսունակ է, պահպանողական և դժվար վերակառուցելի, քանի որ այն հազարամյակների ընթացքում խորապես արմատավորվել էր հայ ժողովրդի գենդերային ընկալումների մեջ: Ըստ այդմ, ավելի շուտ հարկ է խոսել խորհրդային տարիներին ազգային գենդերային համակարգի ոչ թե ոչնչացման, այլ հարմարվողական (ադապտիվ) փոխակերպման մասին: Այլ կերպ ասած, ավանդական գենդերային համակարգը նոր, խորհրդային հարացույցից ընտրողաբար յուրացրեց այն ամենը, ինչը հարիր էր և նպաստավոր հայ ժողովրդի զարգացման համար և մերժեց այն ամենը, ինչը խորթ էր և անհարիր ազգային խառնվածքին ու նկարագրին (Նիկողոսյան 2005, 120):

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանը հիմնականում հաջողվեց խուսափել գենդերային հարաբերությունների ոլորտում այնպիսի ծայրահեղ արմատական ընկալումներից և գործընթացներից, ինչպիսիք էին 1918–1920 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանում փորձարկված գենդերային մոդելները՝ ի դեմս Ալ. Կոլոնտայի, Ի. Արմանդի և Ե. Ստասովայի առաջարկած «ազատ սիրո»,

«Կենցաղային հեղափոխության», «արտաամուսնական կապերի» կարգախոսների (Շահնազարյան 2020, 7–8):

Առօրյա կյանքում այս ժամանակաշրջանը բնորոշվում էր հին և նոր կենցաղի, ավանդական ու նոր վարքաձևերի խառնվելով, միևնույն ժամանակ, նաև սերունդների ու համապատասխան բարքերի միջև առաջացած ճեղքվածքով: Պետության կողմից հայտարարված կնոջ ազատագրման խնդիրը ենթադրում էր մասնավոր կյանքի սովորական պրակտիկաների, այդ թվում՝ մայրականի ու ամուսնականի արմատական վերափոխում: Սա խորհրդային պետական նախագծի գլխավոր ռազմավարական քայլն էր՝ ոչնչացնել սահմանը մասնավոր և հասարակական կյանքի միջև, ձևավորել համայնացված խորհրդային քաղաքացի, որը հրաժարվում է անհատականության արժեքներից ու սովորություններից՝ կոմունիստական պայծառ ապագա կառուցելու անվան տակ: Որպես գաղափարախոսություն՝ առաջ էր տարվում հանրային հետաքրքրության գերակայությունը՝ անձնականի նկատմամբ:

Խորհրդային Հայաստանում գենդերային համակարգի ձևավորման սկիզբը կարելի է համարել 1922 թ. փետրվարի 3-ը, երբ ընդունվեց ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը, որը հռչակեց տղամարդկանց և կանանց իրավահավասարությունը՝ այդուհանդերձ, մտցնելով մի շարք դասակարգային սահմանափակումներ: 1937 թ. ընդունված Սահմանադրությունն արդեն նոր փոփոխություններով ազդարարում էր, որ «կինը քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի բոլոր բնագավառներում օգտվում է տղամարդուն հավասար իրավունքներից» (Հայ ժողովրդի պատմություն 1967, 7, 469) Այդ իրավունքներից օգտվելու հնարավորություններն ապահովվելու էին տղամարդկանց հավասար՝ կանանց աշխատանքի, վարձատրության, հանգստյան, սոցիալական ապահովության, կրթության իրավունքների համակարգով, մոր ու երեխաների նկատմամբ պետական հոգատարությամբ, բազմազավակ ու միայնակ մայրերին ցուցաբերվող պետական աջակցությամբ և այլն: Այս քաղաքականությունը փոխեց շատերի վերաբերմունքը կանանց նկատմամբ:

Այսպիսով, սոցիալիստական գաղափարախոսությունը կարևորում էր կանանց ու տղամարդկանց իրավահավասարության հաստատումը, կանանց դերի բարձրացումն ու պետական-հասարակական կյանքում նրանց ներգրավումը: Այս խնդիրների իրականացման համար խորհրդային պետությունը ձևավորեց «կինբաժինների» համակարգը՝ որպես գենդերային իրավահավասարության և կանանց իրավունքների պաշտպանության գործադիր մարմիններ, որոնք գործում էին կուսակցական մարմիններին կից և համակարգում կանանց հետ տեղերում տարվող աշխատանքները (Նիկողոսյան 2005, 122): Կանանց «ազատագրումը» բարդ, սակայն և իրականանալի գործընթաց էր, որը հաճախ հանդիպում էր բազմաթիվ խոչընդոտների, որոնք տարբեր ձևերով էին դրսևորվում տարբեր տարածաշրջաններում ու տարբեր (գյուղական և քաղաքային) բնակավայրերում:

Կանանց կարգավիճակի փոփոխությունները Լենինականում

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումն ու տնտեսավարման նոր՝ պետական եղանակին անցնելը էական փոփոխություններ առաջացրեց նաև Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի կյանքում: Նախկինում զարգացած արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող քաղաքում սկսված գործընթացները ձևավորեցին տնտեսական, հասարակական, ընտանեկան նոր տիպի հարաբերություններ, այլ խոսքով ասած՝ նոր քաղաքային մշակույթ:

Լենինականում խորհրդային մշակույթի ձևավորման գործընթացները, որոնք ուղղված էին քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային նոր հարաբերությունների ձևավորմանն ու սոցիալիստական կենսակերպի ամրապնդմանը, իրականացվում էին անմխիթար պայմաններում: Առկա ծանր իրավիճակը պայմանավորված էր մի քանի գործոններով.

ա/ 1918 և 1920 թթ. թուրքական ավերիչ արշավանքներն ու Ալեքսանդրապոլի գրավումը, որոնց ուղեկցում էին թալանն ու կոտորածները, առաջ բերեցին տնտեսական անկում և քաղաքային բնակչության աղքատացում,

բ/ թուրքերի կողմից տեղի աշխատավոր բնակչությանը՝ արհեստավորներին ու գյուղացիներին դեպի Թուրքիայի ներքին գավառները հարկադիր աշխատանքի ուղարկելը, որի հետևանքով գերիների մեծ մասը չվերադարձավ, և կտրուկ նվազեց բնակչության թվաքանակը,

գ/ Ալեքսանդրապոլի խոշոր տնտեսավարողների, առևտրականների, մտավորականների ու հասարակական-քաղաքական գործիչների արտագաղթը, ինչը կապված էր ինչպես թուրքական վայրագություններից փրկվելու, այնպես էլ խորհրդային կարգերը չընդունելու հետ. այդ պատճառով առաջացավ արհեստավարժ մասնագետների պակաս,

դ/ քաղաքում ու գավառում պատսպարված մեծաթիվ արևմտահայ գաղթականության ու որբերի առկայությունը, ինչն ավելի էր ծանրացնում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը:

1920–1930-ական թթ. ժողովրդագրական գործընթացների (ինչպես արտագաղթի, այնպես էլ ներգաղթի), այդ թվում՝ 1926–27 թթ. և 1930–33 թթ. հայրենադարձության հետևանքով սկսված գյուղից քաղաք միգրացիայի շնորհիվ Լենինականում ձևավորվեցին քաղաքացիների երեք խմբեր. տեղաբնիկ հայերը՝ «գյումրեցիները», 1915 թ. ցեղասպանությունից հետո Արևմտյան Հայաստանից գաղթածները, որոնք կոչվում էին «գաղթական» և սփյուռքահայ ներգաղթողները կամ «պոլսեցիները» (Սարգսյան, Ստեփանյան 2002, 68):

Նման ներէթնիկական, սոցիալ-մշակութային խայտաբղետ և խիստ անբարենպաստ պայմաններում, բնական է, կանայք առավել խոցելի խումբ էին կազմում, ուստի գենդերային քաղաքականությունն այստեղ իրականացվում էր ելնելով տեղական որոշակի առանձնահատկություններից: Աղքատության ու սովի պայմաններում միայնակ կանանց ու որբերի աշխատանքի հարցը լուծելու համար ստեղծվում են կար ու ձևի, գուլպայի, գորգագործության, թղթե տոպրակների պատրաստման արտելներ, ջուլիականոց, մանարան, լվացքատուն, խմո-

րեղենի արհեստանոցներ, որոնցում ընդգրկվում էին վերոհիշյալ կանայք (Կոզմոյան 1957, 46): Այս գործընթացը կազմակերպում էին տեղական իշխանությունները, իսկ վերահսկողությունը դրվում էր կանանց կազմակերպությունների, մասնավորապես Լենինականի քաղաքովում կից «աշխատավոր կանանց կենցաղը բարելավող հանձնաժողովի» վրա (Հայաստանի աշխատավորուհի 1927, N 8):

Խորհրդային գենդերային քաղաքականության առաջին փուլում, որը բարձրացրեց և դեկլարատիվ կերպով լուծված համարեց «կանանց հարցը», կինը մեծապես դուրս բերվեց ավանդական ընտանիքի վերահսկողությունից: Նրան վերագրվեցին աշխատողի և մոր պարտականությունները, և առաջարկվեց ոչ թե ամուսնական ու ընտանեկան կարգավիճակով պայմանավորված, այլ ուղիղ աջակցություն խորհրդային պետության կողմից: Կանանց ազատագրման գաղափարախոսությունն իրագործվում էր օրենսդրական փոփոխությունների, «նոր կենցաղի» արշավների, կանանց կազմակերպությունների կողմից տարբեր թեմաների քննարկումների միջոցով և լայնորեն լուսաբանվում մամուլի էջերում: 1923 թ. ի վեր հրատարակվող «Բանվոր» թերթն ու 1924 թ.-ից՝ «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագիրն այն հարթակներն էին, որտեղ լուսաբանվում էր խորհրդային գենդերային քաղաքականությունը՝ «Օրենսդրություն» ընդհանուր խորագրի ներքո պարզաբանելով ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները կարգավորող նոր օրենքներն ու որոշումները (Հայաստանի աշխատավորուհի 1924, N 3, 5), աշխատող և հասարակական գործունեությամբ զբաղվող կնոջ դրական կերպարը, կանանց հարցերով զբաղվող կառույցների՝ կինբաժնի, կանանց կենցաղը բարելավող հանձնաժողովի գործունեությունը (Բանվոր 1927, N 8 (473); 1928 N 128 (693)):

Խորհրդային իշխանությունը գտնում էր, որ նոր հասարակարգի ստեղծումը, այդ թվում նաև կանանց իրավահավասարության հաստատումը կարելի է իրականացնել միայն գրագետ մարդկանց միջոցով: Ուստի այն ձեռնամուխ եղավ, մի կողմից, երեխաների դպրոցական կրթության կազմակերպման, մյուս կողմից, չափափառ բնակչության, հատկապես կանանց անգրագիտության վերացման գործին: Այս գործընթացի նպատակն էր «բարձրացնել ժողովրդական մասսաների կուլտուրական մակարդակը և նրանց դաստիարակել կոմունիստական ոգով»: Անգրագիտության վերացումը այն կարևոր նախապայմանն էր, որ հնարավորություն էր տալու կանանց գործուն մասնակցություն ունենալ երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքին:

Գենդերային այս քաղաքականության նպատակը, ըստ ամերիկացի սոցիալական պատմաբան Շ. Ֆիցպատրիկի, կնոջ սոցիալական նոր ինքնության ձևավորումն էր (Фитцпатрик 2011, 20–21): Սա նշանակում էր սեփական անձի նույնացումը որևէ խմբի կամ կատեգորիայի հետ և անձնական ինքնության ձևավորումը, որի նպատակն էր սահմանել սեփական յուրահատկության աստիճանը տվյալ կատեգորիայի շրջանակում: Այսինքն, եթե ավանդաբար կնոջ ինքնությունը ձևավորվել էր ընտանիքի ներսում և կառուցվել սովորության իրա-

վունքով նրան վերապահված գործառույթների շրջանակում, ապա նոր հարացույցով կինը պետք է դուրս գար այդ վերահսկողության տակից և իրեն դրսևորեր առաջին հերթին որպես խորհրդային քաղաքացի:

Ավանդաբար կանանց բնորոշ հատկանիշներ էին համարվում պասիվությունը, հնազանդությունը, կախվածությունը, չխոսկանությունը, զգացմունքայնությունը, կարեկցությունը և այլն, իսկ նրա կարգավիճակը ներառում էր «մայր», «կին», «տնային տնտեսուհի», «օջախի պահապան» դերերի բովանդակությունը: Խորհրդային գենդերային կարգի համաձայն, կինը նախ պետք է լիներ «աշխատող», «մասնագիտական գործունեությամբ զբաղվող», հետո՝ տնային տնտեսուհի (Айвазова 2001, 26):

Կնոջը արտադրական և հասարակական-քաղաքական լայն գործունեության մեջ ներգրավելը պետք է նրան ազատեր «հին տնային տնտեսության ծանրություններից»: Ուստի խորհրդային իշխանությունը կազմակերպեց մոր ու մանկան պաշտպանության գործը՝ ստեղծելով կանանց և մանկական կոնսուլտացիաներ, մանկամսուրներ, մանկապարտեզներ (Ղազախեցյան 2006, 311):

Կանանց կրթության գործընթացը մեծ ծավալ ընդունեց 1927 թ.-ից, երբ երկրում իրականացվող արդյունաբերականացման քաղաքականության շրջանակում Լենինականում սկսեցին կառուցվել նոր ֆաբրիկաներ ու գործարաններ, որտեղ աշխատելու համար պահանջվեցին բանվորական կադրեր ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց համար (Bazeyan 2024): Ավանդաբար կանայք չէին մասնակցում հանրային աշխատանքներին, քանի որ դրանք համարվում էին տղամարդկանց տարածք (Բազեյան, Աղանյան 2014, 61), սակայն հանրային արտադրության նոր ձևերն առաջ բերեցին կանանց ներգրավվածության անհրաժեշտություն: Լենինականում այն հատկապես սուր արտահայտվեց Տեքստիլ կոմբինատի գործարկումից հետո, երբ պետք էին համապատասխան մասնագիտություններով կանայք ու աղջիկներ, որոնց մասնագիտական կրթությունն իրականացվում էր սկզբում ֆաբրիկայում վարպետներին աշակերտելով, իսկ հետագայում՝ գործարաններին կից ստեղծված բանվորական ֆակուլտետներում (բանֆակ), ֆաբրիկագործարանային ուսումնարաններում (ՖԳՈՒ) կամ հանրապետությունից դուրս վերապատրաստման ուղարկելով: Այս գործընթացն ուղեկցվում էր աշխատող կանանց համար մի շարք առավելություններ տալով. մասնավորապես սահմանվեցին արտոնություններ բազմազավակ և միայնակ մայրերի համար, ընդլայնվեց ծննդատների, մանկապարտեզների ու մանկական հաստատությունների ցանցը, աշխատող կանայք ապահովվում էին բնակելի տարածքով և այլն: Սա պայմանավորված էր խորհրդային պաշտոնական դիսկուրսով, ըստ որի, կնոջ քաղաքացիական առաքինությունը սահմանվում էր մայրության և հասարակապես օգտակար աշխատանքի համադրմամբ (Варданян 2007, 51–52):

Բացի թվարկածից, աշխատանքում առավել աչքի ընկնող «ստախանովականների» համար կիրառվում էին նաև խրախուսման այլ ձևեր (Филпатрик 2008, 126): Այդ մասին մեզ պատմել է Ժ. Մելքոնյանը՝ վկայակոչելով իր հայրիկի հիշողությունները. «Լավ աշխատելու և սոցիալիստական մրցույթում ձեռք բերված ակնառու հա-

ջողովությունների, առաջին տեղը գրավելու համար աշխատողի անունը գրել են «Կարմիր տախտակին», շնորհել «Հարվածային» պատվավոր կոչում և պարգևատրել, ասենք, հինգ մետր բիզգով կամ մեկ զույգ գուլպայով, կոշիկով և այլն»: Այս առումով բնութագրական է նրա հոր տատիկին պարգևատրելու մասին պատմությունը. «1933 թվականի Կանանց միջազգային օրվա՝ Մարտի 8-ի առթիվ մամիս (տատիկիս – Կ.Բ.), որպես հարվածային աշխատողի, պարգևատրել են՝ բնակարանում ռադիո տեղադրելով: Հրամանը կարդացել են երկաթուղայինների՝ Սկյանի անվան մշակույթի պալատում տոնին նվիրված հանդիսավոր երեկոյին: Մի երկու շաբաթ հետո մոնոյորները (էլեկտրական սարքավորումներ տեղադրող մասնագետներ – Կ.Բ.) Սկյանի ակումբից, որի երկրորդ հարկում էր տեղադրված քաղաքի միակ ռադիո-հանգույցը, անմիջապես մեր տուն ձգել են երկու մետաղալար, այն տարիներին ասածով՝ «թելեգրաֆ» կամ «նավթով»: Ամբողջ թաղում ու մի բան էլ թաղից դուրս իրարանցում է եղել՝ «Աննայենց տունը ռադիո են քաշում»: Բարձրախոսը կախել են լուսամուտին մոտ պատից ու տանեցիներին զգուշացրել, որ «ժամը 5-ին խոսելու է»: Տանն են հավաքվել մոտ հարևանները, Արգար քեռու ընտանիքն ու այլ հարազատները, ընկերները... Ուղիղ ժամը 5-ին հանկարծ սենյակում ինչ-որ խշխշոց է լսվել ու մի կանացի ձայն բարձր ու շար պարզ, առոգանությամբ ասել է՝ «Խոսում է Երևանը՝ Մոսկվայի անվան ԷՌՎԵ 21 ռադիոկայանի միջոցով»: Այդ անսովոր երևույթից բոլորը վախվորած ու զարմացած տեսք են ընդունել, հետո ուրբի են կանգնել ու ծափահարել: Ինչ-որ մի անսովոր, մարդու բանականության մեջ չտեղավորվող գերբնական բան էր տեղի ունենում: Հնարավոր չէր պատկերացնել, թե մայրաքաղաքը և, առհասարակ, քաղաքը ինչպե՞ս կարող է խոսել: Եվ թե ինչպես Լենինականում կարող են լսել Երևանի խոսացածը: Անհեթեթություն էր: Մի քանիսը դուրս են վազել տեսնելու համար, թե արդյոք լուսամուտի տակ խոսող չկա՞: Տպավորությունն ավելի աննկարագրելի է դարձել, երբ որոշ ժամանակ անց մեկ էլ երգել է բոլորի կողմից սիրված երգչուհի Արաքսյա Գյուլզադյանը: Մտքերի բուռն փոխանակման լեյտմոտիվը եղել է՝ Տերդ մեռնի գիտություն, էս ո՞ր հասանք, հա՛ (Մելքոնյան 2023):

Ավանդական ընտանեկան-հասարակական արժեքներով դաստիարակված և գենդերային կարծրատիպերով (Bazeyan 2024) ապրող լենինականցիների համար կանանց աշխատանքը անպատվաբեր էր համարվում, հասարակական մասնակցությունն ու ազատ կենսաձևը ոչ միայն չէին խրախուսվում, այլև արգելվում էին, հաճախ առաջ բերելով կոնֆլիկտներ և՛ ամուսինների, և՛ ծնողների ու զավակների միջև: Սրանով պայմանավորված՝ սկսվեցին զանգվածային ամուսնալուծություններ, քանի որ ամուսնության վավերացման ու ամուսնալուծությունների թույլատրության գործառույթը վերցվել էր եկեղեցուց ու տրվել պետությանը: Ընդ որում, ամուսնալուծության հարցով դատարան էին դիմում ոչ միայն տղամարդիկ, որոնք չէին հանդուրժում իրենց կանանց նոր վարքագիծն ու կերպարը, այլև կանայք, որոնք բողոքում էին ամուսինների՝ իրենց նկատմամբ արգելքներ կիրառելուց ու դաժան վերաբերմունքից (Հայաստանի աշխատավորուհի 1928, N 18):

Քանի որ բնիկ ալեքսյուցի-գյումրեցիները իրենց կանանց ու աղջիկներին թույլ չէին տալիս աշխատել, սկզբնական շրջանում բանվորական կադրերի պակասը լրացնում էին որբանոցների սաները, արևմտահայ գաղթականները, հայրենադարձները, գյուղական ներգաղթյալ բնակչությունը և ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններից եկածներ, որոնք իրենց ավելի ազատ ու անկաշկանդ կենսակերպով դանդաղ, բայց էականորեն ազդեցին հին կարծրատիպերի քայքայման վրա (Bazeyan 2024):

Այս իրողությունը վառ դրսևորվեց ժամանակի մամուլում: Լենինականի կանանց վերաբերող հոդվածները ներկայացնում են գերազանցապես արևմտահայ գաղթական կանանց, որբերին և Ռուսաստանից եկած ջուլիակուհիներին: «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրի 1932 թ. համարներից մեկում, օրինակ, կարդում ենք. «Լենինականի Տրիկոտաժ գործարանում աշխատող բանվորուհիների համարյա 1/2-րդ մասն արտասահմանից ներգաղթածներ են, որոնք գաղափար չունեն մեր սոցիալարարությունից, հնգամյա պլանի և մեր արագընթաց տեմպերի մասին, և ամեն մի փոքր դժվարության դեպքում ահագին դժգոհություններ են առաջանում: Այս բոլորը հետևանք է այն բանի, որ նորեկ ընկերների մեջ մասսայական աշխատանքները շատ թույլ ենք տանում» (Հայաստանի աշխատավորուհի 1932, N 21–24, 30): Կանանց «ազատագրումը» բարդ, սակայն և իրականանալի գործընթաց էր, որը, սակայն, հանդիպում էր բազմաթիվ խոչընդոտների: Առկա բարդությունների ու դրանց հաղթահարման ուղիների վերաբերյալ ևս հոդվածներ ու հրապարակումներ էին տպվում ամսագրի էջերում՝ քննադատելով ու ծաղրելով նման ընտանիքներին:

Չնայած բնակչության ավանդապաշտությանն ու դիմադրությանը, կյանքն իրենն էր թելադրում. դրան նպաստում էր որբանոցների նախկին սաների, առանց ամուսինների մնացած ներգաղթյալ կանանց ու քաղաքում հաստատված ռուսաստանցիների ավելի ազատ ու անկաշկանդ կենսակերպը: Նրանք էին հիմնականում այն առաջատարներն ու ակտիվիստները, որոնք օրինակ էին ծառայում մյուսների համար: Դրա ակնառու դրսևորումներից մեկը կանանց առաջին մարմնամարզական խմբերի ստեղծումն էր. այդ մասին կարդում ենք. «Նահապետականության քողը դեռ հետ չտարած քաղաքում կանայք կանգնում են տղամարդկանց կողքին, ուրույն խիզախման դիմելով՝ գրանցում առաջին մարզական հաջողությունները: ...1924-ից Լենինականում թափ առնող արդյունաբերական շինարարությունը նոր խթան է դառնում քաղաքի մարզական առօրյայի աշխուժացման ու հարստացման համար. մարզական կառույցներ են ստեղծվում Տեքստիլ կոմբինատում, Խորառծառի և Կառուցողների ակումբներում: 1926 թ. երկրաշարժի նախօրյակին Լենինականի գավառն ուներ 390 մարզիկներ, որոնցից 50-ը կանայք էին: Ընդ որում, ըստ ժամանակի վիճակագրության, կին մարզիկների թվով Լենինականը հանրապետությունում և Անդրկովկասում առաջին տեղում էր» (Գյումրի: Քաղաքը և մարդիկ 2012, 416):

Կանանց հետ տարվող աշխատանքների ու դրանց արդյունքների մասին կարելի է պատկերացում կազմել «Բանվոր» թերթում տպագրված նյութից.

«Սրանից 8 տարի առաջ կինը գտնվում էր պապենական սովորությունների, հին կենցաղի և բռնության ճիրաններում կաշկանդված: Սակայն Հոկտեմբերյան և Նոյեմբերյան հեղափոխության ալիքները կործանեցին հինը և տվին կնոջը այր մարդուն հավասար իրավունք: Այժմ կանանցից շատերն են պաշտոնավարում և կարողացել են ապացուցել, որ կանայք պիտանի են սոցիալիզմի կառուցման գործում... Այն կանայք, որ սրանից 4–5 տարի առաջ խուսափում էին ժողովներից, այսօր նրանք պատ. ժողովների ընտրություններին գալիս են բազմությամբ և ցանկանում են անգամ ընդունվել: Նրանք, որ առաջ ամաչում էին փողը տղաների հետ անգամ խոսելուց, այսօր դեն շալտեղով չադրան, ակտիվ մասնակցություն են ունենում մեր հասարակական ժողովներում: Այս 8 տարվա ընթացքում աշխատավոր կինը խոշոր գործ է կատարել անգրագիտությունը իր միջից վերացնելու գործում: Նա նույնպես մեծ մասնակցություն է ցուցահանել մեր պատի և այլ թերթերում» (Բանվոր 1928, 126 (691)):

Կանանց ազատագրման գաղափարախոսությունը, որ իրագործվում էր օրենսդրական փոփոխություններին, «նոր կենցաղին», կանանց կազմակերպություններին առնչվող քննարկումների միջոցով, իր արտահայտությունը գտավ նաև կանանց ձեռարկեստում: Վկայակոչենք «Հայաստանի աշխատավորուհին» և բերենք այդ երևույթի դրսևորման մի տիպական օրինակ. «Կանանց համամիութենական հավաքին նախապատրաստվելու կապակցությամբ կուսակցության ու կառավարության ղեկավարների համար կանայք ընծաներ են պատրաստել: Ապրիլի 28-ին Լենինականի երկաթգծի ընկեր Սևոյանի անվան ակումբի ֆոյեում կազմակերպված էր կանանց ստեղծագործ աշխատանքի ցուցահանդես: ...Ցուցահանդեսում մասսայի ուշադրությունը գրավում է շոգեքարշային տնտեսության աշխատավորների կանանց կոլեկտիվ աշխատանքով մետաքսի թելերով պատրաստած խալիչան: Խալիչան ցույց է տալիս երեք պատկեր: Սկզբում նկարահանված է հին կենցաղը, որտեղ ստրկացած գեղջկուհին ծնկաչոք ընկած լվանում է սկեսուրի ոտքերը: Մեջտեղում նկարահանված է, թե ինչպես խորհրդային երջանիկ երկրի երջանիկ կինը զբաղվում է իր կուլտուր-քաղաքական մակարդակի բարձրացմամբ – թերթ է ընթերցում: Հետևյալ նկարը՝ կինը, խիզախ օդաչու, օդանավի վրա ճախրում է երկնքում» (Հայաստանի աշխատավորուհի 1937, N 5, 8–9):

Եզրակացություններ

Լենինականում 1920–1940 թթ. նոր՝ սոցիալիստական մշակույթի հաստատումը և խորհրդային գենդերային քաղաքականությունը փոխկապակցված գործընթացներ էին, որոնք միաժամանակ և՛ ընդլայնում էին կանանց մասնակցությունը կրթական, արտադրական ու հասարակական ոլորտներում, և՛ ձևավորում նոր տեսակի սահմանափակումներ: Պետականորեն հռչակված «կանանց ազատագրության» գաղափարախոսությունը հնարավորություն ընձեռեց կանանց ներգրավվել հանրային ոլորտի մեջ, սակայն դրա գործնական իրականացումը հաճախ պայմանավորված էր տնտեսական անհրաժեշտություն-

ներով, աշխատուժի պակասով և սոցիալ-ժողովրդագրական վերափոխումներով՝ ոչ թե բացառապես գաղափարական դրդապատճառներով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ խորհրդային գենդերային կարգերի հաստատումը էական փոփոխություններ առաջացրեց լեռնականացիների կյանքում, ինչը սուր հակասություններ առաջ բերեց հին ու նոր կենսաձևերի, դրանց կրողների մեջ: Ավանդական մշակույթով ապրող լեռնականացիների համար դժվար էր համակերպվել իրենց կանանց ու աղջիկներին օտար տղամարդկանց շրջապատում տեսնելու, նրանց ազատ վարքը հանդուրժելու, իրենց հետ հավասար իրավունքներ ստանալու և այլ իրողությունների հետ: Այս շրջանում քաղաքացիների ամենատարածված ռազմավարությունը պասիվ հարմարվողությունն էր փոփոխվող գենդերային պահանջների նկատմամբ, ընտանիքի ամրապնդումը՝ որպես ապաստարան պետական վերահսկողությունից զերծ մնալու համար և գոյատևման միջոց:

Ժամանակի ընթացքում, այդուհանդերձ, խորքային փոփոխությունների ենթարկվեցին գենդերային հարաբերությունները, դժվարությամբ, բայց հաստատուն ձևով կոտրվեցին սեռերի սոցիալական դերերի ու կարգավիճակների, աշխատանքի գենդերային բաժանման մասին ավանդական կարծրատիպերը, որոնք վերջնականապես հաղթահարվեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Խորհրդային գենդերային քաղաքականության հետևանքով կանայք սկսեցին կատարել «եռակի», այն է՝ մոր և աշխատող կնոջ դեր՝ միաժամանակ իրականացնելով նաև տնային տնտեսուհու գործառույթները:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ գենդերային նոր դերերը ձևավորվում էին հակադրությունների՝ ավանդույթի և նորույթայինի, պետական գաղափարախոսության և իրական պրակտիկայի, կանանց ակտիվացման և նրանց կրկնակի ծանրաբեռնվածության միջև: Այսպիսով, վաղխորհրդային վաղ շրջանի Լենինականի գենդերային մշակույթի տեղային ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս վերաիմաստավորելու խորհրդային կանանց էմանսիպացիայի մասին չափազանց միօրինակացված պատկերացումները և ներկայացնելու գործընթացի իրական բարդությունները:

Շնորհակալական

Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Ժաննա Մելքոնյանին թեմային վերաբերող արժեքավոր բանավոր տեղեկություններ և գրավոր հիշողություններ տրամադրելու համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Բազեյան Կ., Աղանյան Ա. 2014, Ալեքսանդրապոլ: Ազգագրական էսքիզներ, Շիրակի պատմազգագրական և հնագիտական հետազոտություններ, հ. 2, Գյումրի-Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 7-117:

- Bazeyan K., Aghanyan A. 2014, Alexandropol. Ethnographic Sketches, Shirak Historical-Ethnographic and Archaeological Studies, vol. 2, Gyumri-Yerevan, NAS Publishing, 7–117 (in Armenian).
2. Բազեյան Կ. 2024, Լենինականի կանանց նոր մասնագիտությունները հանրային արտադրության մեջ 1920–1940-ական թթ., Հայագիտական ընթերցումներ Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ազգագրություն և բանագիտություն – 1, Գյումրի, 6–22:
Bazeyan K. 2024, New Professions of Leninakan Women in Public Production in the 1920s–1940s, Armenological Readings, Collection of Scientific Articles, Ethnography and Folklore – 1, Gyumri, 6–22 (in Armenian).
3. Բանվոր օրաթերթ 1927, N 8 (473), 1928 N 126 (691); N 128 (693):
Banvor newspaper 1927, N 8 (473), 1928, N 126 (691); N 128 (693) (in Armenian).
4. Գյումրի. Քաղաքը և մարդիկ 2012, հեղինակային խումբ, Գյումրի, հրատ. նշված չէ, 411–419:
Gyumri: The City and Citizens 2012, Sports Life, Authorial Collective, Gyumri, The publisher is not specified, 411–419 (in Armenian).
5. Գևորգյան Ա. 1935, Լենինականը խորհրդայնացման 15 տարում, Լենինական, հրատ. նշված չէ:
Gevorgyan A. 1935, Leninakan in 15 Years of Sovietization, Leninakan, The publisher is not specified (in Armenian).
6. Կոզմոյան Կ. 1957, Լենինական, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Kozmoyan K. 1957, Leninakan, Yerevan, NAS of the Armenian SSR Publishing (in Armenian).
7. Համբարձումյան Ա. 1936, Լենինական, Երևան, Պետհրատ.:
Hambardzumyan A. 1936, Leninakan, Yerevan, State Publishing (in Armenian).
8. Հայ ժողովրդի պատմություն 1967, հ. 7, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
History of the Armenian People 1967, vol. 7, Yerevan, NAS of the Armenian SSR Publishing (in Armenian).
9. Հայաստանի աշխատավորուհի (ամսագիր) 1924, N 2, 3, 5; 1927, N 8; 1928, N 4, 18; 1932, N 21–24; 1937, N 5:
The Working Woman of Armenia (journal) 1924, N 2, 3, 5; 1927, N 8; 1928, N 4; 1932, N 21–24; 1937, N 5 (in Armenian).
10. Ղազախեցյան Վ. 2006, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, ԳԱԱ պատմ. ինստ. հրատ.:
Ghazakhetsyan V. 2006, Armenia in 1920–1940, Yerevan, NAS Institute of History (in Armenian).
11. Մելքոնյան Ժ. 2023, Բանավոր նյութեր, Գյումրի (անձնական արխիվ):
Melkonyan Zh. 2023, Oral Materials, Gyumri (Personal Archive) (in Armenian).
12. Նիկողոսյան Ա. 2005, Գենդերային փոխակերպումները հայոց պատմության մեջ, Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, «Ասողիկ»:
Nikoghosyan A. 2005, Gender Transformations in Armenian History, Textbook, Yerevan, Asoghik (in Armenian).
13. Շահնազարյան Ն. 2020, Նոր կենսակերպ: Խորհրդային գենդերային մշակույթը, պետական ֆեմինիզմն ու կնոջ էմանսիպացիան. Լեռնային Ղարաբաղի/ԼՂ փորձը,

- Երևան, Էլեկտրոնային հրատ., https://feminism-boell.org/sites/default/files/2021-01/Nonna%20Shahnazaryan_Arm.pdf (ներբեռնման օրը՝ 05.10.2025).
- Shahnazaryan N. 2020, A New Way of Life? Soviet Gender Culture, State Feminism and Women's Emancipation: The Case of Nagorno-Karabakh/NK, Yerevan, Electronic Publishing (Accessed on: 05.10.2025) (in Armenian).
14. Սարգսյան Հ., Ստեփանյան Ա. 2002, Հայրենադարձների տեղաբաշխումը Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 5, Գյումրի, 66–70:
Sargsyan H., Stepanyan A. 2002, The Settlement of Repatriates in Alexandrapol–Leninakan, NAS RA Shirak Research Center. Scientific Papers, vol. 5, Gyumri, 66–70 (in Armenian).
 15. Սեղբոսյան Կ. 1974, Արհեստավորական ավանդույթները լենինականցիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 159–252:
Seghbosyan K. 1974, Craft Traditions in the Everyday Life of Leninakan Residents, Armenian Ethnography and Folklore, vol. 6, Yerevan, NAS of the Armenian SSR Publishing, 159–252 (in Armenian).
 16. Айвазова С. 2001, Гендерное равенство в контексте прав человека, Москва, «Эслан».
Aivazova S. 2001, Gender Equality in the Context of Human Rights, Moscow, Eslan (in Russian).
 17. Варданян Е. 2007, Гендерные проблемы политической теории, Гюмри, «Дпир».
Vardanyan E. 2007, Gender Issues in Political Theory, Gyumri, Dpir (in Russian).
 18. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. 2015, 12 лекций по гендерной социологии: учебное пособие, СПб., изд. Европейского университета в Санкт-Петербурге.
Zdravomyslova E.A., Tyomkina A.A. 2015, 12 Lectures on Gender Sociology: Textbook, St. Petersburg, European University at St. Petersburg Publishing (in Russian).
 19. Фицпатрик Ш. 2008, Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е годы: город, Москва, «Российская политическая энциклопедия».
Fitzpatrick S. 2008, Everyday Stalinism. Social History of Soviet Russia in the 1930s: The City, Moscow, Russian Political Encyclopedia (in Russian).
 20. Фицпатрик Ш. 2011, Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века, Москва, «Российская политическая энциклопедия».
Fitzpatrick S. 2011, Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia, Moscow, Russian Political Encyclopedia (in Russian).
 21. Bazeyan K. 2024, Gender Stereotypes and their Overcoming through Education (Based on the Results of the Project Implemented in Armenia), Balkanistic Forum, vol. 1, Blagoevgrad, Bulgaria, 168–178.

ՁՈՐԱԳԵՏԻ ԿԻՐՃԻ ՔԱՐԱՅՐ-ՃԳՆԱՐԱՆՆԵՐԸ

THE CAVE-HERMITAGES OF THE DZORAGET CANYON

ПЕЩЕРЫ-СКИТЫ ДЗОРАГЕТСКОГО КАНЬОНА

Սմբատ Դավթյան

Smbat Davtyan

Смбат Давтян

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան, Հայաստան

State University named after V. Bryusov, Armenia

Государственный университет имени В.Я. Брюсова, Армения

srdavtyan@bryusov.am

Ներկայացվել է՝ 01.09.2025; գրախոսվել է՝ 09.02.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026

Received: 01.09.2025; Revised: 09.02.2026; Accepted: 15.07.2026

Представлено: 01.09.2025; рецензировано: 09.02.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-273

Ամփոփում – Միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակություններ ճգնավորների և անապատականների մասին: Սկսած V դարից՝ հայ պատմիչները անդրադարձել են այդ երևույթին՝ բերելով տասնյակ փաստեր: Ճգնավորությունը և անապատականությունը ուսումնասիրության առարկա են դարձել նաև XX դարում, սակայն փաստագրական որևէ հիմքի վրա կատարված վերլուծություն չկա այս շարժման վերաբերյալ: Մինչդեռ պահպանված բազմաթիվ հուշարձաններ վկայում են ճգնավորության և անապատականության լայն տարածվածության մասին: Այդ հուշարձանների մեջ մեծ թիվ են կազմում քարայրները (անձավները), որոնց վերաբերյալ մինչև օրս որևէ ուսումնասիրություն չի կատարվել: Այդպիսի քարայրները լայն տարածում ունեն նաև Ձորագետի կիրճում, որը, ըստ էության, բնակավայրերից մեկուսացած անապատ է: Կիրճի անձավները տեղադրված են լավային հոսքերի հպման գոտիներում, որոնք տեղատարվել են Ձորագետի և նրա վտակների՝ գետի կողային էրոզիայի հետևանքով՝ տեղում թողնելով տարբեր ծավալներ ունեցող խոռոչներ: Կիրճը և խոռոչները, կտրված լինելով արտաքին աշխարհից, ձգել են բազմաթիվ ճգնավորների, որոնք թողել են իրենց գործունեության հետքերը՝ վաղմիջնադարյան փոքրածավալ մատուռներ, պարզունակ խաչքարեր, ժայռափոր խաչեր և այլն: Կեցավայր ծառայող քարայրների մուտքերը շարել են քարե կրաշաղախ պատերով, կառուցել են հենապատեր, առանձին քարայրներում ստեղծել են հացահատիկի հորեր, հացահատիկ ծեծելու համար ժայռերի մեջ փորել են հավանգներ և այլն: Ստեղծված բոլոր կառույցները վկայում են ճգնավորների կողմից քարայրների երկարատև օգտագործման մասին: Սույն հոդվածում ներկայացվում են Ձորագետի կիրճի քարայր-ճգնարանները:

Abstract – In the medieval Armenian historiography, many references to hermits and deserters have been preserved. Beginning in the 5th century, Armenian historians mentioned this phenomenon, citing dozens of facts. Hermitage and eremite became a subject of study in the 20th century, but there is no documented analysis of this movement. Meanwhile, many preserved monuments testify to the widespread use of asceticism and hermitage. Among these monuments, a large number are caves (deserts), about which no research has been conducted to date. Such caves are also widespread in the Dzoraget Gorge, which is essentially a desert isolated from settlements. The caves of the gorge are located in the contact zones of lava flows, which were deposited as a result of lateral erosion of the Dzoraget River and its tributaries, leaving cavities of various volumes in their place. The gorge and the caves, being cut off from the outside world, attracted numerous hermits, who left traces of their activities: small-scale early medieval chapels, primitive cross-stones, rock-cut crosses, etc. The entrances to the caves serving as dwellings were lined with stone mortar walls, retaining walls were built, grain wells were created in individual caves, mortars were dug into the rocks for pounding grain, etc. All the structures created testify to the long-term use of the caves by hermits. This article presents the case of cave-hermitages of the Dzoraget Gorge.

Аннотация – В средневековой армянской историографии сохранилось множество упоминаний об отшельниках и пустынножителях. Начиная с V века армянские историки упоминали об этом явлении, приводя десятки фактов. Отшельничество и скитальчество стали предметом изучения и в XX веке, но документированный анализ этого явления отсутствует. Между тем, многие сохранившиеся памятники свидетельствуют о широком распространении аскетизма и отшельничества. Среди этих памятников немало пещерных памятников, которые до сих пор не изучены. Такие пещеры также широко распространены в Дзорагетском ущелье, которое представляет собой, по сути, пустыню, изолированную от поселений. Пещеры ущелья расположены в зонах контакта лавовых потоков, образовавшихся в результате боковой эрозии реки Дзорагет и ее притоков и оставивших на их месте полости различного объема. Ущелье и пещеры, будучи отрезанными от внешнего мира, привлекали многочисленных отшельников, оставивших следы своей деятельности: небольшие раннесредневековые часовни, простые хачкары, высеченные в скале кресты и т.д. Входы в пещеры, служившие жилищами, были обнесены каменными стенами из раствора, были построены подпорные стены, в отдельных пещерах были созданы зерновые колодцы, в скалах вырыты ступки для измельчения зерна и т.д. Все созданные сооружения свидетельствуют о длительном использовании пещер отшельниками. Предметом изучения данной статьи являются пещерные скиты Дзорагетского ущелья.

Հիմնաբառեր – Ձորագետ, կիրճ, քարայր-ճգնարաններ, անապատականներ, մատուռներ:

Keywords – Dzoraget, Canyon, cave-hermitages, eremite, chapels.

Ключевые слова – Дзорагет, каньон, пещеры-скиты, отшельники, часовни.

Ներածություն

Անապատականությունը (ճգնավորությունը) աշխարհիկ կյանքից հրաժարված և ասկետիկ կյանքով ապրող կրոնավորներն են, որոնք բնակվում էին գյուղերից հեռու գտնվող դժվարամատչելի վայրերում (անապատներում): Անապատական կյանքը բնորոշ է եղել բոլոր կրոններին: Քրիստոնեության մեջ այն

սկզբնավորվել է II–III դարերում Եգիպտոսում: IV դարում այն տարածվել է Մերձավոր Արևելքի երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում: Միջնադարյան հայ պատմիչների վկայությամբ (Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Ստեփանոս Օրբելյան, Առաքել Դավրիժեցի և ուրիշներ)՝ ճգնավորությունը Հայաստանում ուներ համատարած բնույթ: Հայաստանում անապատները, սկզբնավորվելով IV դարից, գոյատևել են մինչև ուշ միջնադար՝ XVII դար:

Անապատականները որպես ապաստարան և աղոթքի վայր շատ հաճախ ընտրել են քարանձավները, և պատահական չէ, որ քարայրներով հարուստ Հայաստանում «ճգնավոր» հասկացությունը վերաբերել է դժվարամատչելի քարանձավային սրբավայրերին (Սիմոնյան 2019, 262):

Անապատական-ճգնավորական շարժման ուսումնասիրությամբ զբաղվել են մի շարք հայ գիտնական-մասնագետներ: Առաջին ուսումնասիրության հեղինակը Հուսիկ Եպիսկոպոսն էր, որն իր հիմնարար աշխատության մեջ վերլուծել է դրա տարածումը Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպական երկրներում: Աշխատության մեջ մանրամասն անդրադարձ կա նաև հայ անապատականությանը: Այնուհետև երկար ժամանակ այդ խնդիրը դուրս է մնացել հայ մասնագետների տեսադաշտից: Խորհրդային տարիներին անապատականությանը և ճգնավորությանը անդրադարձել են Գ.Մ. Գրիգորյանը (Գրիգորյան 1973, 20–23), Հ.Գ. Մելքոնյանը (Մելքոնյան 1970, 54–71) և Մ.Մ. Հասրաթյանը (Հասրաթյան 1973, 9–16): Սակայն այս հեղինակներն էլ խնդիրը ներկայացրել են ընդհանուր գծերով՝ իրենց ուսումնասիրության առարկային համապատասխան, և կոնկրետ հուշարձանների մասին, այդ թվում՝ քարանձավային ճգնարանների մասին, խոսք չկա: Վերջին տարիներին էլ Հայաստանում թեմատիկ հետազոտություններ չեն իրականացվել, բացառությամբ մի քանի հոդվածների (Մանուչարյան 2010, 204–208; Սիմոնյան 2019, 241–271): Նույն վիճակն է նաև Եվրոպական երկրներում՝ անձավ-ճգնավայրերի վերաբերյալ հետազոտությունները չափազանց քիչ են (Caves and ritual in Medieval Europe 2018, 4): Այդ երկրներում միայն վերջին տարիներին են սկսել ուշադրություն հատկացնել անձավներում իրականացրած միջնադարյան կրոնական/ծիսական ուսումնասիրություններին (Caves and ritual in Medieval Europe 2018; Katsarou, Nagel 2021; Люсьен 2008): Ընդհանուր առմամբ, թե՛ Հայաստանում և թե՛ Եվրոպայում իրականացված հետազոտություններում անձավների՝ անապատական-ճգնավորների կողմից օգտագործելու խնդիրն ընդհանրապես անդրադարձ չկա:

Հայաստանի բազմաթիվ ձորերում և կիրճերում (Արփա գետի վերին հոսանքի, Քասաղի, Գնիշիկաձորի, Ազատի, Դեբեդի և այլն) առկա անձավները, պաշտամունքային շինությունները, հայտնաբերված արտեֆակտները վկայում են ճգնավորության լայն տարածվածության մասին: Այդպիսի տարածքներից է նաև Ձորագետի կիրճը:

Ձորագետի կիրճի բնական պայմանները

Ձորագետի կիրճի անձավաշատ հատվածը ձգվում է Ստեփանավանից մինչև Հնեվանքի վանական համալիրը: 15 կմ երկարությամբ այդ հատվածում կիրճի խորությունը կազմում է 100–120 մ: Գետը ձախ կողմից ընդունում է Լեջանջուր (Մենծոր), Ագարակ (Աչքուհանք), Յաղդան, Կողես վտակները, որոնք միասնական լավային սարավանդը կտրտել են՝ այն վերածելով առանձին հատվածների՝ 2–3 կմ երկարությամբ և 1–2 կմ լայնությամբ, որոնց վրա տեղադրված են Ագարակ, Յաղդան, Կողես և Կարմիր Աղեկ գյուղերը:

Կիրճն ունի ուղղորդ կամ աստիճանաձև լանջեր: Աստիճանների (դարավանդների) վրա աճում է առատ բուսականություն՝ ներառյալ վայրի պտղատուներ, թփուտներ և խոտաբույսեր, իսկ ուղղորդ քարափները բուսագուրկ են:

Ձորագետի կիրճի անձավները տեղակայված են բացառապես Ձորագետի և նրա վտակների կիրճերում մերկացած լավային հոսքերի հպման (կոնտակտային) գոտիներում: Վերջիններս էլ, չորրորդական ժամանակաշրջանում ենթարկվելով Ձորագետի և նրա վտակների կողային էրոզիային, տեղատարվել են՝ թողնելով տարբեր չափեր և ձևեր ունեցող խոռոչներ: Այնուհետև խորքային էրոզիայի հետևանքով գետը և նրա վտակները տեղափոխվել են ավելի ներքև՝ առաջացնելով խոռոչների նոր շարք և այդպես շարունակ: Խորքային և կողային էրոզիայի հետևանքով ներկայումս ձևավորվել է հարկերով տեղավորված խոռոչների մի քանի շերտ, ընդ որում՝ ամենահին անձավները գտնվում են կիրճերի բարձրագույն, իսկ երիտասարդները՝ ստորին մասերում:

Շատ են աղբյուրները, որոնք բխում են լավային հոսքերի հպման գոտիներից: Կիրճի հատակը շատ նեղ է և դժվարանցանելի: Ձորում բնակավայրերը բացակայել են: Արտաքին աշխարհից կտրված այս տարածքները ձգել են բազմաթիվ ճգնավորների, որոնք էլ մեկուսացել են ձորի անձավներում:

Կիրճի ամենալայն դարավանդը վերևին է, որը ոլորապտույտ և խիստ զառիթափ կաճաններով (տեղական խոսվածքով՝ մուտերով) կապված է սարավանդների հետ: Վերջիններիս լայնությունը հասնում է մինչև 15–20 մ-ի, իսկ առանձին տեղերում հարթակը հորիզոնական վիճակի բերելու համար կառուցել են մի քանի մետր բարձրությամբ հենապատեր:

Ձորագետի կիրճի անձավները

Ձորագետի քարայրների մասին առաջին տեղեկությունները հայտնում են հոգևորական Սարգիս Զալալյանցը և ազգագրագետ ու բանասեր Երվանդ Լալայանը:

Սարգիս Զալալյանցը (1810–1879 թթ.) «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան» երկմաս (1842, 1858 թթ.) ուղեգրության մեջ հաղորդում է մի քանի անձավների՝ Աղեկ գյուղի երկխորշ քարայրի, Զգրաշեն գյուղի վիմափոր ապաստարանի, որտեղ փրկվել է ինքը 1826 թ. պարսիկների հարձակումից, ջրամբար ունեցող Թուրվանդ քարայրի մասին (Զալալյանց 2016, 115, 117):

Ազգագրագետ, բանասեր Երվանդ Լալայանը (1864–1931 թթ.) 1896–1916 թթ. «Ազգագրական հանդեսում» ներկայացրել է տեղեկություններ Ձորագետի կիրճում (այցելել է 1898 թ.) գտնվող Ագարակ գյուղի, նաև Բաղրաամ ճգնավորի այրի, Կուրթանի (Մատուռ, Ճգնավորի և Թուրփանդանց քարայրների), Վարդաբլուրի քարայրների մասին (Լալայան 2004, 51, 52):

1977–1979 թթ. Ձորագետի կիրճի անձավներում ուսումնասիրություններ է կատարել Էդվարդ Սարգսյանը մի խումբ ալպինիստների հետ (Սարգսյան 1989, 48–56): Առավել ընդարձակ անձավագիտական ուսումնասիրություններ են իրականացրել 1991–1992 թթ. Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայկական աշխարհագրական ընկերության անձավագիտական ջոկատի աշխատակիցները: Այդ հետազոտության ընթացքում ուսումնասիրվել է Ձորագետի կիրճի շուրջ 300 անձավ՝ բնական քարայրներ, լավային թունելներ, ժայռափոր և կիսաժայռափոր կացարաններ և պաշտամունքային կառույցներ (մատուռներ և եկեղեցիներ), ինչպես նաև ամբողջությամբ վերգետնյա հուշարձաններ՝ կառուցված քարանձավների ներսում կամ էլ դարավանդների վրա: Վերոհիշյալ ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալներն էլ ապահովել են սույն ուսումնասիրության փաստագրական հիմքը:

Ստորև ներկայացվում են անապատական շարժման հետ կապ ունեցող շուրջ մեկ տասնյակ պաշտամունքային անձավներ և վերգետնյա շինություններ՝ տեղադրված Ձորագետի կիրճի դարավանդների (անձավամերձ հարթակների) վրա: Դրանք հիմնականում գտնվում են գետի ձախ լանջին, աջ լանջի անձավները ավելի քիչ են: Բացի այդ, կլիմայական պայմանների պատճառով ավելի շատ օգտագործվել են ձախափնյա անձավները: Վերջիններս հարավահայաց դիրքադրություն ունեն և բարենպաստ են եղել բնակության համար: Ներկայացված անձավներից միայն երկուսն են տեղադրված Ձորագետի աջ ափին, մյուսներն ունեն ձախափնյա տեղադրություն:

N 46–35 (քարանձավների համարակալման կարգը տրված է Հայկական աշխարհագրական ընկերության ընդունած կանոնների համաձայն, տե՛ս Ա. Շահինյան, Հայաստանի քարանձավները, Երևան, 2005, էջ 4) կիսաժայռափոր մատուռը գտնվում է Ձորագետի աջ ափին՝ գետի հունից 30 մ բարձրության վրա, Ամրակից գյուղի պոմպակայանից 100 մ հոսանքով ներքև: Կիսավեր վիճակում է, որից պահպանվել են միայն կամարածև խորանը և նրան հարավարևմուտքից հարող պատի մի հատվածը: Խորանից 5 մ հարավ՝ ժայռի վրա, փորված են խաչեր:

N 46–46 անձավը գտնվում է Ամրակիցի պոմպակայանից 50 մ արևելք՝ գետի հունից 60 մ բարձրության վրա: Անձավի կենտրոնում պահպանվել է խաչքարի բեկոր՝ 65x57x10 սմ չափերով, իսկ հյուսիսային պատի վրա՝ գետնից 2.5 մ բարձրության վրա, փորագրված են տարբեր չափերի խաչեր:

N 46–134 անձավը գտնվում է Յաղդանից 1 կմ հարավ՝ Ձորագետի ձախ ափին, գետի հունից մոտ 80 մ բարձրության վրա: Բնական ծագում ունեցող

այս անձավի մուտքը շարված է շաղախված պատով, որի արևելյան մասում պահպանվել է խաչքարի բեկոր:

N 46-159 անձավը գտնվում է Բաղրաամ ճգնավորի մատուռից 10 մ հյուսիս: Արևմտյան պատին փորված է խորան: Մուտքի հատվածը շարված է կրաշաղախ պատով: Մուտքը նեղ է, որի մոտ տեղադրված է կտրված խաչքար: Այս անձավի մասին հիշատակում է ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը:

N 46-160 քարայրը (Բաղրաամ ճգնավորի մատուռ) գտնվում է Ագարակ գյուղից արևելք ընկած Ձորագետի վտակ Աչքուհանք գետակի ձորակում (նկ. 1):

Ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը գրում է «...ձորակում կան բավականաչափ մեծ ու փոքր քարայրեր, որոնցից մինի մեջ շինված է մի փոքրիկ մատուռ: Սրա մեջ կա մի առանձին խորշ, ուր, ավանդության ասելով, թաղված է Բաղրաամ անունով մի ճգնավոր: Սրանից փոքր-ինչ հեռու կա մի ուրիշ այր (խոսքը N 46-159-ի մասին է – Ս.Դ.), մի նեղ դռնով: Ասում են, թե վերոհիշյալ ճգնավորը այդտեղ է ճգնել և նույնիսկ ցույց են տալիս այն փոսիկները, որ առաջացել են ճգնավորի անթիվ ծնրադրություններից: Այս այրերի մոտից բխում են երկու սաստիկ հորդ և սառն աղբյուրներ, որոնք երկու ջրաղաց են դարձնում: Ասում են, թե վերոհիշյալ ճգնավորի աղոթքով են բխել այս աղբյուրները» (Լալայան 2004, 51): Մատուռը փոքր չափեր ունեցող (ներքին չափերը արևմտի հետ միասին՝ 4,0x2,5 մ է) ներգծված արքայդով բազիլիկ կառույց է: Այս եկեղեցու տեղում եղել է ավելի հին կառույց, որի մասին է վկայում հավասարաթև խաչերով սրբատաշ քարի բեկորը (նկ. 2):



Նկ. 1. Բաղրաամ ճգնավորի մատուռը



Նկ. 2. Վաղքրիստոնեական խաչային հորինվածք Բաղրաամ ճգնավորի մատուռում

N 46-161 անձավը գտնվում է Բաղրաամ ճգնավորի մատուռից հարավ և 2 կիսաժայռափոր հորեր (հացահատիկի շտեմարաններ) ունեցող խոռոչ է: Հորերը մի կողմից փորված են ժայռի մեջ, մյուս կողմից շրջափակված են կրաշաղախված պատով: Հորերից մեկի մուտքը շրջանաձև է, մյուսինը՝ ուղղանկյուն: Երկուսն էլ կտրվածքում ունեն կարասանման տեսք: Անձավի մուտքի մասում պահպանվել է 2 հավանա:

N 46-178 անձավը կամ Սուրբ Սիոն մատուռը փորված է խարամների շերտում: Քարայրի հարավային կողմում պահպանվել է հին պատի մի հատված «միդիս» շարվածքով, իսկ ներսում՝ շրջանաձև ուրվագիծ ունեցող անկանոն քարերից կազմված պատ: Քարայրում պահպանվել են խաչքարեր, որոնցից մեկը թվագրված է 1202 թ. (Դիվան 2012, 448) (նկ. 3): Անձավի առաստաղին և պատերին տեղ-տեղ պահպանվել են կրաշաղախ սվաղի հետքեր: Տեղացիները անձավն անվանում են Սըմսիմոն:



Նկ. 3. Խաչքար Սբ Սիոն մատուռում



Նկ. 4. Ժայռափոր խաչ Խաչի մուտի վերջնամասում

N 46-230 անձավը գտնվում է Ձորագետի ձախ ափին՝ գետի հունից 70 մ բարձրության վրա, Յաղդանից 1.5 կմ հարավ-արևելք: Ունի մեծ չափեր (մոտ 250 մ²), արևելյան կողմում երկհարկանի է (առաջին հարկը արհեստական է), երկրորդ հարկի հատակին տեղադրված է խաչքար:

N 46-236 անձավը գտնվում է Կողես գյուղի արևելյան մասում՝ Խաչի մուտի (այդպես է կոչվում այն զառիթափ, ոլորապտույտ արահետը, որով գյուղից իջնում են դեպի Ձորագետի կիրճ. այն սկսվում է XIII դարի 3 խաչքարերի մոտից) և Ձորագետի կիրճի վերին քարափների գոտու հատման վայրում: Անձավի մուտքից 2 մ հյուսիս՝ գետնից 2 մ բարձրության վրա՝ ժայռի ճակատին փորագրված է խաչ (նկ. 4):

N 46-247 անձավը գտնվում է Կողես գյուղից 0.5 կմ հարավ՝ ձորի մեջ: Անձավամերձ հարթակում պահպանվել են մի քանի խաչքարեր (դրանց մի մասը կտրված է) (նկ. 5), պատվանդաններ, մինչև 1.2 մ երկարություն ունեցող սրբատաշ քարեր, որոնք նախատեսված են եղել խաչքարերի պատրաստման համար:



Նկ. 5. Խաչքար N 46-247 անձավի մոտ



Նկ. 6. Եկեղեցի N 46-257 ժայռածածկի տակ

N 46-256 անձավը գտնվում է Կողես գետակի ձախ ափին՝ հունից 40 մ և քարափի հիմքից (արահետից) 4 մ բարձրության վրա: Քարափի հիմքում ընկած քարին, ինչպես նաև ժայռապատին փորված են խաչեր:

N 46-257 անձավը գտնվում է Կողես գետակի կիրճի արևմտյան քարափի հիմքի տակ և միանավ բազիլիկ եկեղեցի է (նկ. 6): Այն ամբողջությամբ ժայռածածկի տակ է. նրա մի պատը քարափի ստորին մասն է: Եկեղեցին (չափերը մոտ՝ 6.0x4.0 մ) կառուցված է սրբատաշ բազալտից, իսկ միջուկը կազմված է շաղախված բազալտի կտորներից:

N 46-261 անձավը գտնվում է Ձորագետի կիրճի քարափի ստորին մասում՝ հիմքից 4 մ բարձրության վրա: Այն փորված է խարամների մեջ: Անձավի հյուսիս-արևելյան ժայռաճակատի վրա փորագրված է խաչ:

Հետազոտությունների շրջանակից դուրս են մնացել Կարմիր Աղեկի քարանձավները, որտեղ հանդիպում են խաչքարեր (Սարգսյան 1989, 54):

Անձավային ճգնարանների կառուցվածքը

Ընդհանուր առմամբ՝ ճգնավայրերի, մասնավորապես քարանձավային ճգնարանների կառուցվածքի մասին կոնկրետ տվյալներ չկան. անուղղակի տվյալների համաձայն՝ փորձ ենք արել վերականգնել դրանց տարածական ձևերը և այլ առանձնահատկություններ:

Ճգնարանների կառուցվածքի մասին տվյալներ է հաղորդում Անտոն Մեծը (251-357 թթ.). «Անապատական կյանքի կանոնադրության» համաձայն՝ անապատական-ճգնավորը խցում պարտավոր էր ունենալ երեք զբաղմունք՝ ձեռագործ, սաղմոսների ընթերցանություն և աղոթք: Ամեն օր նա պետք է գնար խցի ներքին սենյակը և մինչև կերակուր ընդունելը աղոթք աներ, իսկ կերակուրը ճաշակելուց հետո՝ սաղմոսներ ընթերցեր և աղոթեր (Ս. Անտոն Մեծ 2007, 194): Եթե ներքին սենյակը նախատեսված էր աղոթքի, սննդի և ընթերցանության համար, ապա արտաքին սենյակը աշխատանքային սենյակն էր, որտեղ ճգնավորը զբաղվում էր

ծեռագործով իր կեցության ծախսերը հոգալու համար: Այդպիսի սենյակ կարող էր համարվել աղոթատեղիից դուրս գտնվող որևէ կառույց՝ ծածկ և այլն:

IV դարի եկեղեցական նշանավոր գործիչ Հովհան Եգիպտացին նշում է, որ խուցը կարող էր կազմված լինել երեք սենյակից՝ մեկը՝ գիշերելու, մյուսը՝ աշխատելու և սնունդ ընդունելու, երրորդը՝ աղոթքի համար (Реньє 2008, 60): Այս տվյալները վկայում են, որ ճգնավորները, ելնելով տեղանքի (միջավայրի) ընձեռած հնարավորություններից, իրենց շրջապատել են անհրաժեշտ կառույցներով՝ ստեղծելով նվազագույն պայմաններ իրենց կենսագործունեության համար:

Աշտիշատի 356 թ. ժողովի որոշումներից մեկի համաձայն՝ Ներսես Ա կաթողիկոսը կարգադրել է անապատականների համար կառուցել երեք կարգի բնակարան. առաջին՝ եղբայրանոցներ կամ վանքեր՝ միաբան կրոնավորների համար, որտեղ կրոնավորներն ապրում էին համատեղ կյանքով և կանգնում էին միասնական աղոթքի, երկրորդ՝ միայնարաններ (մենաստաններ), այսինքն՝ վանքեր, որտեղ թեպետ շատերն էին բնակվում, բայց առանձին էին ճգնում, և երրորդ՝ առանձին ճգնարաններ անձավներում և անտառներում՝ լիովին առանձնացված կյանքը նախընտրողների համար (Ծատուրյան 2022, 60):

Մեկ այլ ուսումնասիրության համաձայն՝ քրիստոնեական ճգնակեցության հիմնական ձևերը երեքն են՝ միայնակեցություն, անապատականություն և համակեցություն: Միայնակեցությունը այն է, երբ ճգնավորը ապրում է միայնակ, մարդկանցից հեռու, անբնակ վայրում (քարայր կամ խրճիթ) և ինքնուրույն է կարգավորում իր կենցաղը: Անապատականության դեպքում ճգնավորներն ապրում են յուրաքանչյուրը իր քարայրում կամ խրճիթում՝ ինքնուրույն ճգնակեցական կյանքով, ունեն մեկ ընդհանուր հոգևոր հայր և համախմբվում են կիրակի կամ տոն օրերին՝ միասնական պատարագի: Համակեցության դեպքում ճգնավորները (կրոնավորները) ապրում են միևնույն վանքում (մենաստանում)՝ հոգևոր առաջնորդի գլխավորությամբ, միասին են աղոթում, մասնակցում ճաշի, լուծում վանքի խնդիրները, ունեն իրենց աշխատանքը և պարտականությունը (Թումանյան 2023, 15):

Ենթադրվում է, որ սկզբնական շրջանում միայնակ ճգնավորները այնուհետև դարձել են անապատական խմբեր, որից հետո էլ վերաճել են վանական հաստատության: Ենթադրությունից ամենևին էլ չի բխում, որ բոլոր ճգնավորներն էլ անցել են այդ 3 փուլերով. միանգամայն հնարավոր էր, որ որոշակի տարածքում գոյություն ունենային ինչպես միայնակ, այնպես էլ անապատական խմբեր կամ վանական հաստատություններ:

Վանականների բնակության վայրին անդրադարձել են նաեւ Ներսես Բ կաթողիկոսը (548–557 թթ.) և Ներշապուհ եպիսկոպոսը, որոնք առանձնացնում են կրոնավորների երկու տեսակի բնակավայրեր. որոշ վանականներ ապրում էին բնակելի տեղերում՝ շենքերում, իսկ ոմանք՝ մեկուսանում մենաստաններում (Ծատուրյան 2022, 61):

Իրականում, սակայն, կանոններով և կարգերով սահմանված դրույթները հաճախ տեղում փոփոխության էին ենթարկվում՝ ելնելով կոնկրետ միջավայրից:

Հայկական պատմական աղբյուրները վկայում են դրանց մասին: Օրինակ՝ անապատականների և քարանձավներում ճգնողների մասին առաջին հիշատակություններից մեկը թողել է պատմիչ Փավստոս Բուզանդը (V դ.): Ներկայացնելով հայոց միայնակյաց անապատականներին՝ նա գրում է, որ բոլոր անապատականները բնակվում էին անապատներում՝ հաստատվելով քարանձավներում, այրերում և երկրի քարածերպերում (Բուզանդ 1987, 413-414): Համանման տվյալներ են ներկայացնում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը, Վարդան Արևելցին, Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցին և ուրիշներ: Իսկ անապատականության երևույթը ուսումնասիրած Հուսիկ եպիսկոպոսը գրում է, որ «Վանքերում կրոնավորները միասին էին ապրում, իսկ անապատում՝ անմարդաբնակ վայրերում՝ ցրիվ ու անհայտ» (Յուսիկ եպիսկոպոս 1906, 109): Ըստ նրա՝ կրոնավորությունը (անապատականությունը) որոշ կարգի ու կանոնի դրվել է միայն «Դ դարից սկսած, մինչ այդ նրանք ապրում էին հեռավոր անձավներում և ոչ մի եկեղեցական կարգ ու աստիճան չունեին. նրանք միայն աղոթողներ էին» (Յուսիկ եպիսկոպոս 1906, 137):

Վերլուծելով վերոհիշյալ մոտեցումները՝ կարող ենք ասել, որ ճգնավորները կարող էին ապրել միայնակ, փոքր կամ մեծ խմբերով, և հետևաբար նրանց բնակավայրը (բնակարանը) կարող էր կազմված լինել մեկ աղոթավայրից և մեկ կամ մի քանի կամ բազմաթիվ կեցավայր-խցերից: Վերջնական փուլում բոլոր ճգնավորները (կրոնավորները) հավաքագրվում էին որպես վանականներ՝ նոր հիմնվող վանքերում և եկեղեցիներում ծառայելու համար կամ էլ ցրվում էին:

Անձավաշատ տարածքներում կային անհրաժեշտ տարածքներ թե՛ բնականության և թե՛ աղոթքի համար: Դրանք տարբեր չափեր ունեցող անձավներ էին, որոնք փոքրածավալ կամ մեծածավալ փոփոխությունների հետևանքով կարող էին դառնալ կեցավայրեր և աղոթավայրեր, կամ էլ կարող էին կառուցվել պաշտամունքային կառույցներ աղոթքի համար:

Ձորագետի կիրճում տեղադրված քարանձավները դիտարկելով վերոհիշյալ համատեքստում՝ ստորև ներկայացվում են այն փաստարկները, որոնք վկայում են այս տարածքը ճգնավոր-անապատականների կողմից V-XII դարերում զբաղեցված լինելու մասին.

ա. Ձորագետի կիրճը ըստ էության անապատ է՝ մեկուսացած մոտակա բնակավայրերից: Այն իր դժվարամատչելիության հետևանքով կտրված է հարևան տարածքներից, և կապը կարող էր իրականացվել միայն խիստ զառիթափ ու նեղ կաճաններով, որոնցով ոչ բոլորը կարող էին տեղաշարժվել: Այդպիսի կաճաններն էլ ամբողջ տարածքում ընդամենը մի քանիսն էին: Դրանք ներկայումս անվանվում են մուտեր՝ Խաչի, Մեծ, Հանդի, Աբասի և այլն: Երբեմն դրանց սկիզբն ու ավարտը տեղանքում նշվել են խաչքարերով՝ դրանք դիտելով որպես տարածքի սրբազան տարրեր: Սարահարթի վրա և կիրճում ձևավորվել են իրար հակադիր իրողություններ՝ աշխարհիկ կյանք և հանուն հավատի ապրող հասարակության մի փոքր հատված, որոնց միջև շփում համարյա չի եղել: Անապատական կյանքի կանոնադրությունը ճգնավորների համար սահմանել էր

խիստ կանոններ, այդ թվում՝ շփումը շրջակայքում ապրող բնակիչների հետ պետք է լիներ նվազագույնը:

բ. Ի տարբերություն միջնադարում կառուցված մատուռների և եկեղեցիների, որոնք հասանելի են եղել բոլոր բնակիչներին և ծառայել են որպես աղոթարան, մկրտարան, վկայարան, գերեզմանատան եկեղեցի և այլն, Ձորագետի կիրճի այդ դժվարահասանելի պաշտամունքային կառույցները նախատեսված են եղել բացառապես ճգնավորների աղոթքների համար: Բացի այդ, դրանց փոքր չափերը վկայում են սահմանափակ թվով այցելուներ ունենալու մասին:

Հարկ է նշել, որ բնակավայրերի տարածքում գտնվող ժայռափոր մատուռները և եկեղեցիները (օրինակ՝ Ներքին Բազմաբերդի, Ասնիի, Ափնագյուղի և այլն) որևէ առնչություն չունեն անապատականության (ճգնակեցության) հետ: Դրանք ծառայել են համայնքի բոլոր բնակիչներին:

Միաժամանակ, քարանձավային ճգնարանները չպետք է շփոթել այն քարանձավների հետ, որտեղ պատսպարվել են առաջին քրիստոնյաները՝ խուսափելով իշխանություններից: Այլ բան է, որ, երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում ընդունվեց որպես պետական կրոն, այդ քարանձավները վերածվեցին ճգնարանների (օրինակ՝ Հրազդանի ձորի, Երեբոյքի և այլն): Միաժամանակ, XVII դարից հետո, երբ ճգնարանները վերացան, ճգնավոր-անապատականների բնակատեղիները դարձան սովորական կացարաններ, իսկ պաշտամունքային կառույցները (ժայռափոր կամ վերերկրյա) հասանելի դարձան բոլորի համար:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ մոտեցումները՝ կարող ենք ասել, որ Ձորագետի կիրճի բոլոր ժայռափոր, կիսաժայռափոր և վերգետնյա մատուռները և եկեղեցիները ձևավորվել են քրիստոնեության տարածման վաղ շրջանում և ծառայել են որպես աղոթավայրեր ձորերի քարայրներում ապաստանող ճգնավորների համար:

գ. Անապատականների տարածքը տեղանքում նշվել է խաչքարի (խաչի) միջոցով: Յուրաքանչյուր խաչքար (խաչ) իր ներկայությամբ տեղանքը նշող, սրբացնող և պաշտպանող օբյեկտ էր: Ցանկացած ոչ սրբազան միջավայրում խաչքարի կանգնեցումն արդեն իսկ կարգավորում-սրբազանացնում էր շրջապատը (Պետրոսյան 2008, 225): Մեր կարծիքով՝ անապատականների կողմից տարածքը սահմանագատելու համար էլ օգտագործվել են խաչքարերը և ժայռափոր խաչերը: Դրանցից մեկը, օրինակ, գտնվում է Կողեսի «Խաչի մուտ» կաճանի վերջում, որով հավանաբար նշվել է սրբազան տարածքի սկիզբը, որից այն կողմ չի թույլատրվել աշխարհականների մուտքը: Միաժամանակ, չի բացառվում, որ ժայռափոր խաչերը նաև երկրպագության օբյեկտ են: Նման օբյեկտներ են նաև խաչքարերի մեծ մասը, որոնցից մեկի վրա փորագրված արձանագրությունը (Սուրբ Սիոն եկեղեցու) ուղղակիորեն վկայում է դրա մասին (Դիվան 2012, 448):

դ. Կեցավայր հանդիսացող բազմաթիվ անձավների մուտքերը քարե կրաշաղախով փակած պատերը և դրանց մնացորդները, մի քանի մետր բարձրություն ունեցող հենապատերի կառուցումը և դարավանդների վրա հարթակների

ստեղծումը, սեպերի միջոցով խոշոր քարաբեկորների մանրացումը տարբեր նպատակներով օգտագործելու (շինությունների, ցանկապատերի, հենապատերի կառուցման) համար, եկեղեցիների և մատուռների կառուցումը շաղախով, պարզունակ խեցեղենի մնացորդները, ժայռերի մեջ փորված հավանգները (նկ. 7), առանձին քարայրներում՝ նաև հացահատիկի հորերը վկայում են այս տարածքների երկարատև օգտագործման մասին: Չնայած այս անձավների մի մասը մշտապես օգտագործվել է, սակայն դա կրել է կարճատև բնույթ, և միայն երկարատև օգտագործման համար էր հնարավոր իրականացնել նման մեծածավալ աշխատանքները: Տարածքների երկարաժամկետ օգտագործումը կարող էր կապված լինել միայն անապատականության հետ, կարճատև օգտագործման համար նման հսկայածավալ աշխատանքներ չէին կարող կատարվել:



Նկ. 7. Հավանգ Կուրթանի ծորում

Ե. Կիրճում անապատականների բնակության մասին վկայում են նաև «Ճգնավոր» տեղանունները: Այսպես, Ագարակ գյուղի պատմամշակութային ժառանգության ցանկում տեղ են գտել եկեղեցի «Ճգնավոր» և «Ճգնավորի» քարայր-կացարան հուշարձանները: «Ճգնավոր կոչվող որոշ ավեր վանքեր, մատուռներ ու քարանձավներ հենց անապատական-ճգնավորների հետ աշխարհականների շփման, նրանց՝ որպես սուրբ անձանց ընկալելու հիշատակն են» (Սիմոնյան 2019, 255):

զ. Մեզ հասած միակ վիմագրությունը նույնպես վկայում է, որ այս տարածքներում ապաստանել են անապատական կրոնավորներ. Սբ Սիոն մատուռում գտնվող 1202 թ. խաչքարի ստորին մասի վիմագրի համաձայն՝ մատուռը կառուցել է Գրիգոր կրոնավորը, իսկ խաչքարը կանգնեցվել է որպես երկրպագություն (Դիվան 2012, 448):

Ձորագետի կիրճի ճգնարանների հիմնադրման ժամանակի մասին մեզ հասած միակ վկայությունը Ստեփանոս Տարոնեցու հետևյալ տողերն են. Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի օրոք (953–978 թթ.) «կառուցվեցին կրոնավորների կացարաններ, ճգնարաններ Սետրոյաց աշխարհում...» (Տարոնեցի 2000, 233): Սակայն հավասարաթև խաչ ունեցող քարի բեկորը (Ագարակի Բաղրասան ճգնավորի եկեղեցում) վկայում է, որ այնտեղ ավելի վաղ կառույցներ են եղել, ենթադրաբար V–VI դարերից սկսած: Հարկ է նշել, որ Է. Սարգսյանը ենթադրել է, որ այդ քարայրներում հանգրվանել են ճգնավորները, սակայն անմիջապես էլ հերքել է իր կարծիքը (Սարգսյան 1989, 54–55):

Ձորագետի կիրճում առկա քարայրները, բազմաթիվ պաշտամունքային կոթողները (խաչքարեր, ժայռափոր խաչեր) և շինությունները (մատուռներ) վկայում են ձորի տևական բնակեցման և մշտական բնակիչներ ունենալու մասին: Հարկ է նշել, որ կիրճերի և ձորերի քարանձավները օգտագործվել են ճգնավորներից առաջ և հետո. դա են վկայում դրանցում հայտնաբերված խեցեղենի մնացորդները: Ավելի ուշ ժամանակներում այդ կացարանները օգտագործվել են որպես ժամանակավոր ապաստարաններ կամ ծառայել են թաքստոցներ թշնամիների արշավանքների ժամանակ:

Ձորագետի կիրճի լավային հոսքերի կոնտակտներում տեղադրված քարայր ճգնարանների և վանական համալիրների օրինակով կարող ենք ասել, որ Հայաստանի հրաբխային տարածքների կիրճերում և ձորերում առկա հարյուրավոր անձավներ եղել են անապատականների բնակարաններ մինչև վանական համալիրների ձևավորումը, որտեղ հետագայում որպես վանականներ ներգրավվեցին նախկին ճգնավորները (կրոնավորներ):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Ձորագետի կիրճի դարավանդների վրա կառուցված վաղմիջ-նադարյան պաշտամունքային կառույցները (մատուռներ), խաչքարերը, դրանց բեկորները, ժայռափոր խաչերը, հենապատերը, հավանգները, բնակեցման հետքեր պարունակող անձավները, ավանդությունները, «Ճգնավոր» տեղանունները վկայում են, որ կիրճի Ագարակ-Կուրթան հատվածը հանդիսացել է ճգնավորներ-անապատականների կեցավայր: Ենթադրվում է, որ անձավային ճգնարանները այստեղ գործել են V–XII դարերում:

Շնորհակալական

Սույն ուսումնասիրության դաշտային հետազոտությունների հատվածին օժանդակելու համար շնորհակալություն եմ հայտնում Անդրանիկ Բունիաթյանին և Արտավազդ Ջանոյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ս. Անտոն Մեծ 2007, Խրատներ, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին:
St. Anthony the Great 2007, Instructions, Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
2. Գրիգորյան Գ. 1973, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX–XIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Grigoryan G. 1973, The Monastic Estates of Syunik in the 9th–13th Centuries, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
3. Դիվան Հայ վիմագրության 2012, պրակ IX, Լոռու մարզ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.:
Corpus Inscriptionum Armenicarum 2012, Liber IX, Lori, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the RA (in Armenian).
4. Թումանյան Լ. 2023, Վանականության կանոնները և ծիսակարգերը հայոց մեջ, գիրք առաջին, Երևան, Մատենադարան, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ:
Tumanyan L. 2023, Monastic Rules and Ritual Among Armenians, Book One, Yerevan, Matenadaran, Mesrop Mashtots Institute Of Ancient Manuscripts (in Armenian).
1. Լալայան Ե. 2004, Երկեր, հ. 3, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.:
Lalayan E. 2004, Works, vol. 3, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the RA (in Armenian).
2. Ծատուրյան Ա. 2022, Վանականներին վերաբերող կանոնները Հայոց եկեղեցում, Էջմիածին, կրոնագիտական և հայագիտական հանդես, N 11, 40–64:
Tsaturyan A. 2022, Rules concerning monks in the Armenian Church, Etchmiadzin Journal of Religious and Armenological Studies, N 11, 40–64 (in Armenian).
5. Հասրաթյան Մ. 1973, Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Hasratyan M. 1973, Architectural Complexes of Syunik of the 17th–18th Centuries, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
6. Յուսիկ եպիսկոպոս 1906, Անապատականներ և վանականություն, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի:
Bishop Yusik 1906, Desert Monks and Monasticism, Vagharshapat, Printed by the Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
7. Մանուչարյան Ա. 2010, Վահանի ճգնարանը Կարմրաշենում, Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք Ե, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 204–208:
Manuchartan A. 2010, Vahan's Hermitage in Karmrashen, Faculty of Theology, Yearbook 5, Yerevan, YSU Publishing House, 204–208 (in Armenian).

8. Մելքոնյան Հ. 1970, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III–V դարեր), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Melkonyan H. 1970, From the History of Armenian-Assyrian Relations (III–V centuries), Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
9. Պետրոսյան Հ. 2008, Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո»:
Petrosyan H. 2008, Khachkar: The Origins, Functions, Iconography, Semantics, Yerevan, Printinfo (in Armenian).
10. Ջալալյանց Ս. 2016, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Երևան, «ԴԱԼԼ» ՍՊԸ:
Jalalyants S. 2016, A Trip to Great Armenia, Yerevan, DALL LLC.
11. Սարգսյան Է. 1989, Քարանձավները բացում են իրենց գաղտնիքները, Երևան, «Հայաստան»:
Sargsyan E. 1989, Caves Reveal Their Secrets, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
12. Սիմոնյան Լ. 2019, «Եկեղեցի» և «ուխտավայր» մշակութային երևույթների հարաբերակցությունը հայ ժողովրդական քրիստոնեության մեջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 241–271:
Simonyan L. 2019, Correlation of Cultural Phenomena "Church" and "Shrine" in the Armenian Folk Christianity, Herald of Social Sciences, N 2, 241–271 (in Armenian).
13. Տարոնեցի Ս. 2000, Տիեզերական պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Taronetsi S. 2000, General History, Yerevan, YSU Publishing House (in Armenian).
14. Փավստոս Բուզանդ 1987, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Pavstos Buzand 1987, Armenian History, Yerevan, YSU Publishing House (in Armenian).
15. Caves and Ritual in Medieval Europe 2018, AD 500–1500, Bergsvik K.A., Dowd M. (eds.) Oxford, Oxbow Books.
16. Katsarou S.A., Nagel A. 2021, Cave and Worship in Ancient Greece: New Approaches to Landscape and Ritual, New York, Routledge.
17. Люсьен Р. 2008, Повседневная жизнь отцов-пустынников IV века, Москва, «Молодая Гвардия-Палимпсест».
Lucien R. 2008, Life of the 4th Century Hermitage Fathers, Moscow, Molodaya Gvardiya-Palimpsest (in Russian).

ՀՈԴՄԻԿԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԸ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF HOGHMIK: THE HISTORY AND PROSPECTS OF RESEARCH

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК ОХМИК: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Նարինե Սարգսյան
Narineh Sarkisian
Наринэ Саркисян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

narineh.sarkisian@iae.am

Ներկայացվել է՝ 02.02.2026; գրախոսվել է՝ 19.05.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Received: 02.02.2026; Revised: 19.05.2026; Accepted: 15.07.2026
Представлено: 02.02.2026; рецензировано: 19.05.2026; принято: 15.07.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-288

Ամփոփում – Հոդմիկ բնակավայրը գտնվում է Շիրակի մարզի Ամասիա քաղաքից 4 կմ հարավ-արևելք, Ախուրյան գետի Նիլի վտակի աջ ափին տեղակայված ժայռոտ հրվանդանին, ծովի մակերևույթից մինչև 2000 մ բարձրության վրա: Հոդմիկը պեղել է հնագետ Հայկ Հակոբյանը 1987–1992, 2006–2015 թթ. և թվագրվում է մ.թ.ա. II – մ.թ. IV դդ.: Հոդմիկի անտիկ մշակույթը և տնտեսությունն ուսումնասիրելու նպատակով շրջանառության մեջ է դրվել անցյալում պեղված նյութը, և հնագիտական գտածոների ու ճարտարապետական առանձնահատկությունների համալիր քննության շնորհիվ ճշտվել հուշարձանի մշակութային նշանակությունը: Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի ուսումնասիրության շրջանակում պեղումների և համապատասխան հետազոտությունների շեշտը հիմնականում դրվել է քաղաքների (մասնավորապես մայրաքաղաքների), արքայական և այլ ամրոցների վրա: Հոդմիկը պատկանում է այն եզակի շարքային (գյուղական-ավանային) հուշարձանների թվին, որոնք համակարգված պեղումների են ենթարկվել: Այս առումով՝ այն արժևորվում է որպես անտիկ Հայաստանի ուսումնասիրված բնակավայրերի համակարգային լուսաբանման կարևոր աղբյուր: Նույնքան կարևոր է այն հանգամանքը, որ բնակավայրը տեղակայված է եղել հարավ-հյուսիս առանցքով ընթացող պատմական ճանապարհներից մեկի վրա, ինչը հնարավորություն է ընձեռում մեկնաբանելու հուշարձանի տնտեսական, մշակութային և այլ առնչությունները Հայաս-

տանի և այլ երկրների համաժամանակյա բնակավայրերի հետ: Հուշարձանի հետագա համալիր ուսումնասիրությունը կարող է էականորեն նպաստել անտիկ Հայաստանի գյուղական-ավանային բնակավայրերի մշակութային և տնտեսական համակարգի առավել ամբողջական վերակազմությանը:

Abstract – Hoghmiik is located 4 km southeast of the city of Amasia in the Shirak region of RA, on a rocky plateau, on the right bank of the Akhuryan river's tributary' Nili, at the altitude of up to 2000 m above sea level. Hogmiik was excavated by Hayk Hakobyan in 1987–1992 and 2006–2015, in frames of two – eastern and western excavation areas. The site dates back from the 2nd century BC to the 4th century AD. Within the framework of the study of the Classical culture of Armenia, the emphasis of excavations and relevant research was mainly placed on cities, particularly capitals (Armavir, Yervandashat, Artashat), royal and other types of fortresses (Garni etc.). Basically, with the exception of Karchaghbyur and Tsaghkahovit, Hoghmik belongs to the unique ordinary (rural-township) sites that have undergone systematic excavations. In that sense, it is valued as an important source of systematic coverage of the least studied types of settlements of ancient Armenia. It is equally important that the settlement was located on one of the historical roots running by the South-North axis, which provides an opportunity to illuminate its economic, cultural and other relations with the neighbouring settlements of ancient Armenia and adjacent regions. The further comprehensive study of the site may significantly contribute to a more complete reconstruction of the cultural and economic system of rural-township settlements in Ancient Armenia. The introduction of the Hoghmik materials into scientific circulation provides an important foundation for the further investigation of a number of still insufficiently studied issues in the archaeology of Classical period Armenia.

Аннотация – Охмик расположен в 4 км к юго-востоку от города Амасия Ширакского региона РА, на скалистом плато правого берега Нили, притока р. Ахурян, на высоте 2000 м над уровнем моря. Охмик был выявлен в результате раскопок Айком Акопяном в 1987–1992 и 2006–2015 гг. и датируется II в. до н.э. – IV в. н.э. С целью изучения античной культуры Армении археологические исследования проводились в основном на территориях городов, в частности столиц (Армавир, Ервандашат, Арташат), а также царских и иного типа крепостей (Гарни и пр.). Фактически, за исключением Карчагбюра и Цахкаовита, в ряду исследованных археологических памятников Охмик относится к уникальным рядовым (сельско-поселковым) памятникам, подвергавшимся систематическим раскопкам. В этом плане он расценивается как важный источник освещения наименее изученного типа поселений древней Армении. Не менее важным является и то обстоятельство, что поселение располагалось на одной из исторических дорог, проходящих по оси Юг–Север, что дает возможность осветить его экономические, культурные и другие связи с соседними поселениями античной Армении и сопредельных регионов. Дальнейшее комплексное изучение памятника может существенно способствовать более целостной реконструкции культуры хозяйственной системы сельского поселения памятников античной Армении.

Հիմնաբառեր – Շիրակ, Հոդմիկ, Հ. Հակոբյան, բնակավայր, ճարտարապետություն:

Keywords – Shirak, Hoghmik, H. Hakobyan, settlement, architectural features.

Ключевые слов – Ширак, Охмик, А. Акопян, поселение, архитектура.

Ներածություն

Հողմիկ հնավայրը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի Ամասիա քաղաքից 4 կմ հարավ-արևելք, Ախուրյան գետի Նիլի վտակի աջ ափին տեղակայված ժայռոտ հրվանդանին, ծովի մակերևույթից մինչև 2000 մ բարձրության վրա (նկ. 1): Այն անասնապահական գոտում է, գերազանցապես ծառազուրկ և սևահող ալպյան մարգագետինների միջավայրում: Այստեղ հաճախակի են ուժեղ քամիները, սովորական է երկարատև ձմեռը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս տեղանքն ու կլիման վերջին երեք հազարամյակում էական փոփոխությունների չեն ենթարկվել, իսկ տնտեսական կացութաձևը չի փոխվել առ այսօր՝ հացաբույսերի, տեխնիկական բույսերի մշակում և մաստու-կաթնատու անասնապահություն: Սակայն տեղանքը նախկինում մասամբ եղել է անտառապատ: Կյանքը Նիլի գետակի ավազանում շարունակաբար ընթացել է մինչև միջնադար: Հողմիկ գյուղի հարավային եզրին հայտնաբերվել է վաղ միջնադարյան խեցեղեն, իսկ Գոգիովիտ գյուղում բնակիչները գտել են Սասանյան Խոսրով II-ի արձաթե դրամը:

1987–1988 թթ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի նորակառույցների հնագիտության բաժինը ուսումնասիրություններ կատարեց Ամասիայի շրջանի Զրաձոր և Հողմիկ գյուղերի տարածքում (Հակոբյան, Վարդանյան 1989, 61): Հողմիկը մանրազնին հետազոտության ենթարկվեց երջանկահիշատակ հնագետ Հայկ Հակոբյանի կողմից 1987–1992, 2006–2015 թթ. երկու՝ արևելյան և արևմտյան տեղամասերում: Արևելյան՝ հիմնական տեղամասի 111 և արևմտյանի 30 պեղավայրերը միասին կազմեցին 3050 մ² մակերես: Մինչդեռ հնավայրի ողջ մակերեսը զբաղեցում է մոտ 10 հա: Այստեղ, մշակված դաշտի զանազան հատվածներում մշակութային շերտի հաստությունն ունի պահպանվածության տարբեր աստիճաններ ու խորություններ՝ արևելյան տեղամասում՝ 0.35–1.80 մ, իսկ արևմտյանում՝ ավելի քան 4 մ:

Հնավայրը թվագրվում է մ.թ.ա. II – մ.թ. IV դդ.:

Պեղումների հիմնական փուլերը

1987–1992 թթ. պեղված կառույցների ցանցը, համաձայն հետախուզական տվյալների, կազմում էր ողջ հնավայրի ընդհանուր մակերեսի 10–15%-ը: Այստեղ մի փողոցով միմյանցից բաժանված շինությունները պայմանականորեն տրոհված են արևմտյան և արևելյան համալիրների: Արևելյանը պահպանված հատվածներից հնագույնն է՝ հիմնադրված դեռ մ.թ.ա. II դ. (նկ. 2, 3): Նրա ընդարձակ սրահներին բնորոշ են չորսական զույգ սյուներ, կից պատերի երկայնքով շարված մաստաբա-նստարաններ և քարե հարթակներ (Հակոբյան 2001, 56):

Փողոցի մյուս կողմում բացված արևմտյան համալիրում, հս-հր և աե-ամ առանցքների երկայնքով կառուցված էին սենյակների և սրահների շարքեր, իսկ դրանց կից՝ միջանցքներ ու պահեստային շինություններ: Համալիրը հաստ պատով անջատվում էր ներքին բակից, որտեղ հայտնաբերվեցին մի շարք դամբարաններ:

Երեք շինարարական հորիզոններով ներկայացված հնավայրում ի հայտ եկած հնագիտական նյութը բազմազան է՝ տարատեսակ տեղական և ներմուծված խեցեղեն, քարե անոթներ, կենդանական մնացորդներ, կավե արձանիկներ, օստրակոն և այլն (Akopjan 2000, 24):

2006–2015 թթ. պեղվեց արևմտյան տեղամասը (նկ. 5): Ուղղանկյուն ուրվագծերով փոխհատվող և պարսպի մեջ ներառված ներքին բակում կառուցված են հարթակներ, տնտեսական ու պահեստային նշանակության շինություններ: Հնավայրի ճարտարապետական մնացորդների շերտագրական դիտարկումը, ինչպես նաև ուղեկցող հիմնական նյութի՝ խեցեղենի վերլուծությունը թույլ են տալիս եզրակացություններ անել «արևմտյան համալիրի» ժամանակագրության վերաբերյալ: Հնավայրի այս հատվածում առկա են հինգ շինարարական հորիզոններ՝ ներկայացված մ.թ.ա. II դարի վերջի կամ I դարի հնագիտական մնացորդներով: Սրանց հաջորդող՝ մ.թ. I–II դարերի շերտերը և ուղեկցող նյութը ծածկված են II–III և III–IV դարերի կառույցներով և հուշարձանն ամփոփող քարե կլոր *օղակների* կամ *աղեղների* տեսք ունեցող շինություններով: Ավելի հստակ՝ այս իրավիճակն ամրագրված է արևմտյան համալիրի հյուսիսային քառակուսիներում: Սրանց հաջորդող երկու հորիզոնները վերաբերում են մ.թ.ա. II դարի վերջից մինչև մ.թ. IV դարի առաջին տասնամյակները:

Հուշարձանի հատակագծի վրա նշված են առկա բոլոր շերտերն ու ենթաշերտերը՝ միմյանց հաջորդող հորիզոնական համալիրները: Հատակագծի վերնամասում ձախից տրված է դրանց կառուցման հաջորդականությունը (նկ. 4):

Նյութական մշակույթի գտածոները

Հուշարձանի ամենազանգվածային նյութը խեցեղենն է: Այն խիստ բեկորային է, սակայն հնարավորություն է տալիս դրանք տիպաբանել ու թվագրել: Մինչ այժմ չի կատարվել հուշարձանի համապատասխան շերտերի բացարձակ (ռադիոածխածնային) թվագրությունը: Հետևաբար, հուշարձանը թվագրող հիմնական և միակ հուսալի եղանակը շերտագրական, տիպաբանական ու վիճակագրական ուսումնասիրությունն է:

Խեցեղենի տեսականին բազմազան է: Այն ընդգրկում է փոքր թաս-ըմպանակներ, քրեղաններ, սափորներ՝ ինչպես, օրինակ, դարչնագույն, բաց դեղնավուն, նրբախեցի սափորներ, կճուճներ, տարբեր չափերի կարասներ, շարժական կրակարաններ, սաջեր:

Տևական պեղումների ընթացքում Հոդմիկի նյութական մշակույթը, գտածոների ծավալուն խմբերը մնացել են գրեթե անտիպ, միաժամանակ, այդ հուշարձանի նշանակության և գործառույթի վերաբերյալ առկա են տարաբնույթ եզրահանգումներ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ կարևորում ենք Հոդմիկի մշակույթի առանձին ճյուղերի մանրամասն, համապարփակ քննությունը և դրա հիման վրա՝ բնակավայրի իրական բնութագրի ճշգրիտ բացահայտումը՝ գոյատևման ժամանակագրական ողջ լայնությամբ:

Հողմիկ բնակավայրը կարևորվում է ևս մեկ հանգամանքով: Պատմական Շիրակից դեպի Սև ծով տանող հին ճանապարհներից մեկն անցնում էր Ամասիայի շրջանով, թերևս հենց Հողմիկ գյուղի և հնավայրի կողքով (Զարդարյան 1996, 10–11): Ի թիվս այլ վկայությունների, 1996 թ. հայտնաբերվեց մի լեռնային ճանապարհ, որը, ձգվելով մոտ 10 կմ, իջնում էր ներկայիս Մայիսյան գյուղի մոտ՝ դեպի Շիրակի դաշտավայր (Հակոբյան 1987–2015, Հաշվետվություն 2006): Ճանապարհի մի փոքր հատված պահպանվել էր կողքին դրված եզրաքարերով հանդերձ: Հողմիկի հաղորդակցական ներուժի հնագիտական քննությունը հնարավորություն կընձեռի լուսաբանելու հնարավոր առնչությունների առկայությունը անտիկ Հայաստանի և հարակից այլ շրջանների բնակավայրերի հետ:

Թանգարանային հավաքածուն

Հողմիկի նյութերի մի մասը պահվում է Շիրակի երկրագիտական թանգարանի պահոցներում, մյուս մասը՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: Ոսկրաբանական նյութը (բացառությամբ 1987 թ. պեղածոների) չի հետազոտվել և պահվում է ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության ինստիտուտում՝ հետագայում քննության առնելու նպատակով: Իսկ ութ դամբարաններից հայտնաբերված մարդաբանական նյութերը գտնվում են ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարությանն առընթեր Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պահպանության ծառայության պահոցներում ու Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: Այս նյութերը նույնպես մինչև այսօր չեն ուսումնասիրվել:

Արխիվային նյութերը

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում են պահվում Հ. Հակոբյանի՝ 1987–1992 և 2006–2015 թթ. պեղումների հաշվետվությունները (օրագրեր, հաշվետվություններ, գծագրեր, լուսանկարներ): Դրանք կարևոր են հուշարձանի նպատակային քննության տեսանկյունից: Էական նշանակություն ունեն նաև հեղինակի կատարած համեմատական ուսումնասիրությունները նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող այնպիսի հուշարձանների հետ, ինչպիսիք են Կարճաղբյուրը, Բենիամինը, Ծաղկահովիտը (Հակոբյան 1987–2015):

Եզրակացություններ

Անտիկ Հայաստանի ուսումնասիրության ընթացքում շեշտը հիմնականում դրվել է քաղաքների (մասնավորապես մայրաքաղաքների), արքայական և այլ տիպի ամրոցների վրա: Հողմիկը պատկանում է այն եզակի շարքային (գյուղական-ավանային) հնավայրերի թվին, որոնք համակարգված պեղումների են ենթարկվել: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ բնակավայրը տեղակայված է եղել հր-հս առանցքով ընթացող պատմական ճանապարհներից մեկի վրա, ինչը թույլ է տալիս լուսաբանելու տնտեսական և մշակութային առնչությունները: Հետագա աշխատանքները հնարավորություն կընձեռեն խորապես քննե-

լու այս կարևոր հուշարձանի դերը Հայկական լեռնաշխարհի համաժամանակյա զարգացումների համատեքստում:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն ենք հայտնում պ.գ.թ. Մկրտիչ Զարդարյանին և պ.գ.դ. Արսեն Բոբոխյանին՝ խորհուրդների և ուշագրավ դիտարկումների համար:



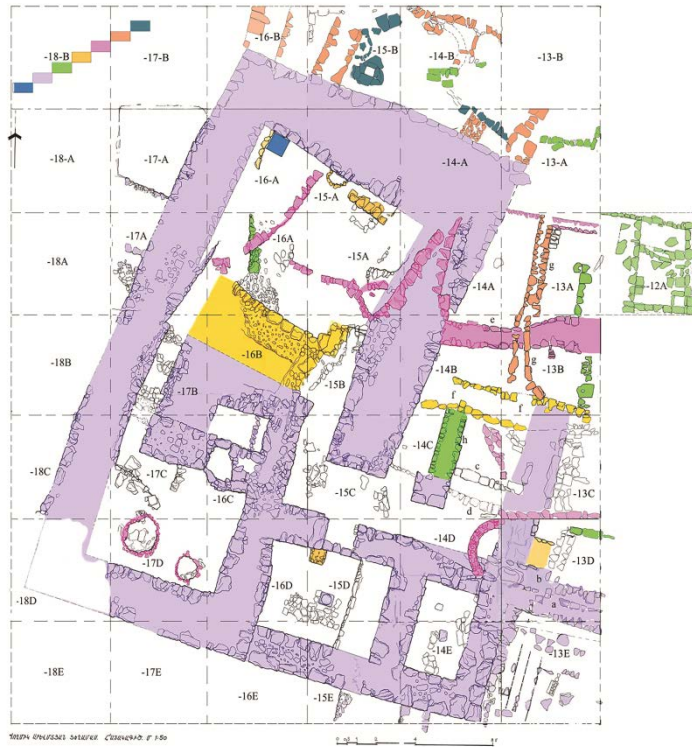
Նկ. 1. Հողմիկի տեղադրությունը Շիրակի մարզում



Նկ. 2. Հողմիկի արևելյան համալիրի հատակագիծը
(Հակոբյան 1987-2015, գծագիրը՝ 1987 թ.)



Նկ. 3. Դրվագ Հողմիկի արևելյան համալիրի պեղումներից
(Հակոբյան 1987-2015, գծագիրը՝ 1987 թ.)



Նկ. 4. Հողմիկի արևմտյան համալիրի հատակագիծը. նշված են բոլոր շերտերն ու ենթաշերտերը (Հակոբյան 1987–2015, գծագիրը՝ 2015 թ.)



Նկ. 5. Դրվագ Հողմիկի արևմտյան համալիրի պեղումներից, 2013 թ. (Հակոբյան 1987–2015, գծագիրը՝ 2013 թ.)

Գրականություն/References/Литература

1. Զարդարյան Մ. 1996, Շիրակը առաջավորասիական ինտեգրացիոն համակարգում (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակ), Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 10–11:
Zardaryan M. 1996, Shirak in the Near-Eastern Integration System (1st Millennium BC), The Historical and Cultural Heritage of Shirak, Second Republican Conference, Abstracts of Reports, Gyumri, 10–11 (in Armenian).
2. Հակոբյան Հ. 2001, Հին Հայաստանի սյունազարդ դահլիճները և Հողմիկի տաճարային համալիրը, Պատմության և մշակույթի հարցեր, Գ. Տիրացյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 49–56:
Hakobyan H. 2001, The Columned Halls of Ancient Armenia and the Hoghmk Palace Complex, Issues of History and Culture, Reports of the Conference Dedicated to the Memory of G. Tiratsyan, Yerevan, NAS Publishing House, 49–56 (in Armenian).
3. Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ռ. 1989, Հողմիկի հելլենիստական հուշարձանի պեղումների նախնական արդյունքները, ՀՀ դաշտային հնագիտական և ազգագրական աշխատանքներ, 1987–1988 թթ., Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 61–63:
Hakobyan H., Vardanyan R. 1989, Preliminary Results of the Excavations of the Hellenistic Site Hoghmk, Field Archaeological and Ethnographic Works in the Republic of Armenia, 1987–1988, Abstracts of Reports, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 61–63 (in Armenian).
4. Հակոբյան 1987–2015, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Հայկ Հակոբյանի ֆոնդ, ց. 1, գ. 1–7, 1–379 (ծեռագիր և թվային):
Hakobyan 1987–2015, Archives of the Institute of Archaeology and Ethnography, Hayk Hakobyan Collection, L. 1, W. 1–7, 1–379 (Manuscript and Digital) (in Armenian).
5. Akopjan H.P. 2000, Die Tempelanlagen von Ochmik in Armenien, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 32, 21–35.

ADVANCING ABM IN ARCHAEOLOGY: A PROBABILISTIC AND EXPLAINABLE FRAMEWORK FOR INCOMPLETE DATA

ԱԳԵՆՏԱՅԻՆ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ԹԵՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ РАЗВИТИЕ АГЕНТНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В АРХЕОЛОГИИ: ВЕРОЯТНОСТНАЯ И ОБЪЯСНИМАЯ МОДЕЛЬ ДЛЯ НЕПОЛНЫХ ДАННЫХ

Hamed Eghbal
Համեդ Եղբալ
Хамед Эгбал

Faculty of Multimedia, Tabriz Islamic Art University Tabriz, Iran
Մուլտիմեդիայի ֆակուլտետ, Թավրիզի իսլամական արվեստի համալսարան, Թավրիզ, Իրան
Факультет мультимедиа, Исламский университет искусств Тебриза, Тебриз, Иран

ha.eghbal@tabriziau.ac.ir

Received: 02.02.2026; Revised: 20.06.2026; Accepted: 15.07.2026
Ներկայացվել է՝ 02.02.2026; գրախոսվել է՝ 20.06.2026; ընդունվել է՝ 15.07.2026
Представлено: 02.02.2026; рецензировано: 20.06.2026; принято: 15.07.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-297

Abstract – Archaeological Agent-Based Models (ABMs) are increasingly used to study interactions between human populations and changing environments. However, archaeological evidence is often incomplete, making it difficult to evaluate competing explanations and assess uncertainty. This study presents an integrated modeling framework designed to explore multiple plausible scenarios rather than reconstruct a single version of the past. The framework combines forward modeling, probabilistic inference, parameter-space exploration, multi-scale validation, and Explainable Agent-Based Modeling (EABM) within a unified analytical structure. Its main innovation is the explicit inclusion of formation and taphonomic processes in the simulation workflow, allowing preservation bias to be treated as part of archaeological inference rather than as an external source of error. Simulated outcomes are compared probabilistically with archaeological observations across multiple analytical scales to address uncertainty and equifinality. The framework also supports systematic exploration of alternative parameter configurations, enabling broader investigation of complex model behavior. By integrating human behavior, material formation processes, and empirical evaluation within a single framework, the approach shifts archaeological analysis from deterministic reconstruction toward generative explanation and provides a transparent basis for comparing alternative interpretations.

Ամփոփում – Ագենտային մոդելավորումը (Agent-Based Models, ABMs) գնալով ավելի լայնորեն է կիրառվում հնագիտության մեջ՝ անցյալի հասարակությունների և փոփոխվող միջավայրի փոխազդեցությունները ուսումնասիրելու նպատակով: Հնագիտական տվյալները հաճախ ամբողջական չեն լինում, ինչը մեծացնում է անորոշության աստիճանը համապատասխան վերլուծություններում: Սույն հետազոտությունը ներկայացնում է ինտեգրված մոդելավորման առաջարկ, որը նախատեսված է ոչ թե անցյալի եզակի օրինակի, այլ բազմաթիվ հավանական օրինակների դիտարկման համար: Այն քննարկում է ագենտային մոդելավորումը մեկ միասնական համակարգում: Դրա հիմնական նորամուծությունը ձևավորման և տաֆոնոմիական փոխակերպման գործընթացների անմիջական ներառումն է մոդելավորման ընթացքի մեջ: Մոդելավորման արդյունքները համեմատվում են հնագիտական տվյալների հետ տարբեր վերլուծական մակարդակներում՝ անորոշությունն ու էկվիֆինալությունը գնահատելու համար: Այս մոտեցումը միավորում է մարդկային վարքագիծը, նյութական մշակույթի ձևավորման գործընթացները և էմպիրիկ գնահատումը մեկ շրջանակի մեջ՝ հիմք ապահովելով այլընտրանքային մեկնաբանությունների համար:

Аннотация – Агентно-ориентированные модели (Agent-Based Models, ABMs) всё шире используются в археологии для изучения взаимодействий популяции прошлого с изменяющейся окружающей средой. Однако археологические данные часто являются неполными, что затрудняет оценку конкурирующих объяснений и анализ неопределённости. В статье предлагается интегрированная модельная структура, предназначенная для исследования множества правдоподобных сценариев вместо реконструкции единственной версии прошлого. Подход объединяет forward-моделирование, вероятностный вывод, исследование пространства параметров, многомасштабную валидацию и Explainable Agent-Based Modeling (EABM) в единой аналитической системе. Основной инновацией является прямое включение процессов формирования и тафономической трансформации в моделирование, что позволяет рассматривать искажения сохранности как часть археологического вывода. Результаты моделирования вероятностно сопоставляются с археологическими данными на нескольких аналитических уровнях для учёта неопределённости и эквивифинальности. Объединяя человеческое поведение, процессы формирования материальных остатков и эмпирическую оценку в рамках единой структуры, подход смещает акцент от детерминистической реконструкции к генеративному объяснению и создаёт более прозрачную основу для сравнения альтернативных интерпретаций.

Keywords – modeling, archaeology, equifinality, validation, inference.

Հիմնաբառեր – մոդելավորում, հնագիտություն, էկվիֆինալություն, վավիդացում, եզրակացություն:

Ключевые слова – моделирование, археология, эквивифинальность, валидация, вывод.

Introduction

Archaeological inference is fundamentally constrained by the nature of the available evidence. Material remains do not provide a direct record of past human behavior; rather, they represent the cumulative outcome of cultural and natural processes acting on archaeological deposits through time (Schiffer 1987, 13–16; Novoa et al. 2023). From the perspective of formation process theory, the archaeological record reflects the combined effects of depositional, postdepositional, and recovery processes

more closely than the behaviors that originally produced it (Sobotkova, Hermankova 2022). Consequently, archaeological evidence is inherently fragmentary: only part of past activities survives, and only a fraction of that material is ultimately recovered through fieldwork (Binford 1981; Lyman et al. 2003; Renfrew, Bahn 2005, 10, 199). Taphonomic processes, including erosion, sedimentation, and biological or anthropogenic disturbance, further modify archaeological materials after deposition (Schiffer 1987, 20–25). The relationship between material traces and past behavior therefore remains indirect and requires interpretation rather than direct observation (Rogers, Cegielski 2017).

These conditions create a persistent problem of ambiguity in archaeological interpretation. Because archaeological data are incomplete and transformed, different explanatory pathways may remain consistent with the same material pattern, a phenomenon commonly described as equifinality (Premo 2010; Romanowska et al. 2021). Under such circumstances, conventional approaches—including qualitative interpretation, linear causal models, and analogical reasoning—face important limitations in addressing the nonlinear interactions, feedback mechanisms, and probabilistic variability that characterize past human systems (Lake 2014, 88–89; Romanowska et al. 2021). Although analogies have long been used to relate archaeological observations to ethnographic and experimental evidence (Binford 1967), their explanatory value depends on the identification of meaningful contextual similarities and often provides limited grounds for distinguishing among alternative causal processes when several mechanisms may generate comparable material outcomes (Bevan 2012; Romanowska 2015; Romanowska et al. 2021, 3, 88–89, 142–144; Shennan 2008). These challenges have encouraged the development of process-based and probabilistic approaches that address uncertainty directly through the explicit simulation of mechanisms responsible for observable patterns rather than through descriptive resemblance alone (Epstein 2006, 4–46; Romanowska 2015). Within this perspective, model outputs are interpreted as probability distributions rather than fixed predictions, allowing alternative explanations to be evaluated according to their consistency with the archaeological record (Beaumont 2010; Crema 2012).

Agent-Based Modeling (ABM) offers a means of addressing some of these challenges by simulating interactions among individual agents and examining how larger-scale patterns emerge from those interactions (Romanowska et al. 2021, 26–27). In archaeology, however, ABM has often been applied to a limited number of predefined scenarios designed to reproduce observed patterns or specific historical trajectories (Graham, Weingart 2015; Lake 2014). Although such applications have generated valuable insights, they may restrict exploration of the broader range of possible system behaviors (Crema 2014) and encourage deterministic interpretations of processes that are inherently stochastic (Kohler et al. 2012; Kohler, Varien 2012, 72–73). In addition, formal statistical evaluation of model outputs against archaeological evidence has fre-

quently remained limited, complicating the assessment of model–data correspondence (Romanowska et al. 2021, 88–89, 142–144).

A more productive approach shifts attention from reconstructing discrete historical narratives toward simulating the processes that generate archaeological patterns and exploring the range of trajectories that may emerge from them. Within this perspective, ABM functions less as a tool for reproducing the past and more as a framework for generating ensembles of outcomes that can be compared with archaeological evidence (Crema 2014; Kohler et al. 2012). The analytical objective therefore moves from identifying a single preferred explanation to evaluating sets of outcomes and their relative consistency with the available data.

Forward modeling extends this perspective by representing the sequence of processes through which archaeological data are generated. Instead of treating observed patterns as independent observations, it incorporates the interactions linking human behavior, environmental conditions, post-depositional transformation, and archaeological recovery (Kohler, Varien 2012, 4–6, 71–73). Preservation biases, sampling effects, and other sources of uncertainty are therefore integrated directly into the simulation, allowing archaeological patterns to be understood as emergent outcomes of interacting processes rather than isolated empirical observations.

Building on these developments, the present study proposes an integrated analytical framework that combines forward modeling, probabilistic inference, and process-oriented modeling. Rather than reconstructing a definitive historical sequence, the framework provides a structured approach for evaluating competing hypotheses under explicitly defined conditions. Its primary contribution is methodological: establishing a conceptual and computational foundation in which assumptions, parameter configurations, and inferential limitations are made explicit, thereby creating more transparent and testable conditions for comparing archaeological explanations.

A Forward Modeling Framework for Archaeological ABM

A recurring problem in archaeological analysis is the assumption that survey data provide a direct reflection of past human behavior. In reality, archaeological patterns emerge through a sequence of depositional, post-depositional, and observational processes that progressively alter the archaeological record (Schiffer 1987, 7–8, 10; Bevan 2012). Efforts to reconstruct behavior through retrospective correction of these transformations often introduce additional uncertainty, particularly in systems characterized by non-linear interactions and multiple causal pathways. Forward modeling offers an alternative by adopting a generative perspective in which behavioral processes are simulated directly and archaeological patterns emerge through the interaction of agents, environments, and material deposition over time (McLaughlin 2023). Consistent with the principles of generative social science, the objective is to explain how observable regularities arise from explicitly defined processes rather than treating those regularities as explanatory endpoints (Epstein 2006, 5, 7–8).

Within this framework, formation processes, taphonomic transformation, and agent behavior are treated as interconnected components of a single analytical system. Transformations such as erosion, burial, and differential visibility are modeled directly, allowing behavioral outputs to be converted into materially altered patterns comparable to empirical datasets (Schiffer 1983; Schiffer 1987, 7–10). Archaeological traces are therefore generated through behavioral dynamics and subsequently modified by the same processes that affect real-world evidence, integrating preservation bias and observational uncertainty into the simulation itself. Model evaluation is correspondingly grounded in Pattern-Oriented Modeling (POM), where validation depends on the simultaneous reproduction of multiple empirical regularities rather than a single pattern match (Grimm et al. 2005). Statistical approaches such as Approximate Bayesian Computation (ABC) and Monte Carlo simulation further support the probabilistic comparison of simulated and observed patterns.

The framework also adopts a socio-environmental perspective on human behavior. Early archaeological applications of Agent-Based Modeling (ABM) frequently emphasized environmental optimization, with agents responding primarily to resource availability or landscape conditions. While computationally efficient, such approaches capture only part of the processes underlying human action. Human behavior emerges through the interaction of environmental constraints, social relationships, and cognitive mechanisms (Kohler, Varien 2012, 6–8, 24–26, 70–71). Agents are therefore characterized by attributes such as memory, learning capacity, network position, and context-dependent decision rules. Social memory introduces path dependency by linking present choices to accumulated experience, while interaction networks structure the circulation of resources, information, and influence. These relational processes have been shown to shape both archaeological patterning and broader system trajectories (Romanowska 2015; Romanowska et al. 2021, 170, 301). Through their interaction with ecological conditions, macro-scale archaeological patterns emerge from micro-level processes in a manner consistent with generative social science (Epstein 2006, 5–6, 31, 37–38, 51–52).

Decision-making within the model is treated as inherently non-linear. Behavioral responses may remain stable for extended periods before relatively small changes in environmental or social conditions trigger substantial reorganization, a characteristic feature of complex adaptive systems (Grimm et al. 2005). Archaeological patterns are therefore understood as emergent outcomes of interactions among cognitive processes, social networks, and ecological conditions rather than direct reflections of environmental constraints alone. To address equifinality, the framework systematically explores probabilistic scenario space by varying key parameters across broad ranges rather than evaluating a limited set of predefined historical reconstructions (Romanowska et al. 2021, 333–334). Approximate Bayesian Computation (ABC) identifies regions of parameter space that remain statistically consistent with archaeological observations without requiring explicit likelihood functions, while Monte Carlo simula-

tion helps distinguish persistent structural patterns from stochastic variation through repeated model execution (Beaumont 2010; Crema 2012; Grimm, Railsback 2006). The framework also supports the exploration of boundary conditions and critical transitions by exposing the model to a range of environmental and social perturbations (Grimm et al. 2005). Taken together, forward modeling, taphonomic representation, socio-environmental agent design, and probabilistic inference establish an integrated analytical framework in which data generation, transformation, and evaluation are treated as components of a single process, providing a more explicit basis for addressing uncertainty and equifinality in archaeological research.

Multi-Pattern, Multi-Scale Validation

Validation in archaeological Agent-Based Modeling (ABM) is constrained by the nature of the archaeological record, which is fragmentary, shaped by taphonomic processes, and inherently non-repeatable. Under such conditions, evaluation based on a single output variable or isolated pattern provides only limited insight into model performance. Pattern-Oriented Modeling (POM) addresses this limitation by proposing that model credibility should be assessed through the simultaneous reproduction of multiple empirical patterns operating across different organizational scales (Wiegand et al. 2003; Grimm et al. 2005). This perspective is particularly important in archaeology, where equifinality often allows different mechanisms to produce similar observable outcomes. The validation framework proposed here therefore evaluates model performance through cumulative consistency across several independent dimensions rather than through correspondence with a single pattern, providing a stronger basis for assessing the plausibility of underlying mechanisms and causal explanations (Beven 2006; Romanowska et al. 2021, 142–145).

Validation is organized across three interconnected analytical levels. At the survey level, model outputs processed through the taphonomic component are compared directly with archaeological observations, including artefact densities, site distributions, and spatial patterns derived from survey data. At the macro level, assessment focuses on the model's ability to reproduce broader forms of spatial and socio-environmental organization, such as settlement clustering, regional settlement hierarchies, and landscape-scale structures associated with long-term system dynamics. At the micro level, evaluation concentrates on the plausibility of the behavioral mechanisms that generate model outcomes, including interaction networks, decision-making processes, and forms of social organization. Together, these levels provide a coherent framework for assessing both the empirical correspondence of model outputs and the credibility of the processes that produce them. Comparison at the survey level maintains direct relevance to the archaeological record (Romanowska et al. 2021, 85–87), while macro-scale patterns offer insight into regional socio-environmental dynamics (Kohler, Varien 2012, 52–54, 73–75). Micro-scale evaluation examines whether simulated behavioral processes remain theoretically plausible and consistent with available

evidence concerning interaction, decision-making, and social organization (Romanowska et al. 2021, 25–26, 63, 66–67).

A central feature of the framework is the integration of multi-pattern validation with probabilistic parameter estimation. Parameter configurations are assessed according to their capacity to reproduce patterns across all analytical levels simultaneously rather than through agreement with a single output variable. This enables the elimination of parameter sets that fail under cross-scale comparison while retaining those that perform consistently across multiple empirical dimensions. By linking survey-level observations, macro-scale system organization, and micro-scale behavioral processes within a unified framework, the approach provides a stronger basis for interpreting archaeological system dynamics and evaluating alternative explanatory scenarios.

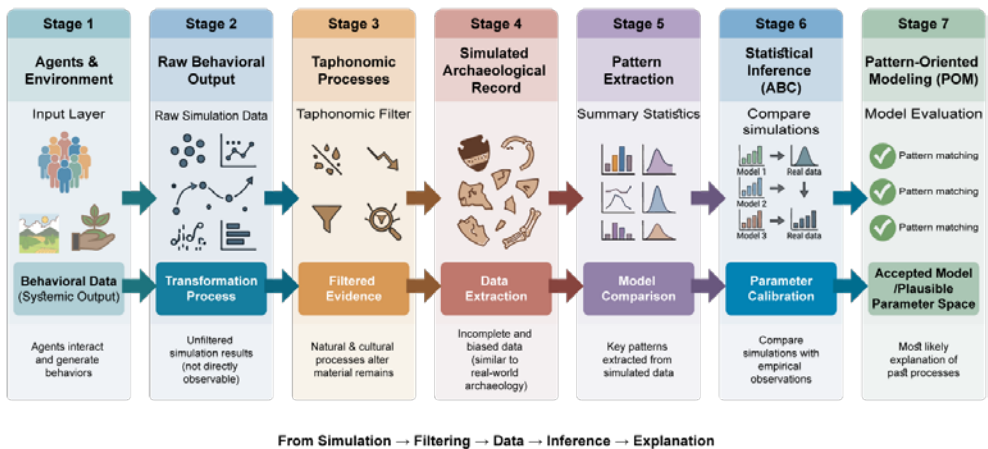


Fig. 1. Integrated probabilistic workflow for archaeological ABM. Behavioral simulations are transformed through taphonomic processes into synthetic archaeological records and evaluated using Pattern-Oriented Modeling (POM) and Approximate Bayesian Computation (ABC) to identify plausible explanatory scenarios.

Methodological Innovations

Scenario Stress Testing and System Fragility

Scenario stress testing addresses a central challenge in computational archaeology: understanding how socio-environmental systems respond under conditions of disruption as well as stability. Models focused primarily on equilibrium states often provide only a partial view of system behavior, particularly where non-linear dynamics and abrupt change are important. Recent research has therefore emphasized exposing models to extreme but plausible conditions in order to identify vulnerabilities, critical thresholds, and pathways of transformation (Kohler, Varien 2012, 73; Romanowska et al. 2021, 25–26, 63, 142–144). The objective is not to reconstruct a particular

historical sequence but to examine the conditions under which resilience is maintained or weakened.

In complex adaptive systems, pressures may accumulate gradually before crossing thresholds that trigger rapid reorganization (Kohler, Varien 2012, 8–11; Scheffer et al. 2001). Archaeologically, such dynamics may appear in changes in settlement organization, subsistence practices, demographic trajectories, or patterns of social interaction (Kohler, Varien 2012, 245–248). Stress testing investigates these processes by exposing models to a range of pressures, including resource shortages, disruptions to exchange networks, and demographic or institutional decline (Kohler, Varien 2012, 58–62, 165–171, 202–205, 245–249). Rather than focusing on individual simulations, analysis compares distributions of outcomes across multiple scenarios, allowing recurring patterns of adaptation, reorganization, and instability to be identified despite stochastic variation.

This perspective shifts attention from reconstructing specific outcomes toward evaluating the conditions under which systems become susceptible to transformation. Consistent with probabilistic approaches in archaeology, stress testing supports the construction of comparative fragility landscapes in which alternative configurations can be assessed according to their capacity to absorb disturbance and maintain stability (Premo 2010). At the same time, understanding why particular outcomes emerge requires examination of the mechanisms that generate them, highlighting the importance of combining stress testing with process-oriented modeling approaches.

Explainable ABM (EABM) as State-Space Analysis

State-space analysis extends this perspective by focusing on the trajectories through which systems evolve. In many complex systems, gradual pressures can accumulate until critical thresholds are crossed, producing rapid reorganization. Such transitions are often preceded by early warning indicators, including increasing variance and critical slowing down, both of which suggest declining resilience (Scheffer et al. 2001; Scheffer et al. 2009). Monitoring these indicators within simulations provides insight into the processes that precede transformation rather than focusing exclusively on final outcomes.

A complementary perspective is provided by network analysis. Agent behavior is embedded within structures through which resources, information, and social influence circulate. Network properties such as connectivity, density, and centrality influence how local interactions scale into broader system outcomes (Romanowska et al. 2021, 179–182). Different network configurations may therefore contribute to resilience, vulnerability, or reorganization in distinct ways. Together, state-space and network analysis reposition ABM as a tool for process tracing as well as pattern generation, making internal model dynamics accessible to systematic examination and strengthening explanations of causation, resilience, and social change.

Parameter Space Exploration and Bayesian Approximation

Applying Agent-Based Modeling (ABM) to archaeological research requires methods capable of identifying parameter configurations consistent with observed material patterns. Because archaeological evidence is incomplete and often compatible with multiple interpretations, focusing on a narrow parameter range or a single optimal solution can unnecessarily restrict inference. Recent work has therefore emphasized systematic exploration of parameter space, in which model behavior is examined across broad combinations of environmental and behavioral variables (Crema 2012; Premo 2010).

Parameter space exploration generates large ensembles of simulations in which variables such as resource regeneration, demographic thresholds, mobility strategies, and interaction dynamics are varied systematically. The objective is not to identify a uniquely correct configuration but to determine which regions of parameter space produce outcomes compatible with empirical observations (Romanowska et al. 2021, 145–146, 321–323, 334–336). Calibration therefore shifts from optimization toward evaluating plausible parameter combinations and examining how alternative assumptions influence model behavior.

Approximate Bayesian Computation (ABC) provides a practical framework for this process. Parameter values are sampled from prior distributions, simulations are compared with archaeological observations, and configurations that generate sufficiently similar outcomes are retained (Beaumont 2010). Repeated sampling produces posterior distributions that characterize the relative plausibility of alternative parameter combinations without requiring explicit likelihood functions. Because direct comparison of raw simulation outputs is rarely feasible, evaluation commonly relies on summary measures such as settlement-size distributions, spatial clustering patterns, and network characteristics.

A complementary component is Global Sensitivity Analysis (GSA), which evaluates how variation across multiple parameters contributes to variation in model outputs. Unlike local approaches that examine parameters individually, GSA considers their combined effects across the full parameter space, making it possible to identify influential parameters and interactions more systematically (Saltelli et al. 2008, 160–164, 184). Together, these methods support probabilistic evaluation, clarify the importance of model assumptions, and provide a stronger basis for assessing archaeological interpretations under alternative conditions.

Computational Tractability and Model Emulation

Although large-scale simulation and probabilistic evaluation are increasingly important in archaeological ABM, their application is often constrained by computational cost. Exploring extensive parameter spaces, particularly in spatially explicit models integrated with GIS data, may require very large numbers of simulation runs, making exhaustive analysis difficult in practice.

One response has been the use of surrogate modeling, or model emulation, in which an approximate statistical representation of model behavior is constructed in place of repeated execution of the full simulation (Kennedy, O'Hagan 2001). Trained on a subset of simulation results, emulators can estimate outputs across untested configurations while substantially reducing computational demand (Williams, Rasmussen 2006, 7–8, 16–18, 30, 193; Beaumont 2010). Parallel computing provides a complementary solution by distributing independent simulation runs across multiple processors, making large simulation ensembles more feasible and reducing runtime considerably (Romanowska et al. 2021, 342; Railsback, Grimm 2019, 106–109).

Further efficiency can be achieved through guided sampling strategies that concentrate computational effort on parameter regions more likely to generate outputs consistent with empirical patterns. Often combined with iterative search procedures, these approaches reduce redundant evaluations and improve exploration of informative areas of parameter space (Beaumont 2010). Together, model emulation, parallel computation, and guided sampling provide a scalable framework that supports more systematic exploration of complex archaeological models.

Moving Beyond Case Studies: Stylized Generative Modeling

A recurring issue in archaeological ABM is the emphasis on highly detailed, case-specific reconstructions in which model outcomes become closely tied to local data limitations and contextual uncertainties. In response, computational social science has increasingly adopted stylized generative models designed not to reproduce particular empirical settings but to isolate mechanisms capable of generating observable patterns (Epstein 2006, 8–13; Kohler, Varien 2012, 10–11).

This approach relies on synthetic environments that retain selected structural characteristics while minimizing unnecessary contextual complexity. Topography may be represented through abstract elevation surfaces or grid-based landscapes that capture the effects of movement constraints and accessibility without reproducing empirical detail (Lake 2014; Verhagen et al. 2019, 109–127, 217–249). Resources such as water, arable land, and raw materials are modeled as heterogeneous spatial variables, allowing systematic examination of scarcity, competition, and environmental gradients (Crema 2015; Kohler, Gumerman 2000, 179; Kowarik et al. 2015). Mobility and interaction are similarly represented through simplified rules, often incorporating least-cost path approaches to approximate movement across constrained landscapes (Romanowska et al. 2021, 108–110).

The principal value of stylized generative modeling lies in the analytical control it provides. Because initial conditions are explicitly defined, model behavior can be evaluated systematically before methods are applied to more uncertain archaeological datasets (Epstein 2006, 4–6, 15–16). Such environments are particularly useful for testing forward-modeling strategies, probabilistic inference methods, and extreme scenarios that may be only partially visible in the archaeological record (Miller, Page

2007, 65–67). More broadly, these models support mechanism-based explanation by examining how macro-scale patterns emerge from micro-level rules rather than relying solely on descriptive correspondence (Epstein 2006, 7–9). In doing so, they complement empirical research and contribute to the development of more transferable and theoretically grounded explanations in archaeology.

Implications for Archaeological Theory

The integration of forward modeling, probabilistic inference, explainable simulation, and computational optimization has important implications for archaeological theory. Rather than treating Agent-Based Modeling (ABM) primarily as a tool for reproducing observed patterns, this framework positions simulation as a means of investigating the processes through which archaeological evidence is generated. As a result, attention shifts from descriptive correspondence toward the evaluation of alternative mechanisms and their capacity to account for observed material patterns under conditions of incomplete evidence (Romanowska et al. 2021, 25; Smaldino 2023, 9–13, 301–304).

This perspective encourages a different understanding of archaeological explanation. Traditional approaches have often sought a dominant causal account, whereas process-oriented simulation highlights the coexistence of multiple plausible pathways. Interpretation becomes less concerned with reconstructing a single historical sequence and more focused on evaluating the conditions under which different outcomes become probable. Archaeological inference is therefore reframed as the assessment of alternative trajectories rather than the selection of a single explanatory narrative.

Theoretical significance also lies in the capacity of ABM to connect individual action with broader social and environmental dynamics. Archaeological phenomena such as settlement hierarchies, exchange systems, social inequality, and political integration emerge through interactions operating across multiple scales. By representing these interactions explicitly, ABM provides a framework for examining how large-scale patterns develop from localized processes and how feedbacks between levels of organization shape long-term system behavior (Epstein 2006, 4–6, 15–16; Kohler, Varien 2012, 7–9, 14).

More broadly, this approach supports a shift from deterministic reconstruction toward generative explanation. Uncertainty is treated not as a methodological obstacle but as an inherent feature of archaeological inference that can be examined explicitly through simulation and probabilistic evaluation. Theoretical interpretation consequently becomes less focused on identifying singular causes and more concerned with understanding the range of mechanisms and conditions capable of producing the archaeological record. In this way, ABM serves as a bridge between empirical evidence and broader debates concerning social change, adaptation, resilience, and the dynamics of complex human systems.

Conclusion

The framework developed here proposes a shift from reductive forms of archaeological inference toward a generative modeling perspective in which the production, transformation, and evaluation of archaeological data are treated within a single analytical process. By explicitly integrating agent behavior with taphonomic processes, the approach establishes a closer connection between socio-environmental dynamics and the material traces observed in the archaeological record (Sobotkova, Hermankova 2022, 6–7, 232–235; Epstein 2006, 4–6, 15–16). Its principal innovation lies in treating uncertainty, formation processes, and behavioral mechanisms as integral components of explanation rather than as external complications to be addressed after analysis.

Methodologically, the framework combines forward modeling, probabilistic evaluation, multi-scale validation, explainable simulation, and systematic exploration of parameter space within a common structure. This integration provides a more transparent basis for assessing alternative scenarios, evaluating competing explanations, and examining the mechanisms through which archaeological patterns emerge. Rather than seeking a single best reconstruction, analysis focuses on identifying plausible regions of explanation and assessing their consistency with empirical observations (Premo 2010; Romanowska et al. 2021, 228–232). The result is a more flexible and theoretically informed approach to archaeological inference.

Future research can extend this framework through the development of richer behavioral representations, improved methods for linking simulation outputs with archaeological datasets, and greater use of scalable computational techniques. Continued integration of probabilistic inference, explainable modeling, and large-scale simulation offers opportunities to investigate increasingly complex archaeological questions while maintaining analytical transparency. In this sense, the framework is intended not as a fixed methodological solution but as a foundation for a broader computational archaeology capable of addressing causation, uncertainty, and social change within a formally specified and empirically grounded analytical environment.

Acknowledgements

I thank Dr. Andre Costopoulos for guidance on archaeological ABM, Dr. Ruben Badalyan for manuscript review and translation support, and Dr. Arsen Bobokhyan for editorial comments. I also acknowledge the staff of the Institute of Archaeology and Ethnography of Armenia for their assistance during this research.

References/Գրականություն/Литература

1. Asghar R., Mooney S., Neill E.O., Hynds P. 2025, Using Agent-Based Models and Explainable Artificial Intelligence (XAI) to Simulate Social Behaviors and Policy Intervention Scenarios: A Case Study of Private Well Users in Ireland, arXiv preprint arXiv:2502.05718.

2. Beaumont M.A. 2010, Approximate Bayesian Computation in Evolution and Ecology, *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics*, 41(1), 379–406.
3. Bevan A. 2012, Spatial Methods for Analysing Large-Scale Artefact Inventories, *Antiquity*, 86(332), 492–506.
4. Beven K. 2006, A Manifesto for the Equifinality Thesis, *Journal of Hydrology*, 320 (1–2), 18–36.
5. Binford L.R. 1967, Smudge Pits and Hide Smoking: The Use of Analogy in Archaeological Reasoning, *American Antiquity*, 32(1), 1–12.
6. Binford L.R. 1981, *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, Academic Press.
7. Crema E.R. 2012, Modelling Temporal Uncertainty in Archaeological Analysis, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 19(3), 440–461.
8. Crema E.R. 2014, A Simulation Model of Fission–Fusion Dynamics and Long-Term Settlement Change, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 21(2), 385–404.
9. Crema E.R. 2015, Modelling Settlement Rank-Size Fluctuations, In G. Wurzer, K. Kowarik, H. Reschreiter (Eds.), *Agent-Based Modeling and Simulation in Archaeology*, 161–181, Springer.
10. Epstein J.M. 2006, *Generative Social Science: Studies in Agent-Based Computational Modeling*, Princeton University Press.
11. Fernández-Götz M., Roymans N. 2017, *Conflict Archaeology: Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity*, Routledge.
12. Gilbert N., Troitzsch K. 2005, *Simulation for the Social Scientist*, McGraw-Hill Education (UK).
13. Graham S., Weingart S. 2015, The Equifinality of Archaeological Networks: An agent-Based Exploratory Lab Approach, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 22(1), 248–274.
14. Grimm V., Railsback S.F. 2006, *Individual-Based Modeling and Ecology*, Princeton University Press.
15. Grimm V., Revilla E., Berger U., Jeltsch F., Mooij W.M., Railsback S.F., Thulke H.-H., Weiner J., Wiegand T., DeAngelis, D.L. 2005, Pattern-oriented Modeling of Agent-Based Complex Systems: Lessons from Ecology, *Science*, 310(5750), 987–991.
16. Karl R. 2018, Jenseits von Krieg und Frieden.: Kann man Krieg und Frieden in der Urgeschichte archäologisch identifizieren? *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 148, 49–73.
17. Kennedy M.C., O'Hagan A. 2001, Bayesian Calibration of Computer Models, *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Statistical Methodology)*, 63(3), 425–464.
18. Kohler T.A., Bocinsky R.K., Cockburn D., Crabtree S.A., Varien M.D., Kolm K.E., Smith S., Ortman S.G., Kobt Z. 2012, Modelling Prehispanic Pueblo Societies in Their Scosystems, *Ecological Modelling*, 241, 30–41.
19. Kohler T.A., Gummerman, G.G. 2000, *Dynamics in Human and Primate Societies: Agent-Based Modeling of Social and Spatial Processes*, Oxford University Press.

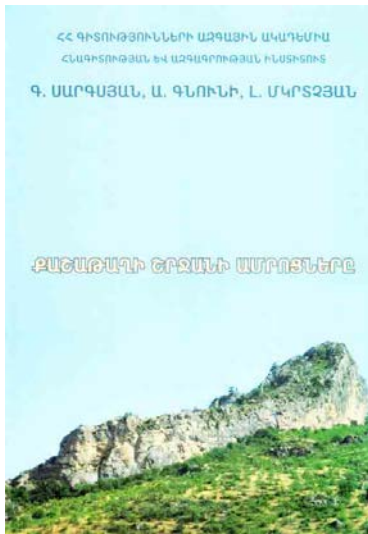
20. Kohler T.A., Varien M.D. 2012, *Emergence and Collapse of Early Villages: Models of Central Mesa Verde Archaeology*, vol. 6, University of California Press.
21. Kowarik K., Reschreiter H., Wurzer G. 2015, Mining with Agents: Modelling Prehistoric Mining and Prehistoric Economy, In G. Wurzer, K. Kowarik, H. Reschreiter (Eds.), *Agent-Based Modeling and Simulation in Archaeology*, 141–159, Springer.
22. Lake M.W. 2014, Explaining the Past with ABM: On Modelling Philosophy, In *Agent-Based Modeling and Simulation in Archaeology*, 17–50, Springer.
23. Lyman R.L., Power E., Lyman R.J. 2003, Quantification and Sampling of Faunal Remains in Owl Pellets, *Journal of Taphonomy*, 1(1), 3–14.
24. McLaughlin R. 2023, Forward Modelling and Simulation in Archaeology, *Handbook of Archaeological Sciences*, 2, 1241–1247.
25. Miller J.H., Page S.E. 2007, *Complex Adaptive Systems: An Introduction to Computational Models of Social Life*, Princeton University Press.
26. Mitchell M. 2009, *Complexity: A Guided Tour*, Oxford University Press.
27. Novoa A.A.R., Brughmans T., Fernández A.F. 2023, Socio-Economic Impacts of the Exposure to Roman Ceramics in the Inland Iron Age Communities of the NW Iberian Peninsula: A Quantitative Approach, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 48, 103880.
28. Premo L.S. 2010, On the Role of Agent-Based Modeling in Post-Positivist Archaeology, In *Simulating Change: Archaeology into the 21st Century*, 28–37, University of Utah Press.
29. Railsback S.F., Grimm V. 2019, *Agent-Based and Individual-Based Modeling: A Practical Introduction*, Princeton University Press.
30. Renfrew C., Bahn P. 2005, *Archaeology: The Key Concepts*, Routledge.
31. Rogers J.D., Cegielski W.H. 2017, Building a better Past with the Help of Agent-Based Modeling, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(49), 12841–12844.
32. Romanowska I. 2015, So You Think You Can Model?: A Guide to Building and Evaluating Archaeological Simulation Models of Dispersals, *Human Biology*, 87(3), 169–192.
33. Romanowska I., Wren C.D., Crabtree S.A. 2021, *Agent-Based Modeling for Archaeology, Simulating the Complexity of Societies*, SFI Press.
34. Saltelli A., Ratto M., Andres T., Campolongo F., Cariboni J., Gatelli D., Saisana M., Tarantola S. 2008, *Global Sensitivity Analysis: The Primer*, John Wiley, Sons.
35. Scheffer M., Bascompte J., Brock W.A., Brovkin V., Carpenter S.R., Dakos V., Held H., Van Nes E.H., Rietkerk M., Sugihara G. 2009, Early-Warning Signals for Critical Transitions, *Nature*, 461(7260), 53–59.
36. Scheffer M., Carpenter S., Foley J.A., Folke C., Walker, B. 2001, Catastrophic Shifts in Ecosystems, *Nature*, 413(6856), 591–596.
37. Schiffer M.B. 1983, Toward the Identification of Formation Processes, *American Antiquity*, 48(4), 675–706.
38. Schiffer M.B. 1987, *Formation Processes of the Archaeological Record*, University of New Mexico Press.
39. Shennan S. 2008, Evolution in Archaeology, *Annual Review of Anthropology*, 37(1), 75–91.

-
40. Smaldino P. 2023, *Modeling Social Behavior: Mathematical and Agent-Based Models of Social Dynamics and Cultural Evolution*, Princeton, NJ, Oxford: Princeton University Press.
 41. Sobotkova A., Hermankova P. 2022, Emergent Archaeological Realities and Reusable Data-sets, In E. Watrall, L. Goldstein (Eds.), *Digital Heritage and Archaeology in Practice: Data, Ethics, and Professionalism*, 135–149.
 42. Vandkilde H. 2013, Archaeology, Theory, and War-Related Violence: Theoretical Perspectives on the Archaeology of Warfare and Warriorhood, In: Gardner A., Lake M., Sommer U. (Eds), *The Oxford Handbook of Archaeological Theory*, Oxford University Press, Oxford, 481-525.
 43. Vencl S. 1984, War and Warfare in Archaeology, *Journal of Anthropological Archaeology*, 3(2), 116–132.
 44. Verhagen P., Joyce J., Groenhuijzen M.R. 2019, *Finding the Limits of the Limes: Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, Springer.
 45. Wiegand T., Jeltsch F., Hanski I., Grimm V. 2003, Using Pattern-Oriented Modeling for Revealing hidden Information: A Key for Reconciling Ecological Theory and Application, *Oikos*, 100(2), 209–222.
 46. Williams C.K., Rasmussen C.E. 2006, *Gaussian Processes for Machine Learning*, vol. 2, MIT Press Cambridge, MA.

AN IMPORTANT WORK ON DEFENSIVE STRUCTURES

ԿԱՐԵՎՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ВАЖНАЯ РАБОТА ПО ОБОРОНИТЕЛЬНЫМ СООРУЖЕНИЯМ



A major scholarly contribution to the archaeology of the Caucasus is the monograph *The Fortresses of the Kashatagh Region* by G. Sargsyan, A. Gnuni, and L. Mkrtchyan (Yerevan, IAE Publishing, 2022, 235 p., in Armenian). Dedicated to the study of 37 fortresses, the work synthesizes decades of fieldwork, archival research, and historiographical engagement. It is situated at the intersection of fortification studies and landscape archaeology, and aims to provide a systematic account of fortified sites within a significant yet historically understudied region.

The volume is structured as follows: an Introduction; Chapter I, *History of Research*; Chapter II, *The Natural and Geographical Conditions*; and Chapter III, *Research Methods*. These are followed by a comprehensive *Catalogue of Sites*, as well as *Conclusions*, *Summaries*, *References*, *Abbreviations*, and indices of *Proper Names*, *Toponyms*, and *Objects*. The main body of the work consists of detailed descriptions and analyses of individual fortresses, organized into chapters authored by the three contributors. The division of authorship is clearly stated: G. Sargsyan is responsible for the preface, conclusion, and the first group of fortresses; A. Gnuni contributes the first and second chapters and a second group of sites; and L. Mkrtchyan authors the third chapter and the remaining fortresses.

Chronologically, the study spans an impressive temporal range, from the Bronze and Iron Ages (ca. 3rd–1st millennia BC) through the Urartian period and into the medieval and early modern eras (up to the 17th–18th centuries). This diachronic perspective enables the authors to trace long-term developments in fortification practices and regional organization.

One of the most commendable aspects of the monograph is its comprehensive and systematic treatment of sources. The authors classify the available evidence into several categories: oral traditions, written historical sources, statistical records, toponymic studies, historical-geographical works, travel accounts, and archaeological data.

This typological approach reflects a mature historiographical awareness and allows the authors to critically evaluate the strengths and limitations of each category. For example, oral traditions – while valuable for understanding local perceptions of the landscape – are treated with appropriate caution. Written sources, including medieval historiography, are integrated with archaeological evidence to reconstruct the historical development of the region.

The methodological framework articulated in the introduction is one of the most significant contributions of the monograph. The authors propose a three-tiered approach to the study of fortifications:

1. Micro-level (site-specific analysis): This includes the study of internal structures, architectural features, construction techniques, and surface finds within individual fortresses;

2. Meso-level (regional analysis): At this level, the focus shifts to the relationships between fortresses, including their spatial distribution, intervisibility, and connections to natural features such as topography and hydrology;

3. Macro-level (landscape and systemic analysis): This level examines the interaction between defensive, economic, and sacred landscapes, and the formation of multifunctional complexes.

This multi-scalar approach aligns closely with contemporary developments in landscape archaeology and spatial analysis. It reflects a shift away from site-centric studies toward an understanding of archaeological features as components of dynamic and interconnected systems.

The emphasis on intervisibility between fortresses is particularly important, as it suggests the existence of coordinated defensive networks. Similarly, the consideration of natural features highlights the role of environmental factors in shaping human activity.

The empirical foundation of the monograph is exceptionally strong. The authors draw on more than twenty years of fieldwork, including excavations, surveys, and reconnaissance missions conducted between the 1990s and 2020. These include both targeted excavations at specific sites and extensive survey campaigns across the region.

The systematic exploration of the region, particularly after 2008, represents a major achievement. The project therefore constitutes not only an analytical study but also a foundational documentation effort.

The use of modern technologies, such as drone-based aerial photography, is briefly mentioned and suggests an openness to methodological innovation. While the extent of such technologies' application is not fully elaborated in the provided text, their inclusion indicates a forward-looking approach.

The core of the monograph consists of detailed analyses of 37 fortresses located in Aghavno, Hochants (25 units) as well as Vorotan, Hagari and Araxes (12 units) river basins. Each site is examined according to a consistent set of criteria: planimetric features, construction techniques, topographical setting, and archaeological context.

The authors aim to establish a typology of fortifications, distinguishing between various categories such as fortresses, watchtowers, citadels, and fortified settlements. This classification is based on both architectural and functional criteria.

The emphasis on construction techniques is particularly valuable. Differences in masonry styles, building materials, and structural design provide important clues about chronological phases and cultural influences. For example, the identification of Urartian features can help situate sites within broader historical frameworks.

The analysis of spatial relationships – such as lines of sight between fortresses – adds a dynamic dimension to the study. This approach suggests that fortifications were not isolated entities but components of coordinated defensive systems.

The monograph goes beyond architectural analysis to situate fortifications within broader historical and cultural contexts. The authors argue that fortresses functioned not only as defensive structures but also as political, economic, and sometimes religious centers.

This multifunctional perspective is consistent with recent scholarship on fortified landscapes, which emphasizes the integration of military, administrative, and symbolic functions. The authors' attention to the relationship between fortresses and surrounding settlements, agricultural zones, and sacred sites is particularly noteworthy.

The long chronological span of the study allows the authors to explore patterns of continuity and change. For instance, the repeated use of certain strategic locations across different periods suggests a degree of landscape continuity. At the same time, variations in construction techniques and site organization reflect evolving technologies and socio-political structures.

The integration of historical sources with archaeological data enhances the interpretative framework. By correlating textual references with material evidence, the authors are able to reconstruct aspects of regional history that would otherwise remain obscure.

Moreover, the study has implications beyond the immediate region. The methodological approach and analytical framework can be applied to other areas of the Caucasus and the Near East. The emphasis on landscape integration and multi-scalar analysis is particularly relevant for comparative studies.

Despite its many strengths, the monograph is not without limitations.

First, the balance between description and analysis could be improved. While the detailed descriptions of individual sites are invaluable, the synthesis of these data into broader interpretative conclusions is sometimes less fully developed. A more explicit comparative framework – both within the South Caucasus and in relation to neighboring regions – would enhance the analytical depth.

Second, the engagement with international theoretical literature is somewhat limited. Although the methodological framework aligns with contemporary trends, a more explicit dialogue with global scholarship on landscape archaeology and fortification studies would strengthen the theoretical dimension of the work.

Third, chronological issues remain a challenge. As is often the case in survey-based studies, the dating of sites relies heavily on surface finds and architectural features, which may not always provide precise chronological resolution. A more detailed discussion of these uncertainties would be beneficial.

Nevertheless, the present investigation is a major scholarly achievement that combines extensive fieldwork, methodological rigor, and interdisciplinary analysis. It provides a comprehensive account of a microregion and offers valuable insights into the nature of fortified landscapes.

Ani Petrosyan
Անի Պետրոսյան
Ани Петросян

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

ani.petrosyan@iae.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-312

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ/OUR JUBILEES/НАШИ ЮБИЛЕАРИ

ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ. ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ԳԵՈՐԳ ԲՐՈՒՏՅԱՆ

A HUNDRED YEARS LATER: LEGACY AND MODERNITY – GEORG BRUTYAN

СТО ЛЕТ СПУСТЯ: НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ – ГЕОРГ БРУТЯН



Հունիսի 26–27-ին Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի, ՀՊՄՀ Մետափիլիսոփայության, փաստարկման և հայագիտության միջազգային ինստիտուտի, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի, Փիլիսոփայական ընկերությունների միջազգային դաշնության (FISP) և Ամերիաքանկ ՓԲԸ-ի նախաձեռնությամբ անցկացվեց «Կրթությունը և փիլիսոփայությունը» թեմայով միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ակադեմիկոս Գեորգ Բրուտյանի ծննդյան 100-ամյակին:

Գիտաժողովին մասնակցում էին Փիլիսոփայական ընկերությունների միջազգային դաշնության նախագահության անդամներ,

նշանավոր փիլիսոփաներ աշխարհի տարբեր երկրներից, կրթական ոլորտի ներկայացուցիչներ:

Հայրուր տարի անց մենք վերադառնում ենք Բրուտյանին ոչ միայն հարգանքի տուրք մատուցելու համար, այլև հասկանալու, թե ինչ կարող է ասել նա մեզ այսօր՝ արհեստական բանականության, տեղեկատվական գերհագեցվածության, մշակութային բարդ փոխազդեցությունների և արժեքների արագ փոփոխությունների դարաշրջանում:

Եվ որքան ավելի ենք ուսումնասիրում գիտնականի ստեղծագործական ժառանգությունը, այնքան ավելի ակնհայտ է դառնում, որ նրա գաղափարներից շատերը ոչ միայն չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, այլև նոր հնչեղություն են ստացել XXI դարում:

Գիտնականներին որոշակի վերապահումներով կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբը կազմում են հայտնագործողները, նոր ուղղությունների և ոլորտների բացահայտողները: Երկրորդ խմբում այն գիտնականներն են, որոնք հաջողությամբ զարգացնում և խորացնում են այլոց կողմից բացահայտված ոլորտներն ու սկզբունքները, ընդլայնում ու գործնական կիրառություն տալիս դրանց:

XX–XXI դարերի ականավոր փիլիսոփա Գեորգ Բրուտյանին առավել բնութագրական են հետազոտողների առաջին խմբին բնորոշ որակները:

Գեորգ Բրուտյանի ստեղծագործական ժառանգությունը ներառում է բազմատրամաբանության հայեցակարգը, փոխակերպական տրամաբանությունը, լեզվաբանական լրացչության սկզբունքը, փաստարկման երևանյան դպրոցը և մետահայագիտության գաղափարը:

Եթե փորձելու լինենք գտնել այն մեկ անկյունաքարային գաղափարը, որը տարբեր ձևերով և տարբեր տեսանկյուններից միավորում է Բրուտյանի հետազոտությունները, ապա, դա կլինի փոխլրացման՝ որպես այդպիսին, գաղափարը:

Գեորգ Բրուտյանի ստեղծագործական ժառանգության տարբեր արդյունքներում առկա է նույն մտավոր շարժումը. առաջին հայացքից հակադիր կամ միմյանցից անկախ թվացող երևույթները ներկայանում են ոչ թե որպես մրցակցող, այլ որպես փոխլրացնող կողմեր:

Այս մոտեցումը հատկապես ակնհայտ է նրա բազմատրամաբանության հայեցակարգում: Այն արտահայտվում է նաև լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության մեկնաբանության, փաստարկման տեսության շրջանակներում տրամաբանական և արտատրամաբանական գործոնների փոխհարաբերության վերլուծության մեջ, ինչպես նաև մշակութային և գիտական տարբեր ավանդույթների երկխոսության վերաբերյալ նրա պատկերացումներում: Թերևս սա է պատճառը, որ Բրուտյանի գաղափարները մինչ օրս պահպանել են իրենց կենսունակությունը: Դրանք կառուցված են ոչ թե բացառման, այլ լրացման սկզբունքով:

XX դարի մտածողության կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ դասական տրամաբանությանը զուգահեռ սկսեցին ձևավորվել և զարգանալ բազմաթիվ ոչ դասական տրամաբանական համակարգեր: Եվ այս պարագայում առաջանում էր հարց՝ եթե տրամաբանական համակարգերը բազմաթիվ են, ապա ո՞րն է դրանցից ճիշտը: Այս հարցին Բրուտյանի տված պատասխանը բնորոշ էր նրա մտածողության ոճին: Նա հարցը ձևակերպեց այլ կերպ. գուցե խնդիրը ոչ թե այն է, թե որ տրամաբանությունն է ճիշտ, այլ այն, թե ինչ կարող են տարբեր տրամաբանական համակարգերը բացահայտել նույն իրականության մասին: Այս մոտեցումն էլ դարձավ բազմատրամաբանության հայեցակարգի հիմքը:

Այսօր, երբ գիտական հետազոտությունները օրեցօր դառնում են ավելի միջառարկայական, բազմատրամաբանության գաղափարը նոր հնչեղություն է ստանում՝ հիշեցնելով, որ բարդ խնդիրները հազվադեպ են լուծվում մեկ մեթոդաբանության կամ մեկ տեսանկյունի շրջանակներում:

Եթե բազմատրամաբանությունը սովորեցնում է իրականությունը դիտել տարբեր տեսանկյուններից, ապա փոխակերպական տրամաբանությունը սովորեցնում է տեսնել այն, ինչ առաջին հայացքից տեսանելի չէ:

Գեորգ Բրուտյանի ամենաինքնատիպ գաղափարներից մեկը կապված է մտքի բացահայտ և ոչ բացահայտ ձևերի տարբերակման հետ: Մարդիկ միշտ

չէ, որ ասում են այն, ինչ մտածում են, իսկ երբեմն ասվածը շատ ավելին է պարունակում, քան բառացիորեն արտահայտված է:

Հաղորդակցման գործընթացում մենք մշտապես գործ ունենք ոչ միայն տեքստի, այլև համատեքստի, ոչ միայն ասվածի, այլև ենթադրվողի, ոչ միայն բառերի, այլև դրանց հետևում գտնվող իմաստների հետ:

Բրուտյանի փոխակերպական տրամաբանությունը փորձ էր ստեղծելու այնպիսի մեթոդաբանական գործիքակազմ, որը հնարավորություն կտար ուսումնասիրել հենց այդ ոչ բացահայտ իմաստային շերտերը, վերհանել բացահայտել համատեքստի և ենթատեքստի դերը հաղորդակցման գործընթացում և այլն:

Եթե փոխակերպական տրամաբանությունը ցույց է տալիս, որ խոսքում միշտ կա ավելին, քան բառացիորեն արտահայտված է, ապա Բրուտյանի լեզվաբանական լրացչության սկզբունքը մեկ քայլ առաջ է գնում՝ ընդգծելով, որ լեզուն ինքնին կարող է լրացուցիչ տեղեկություն հաղորդել աշխարհի մասին:

Լեզվի փոխադասական հիմնահարցերի հետազոտման բնագավառում ակադեմիկոս Բրուտյանի ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկը լեզվաբանական լրացչության սկզբունքի մշակումն է: Վերլուծելով մտածողության և լեզվի առնչություններին նվիրված Ֆ. դը Սոսյուրի, Վ. Ֆոն Հումբոլդտի, Բ. Ուորֆի և Էդ. Սեյիի աշխատությունները, ինչպես նաև վերհանելով լեզվաբանական հարաբերականության վարկածի և լեզվաբանական դետերմինիզմի տեսության սահմանափակումները՝ Բրուտյանն առաջարկեց լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության նրբությունները բացահայտող լեզվաբանական լրացչության սկզբունքը:

Բրուտյանի գիտական ժառանգության կարևորագույն ուղղություններից է Փաստարկման երևանյան դպրոցը, որն այսօր իր արժանի տեղն ունի փաստարկման տեսության միջազգային զարգացումների համատեքստում:

Հետազոտողի փաստարկման տեսության առանցքում շարունակում է մնալ տրամաբանությունը: Եթե ժամանակակից փաստարկման տեսության որոշ ուղղություններ հիմնական շեշտը դնում էին համոզման և հաղորդակցական արդյունավետության վրա, ապա Բրուտյանի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեին ապացույցը, հիմնավորումը և տրամաբանական կանոնների պահպանումը:

Նման մոտեցումն արտահայտվում է նաև Փաստարկման երևանյան դպրոցի նշանաբանում՝ «Ոչ թե ուժի փաստարկով, այլ՝ փաստարկի ուժով»: Այս ձևակերպումը ոչ միայն տեսական սկզբունք է, այլև բանական երկխոսության և քաղաքացիական մշակույթի իդեալ:

Գեորգ Բրուտյանի ստեղծագործական ժառանգության կարևոր ուղղություններից են նաև հայ փոխադասական մտքի պատմության ուսումնասիրությունները և մետահայագիտության գաղափարի մշակումը:

Գիտնականի համար ազգային մշակույթը և ազգային մտածողությունը երբեք ինքնաբավ կամ ինքնամիտի երևույթներ չէին: Ընդհակառակը, նա համոզված էր, որ յուրաքանչյուր ազգային մշակույթ իր ամբողջական արժեքը

ծեռք է բերում համաշխարհային մշակույթի և համամարդկային մտավոր գործընթացների համատեքստում: Այս տեսանկյունից առանձնահատուկ նշանակություն ունենին նրա ուսումնասիրությունները Դավիթ Անհաղթի և հայ միջնադարյան փիլիսոփայական ավանդույթի վերաբերյալ: Բրուտյանի նպատակը միայն պատմական ժառանգության նկարագրությունը չէր, այլ դրա ներգրավումը ժամանակակից փիլիսոփայական քննարկումների մեջ: Նույն տրամաբանությամբ ձևավորվեց նաև մետահայագիտության գաղափարը: Մետահայագիտությունը Բրուտյանի համար ոչ միայն հայագիտական հետազոտությունների ամբողջությունն էր, այլև հայագիտության ինքնագիտակցությունը, նրա մեթոդաբանական հիմքերի և զարգացման հեռանկարների քննությունը:

Նորովի է արժևորվում նաև Բրուտյանի մանկավարժական ժառանգությունը: Եթե արհեստական բանականության դարաշրջանում առավել կարևոր է դառնում քննադատական մտածողությունը, ապա բնականաբար առաջանում է հարց՝ ինչպիսի՞ կրթություն է անհրաժեշտ տեխնոլոգիական արագ փոփոխությունների աշխարհում:

Բրուտյանի գործունեության կարևորագույն ուղղություններից մեկը կրթությունն էր: Թեև նրա անունն առաջին հերթին կապվում է տրամաբանության, փաստարկման տեսության և փիլիսոփայական նոր ուղղությունների հետ, նրա գիտական ժառանգության ոչ պակաս կարևոր բաղադրիչը կրթական գործունեությունն էր: Նրա համար կրթության նպատակը ոչ միայն գիտելիքի փոխանցումն էր, այլև մտածող, հարցնող, կշռադատող և պատասխանատու անհատի ձևավորումը:

Թերևս հենց այդ պատճառով է, որ հարյուր տարի անց Բրուտյանի գաղափարները շարունակում են մնալ ոչ միայն գիտական ուսումնասիրության առարկա, այլև կենդանի երկխոսության աղբյուր:

Հասմիկ Հովհաննիսյան
Hasmik Hovhannisyan
Асмик Оганисян

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիա, Հայաստան
Kh. Abovyan Armenian State Pedagogical University; Armenian Philosophical Academy, Armenia
Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна
Армянская философская академия, Армения

hovhannisyanhasmik25@aspu.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-316

ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ
THE PATRIARCH OF ARMENIAN ART-HISTORICAL MEDIEVAL STUDIES
ПАТРИАРХ АРМЯНСКОЙ ИСКУССТВОВЕДЧЕСКОЙ МЕДИЕВИСТИКИ



Լրացան Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի և Արվեստագիտության 016 մասնագիտական խորհրդի անդամ, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հրավարդ Հակոբյանի ծննդյան 95-ամյա և գիտաստեղծագործական գործունեության 65-ամյա հոբելյանները: Հ. Հակոբյանի կյանքի ճանապարհն արգասավորվել է գիտական, մանկավարժական ու հասարակական բեղուն և արդյունաշատ գործունեությամբ:

1959 թվականին, ավարտելով ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը, Հ. Հակոբյանն աշխատանքի է անցել Մատենադարանում, որի հետ էլ անխզելիորեն կապվեցին երիտասարդ հետազոտողի գիտաստեղծագործական կյանքի հետագա բեղմնավոր տասնամյակները: Այդ օրվանից ի վեր նրա ողջ գիտական ուղին անցել ու շարունակվում է Մատենադարանի նվիրական հարկի ներքո՝ անգին ձեռագրերի խորհրդավոր ու ոգեշնչող աշխարհում:

Եվ միանգամայն օրինաչափ էր, որ տարիների ընթացքում Հ. Հակոբյանն իր ծանրակշիռ ավանդը պիտի բերեր հայ կերպարվեստի, մասնավորապես՝ միջնադարյան մանրանկարչության ուսումնասիրության գործում, և իր հիմնարար աշխատություններով իրավամբ դառնար հայ միջնադարյան արվեստաբանության հաստատուն հենասյուներից մեկն ու Մատենադարանի արվեստաբանական իսկական խորհրդանիշը:

Անուրանալի է միջնադարագետ-հայագետի ավանդը պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի և հարակից շրջանների ձեռագիր մատյանների ուսումնասիրության գործում: Նրա բազմամյա հետազոտությունների հանրագումարը դարձան «Վասպուրականի մանրանկարչությունը» երկհատոր մոնումենտալ աշխատությունը (1976, 1982), «Миниатюра Васпуракана (XIII–XV вв.)» մենագրությունը (1989), «Ձեռագիր մատյանների պատկերազարդման արվեստը Վասպուրականում» ալբոմը (1997), «Խիզանի մանրանկարչության արվեստանոցը» գիրքը (2026) և գիտական բազմաթիվ հոդվածները: Հ. Հակոբյանն առաջին անգամ համակողմանիորեն քննության առավ Վասպուրականի մանրանկարչությունն իր բոլոր դպրոցներով (Աղթամար, Ոստան, Բերկրի, Վան, Խիզան և այլն): Գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին մինչ այդ ան-

հայտ տասնյակ տաղանդավոր ծաղկողների անուններ, բացահայտվեցին այդ ինքնատիպ դպրոցների ու դրանց վառ ներկայացուցիչների ստեղծագործական ոճն ու գեղարվեստական-պատկերագրական առանձնահատկությունները:

Անուրանալի է գիտնականի ավանդն Արցախի և Ուտիքի մանրանկարչության ուսումնասիրման գործում ևս: «Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII–XIV դարերում» եռալեզու արժեքավոր աշխատությամբ (1989) նա հայկական մատենական նկարչության պատմության մեջ հաստատեց այդ ինքնատիպ դպրոցի գոյությունը՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով մի շարք հազվագյուտ ձեռագրեր:

Հայկական սրբապատկերի քննության ասպարեզում գիտական լուրջ նվաճում դարձավ միջնադարյան արվեստի պատմության համար անկյունաքարային նշանակություն ունեցող «Հայոց տերունական սրբապատկերները» (2003) գիտաուսումնական կոթողային աշխատությունը, որտեղ համակողմանիորեն վերլուծել է Հիսուս Քրիստոսի, Սուրբ Իսաչի և Սուրբ Աստվածամոր պատկերները, ներկայացրել քրիստոնեական պատկերագրության սկզբնավորումը, ինչպես նաև պատմական վկայությունների, ավանդության ու եկեղեցական ծեսի քննությամբ բացահայտել այն գաղափարական հենքը, որի վրա վերընձյուղվեց ու զարգացավ հայկական սրբապատկերը:

Անուրանալի է Հ. Հակոբյանի ավանդը նաև բարձրագույն կրթության ասպարեզում, և մեծարժեք՝ գիտնական-մանկավարժի նրա վաստակը երիտասարդ կադրերի պատրաստման ու կրթման նվիրական գործում: Նրա անմիջական գիտական ղեկավարությամբ ու հոգատար առաջնորդությամբ կյանքի ուղեգիր են ստացել և պաշտպանվել թեկնածուական բազմաթիվատենախոսություններ՝ արվեստաբանության և մանկավարժության ոլորտներում:

Հատկապես ցանկանում ենք ընդգծել Հ. Հակոբյանի գիտաստեղծագործական սերտ համագործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հետ, որը սկիզբ է առել տասնամյակների հեռվից: Նա ակտիվորեն մասնակցել է ինստիտուտի կազմակերպած՝ հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ (Երևան, 1978), երրորդ (Իտալիա, 1981) և չորրորդ (Երևան, 1985) գիտաժողովների աշխատանքներին: 2003 թվականից ի վեր Հ. Հակոբյանն Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի հրավիրված անդամ է, իսկ գիտական աստիճանաշնորհման Արվեստագիտության 016 մասնագիտական խորհրդի աշխատանքներին իր անփոխարինելի մասնակցությունն է բերել դեռևս դրա ստեղծման օրից՝ 1996 թվականից:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի Հ. Հակոբյանի գիտական արդյունաշատ համագործակցությունն Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի երկարամյա վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վիգեն Ղազարյանի հետ: Այդ համատեղ ստեղծագործական համագործակցության արդյունքը դարձան «Հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմություն» (2012) և «Հայկական մանրանկարչություն. սկզբնավորումն ու զարգացման ընթացքը» (2019) արժեքավոր աշխատությունները: Իսկ դրանից տա-

րիներ առաջ՝ 2009 թվականին, լույս էր տեսել Արարատ Աղասյանի, Մուրադ Հասրաթյանի, Վիգեն Ղազարյանի և Հրավարդ Հակոբյանի համահեղինակությամբ «Հայ արվեստի պատմություն» կոթողային գիրքը (2009), որի համար հեղինակային խումբն արժանացավ ՀՀ պետական մրցանակի:

Ի սրտե շնորհավորելով մեր գործընկերոջ՝ հայ արվեստաբանական միջնադարագիտության պատրիարքի փառապանծ հոբելյանը, մաղթում ենք արևշատություն, անսպառ կենսական կորով ու անսասան լավատեսություն: Թող կյանքի հետագա տարիները լինեն խաղաղ ու բարեբեր և նշանավորվեն գիտաստեղծագործական նորանոր խիզախումներով ու ձեռքբերումներով՝ հանուն հայ արվեստաբանության հարատևման և ի նպաստ հայագիտության հաղթական առաջընթացի:

Աննա Ասատրյան
Anna Asatryan
Анна Асатрян

Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Arts, National Academy of Sciences, Armenia
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

Արարատ Աղասյան
Ararat Aghasyan
Арапат Агасян

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Corresponding Member of the NAS RA
Член-корреспондент НАН РА

Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Arts, National Academy of Sciences, Armenia
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

anna.asatryan@arts.sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-320

ԹԱՏԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԻՆՆՍՈՒՆԱՄՅԱ ԲԱՐՁՈՒՆՔԸ

THE NINETY-YEAR-OLD PINNACLE OF THE MASTER OF THEATER STUDIES

ДЕВЯНОСТОЛЕТНЯЯ ВЕРШИНА МЭТРА ТЕАТРОВЕДЕНИЯ



Լրացավ Արվեստի ինստիտուտի թատրոնի բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, Երևանի պատվավոր քաղաքացի, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հենրիկ Հովհաննիսյանի ծննդյան 90-ամյա հոբելյանը:

Ծանրակշիռ է վաստակաշատ գիտնականի ներդրումը հայագիտության, գեղագիտության, արվեստի տեսության ու պատմության, թատերագիտության ասպարեզներում: Գիտնականի գեղագիտական կարևորագույն նվաճումը թատրոնի՝

որպես գրականությունից անկախ գեղարվեստական ինքնուրույն գոյաձևի հիմնավորումն է: Նա բացառեց թատրոնի՝ որպես գրական ստեղծագործության հավելվածի կամ պարզ բեմականացման մոտեցումը՝ այն վերածելով խորքային փիլիսոփայական և գեղարվեստական համակարգի, որտեղ բեմը ոչ թե տեքստի պատկերազարդումն է, այլ մտքի ու հոգեբանության ինքնուրույն դրսևորման տարածություն: Իր աշխատություններով (այդ թվում՝ «Դերասանի արվեստի բնույթը. էսթետիկական քննություն», «Բեմական խոսքի պոետիկան», «Ստանիսլավսկու «Սիստեմը» և խաղի պարադոքսը» և այլն) նա հայ գեղագիտական միտքը հարստացրեց խորը տեսական ընդհանրացումներով: Թատերագիտությունը վերածելով բարձրագույն էսթետիկական քննության՝ բազմավաստակ գիտնականը դարերի թատերական հիշողությունը միավորեց ժամանակակից փիլիսոփայական հայացքի հետ:

Անուրանալի է գիտնականի վաստակը թատերագիտության երեք՝ թատրոնի պատմության, թատրոնի տեսության և թատերական քննադատության ասպարեզներում: Հայ թատրոնի պատմության բնագավառում իր աշխատություններով նա գիտական ամուր հիմքերի վրա դրեց հին և միջնադարյան թատրոնի ուսումնասիրության գործը: Քննության առնելով հայ հնագույն դրամայի ծագման հարցը՝ թատրոնի պատմաբանը բացահայտեց դրա նշանակությունն ընդհանուր թատրոնի պատմության տեսակետից: Հենվելով հայ մատենագրության և բանահյուսության տվյալների վրա՝ Հ. Հովհաննիսյանը զարգացրել է արևապաշտական տեսությունը՝ կապված շղթայվածի առասպելի և տարեկապի

խորհրդապաշտական արարողության՝ Նավասարդի հետ: Գիտնականը սա համարում է թատրոնի հին շրջանի ուսումնասիրության մեջ իր ամենալուրջ հայտնությունը, և եթե դրամայի վաղ պատմության մեջ հայտնի է «սիդերական միստերիա» հասկացությունը, ապա հայագետի համոզմամբ հայ առասպելաբանության մեջ այդ միստերիայի գլխավոր պերսոնաժը Շիդարն է: Շիդարը զուգահեռվում է հայ հին վիպասքի Արտավազդի և «Սասնա ծռերի» Մհերի հետ: Հետազոտելով հայ միջնադարյան թատրոն երևույթը՝ Հ. Հովհաննիսյանը «Պատարագի» օրինակով բացահայտեց հայ եկեղեցական արարողության դրամատիկական բնույթը և ապացուցեց, որ Բարսեղ Կեսարացու «Պատարագը» անտիկ ողբերգության մետամորֆոզն է:

«Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում. պատմության և տեսության հարցեր» աշխատության մեջ (1978), ակադեմիկոս Արամ Ղանալանյանի գնահատմամբ, հեղինակը ցույց է տվել, որ այդ թատրոնն ունի շատ ավելի խոր և բուն ազգային արմատներ, որոնք սերում են ժողովրդական բանավեպի ակունքներից, բացահայտել է հայ միջնադարյան թատրոնի ուսումնասիրության պատմագեղագիտական հիմքերը, բանահյուսական ու կրոնաաշխարհայացքային ակունքները, վերականգնել նրա մոտավոր պատկերը, որոշել այդ թատրոնի գեղարվեստական առանձնահատկությունները, նրա տեղը միջնադարյան աշխարհայեցողության համակարգում՝ հայկական վաղ և դասական միջնադարի թատրոնը դիտելով թատրոնի համընդհանուր պատմության լայն շրջանակում:

Հ. Հովհաննիսյանը ճշտել է թատրոն և եկեղեցի հարաբերության հարցը՝ բացատրելով հայ եկեղեցու թատրոնամերժ դիրքը միջնադարում: Ըստ վաստակաշատ հայագետի՝ դա կապված է անտիկ թատրոնի վերասերման հետ, և մերժումն սկսվել է նախաքրիստոնեական շրջանից:

«Միջնադարյան բեմ. թատրոն-եկեղեցի հարաբերությունը և հայ հոգևոր դրաման» աշխատության մեջ (2004) Հ. Հովհաննիսյանը ցույց է տվել լիթուրգիական դրամայի ենթադրելի դրսևորումները՝ սկսած XII դարից (Ներսես Լամբրոնացի՝ «Համբարձման ներբողեան»), ապա Ծննդյան և Զատիկական ցիկլերի դրամատիզմը:

Թատրոնի պատմաբանն առաջին անգամ շարադրել է XIX դարի հայ թատրոնի պատմությունը՝ արևելահայ ու արևմտահայ թատրոնները դիտելով որպես միասնության ձգտող զուգահեռ երևույթներ: Ակադեմիկոս Լևոն Հախվերդյանի գնահատմամբ՝ «Կարդում ենք արևմտահայ թատրոնի մասին և տեսնում ենք, որ նրա կողքին ներկա է արևելահայը, կարդում ենք արևելահայի մասին, զգում ենք արևմտահայի ներկայությունը»: Իր ուսումնասիրության առանցքում, որի կենտրոնական դեմքն ու գլխավոր հերոսը Պետրոս Ադամյանն է, Հ. Հովհաննիսյանը դրել է դերասանական անհատներին (XIX դարի թատրոնը Հ. Հովհաննիսյանի գնահատմամբ դերասանական անհատների թատրոն է) և դիտել հայ թատրոնը ռուսական և եվրոպական թատրոնների պատմության համատեքստում:

Թատրոնի տեսության ասպարեզում երիտասարդ հետազոտողի կարևոր ներդրումը դարձավ մեզանում բեմական խոսքի պոետիկայի համակարգման առաջին փորձը՝ «Բեմական խոսքի պոետիկան» մենագրությունը (1973), որտեղ

արծարծվում են բեմական խոսքին ու դերասանի արվեստին վերաբերող տեսական-գեղագիտական հրատապ խնդիրները: Աշխատության մասին ակադեմիկոս Ռուբեն Զարյանը «Գրական թերթում» արձանագրեց, որ սրանով «մեզանում սկիզբ է դրվում բեմական խոսքի գիտությանը»: «Դերասանի արվեստի բնույթը» աշխատությանը (2002) հաջորդեց Ստանիսլավսկու սխտեմի քննական դիտումը (2012), որտեղ հեղինակը սահման է դրել կիրառական հոգեբանության և խաղի գեղագիտության միջև: Շարունակելով իր տեսական զննումները՝ «Սուրեն Քոչարյանի գրական բեմը» էսսեում (2016) Հ. Հովհաննիսյանը քննության է առել գրական բեմի նշանավոր դերասան Սուրեն Քոչարյանի արվեստը՝ դերասանին ներկայացնելով գրականագետ արտիստի առանձնահատուկ նկարագրով, որպես «մի դերասանի թատրոնը» կատարելության հասցնող արվեստագետի: Մենագրության մեջ հեղինակը նորովի է քննել բեմական արվեստի և գրական նյութի հարաբերությունը:

Թատերական քննադատության ասպարեզում Հ. Հովհաննիսյանը հիսուն տարվա ընթացքում հանդես է եկել 48 հրապարակումներով՝ դրանցից յուրաքանչյուրում դիտարկելով տվյալ ներկայացման հետ կապված որևէ հաստատական կամ մերժողական դրույթ: Գիտահետազոտական բեղմնավոր աշխատանքին զուգահեռ Հ. Հովհաննիսյանը զբաղվել է թարգմանական ու բանաստեղծական գործունեությամբ, որի արդյունքները հրատարակվել են առանձին ժողովածուներով՝ «Ալեքսանդր Պուշկին (թարգմանություններ և առաջաբան)» և «Անդարծություն»: «Սկեպսիս» խորագրով ժողովածուն ամփոփում է գիտնականի քառյակները:

Ծանրակշիռ է Հ. Հովհաննիսյանի ներդրումը երիտասարդ կադրերի պատրաստման գործում. նրա գիտական ղեկավարությամբ պաշտպանվել է թեկնածուական շուրջ քսան ատենախոսություն: Այսօր էլ հայ թատերագիտության նահապետը՝ Հենրիկ Հովհաննիսյանը, շարունակում է իր գիտաստեղծագործական գործունեությունը: Վերջերս հրատարակվեց նրա «Գեղարվեստական ձևերի բովանդակությունը» աշխատությունը: Հորեյանական այս յուրահատուկ նվերը դարձավ կարևոր հանգրվան հայ արվեստի տեսության բնագավառում:

Մաղթում ենք մեր գործընկերոջը արևշատություն, անսպառ եռանդ և գիտաստեղծագործական նորանոր նվաճումներ՝ հանուն հայ արվեստագիտության և հայագիտության առաջընթացի:

Աննա Ասատրյան

Anna Asatryan

Анна Асатрян

Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Arts, National Academy of Sciences, Armenia
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

anna.asatryan@arts.sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-323

ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ – 70. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՎԻՐՅԱԼԻ ՍՏԵՂՇԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

HAYK AVETISYAN – 70: THE CREATIVE PATH OF A DEDICATED SCHOLAR

ГАЙК АВЕТИСЯН – 70: ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ЗАСЛУЖЕННОГО УЧЕНОГО



Հայ հնագիտության արդի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի հնագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկ Ավետիսյանը, որի գիտական, մանկավարժական և կազմակերպչական գործունեությունը տասնամյակներ շարունակ էապես նպաստել է Հայաստանի հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրման, պահպանության և հանրայնացման գործին: Նրա 70-ամյա հոբելյանը պատշաճ առիթ է գնահատելու այն նշանակալի ավանդը, որ գիտնականը ներդրել է հատկապես երկաթի դարի հնագիտության, ուրարտագիտության և ընդհանրապես հայկական մշակութային ժառանգության հետազոտության բնագավառներում:

Հայկ Գրիգորի Ավետիսյանը ծնվել է 1956 թ. մայիսի 1-ին Երևանում: 1973 թ. ավարտել է թիվ 118 միջնակարգ դպրոցը, ապա ուսումը շարունակել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում, որն ավարտել է 1983 թ.: Նույն թվականին Հ. Ավետիսյանն ընդունվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրա: 1989 թ. նա պաշտպանել է «Արարատյան դաշտավայրի հուշարձանների ուրարտական խեցեղենը» վերնագրով գիտական թեզ՝ ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան (ղեկավար՝ պրոֆ. Ստեփան Եսայան): 2002 թ. Հ. Ավետիսյանը ստացել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան՝ «Արարատյան դաշտավայրի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դարերում» աշխատանքի համար: Նրա գործունեությունը սերտորեն կապված է Երևանի պետական համալսարանի հետ, որտեղ նա աշխատում է 1985 թվականից ցայսօր:

Հ. Ավետիսյանի ջանքերով մեծապես ընդլայնվեցին ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ու, մասնավորապես, հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի միջազգային կապերը (Հալեի, Մյունխենի, Ինսբրուկի, Կալիֆորնիայի և այլ համալսարաններ): Այդ կրթօջախների համագործակցությամբ հնագիտական աշխատանքներ են ծավալվել Կոտայքում, Արագածոտնում, Վայոց ձորում և այլուր: Նրա ղեկավարությամբ հետազոտվել են այնպիսի հանգուցային հուշարձաններ, ինչպիսիք են Արագածի, Արամուսի, Օշականի ուրարտական ամրոցները, Այգեշատի դամբարանադաշտը:

Հոբելյարը ավելի քան 150 գիտական աշխատությունների հեղինակ է, որոնք տպագրվել են հայաստանյան և միջազգային հեղինակավոր պարբերականներում: Դրանք նվիրված են ինչպես առանձին հուշարձանների պեղումներին, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. II–I հազ. հասարակությունների անցյալին վերաբերող ընդհանուր հարցերին: Հ. Ավետիսյանի առաջին իսկ հրապարակումներն առնչվում էին հնագիտության կարևոր խնդիրներին՝ երկաթի դարի խեցեգործությանը, ամրոցաշինությանը, նյութական մշակույթին ընդհանրապես:

Գիտնականի հետազոտությունների առանցքային ուղղություններից հիմնականը կապված է երկաթի դարի և Ուրարտուի հնագիտությանը: Նրա «Արարատյան դաշտի հուշարձանների բիայնական խեցեղենը» (1992), «Արագած. ուրարտական ամրոցի պեղումներ» (2001), «Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դդ.» (2006), «Ուրարտուի հնագիտություն» (2010), «Արամուս. հնագիտական հետազոտություններ» (2012) մենագրությունները, Հայոց պատմության բազմահատորյակի Վանի թագավորության նյութական մշակույթին նվիրված հատվածը (2024) կարևոր ներդրում են ուրարտական մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում:

Հ. Ավետիսյանի հետազոտությունների ծիրում է հատկապես Արարատյան դաշտի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դարերում. մի ժամանակաշրջան, որը Հայաստանի հնագույն պատմության մեջ առանձնանում է խոշոր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային վերափոխումներով, կազմակերպված հասարակության էական դրսևորումներով: Մասնավորապես, հեղինակը վերականգնում է Արարատյան դաշտի նյութական մշակույթի ամբողջական պատկերը՝ հիմնված հնագիտական հուշարձանների, բնակատեղիների, ամրոցների, դամբարանադաշտերի, պաշտամունքային կառույցների և բազմազան հնագիտական գտածոների ուսումնասիրության վրա: Քննարկելով Արարատյան դաշտի աշխարհագրական առանձնահատկությունները՝ Հ. Ավետիսյանը նշում է, որ այս գոտին, շնորհիվ բերրի հողերի, ջրային ռեսուրսների և հաղորդակցական նպաստավոր դիրքի, հնագույն ժամանակներից ի վեր հանդիսացել է բնակության և տնտեսական գործունեության կարևոր կենտրոն: Այն ներգրավված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի լայն մշակութային փոխառնչություններում, որի վկայությունն են նյութական մշակույթի բազմաթիվ ընդհանրություններն ու փոխառությունները՝ արտահայտված հատկապես խեցեգործության, մետաղագործության և ճարտարապետության ոլորտներում: Հ. Ավետիսյանն իր աշխատանքներում քննարկում է նաև երկաթի դարին և մասնավորապես ուրարտական թաղման ծեսին ու դամբարանային համալիրներին վերաբերող խնդիրներ: Դամբարանների կառուցվածքի, թաղման գույքի և ծիսական առանձնահատկությունների վերլուծության հիման վրա նա վերականգնում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, գաղափարական պատկերացումներն ու հավատալիքները:

Վեր հանելով պետական կառավարման, ամրաշինության, տնտեսական կազմակերպման և նյութական մշակույթի փոխակերպումները՝ հետազոտողը ցույց է տալիս, որ Ուրարտուի քաղաքական ազդեցությունը զգալիորեն փոխեց

Արարատյան դաշտի մշակութային պատկերը, սակայն միաժամանակ պահպանվեցին տեղական ավանդույթների բազմաթիվ տարրեր: Հեղինակը փաստարկում է, որ ուրարտական մշակույթը ձևավորվել է տեղական ավանդույթների և արտաքին ազդեցությունների արդյունքում:

Հ. Ավետիսյանի գիտական գործունեությանը անքակտելիորեն կապված է Արամուսի հնագիտական համալիրի ուսումնասիրությունը, ինչը ոչ միայն հարստացրել է Հայաստանի վաղ երկաթեդարյան հնագիտությունը, այլև հնարավորություն ընձեռել վերաիմաստավորելու Ուրարտուի հյուսիսային սահմանագոտու զարգացման մասին մեր պատկերացումները: 2000-ական թթ. Արամուսի պեղումներն իրականացրել է հայ-ավստրիական համատեղ արշավախումբը: Հնագիտության գերժամանակակից մեթոդներով փաստագրվել են տարբեր շինարարական հորիզոնները, ճարտարապետական առանձնահատկությունները:

Հոբելյարի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը, սակայն, չի սահմանափակվել միայն ուրարտագիտությամբ: 2010-ական թվականներից նրա հետազոտություններում առավել մեծ տեղ են զբաղեցնում հնագիտական լանդշաֆտի, սրբազան տարածքների և հիշողության հնագիտության խնդիրները: Այս հարցերին են նվիրված «Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը» (2015, 2025՝ հայերեն և անգլերեն), «Արցախի մեզալիթյան մշակույթը» (2023, 2025՝ հայերեն և անգլերեն) մենագրությունները:

ԵՂՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի իրականացրած բազմամյա դաշտային հետազոտությունները ՀՀ Սյունիքի և Վայոց ձորի մարզերում, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Շահումյանի, Քաշաթաղի և Քարվաճաղի շրջաններում էական հիմքեր ստեղծեցին տարածաշրջանի հնագիտական ժառանգության համալիր ուսումնասիրման համար: Հ. Ավետիսյանի հետազոտությունները մասնավորապես կենտրոնացան սյունիք-արցախյան մշակութային աշխարհի սրբազան տարածքների հետազոտման խնդիրների վրա:

Կարևոր է նշել, որ վերոհիշյալ հետազոտություններում Սյունիքի և Արցախի մշակութային ժառանգությունը դիտարկվում է լայն միջտարածաշրջանային համատեքստում: Հայկական լեռնաշխարհի երեք հիմնական մշակութային ենթաշրջանների առանձնացման հիման վրա հեղինակը փաստարկված ցույց է տալիս, որ նախապատմական շրջանում Սյունիքն ու Արցախը սերտ մշակութային և պատմական կապերով առնչվել են հատկապես Ուտիքին և Փայտակարանին: Միաժամանակ ընդգծվում է տարածաշրջանի բաց լինելը ինչպես կովկասյան, այնպես էլ իրանական մշակութային ազդեցությունների նկատմամբ:

Հ. Ավետիսյանի գործունեության կարևոր բաղադրիչ է նաև գիտամանկավարժական աշխատանքը: Նա մասնակցել է հանրակրթական դպրոցի պատմության դասագրքերի և ծրագրերի մշակմանը՝ հեղինակելով ուսումնամեթոդական ձեռնարկներ ու դասագրքեր՝ «Հայոց պատմություն» (5-րդ, 6-րդ, 10-րդ դասարաններ՝ 2007, 2009, 2014 թթ.) և «Համաշխարհային պատմություն» (6-րդ

դասարան՝ 2006, 2007, 2013, 2018 թթ.) ոլորտներում: Այս աշխատանքները մեծ դեր են խաղացել պատմական գիտելիքի հանրայնացման և երիտասարդ սերնդի կրթության գործում:

Գիտնականի հրապարակումների աշխարհագրությունն ու լեզվական բազմազանությունը ևս վկայում են նրա աշխատանքի միջազգային ճանաչման մասին: Նրա հոդվածները լույս են տեսել նաև Հայաստանից դուրս՝ Անգլիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Ռուսաստանում, Իրանում և այլ երկրներում: Համագործակցելով տարբեր երկրների գիտնականների հետ՝ Հ. Ավետիսյանը ներկայացրել է հայկական հնագիտության ձեռքբերումները միջազգային գիտական հանրությանը:

Հայ գիտական հանրությունը հոբելյարին մաղթում է ստեղծագործական նորանոր հաջողություններ, առողջություն ու բեղմնավոր տարիներ՝ ի նպաստ հայկական գիտության և մշակութային ժառանգության ուսումնասիրության:

Արտակ Գնունի
Artak Gnuni
Арта́к Гну́ни

Արսեն Բոբոխյան
Arsen Bobokhyan
Арсен Бобо́хян

a.gnuni@ysu.am

Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.2-326

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ Մելանիա Միքայելյան
Սեդա Քուփելյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ Գայանե Հարությունյան

Editors of Armenian section – Melania Mikaelyan
Seda Kupelyan
Editor of Russian section – Gayane Harutyunyan

Редакторы армянского отдела – Меланья Микаелян
Седа Купелян
Редактор русского отдела – Гаянэ Арутюнян

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Արմինե Պետրոսյանի
Computer design and pagination – Armine Petrosyan
Компьютерный дизайн и пагинация – Армине Петросян

Հրատ. պատվեր N 1462
Ստորագրված է տպագրության 24.07.2026 թ.:
Տպագրական 20.75 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:
Հեռ.՝ 581902, 56-41-80

Signed for printing 24.07.2026
20.75 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.
Tel. 581902, 56-41-80

Подписано к печати 24.07.2026 г.
20.75 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.
Тел. 581902, 56-41-80

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://lraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ lraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://lraber.sci.am>
E.mail of the Journal: lraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://lraber.sci.am>
Электронная почта журнала: lraber@sci.am

© Հանդեսի տեխնիկական ֆորմատը հաստատված է հեղինակային իրավունքով
© The technical format of the journal is confirmed by copyright
© Технический формат журнала подтвержден авторским правом